

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 4 (155)

2010 йил, апрел

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

[www. jad.uz](http://www.jad.uz)

М У Н Д А Р И Ж А

НАСР

- Г.Ф.КВИТКА-ОСНОВЬЯНЕНКО. «Бало» қиз. Қисса.....3
Торнтон УАЙЛДЕР. Авлиё қирол Людовик кўприги.. Қисса... 55
Милорд ПАВИЧ. Серб ҳикоялари.....97
Собир САЙҲОН. Бундой экиб, арпа ўрганлар. Қисса.....107
Наим КАРИМОВ. Ватан меҳри билан яшаган инсон.....144

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- Аблат АБДУЛЛО. Муҳаббатнинг гўзал кўчиси.....49
Иван БУНИН. Ажиб порлар шамлар ёлқини.....92

НОБЕЛ МАЪРУЗАЛАРИ

- Жон Максвелл КУТЗЕЕ. Хўжайин ва Хизматкор.....146

ДОЛЗАРБ ИНТЕРВЬЮ

- Эрнст НЕИЗВЕСТНИЙ: «Лоақал галаба байрами кунда...».....152

ПУБЛИЦИСТИКА

- Фатхулла ЭРГАШЕВ. Анъанавийлик ва замонавийлик уйғунлиги.....155

АДАБИЙ ҲАЁТ

- Акмал САИДОВ. Вильям Шекспир ва 57 номзод.....161

АДАБИЁТШУНОСЛИК

- Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ. Французча «Бобурнома»лар.....167
Мунира ШАРИПОВА. Муҳаммад Шайбоний ижоди хорижда.....172

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

- Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ. Дўстлик элчиси.....175

ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ

- Маҳмуд САТТОРОВ. Ижодкорга ғамхўрлик.....177

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

- Агата КРИСТИ. Лорд Эжурнинг ўлими. Роман.178

ТОШКЕНТ
АПРЕЛ

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Абдураҳим МАННОНОВ
Авазжон МАРАҲИМОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Баҳодир ХОДИЕВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДЁРОВА
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З.МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 4. 2010

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 14.05.2010 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 2220 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2010 й.**

Г.Ф. Квитка-Основьяненко

“Бало” қиз

Қисса

Яқин кишингни ёмонлашдан оғир гуноҳ йўқ. Биз, масалан, кўчада кетаётган бирон кишини кўрамиз-у, дарров унинг қаёққа ва нима мақсадда кетаётганини фаҳмлагандай бўламиз; агар у ўй сурса, нияти нима эканлигини сезгандай бўламиз ва нима қиларкан-а, ишга тумшуқ тиқиб, деб ўша заҳоти уни ғийбат қила бошлаймиз, ўзи бемаъни одам бўлатуриб шу қилаётган иши инсофданмикин, деб маломат қиламиз, шўрликнинг бошига таъналар ёғдириб, уни ҳатто тушига ҳам кирмаган, хаёлига ҳам келмаган ножўя гуноҳларга кўмиб ташлаймиз.

Лекин шундай қилишимиз яхшими, ахир? Ё, ўзгалар қилмишини назорат қил, деб ғойибдан нидо келганми бизга? Келинлар, яхшиси, ўзлимизни билайлик, бошқалар тўғрисида бирон нима эшитгудек, ёки кўргудек бўлсак, эшитмагандай, кўрмагандай бўлайлик, нимагаки, баъзида ҳамманинг оғзида, палончи ундай қилибди, пис-тончи бундай дебди, деган миш-мишлар тарқалади; буни биров бошқа бировдан эшитган, унга эса яна бошқа бир киши, ўз кўзи билан кўрганлигини айтган бўлади...

Ҳолбуки, яхшилаб суриштириб қаралса, ўша ғийбатга учраган одам фуқаро манфаатини кўзлаб шундай ишга қўл ургани маълум бўлади; бордию бу қилмиши билан кимгадир зиён етказган бўлса, аксар пайт шубҳа қилинаётган одам эмас, балки ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган мутлақо бошқа одам айбдор бўлиб чиқади.

Мана шу зайлда бир хокисор одам бадният, гуноҳкор кишининг ўрнига жавобгарликка тортилган эдики, агарда бир қиз елиб-югуриб

Рус тилидан
Қодир
МИРМУХАМЕДОВ
таржимаси

Украина мумтоз адабиётининг таниқли вакили Григорий Фёдорович КВИТКА-ОСНОВЬЯНЕНКО (1778–1843) XIX асрнинг биринчи ярмида ижод қилган адибдир. У Харьков шаҳри яқиндаги Основа қишлоғида таваллуд топди. Адабий тахаллуси Гриенко Основьяненкодир.

1827 йилда Квитка “Пойтахтдан келган жаноб ёки уезд шаҳрида юз берган машмаша” комедиясини ёзади. Бу комедияда жамоатчилик ишларида бўлиб турадиган жиноятлар, шунингдек, мансабдор маъмурлар ҳамда заминдорларнинг қиёфалари ҳажвий мисраларда тасвирланган эди.

Шу пайтдан бошлаб Квитка-Основьяненконинг ҳаёти ва ижодида янги давр бошланади. У Петербург ва Москванинг таниқли адиблари, адабиётшунослари билан, “Современник” ҳамда “Отечественные записки” журналлари ва бошқа нашриётлар билан алоқа боғлади. Унинг асарлари журналлар ва нашриётларда чоп этила бошлайди. Унинг ханузгача Украина театрлари сахналарида намоиш қилиниб келаётган

уни бандиликдан қутқариб қолмаганида, бечора адойи тамом бўлган бўларди. Ҳа, бу “бало” қиз эди! Отаси Трофим Макуха уни жуда ҳурмат қиларди, сабабки Ивге (қизнинг исми шундай эди) бир сўз айтса, юзта кампир ҳам уни ниятидан қайтара олмасди. Хуллас, унинг айтган сўзи – отилган ўқ эди.

Кекса Макуха барча рўзгор ишларини қизига топшириб қўйиб ҳаловатда яшарди. Чунки Ивга ақлу фаросатда, топқирлик, тежамкорлик, уддабуронликда тенги йўқ қиз эди. Унга бирон кўзлаган ниятининг учини чиқарсанг бўлди – шу заҳоти у қаерга ва нима учун қанча маблағ сарфлашликни ҳисоблаб берарди. Агар Макуха бирон янги ишни кўзлаб, қизидан маслаҳат сўрагудек бўлса, Ивга отасига фақат фойдали маслаҳат берарди. Шунинг учун ҳам Макуханинг бутун хўжалик ишлари бошқаларникидан пухтароқ ва яхшироқ эди. Макуха уйланганидан кейин, хотинининг гапига кириб, ғаллакорлик амалини ташлаган ва тижорат билан шуғуллана бошлаган эди. У қатрон, туз билан, баъзида эса ғалла билан, дуч келган бошқа моллар билан ҳам савдо қиларди. Шу билан бирга, у майхонасини ҳам ёпмади, лекин майхонаси энди ҳамма учун эмас, балки фақат ўтган-кетган мусофир одамлар учун хизмат қиларди. Унинг яна карвонсаройи ҳам бор эди – турган гапки, карвонсаройда ҳамма нарса муҳайё бўлиши керак эди, сабабки, извошчиларнинг, аравакашларнинг талаблари оғизларидан чиқмасдан тайёрлаб берилиши лозим эди, ана шулардагина карвонсарой даромад келтириши мумкин эди.

Агарда хўжалик ишларини Трофим Макуханинг ўзи бошқарганида борми, орадан сал вақт ўтар-ўтмас унинг “улкан хонадон”и ҳам, мусофир ошёнига айланган, ҳовлисидаги сули ва бошқа ғаллалар билан, шунингдек, турфа хил унлар билан тўлдирилган омборларига ўргимчаклар уя қуриб ташлаган бўларди. Айтмоқчиманки, агарда у хўжалик ишларини ўзи бошқарганида бутун бойлигидан мосуво бўлган ва икки қўлини бурнига тиқиб қолган бўларди, чунки шунанча.... “аммамнинг бузоғи” эди у... ҳай, барчаси худонинг паноҳига! У нимани қачон ва қай тарзда тайёрлаш лозимлигини унча билолмасди; бунақа одамлар ҳақида эл оғзида шундай таъбир юради: у иситилган уйидан ташқарига чиққанида, бу ерда иссиқнинг нима ҳожати бор, деб эшикни ёпмасди. Тушунмайдик, печка билан иситилган уй ҳам, агар эшик ёпилмаса совиб қолиши мумкин. Полизда бир ғарам пичанни, омборида ўн чорак сулиси бўлса, шу ем-хашакнинг ўзи ўн йилга етади деб, бошқа ҳеч ниманинг ташвишини қилмай, қўл қовуштириб ўтираверади. Ана шунда отасининг бундай кайфиятини кўрган Ивга ўзини ўтга-чўққа урганча, бировни у ёққа жўнатади, бошқани бу ёққа ғизиллатади, ўзи югуриб елади, нима-

“Шелменко бўлис мирзаси”, “Шелменко – денщик” пьесалари, “Гончаровкада совчилик” комедияси ва иккита китобдан иборат “Малороссия қиссалари”да муаллифнинг реалистик тасвирга мойиллиги яққол кўзга ташланиб туради.

Квитка-Основьяненко ўз асарларида казак мансабдорларининг ақли ноқислиги, фаҳм-фаросатсизлигини фош қилиш, бадмастлик, мечкайлик ва шу сингари ўзга иллатларни қоралаш билан бирга (“Конотоплик жодугар”, “Улиқлар пасхаси”, “Ёлғончи” қиссалари), оддий халқ намояндаларини теран ҳурмат-эҳтиром билан тилга олади. Жумладан, “Маруся”, “Бало” қиз”, “Шўрлик Оксана” қиссаларида уларнинг машаққатли турмушларини ёрқин лавҳаларда акс эттиради.

“Пан Холяковский” романи адибнинг энг машхур асарларидан биридир. Муаллиф бу асарида Украина дворянларининг жоҳиллик, нодонлик, танбаллик, текинхўрлик иллатларини ҳажвий йўлда зўр маҳорат билан тасвирлаб беради.

В.Белинский Квитка-Основьяненконинг ҳажвчилик истеъдодини эътироф этган. Т.Шевченко унинг носирлик ижодини юксак баҳолаган.

нидир харид қилади, ниманидир қарзга олади, кимнидир ёллайди, ким биландир байлашади – шунинг учун ҳамма иши пишиқ, ҳамма нарсаси муҳайё. Айтмоқчиманки, Мақуха қизи Ивганинг бундай саршталиги туфайли доимо ҳаловатда яшарди!

Яна шуни ҳам айтиб ўтишим жоизки, агар Мақуха хўжаликни ўз ўғли Тимоха билан бошқарадиган бўлса, тирикчилиги аранг ўтишига ҳам кўзи етмасди. Тимоха ана шунақа “қўли гул” йигит эди! Агар хўжаликни у бошқарганида, бутун молу давлатлари совурилиб кетиши муқаррар эди. Тимоха чапани ва олифта йигит эди: бошининг қоқ чўққисиди кокил ўстирар, мўйловини гажак қилиб бурар, ҳеч қачон чакмон киймас, доим хитой мўйнасидан тикилган бежирим чопон кийиб юрарди; белбоғлари бири биридан чиройли; бегим кунлари киядиган қалпоғи бошқа, байрамларда киядигани бошқа, аммо бири биридан чўққироқ; кийган этигидан бошқа яна бир жуфт этиги доим қатронга бўктириб қўйилган бўларди – кўнгли хоҳлаганча олифтагарчилик қилиши учун; этикларининг бир жуфти баланд пошналар, иккинчи жуфти миҳ пошналар эди. Қани, айтинг-чи, ким кўчадан баралла бақириб қўшиқ айтиб ўтади, ким қовоқхонада улфатларнинг “гули” бўлади, ким майхонада идишларни чил-чил синдиради, ким ўн киши ичадиган ичкиликни ичиб маст бўлмайди? Фақат Тимоха Мақушшенко-да! Қизлар кимдан ўзларини олиб қочишади, майхона хўжайини кимдан беркиниб олади? Кимдан бўларди, фақат Тимоха Мақушшенкодан, албатта. Ҳа, унинг қўлидан ҳар қандай ёвузлик ҳам келарди! Заҳарига ичиб олиб, дуч келган одам билан муштлашар, қизларни алдарди; қарта ўйнаган пайтларида ҳамманинг пулини йиғиб олиб, уларни майхонама-майхона судрар, қизларнинг ўтиришларига олиб борарди. У бўлис мирзаси билан қалин дўст эди, икковлари тил бириктириб, нима балонидир кўзлаб юришарди... Бу иллатлар етмагандай, у яна учига чиққан ўғри ҳам эди. Ивга доим акасидан ҳамма молу пулларини эҳтиёт қиларди. Тимоха кўзи тушган нарсани ўмармай қўймасди. Лекин отаси унинг гапини икки қилмас, нима сўраса, ҳаммасини гап қайтармай бераверарди, чунки Мақуха ўғлини жонидан ортиқ яхши кўрар, папалаб эркалар, ҳамма сўраган нарсасини бериб кўнглини қўтарарди – ахир у ёлғиз ўғил эди-да. Шунинг учун, отаси, майли, ёшлигида тўйиб-тўйиб ўйнаб олсин, кейин, отамнинг бағрида роса мириқиб роҳатда-фароғатда яшаганман, деб эслаб юрар, дерди. Шундай пайтлар ҳам бўлардики, Ивга отаси билан тортишиб, акасига ҳеч нима бердирмасди, ўғлингизни жудаям талтайтириб юбордингиз, деб отасини уришиб берарди. Шунақа пайтда Мақуха ўғлига пул беришдан воз кечса ҳам, барибир, кейин ими-жимиди сўраган пулини берарди.

Тимоха ота ҳузурида мириқиб ўйнаб-кулар, кўнглига сиққанча бевошлик қилар, гарчи унинг ғирт ишқмас такасалтанг эканлигини ҳамма кўрса, қишлоқда бўладиган барча тартибсизликларнинг сабабчиси у эканини ҳамма билса ҳам, ҳеч ким унга қарши ғинг деб оғиз оча олмас, ҳеч ким уни безорилик қилишига қаршилик кўрса-таолмас, ҳеч ким унинг устидан маъмурларга шикоят қилишга ботина олмас эди, сабабки, у бойнинг ўғли – бойвачча эди... Зеро, қишлоқларда ҳам ҳақиқат худди шаҳардагидек эди: ҳамма ерда бойлар кўнглига сиққан бемаъниликларни қилишлари мумкин эди. Қайтага, бошқалар ҳам, баъзи-баъзида уларнинг хурмача қилиқларига тақлид қила бошлардилар.

Гарчи Тимоханинг барча беадабликларидан бохабар бўлган, уни қузатувчи одам бўлса ҳам, Тимохага тўсқинлик қилишга ҳаққи йўқ

эди унинг. Бу одам Макуханинг асранди ўгли Левко эди. Трофимнинг раҳматли хотини Горпина бир куни етгита гўдакнинг ҳам отаси, ҳам онаси ўлиб, етим қолишганини ва уларни одамлар ўзларига бола қилиб олишаётганини эшитиб, у ҳам бир ёшли чақалоқни, яъни мана шу Левкони ўзига ўгил қилиб олган эди.

Левко етим бўлса ҳам Макуханинг уйида яхши яшади: уни ювиб-тарашар, яхши кийинтиришар, ҳар якшанбада эгнига оппоқ кўйлак кийдириб, юмшоқ оқ бўлка беришарди, у оёғига қишда этик, эгнига анча тутилган бўлса ҳам пўстинча киярди. Горпина жуда меҳрибон ва художўй аёл эди, қашшоқлардан ҳеч нимани аямасди. Нафақат ўз қишлоғидаги, шунингдек, бошқа ерли қашшоқлар ҳам унинг олди-га худди ўз оналари пинжига келгандек келаверишарди: Горпина уларнинг бирига пул садақа қилса, бошқасига оқ бўлка, яна бирига рўмолча тақдим қилар, хуллас, ҳеч кимни қуруқ қайтармасди. Қисқаси, у гўдак етимчани кўлига олганидан бошлаб, уни жонидан ортиқ яхши кўриб, меҳр кўйган эди. Сабаби, Ўгли Тимоха бу болани ёмон кўрар, боз устига, Левкодан икки ёшча катта бўлгани учун, доим турткилар, калтаклаб безор қиларди. Бола Тимоха устидан Горпинага шикоят қилар, Тимоха бўлса отасига шикоят қиларди – оқибатда чол яна Левкони калтаклашга тушарди; кампир Левконинг ёнини олиб, тўнғиллаганича чолини койиб берарди. Эри қанчалик жоҳил бўлмасин, хотинига гап қайтаришга журъат этолмасди, аммо Левкони учратиб қолса, айби бўлса-бўлмаса, уни дўппослар ва Горпинага шикоят қилишини ман қилиб қўярди. Трофимдан бола шунақа юрак олдириб кўйган эдики, у бир ўқрайиб қараса, кўрққанидан бутун вужуди титраб-қақшай бошларди. У нафақат чолдан, шунингдек, Тимохадан ҳам, тагин мени урмасин ё отасига чақиб бермасин, деб кўрқиб турарди. Ўзи туфайли чол-кампирнинг тез-тез жиқиллашиб туришини кўрган Левко, кўпинча Горпинага шикоят қилишдан ўзини тияр ва бошига тушган азоб-уқубатлар тўғрисида фақат Ивгага ёриларди. Ивга ундан беш ёш ёшроқ эди, шу боис, йигитнинг кўнглини кўтариш учун ҳеч нима қила олмас ва ўтирволиб у билан бирга йиглашарди.

Горпина уйда тўла ҳуқуқли бека эди, ҳамма ишлар унинг фармойиши бўйича амалга ошириларди. У эрининг феълини билар, шунинг учун уни ҳеч қандай хўжалик ишига аралаштирмасди. То Ивга катта қиз бўлиб қолгунича. Горпина Левкони иш бошқаришга ўргата бошлади. Кейин у қизида хўжалик ишларини юритишга лаёқати борлигини кўриб, унга ўзининг уйдаги вазифаларини ўргата бошлади. Ивгага қайси нарсани қачон, қаердан топиб, ғамлаш кераклигини, карвонсаройга келиб турувчиларнинг ҳаммиша фақат шу ерга кўниб ўтишлари учун улар билан қандай муомала қилишни тушунтирди. Ҳамма қазноқ ва омборларнинг калитларини у Ивга билан Левкога топширди; дон-дун борми, ем-хашак борми, жамики рўзгор ва хўжалик буюмлари энди шу икковининг қўлида эди; сармоя ҳам, барча ҳисоб-китоб ишлари ҳам Ивга билан Левконинг ихтиёрида эди, Горпина уларга фақат йўл-йўриқ кўрсатиб турарди. У ўгли Тимохани ҳам хўжалик ишларини бошқаришга ўргатмоқчи бўлди-ю, лекин унинг худодан кўрқмай, харидорларни ҳам пулдан, ҳам тароздан ура бошлаганини, доим маст-аласт юриб, одамлар билан муштлашгани чоғланганини, баъзида эса уларнинг пулини ҳам ўмарганини кўриб, бу ниятидан воз кечди. Зеро, у карвонсарой шаънига доғ тушириши мумкин эди. Агар бунинг олди олинмаса, одамлар бу даргоҳга келишдан қадамларини узган ҳам бўлардиларки, Горпина бу аҳволни

қўриб, ўглига эрк бермай қўйди, вақти қазоси етганда эса, бутун хўжалик ишларини қизининг ихтиёрига топширди ва ҳамма соҳада муфассал йўл-йўриқлар кўрсатди. Левкони эса, бутун оила аъзолари ҳимоясига топшириб, уни ҳеч нимадан камситмасликни, кўнглини оғритиб хафа қилмасликни ва башарти, агар унинг ўзи ўз хўжалигига эга бўлишни хоҳлагудек бўлса, хоҳишига монелик қилмасликни васият қилди: “Сен, қизим, унинг янги рўзғор қилишида кўмак-лаш, ҳамма керакли буюмлар билан таъминла, ўзинг биласан, Левконинг кўп ёрдами тегди бизга, унинг шарофати билан анча-мунча даромад қилдик, — сен унинг шу қилган яхшилигига яраша, ўзинг ҳам яхшилик қил. Борди-ю, агар бир-биринглардан ажралмай, турмуш қургудек бўлсанглар, нур устига аъло нур. Эру хотин — қўш хўкиз бўлиб, рўзғорни тебратамасизлар, отангни ташвишга солиб қўймайсизлар! Аммо-лекин Тимохага эрк бера кўрманглар, йўқса у сени ҳам, қизим, тўққиз пулга сотиб юборади, отангни ҳам қиморга бой бериб ичади, бутун молу давлатимизни елга совуради”.

Она ўлганидан кейин, Ивга бутун хўжаликни ўзи бошқаришга киришди, отасининг ўзбошимчалик қилиб пул сарфлашига йўл қўймади. Олди-сотдидан тушган пулларни у отасига топширар, лекин унинг феълини яхши билгани учун, менинг маслаҳатимсиз ҳеч бир нарсага бебилискага пул сарфламанг, деб қаттиқ тайинлаб турарди. Ота ҳам худди илгари хотинининг амрига итоат этгандай, қизининг гапига ҳам қулоқ солар эди. Қария ўгли Тимохани яхши кўрар, доим уни папалагани-папалаган эди, у пул сўраганида ҳеч йўқ дея олмасди, аммо Ивга отасига бундай қилишни тақиқлаб қўйган эди ва Тимоха учун ҳар ойда қанчадан пул бериб туришни белгилаб берган эди. Ота ҳам унга бўйсунарди... Лекин Тимоха олган пул қанчага етарди, дейсиз! Пул қўлига тушган заҳоти, уни ароқ ичиб, ё бўлма-са, маишат қилиб қуритар, кейин то янги ой бошлангунча илҳақ бўлиб, тишининг кирини сўриб юрарди. Оқибатда, нукул Левкога захрини сочгари-сочган эди, чунки, у асранди ўгил бўлса ҳам, ҳамма ишда бош-қош-у. Тимоха ота ўгли бўлатуриб, ҳеч нарсага ҳақи йўқ эди. Шунинг учун ҳамма бало шу Левконинг касрига бўляпти деб ўйлаб, кунуззукун унинг устидан отасига гийбат қилиб, қулоғини пишитгани-пишитган эди. Трофим ҳам Левкони ҳар учратганида сўкиб, ўшқириб берарди, бечора Левконинг тоқати тоқ бўлар, пичоқ суягига етганди. Бу хонадондан, бош олиб кетарди-ю, лекин у Ивгани юрак-юрагидан севиб қолганди, Ивга ҳам унга таскин бериб, мана, олдин акамни уйлантириб, рўзғорини бошқа қилайлик, отамни унинг қарамоғига топширайлик, кейин сен билан турмуш қураман, ана унда ўз рўзғоримиз бўлади, деб айтарди.

Шундай кун келишини интизор бўлиб кутган Левко Макуханинг зуғумларига тишини тишига қўйиб чидар, ўз иши билан овуниб, оздан пул жамғарарди. У Тимоханинг қинғир ишларини кўрмасликка қанча уринмасин, барибир, унинг таралабедод айш қилиб, маст бўлиб одамлар билан муштлашиб юрганини, айниқса, қандайдир оғир бир жиноят қилиб қўйиб, ошнаси — бўлис мирзаси ёрдамида айбини ёпти-ёпти қилганини ва бу “яхши”лиги учун мирзани ўз синглисига катта сеп билан турмушга бермоқчи бўлганини — тешик қулоқ эшитган, билган эди. Левко ана шу ҳақда отага гапиришга жазм қилди. Хўш, нима бўлди шу билан? Макуха ишонмади, Левко ўғлимни ёмон кўради, шунинг учун уни гийбат қиляпти, деган қарорга келди. Шунда Левко Тимоха томонидан пули шилинган ёки панд еган одамларни чолнинг олдига бошлаб келди, лекин Макуха, Левко

ўелимга туҳмат қилиш учун, бу одамларнинг қулоғини пишитган, деб ҳеч бир гапга ишонмади. Хўш, шундан кейин Левко нима ҳам қила оларди? Гунг бўлиб юраверди; ҳолбуки, Тимоханинг қинғир ишлари кун сайин болалаб борарди.

Левконинг кўнглини фақат Ивга юпатар ва баъзи-баъзида шундай дерди: “Ўзимам, Левко, сезиб турибман, акамнинг қаршисида сен ҳечам отам билан тотув яшолмайсан... Бас, етар шунча чидаганим, айтаман отамга: мени сенга турмушга берсин, онамнинг васиятига кўра. Фаҳмимча, отам қайтага хурсанд бўлади мени чиқариб юборганидан, негаки ўшанда Тимоха билан бемаънилигини қилиш учун имкон туғилади. Отам тўйимизни ҳам қилиб беради, менинг сепларим солинган сандиқниям, онам тўйимга атаб ҳозирлаган кўрпа-ёстикларниям беради, лекин бир тийин пул бермайди; ҳолбуки, ҳамма жамғарилган пулни, аслида, сен билан икковимиз топганмиз – бу ҳақда ўйламайди ҳам. Вой, у шунақа қурумсоқки... Биласан-ку, у ўзи ётадиган меҳмонхонага ҳеч кимни киритмайди, хонанинг калитини ҳам ҳеч кимга ишонмайди, фақат жуда ночор аҳволда тушгандагина менга беради. Пул сақланадиган сандиқнинг калитини-ку, ҳатто менга ҳам ҳеч қачон ишонмаган. Унга пул берганимда кўраман, сандиғида пули жарақ-жарақ, лекин бизга у пулдан ҳеч нима насиб қилмайди. Ахир пулимиз бўлмаса қандай рўзғор тебратамиз? Ишни нимадан бошлаб, қайси пулимизни муомалага қўямиз? Тўғри, бироз вақтдан кейин, худо хоҳласа, ўзимизни ўнглаб олардик ҳам: яхши одамлар кўп, улар отамдан кўра бизни кўпроқ танишади, уларга мурожаат қилсак, албатта, ёрдам беришади, фақат ишни бошлашга ҳеч вақомиз йўқ. Сен, пулим бор, деб айтувдинг. Қаерда у?

– Э, нима бўларди менинг пулим, – деди Левко ва юраги бир орзиқиб тушди. У пулини бўлиб-бўлиб, арпа, қатрон ва бошқа нарсалар харид қилиш учун бир одамга ишониб берган эди. Лекин шундан бери ўша одамни ҳам, пулини ҳам бошқа кўрмади. Шунинг учун ҳам Ивга берган саволдан кўнгли гаш бўлиб шундай деди: – Озгина пул! Айтишгаям арзимамайди! Фоизи билан кўшганда эллик сўмча келади. Нима ҳам қила олардик бу пул билан?

– Дастлабки пайтда шунинг ўзи ҳам анча ишга яраб қоларди. Иложимиз қанча? Рўзғоримизга зарур бўлган нарсаларнинг бир қисмини пулга, қолганини қарзга олиб турардик, шу тариқа ўзимизнинг карвонсаройимизни очишимиз мумкин. Худонинг паноҳида аста-секин хўжалигимизни ўнглаб олардик. Сен бориб, одамлардан қарзингни талаб қил, кейин ишни бошлаб юборамиз.

Ивга шундай деб Левкони бир неча марта қарзини ундиришга юборди. Лекин йигит, қарзни бир ҳафтадан кейин, ё икки ҳафтадан кейин берадиган бўлишди, деб келиб Ивгага ёлғон сўзлашга мажбур бўларди. ... Иложи қанча? Агар Ивга унинг пулни қандай сарфлаганини билса, койиб берарди-да, албатта...

Бир куни Ивга Левкога деди: – Отам уйда йўқ, кечқурун қайтади. Мен сен билан бўлажак ишимиз ҳақида ими-жимиде гаплашиб олишим керак. Мана бу отам ётадиган хонанинг калити. Ўша ерда мени кутиб тур. Мен бир зумгагина қўшни хотинниқига чиқиб, икки оғиз гапим бор, шуни айтиб қайтаман. Кейин иккаламиз эртадан кейин никоҳдан ўтиш тадоригини кўрамиз. Карвонсаройда ҳам, уйда ҳам бегона одамлар кўп, сен билан маслаҳатлашиб олгани бошқа жой йўқ. Ўтинаман сендан, ўша ерда жимгина ўтириб тур, зинҳор отамнинг сандиғига яқинлаша кўрма: у ҳар балодан гумонсирайверади, қаерга нима қўйганини билади, пулини ўғри уриб кетишидан кўрқади...

Левко Ивга айтганидек иш тутди. Қиладиган ишларини битириб, Макуханинг хонасига йўл олди.

Эҳ, Ивга, Ивга! Элакка чиққан хотиннинг эллик оғиз сўзи бор, деганларидек мунча узоқ қолиб кетмасанг? Нима иш билан чиққан эдинг ўзи қўшниникига? Сен у ёқдалигингда уйингда нималар бўлганини биласанми? Тезроқ кел, ўз кўзинг билан кўр!

Кекса Макуха бугун уйга кутилмаганда эртароқ қайтди, бунинг устига, пича кайфи ҳам бор эди. Бу ҳолни кўрган Тимоха, ҳозир ундан бир нима ундириш осонроқ бўлади, деб ўйлаб, пешвоз чиқиб дадажонини қарши олди ва атрофида парвона бўлиб, ундан пул сўрай бошлади. Олдинига у беш сўлкавой сўраган эди — отаси уни кўкрагидан итариб юборди: кейин уч чўлкавой сўради — отаси уни жеркиб берди; фақат бир сўлкавой сўраган эди — ота пўнғиллаб, ҳатто ярим сўлкавой ҳам бермайман, деди, Тимоха ҳамон отасининг оёғига йиқилиб тиланчилик қилаверди. Отасининг ахири унга раҳми келди ва майли чорак сўлкавой берарман, деди-да, ўз хонаси томон йўл олди. Хонанинг қулфи очилган эди.

— Кўрдингми,— деди ота ўғлига,— уйда Ивга бор экан! Олдин у чиқиб кетсин, кейин бераман пулни; ўзинг биласан синглингнинг феълини, сенга пул беришимни ёқтирмайди, нукул пўнғиллагани пўнғиллаган.

— Кўяверинг, дада!— деди шунда Тимоха.— Агар пўнғилласа, ўзига ҳам ялиниб кўраман. Юрақолинг.

Улар эшикни очиб ичкари киришди... Ё худоё тавба! Бу нима ўзи? Макуханинг сандиғи очилган, бузилган қулф ерда ётибди... сандиқ тепасида... Левко турибди! Афтига қараб, бу Левкоми ё унга ўхшаш бошқа одамми, деб ўйлайсан!.. Унинг ранги докадек оқариб, кўзлари ич-ичига ботиб кетган... Бир қўлида пул тўла ҳамён, иккинчи қўлида — бир сиқим сўлкавойлар... Чамаси, бу унинг сандиқдан биринчи марта пул олиши эмасга ўхшайди, чунки ҳамма ёқда, ерда сўлкавойлар сочилиб ётарди. Афтидан, шошган бўлса керак, қопчиқдаги пуллар сочилиб кетган...

Макуха буни кўрдию икки кафти билан этагини шапатилаб бақириб юборди: “Ие, сен нима қилиб турибсан бу ерда?” Левко эса, худди безгаги кўзигандай, афти тамоман ўзгариб кетди, дағ-дағ қалтираркан зўрга тили калимага келди: “Мен, амаки... балки... мен эмас...” — “Сен эмасмисан, ўғри?.. Сен эмасмисан?.. Ушланглар уни! Йигитларни чақир бу ёққа!” — Шу заҳоти Тимоха карвонсаройдаги одамларни чақириб келди...

— Ушланглар уни... Оёқ-қўлини боғланглар бу ўғрини!— деб бақира бошлади ҳамма.

Бечора Левкони маҳкам ушлашиб, дарҳол белбоғлар билан қўлларини ҳам боғлашди, тагин қочиб кетмасин, деб оёқларини ҳам тушовлашди. Кейин уни бўлис маҳкамасига судраб олиб кетишди: олти киши уни икки ёғидан маҳкам ушлаб олган, яна ўнтача одам — ким таёқ, ким катта қозик, ким косов билан билан қуролланиб, Левкони худди аристон одамдай, атрофини ўраб кузатиб борарди.

Шўрлик Левко-чи? У нима ҳам қила оларди? Турган гапки, қаршилик ҳам кўрсата олмай бир оғиз сўз ҳам айтолмай, судраган ерларига борарди, унинг бўйнига бузилган қулф осилган, узун чўпга у ўғирлаган,— буни ҳамма кўрган,— худди никоҳ тўйида келиннинг сарпосини илишгандай пулнинг қопчиғи илинганди. Бу қулф билан қопчиқ у қилган жиноятнинг далилий ашёлари эди. Оломон ҳали дарвозадан кўчага чиқиб улгурмасидан, зумда тумонат одам йиғил-

ди... Худди тўйхонага келгандек. Ана шунда гийбатчи хотинларнинг ови юрди! Левкони тутиб кетаётган оломон ўн қадамча ҳам босишга улгурмай, қўшни хотин қўшнисига бир дунё миш-мишни тўқиб айтиб ташлади: Макуханинг асранди ўгли бор-у – Левко, ўша ухлаб ётган отасининг тепасига келиб, уни сўймоқчи бўлган экан, яхшиям, устига Тимоха келиб қолиб, отасини бир ўлимдан асраб қолибди. Вой, у безори Тимоханинг биқинига икки марта, бўғзига бир марта пичоқ тортиб юборган бўлса ҳам, шунга қарамай, Макушенко Левкодан зўр чиқиб, уни боғлабди, бақриб, одамларни ёрдамга чақирибди... бир зумда етиб келган одамлар Левкони қўлга олишибди...

О, одамлар, Левкони то бўлис маҳкамасига олиб боришгунча, ҳали бунақа миш-мишларнинг яна қанчаси ёйиларкин бутун қишлоққа?..

Оломон борган сари кўпайиб, қишлоқнинг тор-тор кўчаларига сиғмай қолди. Бу ҳам етмагандай, тўдага болалар ҳам келиб кўшилишди. Улар оломон орқасидан эргашарканлар, аристоннинг олдига югуриб келиб, уни: “Ўғри!... Қароқчи!.. Чўз сўлкавойдан бизгаям... Эй, ўз отасининг пулини ўғирлаган ўғри!..” деб ва яна шунга ўхшаш сўзлар билан таҳқирлай бошладилар.

Бу ҳақорату мазахларга қандай чидасин Левко? Энди ким деган одам бўлди у? У оломон куршовида бораркан кўзи ҳеч нарсани кўрмас, фақат одамларнинг масхараловчи сўзларини, қарғишлари, сўкишларини, таънаю маломатларини эшитарди... У кетатуриб кўзини осмонга тикар, оғир хўрсинар ва ўзига ўзи: “Ё раҳмдил эгам! Шу менманми? Менга нима бўлди ўзи?” – дерди. Баъзида у, ўзимга яқин бирон одамни кўриб қолармикинман, деган ният билан одамларга кўз ташларди...

Бу шовқин-суронни эшитган Ивга қўшниникидан югуриб чиқди ва бошига не савдо тушганини билмай, одамлардан, кимни тутиб олишибди, деб суриштира бошлади. Ҳозиржавоб қўшни хотинлар шу заҳоти нима бўлганини унга ўзлари бичиб-тўқиганча сўзлаб беришди, буни эшитиб, Ивга ўзини йўқотиб қўяёзди... Ранги докадай оқариб, дағ-дағ қалтирай бошлади, агар қўшни ушлаб қолмаганида йиқилиб ҳам тушарди. У Ивгага, сенга кўз теккан, тезроқ табибга олиб борай – ёмон кўздан асраб дам солиб қўйсин, деди.

Э, севган қайлиғининг бошига шундай мусибат тушган пайтда кўз тегишига бало борми? “Йўқ, – деди Ивга, – йўқ, айланай халоскоргинам, йўқ, ўргилай холажон! Ҳозир менга табиб ёрдам қилолмайди! Яхшиси, юринг, бўлис маҳкамасига борайлик, Левко нима қилиб қўйган экан, эшитамиз, агар унинг шу қилганлари рост бўлса, ўша ерда, унинг оёғи остига йиқиламану ўламан!..”

Қишлоқ маъмурлари, худди асалга ёпишган пашшалардай, маҳкама сари шошилишди. Ахир маълум-ку, агар бирон кимсанинг бошига савдо, фалокат тушса, ҳакамларга ҳам даъвогардан, ҳам айбдордан бирон нима униши муқаррар, қуруқ қолишмайди, албатта... Ахир улар – ҳакамлар! Бу ерда ҳам шундай бўлди: маҳкама сардори раҳбар сифатида, столнинг тўрига ўтирди, унинг икки ёнидан қишлоқ оқсоқоллари жой олишди, столнинг этагига эса, сиёҳдон ва қоғоз билан қуролланган бўлис мирзаси жойлашди. У аллақачон Тимоха билан пичирлашиб бир нималарни келишиб олган эди. Шу боис юзида табассум билан ўрнига келиб ўлтираркан, йўталиб-йўталиб қўйиб, қоғозга нуқул: “Патқалам билан сиёҳ синови...” – деб ёзарди. Ёзиб туриб бу ерга тўпланган одамларга қараб-қараб қўярди, одми кийинганларга-ку, эътибор ҳам бермасди, нуқул мовут чакмон кийганлар билан кўз уриштириб, худди кўзи қаймоққа тушган мушукдай тамшаниб қўярди.

Сардор, ўғрини обкиринглар, деб буюрди. Сўнг қария Макухани ёнига чақириб олиб, нима бўлганини сўради. Макуха ҳамма бўлган гапни — хонага кириб, Левкони қўлида пул чангаллаган ҳолда сандиқ олдида турганини сўзлаб берди. Левко бир нима демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди, лекин сардор унинг оғзига уриб ўдағайлаб берди: “Менинг олдимда сен гинг дея кўрма! Биласанми, мен кимман? Мен сардорман, сардор сенинг гапингни эшитганимас, жазога тортгани келган. Гувоҳлар борми?” — деб сўради у Макухадан, бу ерга тўпланган жамоа томонга қараб. Йигирматача одам Левкони қўлида пул билан турганига, шунинг-чун уни ҳибсга олишганига гувоҳлик берди... “Вассалом, иш тамом!” — деди сардор стол ортидан тураркан. Бошқа оқсоқоллар ҳам унга эргашиб ўринларидан туришаркан: “Ана холос, буни қаранг-а!” — деб қўйишди.

— Мирза! — деди сардор амирона буйруқ бераркан, — сен гувоҳларни рўйхатга ол, ҳаммаларига бармоқ бостир, кейин тезда судга хабарнома ёз. Бизлар бўлсақ, Макуханикига бориб, тергов ўтказамиз. Мен сенларга аввалги сардорларинг Евдоким эмасман. Мен тартибни биламан ва ҳурмат қиламан.

Кейин юзбоши ва ўнбошиларга қараб, ўз фармонининг ҳар бир моддасини бармоғи билан кўрсатганча деди: “Кулогингизга қуйиб олинг: ҳозирнинг ўзида уйма-уй юриб, товуқ, тухум ва бошқа керакли егуликларни муҳайё қилинглр. Биласизларми, ҳали бу ерга суд ҳайъати келади тергов ўтказгани. Ким билсин, балки икки-уч кун туриб қолишар, шунинг-чун ҳамма нарса етарли бўлсин... Қани, кетдик, бошла бизни уйингга Трофим Федорович”.

Қишлоқларда тергов қандай ўтказилишини билган қария Макуха оғир хўрсиниб афтини буруштирди. Начора, йўл бошламай иложи йўқ эди. Аммо шу пайт мирза сардорни йўлдан тўхтатиб:

— Пан сардор, жиноятчини сўроқ қилиш керакдир, балки? — деб сўради.

— Нима, сўроқ қилиб ўтираманми бошимни оғритиб? Ўзинг кўрма-япсанми? Бўйнига бузилган қулф билан пул халтаси осилган-ку...

— Ҳа, бу гапингиз тўғрику-я, — деди мирза энсасини қашиб... — Гуноҳкорлиги оппа-ойдин, лекин шундай бўлса ҳам, ўзининг айбига иқрор бўлгани ҳақида далолатнома керак-да...

— Сен уни таёқ билан уриб чалажон қилсанг ҳам, иқрор бўлмайди айбига. Нима бало, сен эсингдан айрилганмисан, қўлинг шол бўлиб қолганми? Ўзинг ёзиб, ишга тикиб қўявер-да. Мен тартибни ёқтираман.

— Шунингдек, айбдорнинг шахсий иқрорини ҳам қўшиш керак-да, ишга. Ўзингиз биласиз, жаноблари... йўғ-е, жаноби олийлари ҳаммаша ишни кўришда энг олдин, айбдорни шахсан сўроқ қилардилар...

— Буни ўзим ҳам биламан, — деди сардор. — Менга ақл ўргатма: ишдан олиб ташланган Евдоким эмасман мен сенга. Айтганимни қил. Шахсий иқрор менда, аристонни совуқхонага ташла, хабарномани тезроқ судга юбор...

— Қанча ўмарган экан Левко? Сиз, пан сардор, бу ҳақда сўрамадингиз ҳам...

— Кўпроқ ёзавер. Майли... икки юз сўм деб ёз... Нимасини аяйсан ўша Левконинг? Ахир у ўғри, муттаҳам-ку! Қолаверса, Макухага ҳеч ачинмайман. Ким бўлибди у, аяб нима қиламиз? Йўқолган бўлса, унинг пули йўқолган, бизникимас. Қани, кетдик, пан ҳакамлар! Макухага жиноят содир бўлган ерда айтаман ҳамма гапимни: нимасини, қанчадан, кимга, қандай қилиб... дегандай.

Унинг бу гапи маъносига тушунган Макуха, яна энсасини қаттиқ-қаттиқ қашилай бошлади, шундай бўлса ҳам ҳакамларни уйига бошлади... Сардор ҳаммадан олдинда йўғон бир таёққа таяниб, худди хода ютгандай гўдаиб, қовоғидан қор ёғиб борар, ҳакамлар эса, ўзларининг доимий: “Ана холос, буни қаранг-а!” сўзларини такрорлаганча сардорнинг орқасидан эргашдилар. Уларнинг кетидан Макуха ўз ўғли ва гувоҳ бўлган жамоа билан йўл олди; ўғли йўлга тушишдан олдин яна мирза билан пичирлашиб олганди. Қолган оломон эса, Левко бўлис махкамасига олиб борилганидан кейин, лўлилар қишлоққа етаклаб келган айиқларни томоша қилгани тарқаб кетган эди...

– Маҳқамада ёлғиз ўзи қолган мирзанинг дарров димоғи шишиб кетди ва ўнгу сўлга буйруқ бера бошлади:

– Ҳей, қаёқдасизлар, ўнбошилар? Аристоннинг оёқ-қўлига кишан солиб, совуқхонага қаманглар. Қоровуллар хушёр туришсин! Хабарномани энди бугун юборолмаймиз, негаки, сардор ҳозир тергов ўтказяпти, тергов тугагач, навбати билан, ўша ерда кечлик қилади, шунинг-чун имзо чекишга улгурмайди. О! У сенларга аввалги сардор эмас: у имзо чекишдан олдин далолатномани албатта ўқиб чиқади. Ҳа, яхши, пан сардор, чексанг чекавер имзоингни, унга мен тайёрлаб қўяман хабарномани...

Мирза бошидаги кокилини қашиб олиб, хабарнома ёзишга энди киришган эди, хонага ўқдай отилиб кирган Ивга унинг оёғига йиқилиб илтижо қила бошлайди:

– Жо-он акажоним Кондратич, шунқорим! Хоҳлаган нарсангни сўра... Мана, маржонимни ол... Мана, тилла тақинчоқларим, яна сени алоҳида хурсанд қиламан... Фақат рухсат бер, Левко билан юзма-юз гаплашиб, нима бўлганини сўраб билай: у бундай қилмаган... Қандайдир хатолик юз берган... Фақат сўраб кўраман...

Мирза, ўз одати бўйича томоқ қириб-қириб кўяркан, нукул мўйловини гажак қилиб бурарди. Кейин ўрнидан туриб, хона ичида уёқдан-бу ёққа юра бошлади ва ниҳоят қўлларини белига тираганча гап бошлади:

– Евгения Трофимовна! Нима бало, сен, жонгинам ё жинни бўп қолганмисан, ё ақлдан озганмисан? Ҳали сен қизлик ифратингни, ёш умрингни, хусну жамолингни оёқ ости қилмоқчимисан, бутун молу давлатингни ўша ўғри билан бирга шамолга совурмоқчимисан? Унинг масаласи ҳал бўлган: ўлиги энди сургунда чирийди. Сен бу ҳақда ҳеч куйиб-пишма, ўзингни уринтирма ҳам, менга маржонингни ҳам, тилла тақинчоқларингни ҳам берма; ўзингни бер менга бутун бойлигингга қўшиб. Мен қобилиятли йигитман. Сенинг тилла тақинчоқларинг ва менинг лаёқатим ёрдамида земство суди маслаҳатчиси лавозимига эришаман. Сен уйимиз бекаси бўласан, мен тергов қилиб, дунё орттираман. Қалай, а? Йиққаннимиз ўзимизга ҳам етади, болаларимизга ҳам. Қўй, ўша қароқчини! Мен уни Сибирга жўнатаман, кейин сен билан иккаламиз роҳату фароғатда, ҳаловатда умргузаронлик қиламиз. Бугун кечаси мен уни шаҳарга жўнатаман. Эртага уйингга совчиларни юбораман, сен уларни сочиқлар билан қутлайсан¹ ...

– Илоё, сен яшшамагурни мирза қилиб тайинлаганлар дўзах алангасида ёнсин! – деб Ивга бор овози билан бақриб берди унга. – Мен бўламан-у, Левкогинамни шу ҳолича ташлаб қўяманми? Ахир онам

¹ Совчиларга сочиқ бериш – украин халқи удуми бўйича, қизнинг куёвга чиқишга розилиги аломати. (Тарж.).

раҳматлик менга уни иззат қилишни васият қилганлар-ку! Шундоқ қалбим суруридан воз кечиб сендек эл-юрт бошига битган зулукка кўнгил кўяйми? Чучварани хом санабсан! Агар Левкони Сибирга жўнатсанглар — мен ҳам бораман орқасидан! Ҳақиқат излаб бўлмас экан сенлардан. Мен шаҳаргача бориб, суд қилувчи мансабдорлар билан учрашаман; Левконинг унақа одам эмаслигини, уни чалғитиб алдашганини ҳаммага гапириб бераман. Сен бўлсанг, менга уйланишни хаёлингга ҳам келтирма: совчиларинг уйимдан қовоқ қўлтиқлаб кетишади.¹

— Ўша Левкоингни Сибирда чиритаман!— деб бақирди мирза.— Бор, йўқол кўзимдан ўша пора-мораларинг билан. Барибир, аканг розилик берган сенга уйланишимга, отанг ҳам рози бўлади ҳали... Қани, тегмаям кўр-чи! Йўқ десанг, мажбур қиламиз. Жўна, жўна!..

У шундай таҳқиромуз гаплар билан Ивгани маҳкамадан ҳайдаб чиқарди, кейин газаби қайнаганидан ўзини нима қилишни билмай, ўтириб, тишларини гижирлаганча, хабарнома ёзишга киришди. У кокилини дам-бадам тутамлаганча, қийнала-қийнала Левкони Макуханинг очиқ сандиғи тепасида пул чангаллаб турган ерида қўлга олингани ҳақида, яна “бундан ташқари унинг чўнтагида ҳам, қўйнида ҳам жами икки юз сўмдан ортиқроқ пул бор эди, юқорида номи зикр этилган Леонтий яна ҳам кўпроқ пул ўғирлаш ниятида бўлганига ўзи қўйида номлари келтирилган гувоҳлар олдида иқдор бўлди”, — деб ёзди. Шундан кейин у ушбу қишлоқда истиқомат қилмайдиган нотаниш кишиларнинг номларини ёзиб, ўзи улар ўрнига имзо чекди, бармоқ босди-да, дарҳол сардор тергов олиб бораётган Макуханинг уйига жўнади. Бораркан, ўзича шундай мулоҳаза юритарди: “Хоҳламасмиш! Кўрамиз! Шу бугун кечасиёқ хабарномани шаҳарга жўнатаман; судьялар билан тил бириктириб, уни Сибирга сургун қилдираман! Сени, барибир, аканг зўрлаб бўлса ҳам, менга хотин қилиб беради... Ҳамма бойлигинг меники бўлади! О, бу қизнинг бойликлари бир дунё!”— Шундай хаёллар билан маст бўлиб, у Макуханикига кириб борди...

Хўш, бу ерда сардор гувоҳлар иштирокида қандай тергов олиб бораётган эди? Турган гапки, земство мансабдорларига ўхшаб-да! Даставвал сардор ва ҳакамлар кела солиб стол атрофига ўтиришди, Макуха шўрлик пайдар-пай далиллар келтира бошлади; далиллари — гоҳ ёвшан арағи, гоҳ қалампир арағи бўлди, кейин навбат арпабодиён арағига келди — Ивга уни ўтган-кетган ҳурматли панлар учун асраб қўйган эди. Ҳаммасини бир томчи ҳам қолдирмай ичиб тугатишди. Зиёфат пайтида улар гоҳ пичан ўрими ҳақида, гоҳ ғалла ҳосили ҳақида гаплашишаркан, кўриладиган бугунги иш тўғрисида ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Макуханинг оқсочлари оёғи куйган товукдай шошапиша угра кешишар, вареник туғишар, сўйилган товукларнинг патини юлишарди, яна улар Ивга бўрдоқига боқаётган иккита ғозни ҳам инидан тортиб сўйишди... Ҳа, у шўрликларнинг ҳам куни битганди! Ўзиям зиёфатмисан, зиёфат бўлди! Уй бекаси бўлмиш Ивгадан эса ҳеч ким ҳеч нима сўрамади ҳам. У янги қурилган бўм-бўш хонага кириб олиб, Левконинг қисматига ва ўз бошига тушган бу оғир мусибатга чидай олмай, хўнг-хўнг йиғлай бошлади... кўз олди қоронғиллашди!..

¹ Украин халқи удумига кўра совчиларга қовоқ бериш — куёвнинг рад этилганлигини билдиради. (Тарж.).

В а р е н и к — ичига сузма, карам ёки мева солиб пишириладиган йирик чучвара.

– Тимоханинг-ку, бити тўкилди! У ҳаммани меҳмон қиларкан, биринчи навбатда ўзини сийларди. Меҳмонлар билан ичишаркан, нуқул Левкони сўкар ва у бечора хаёлига ҳам келтирмаган айбларни устига ағдарарди.

Мирза бу ерга югуриб кириб келганида кечки зиёфат авжида бўлиб, ҳали сарийёга булганиб, қаймоққа ботирилган вареникларга навбат келмаган эди.

– Пан сардор билан ҳакамлар шу ердами? Наҳотки тергов тугаган бўлса?— деб сўради мирза; сардор унга дағдаға билан жавоб қилди:

– Тугадими, ҳукм ҳам чиқарилди. Нима, сен ярамасни кутиб ўтирармидик? Мен аввалги сардор Евдоким эмасман, деб сенга айтганман ҳам, тайинлаганман ҳам: мен раҳбар бўлган ерда иш қайнаши, ҳамма ишда адолат бўлиши керак. Хўш, нималарни ёздинг шу ярим кечагача, нима обкелдинг? Балки ҳали бу қораламасидир? Мана, ҳозир тамадди қилиб олай, кўриб чиқаман, бир лаҳзада хатоларингни топаман. Ўтир, диёнатли кишиларнинг кечлик қилишига ҳалал берма.

Пан сардор гапга киришиши билан, пан мирза зумда арпабодиён арағидан ҳам татиб кўрди, қалампир арақдан ҳам ичишга улғурди, яна яримта товуқ гўштини ҳаш-паш дегунча ямламай ютворди; бир бўлак гоз гўштини оёғи билан бирга киссасига урди (у бунни мактабда ўқиб юрганида ўрганган эди) сўнг вареникка ҳужумни бошлади. Шу зайлда у ичишда ҳам, ейишда ҳам ўзидан анча олдин келган балохўрларга етиб олди. У жуда олғир, абжир йигит эди! Шошқалоқлик билан ҳам ичар, ҳам овқатларни ураркан, айна пайтда ўзининг мирзага хос одати бўйича томоқ қириб, йўталиб-йўталиб кўярди. Сардорнинг пингиллашига эса парво ҳам қилмасди. Чунки у: “Акиллаган итдан кўрқма”, деган қонидани яхши биларди, яна у, қайси амалдор кўпроқ кеккайса, кўпроқ керилса, нуқул тартиб ўрнатиш билан овора бўлса, у ҳеч нимани билмайди, билмаганидан, сенинг айтганингни қилади, дерди. Бу пан сардор ҳам шундай амалдорлардан эди.

Ҳаммалари мириқиб ейишди, ичишди. Пан сардорнинг тили зўрға айланар, қолган ҳакамлар билан гувоҳлар, гарчи дарров таёқларига таяниб олган бўлсалар ҳам, юрганда бинойидай гандираклашарди. Пан сардор лаби-лунжини зўрға йиғиб олиб, Макухага нон-намак учун миннатдорлик билдирди, Левкони қилган айби учун бўралаб сўкди ва эртага бу ҳақда судга хабарнома юборишга сўз берди. Пан мирза бўлса, охирги таом – сутли бўтқани, томоқ қира-қира еб тугатаркан, арпабодиён арағи қуйилган хумчадан ҳеч кўзини узолмасди. Нуқул, йўқ, пан сардор, сиз айтгандай бўлмайди, дейишга уринаётгандай, ҳадеб мўйловини ликиллатарди. Ниҳоят, у ҳамма овқатини еб бўлиб, газакка яна охирги қадахни ичди-да, сардорга деди:

– Қаёққа кетяпсиз? Имзо чекмайсизми хабарномага. Ахир жуда муҳим воқеа содир бўлди-ю, шу кечасиёқ хабардор қилишимиз керак...

– С-судними?— деб сўради сардор.

– Албатта, судни-да,— деб қичқирди унга мирза,— нима, эсингиздан чиқдимми, пан исправник, ҳар битта юз берган воқеадан шахсан мени ва фақат мени бохабар қилиб турунглар, деб буюрмаганмидилар? Шундай деб туриб у пан сардорнинг олдига хабарномани ёзиб қўйди, чўнтагидан сиёҳдон олиб, унинг қўлига пат қалам тутқазди-да, деди: — Қўл қўйинг тезроқ. Вой, қаёққа ёзаяпсиз? Ахир тескари ушладингиз-ку!

¹ И с п р а в н и к — Чор Россиясида уезд полицияси бошлиғи.

Сардор сал ҳушини йиғиб олиб, қоғозни тўғри қўйди-да, ўз исмини ҳарфма-ҳарф битталаб айтганча имзо чекаркан, нукул тўнғилларди:

– Мен ёқтирмайман тартибсизликни... Мен сизларга Евдоким эмасман... Ёлгон сўз билан лақиллатолмайсанлар мени!

Мирза имзо чекилган хабарномани сардорнинг қўл остидан юлқиб олди-да, гизиллатганча уйига жўнади, конверт устига “ўта муҳим” деб ёзиб, уни шу заҳотиёқ исправникка жўнатди. Пан сардорку, бир амаллаб уйига етиб олди, чунки уйи яқин эди, қолаверса, ҳали у бақувват эркак эди, илло қолган ҳакамлару гувоҳлар, қай томонга бошлари оғанини ўзлари ҳам билмадилар; уларни эрталаб ҳар ер-ҳар ердан топишди – кечаси билан сандироқлаб юриб, кўча-кўчада чўзилиб қолган эдилар. Мана шундай тергов қилган эди улар. Совуқхонага қамалган ва оёқ-қўлига кишан урилган Левко чекаётган азобининг чеки йўқ эди. Орадан бир кун, икки, уч кун ўтди. Соқчилар Ивгани унга яқин йўлатишмади. У Левкога овқат обкелиб турди, лекин, энг муҳими, ундан нега олдинг шу касофат пулларни, деб сўрагиси келарди. Яна, қандай қилсак, бу ишни ёпти-ёпти қила оларканмиз, деб маслаҳатлашмоқчи бўларди. Лекин соқчилар уни нукул ҳайдашга тушардилар... Шўрлик қиз уйга қайтиб келарди-да, кўз олди қоронғилашгунча юм-юм йиғларди!

Левкони гум қилганидан қувончи ичига сиғмаган Тимоха бўлса, Ивганинг қайғуга ботганига парво ҳам қилмай, хўжаликни бошқаришга киришди ва кунузуқун мирза билан улфатчилик қила бошлади... Қизиги шундаки, энди Тимоха мирзани эмас, мирза Тимохани сийлаб меҳмон қилар ва икки гапнинг бирида, Левкони гаврон билан савалатиб Сибирга сургун қилдиражагини айтиб, ҳамтовоғининг кўнглини хушларди:

– Мен,– дерди у,– ҳаммасини дўндирдим: ҳамма гапни, ҳатто уни, ўзи айбига иқроор бўлди деб ёздим; кўрдингми, мен сени душманингдан, рақибингдан қутқардим. Сен энди синглингни зўрлаб бўлса ҳам менга бер. Менга молу давлат ҳам, бойлик ҳам керак эмас, фақат синглингга уйлансам бўлгани.

Мирза, гарчи оғзида шундай деётган бўлса ҳам, аслида Тимохани алдаётган эди: унга Ивга эмас, бу хонадондаги бойликлар керак эди. Зеро, бу жуда бадавлат хонадон эди. Охир-оқибатда, мирза Тимохани ҳам ёмон хулқи учун солдатликка жўнатиб, бутун хўжаликни ўзи бошқариш ниятида эди. Қария Макуханинг ҳам чорасини кўриб қўйган эди. “Уни қишлоқнинг энг бадавлат фуқароси сифатида солиқ йиғувчи этиб сайлатаман, кейин уни ҳисоб-китобда чалғитиб адаштираман. Шу баҳона билан бутун ҳуқуқни ўз қўлимга оламан. Агар гапимга кирса, ҳай-ҳай, ишини тўғрилаб бераман, бордию қайсарлик қилса, уни қишлоқдан бадарға қиламан. Баттар бўлсин! Ивгани бўлса, беш-олти марта бошлаб пўстагини қоқаман, менга ҳалақит қилмайдиган, ишларимга тумшуқ тикмайдиган бўлади... Ана унда, ўз қобилиятим, тадбиркорлигим билан жуда бойиб кетаман, эҳтимол, шунда мени суд маслаҳатчиси этиб сайлашар ҳам... Ҳм! Ҳм!” Мирзанинг кўкнори хаёллари ана шунақа эди!

Орадан тўрт кунча вақт ўтибдики, ҳали ҳам ҳеч нарсанинг дараги бўлмади... Бир куни қишлоққа чопар казак от чоптириб келиб, орқамдан пан исправник келяптилар, деб хабар қилди. Шу заҳоти хонадонлардан товуқлар, тухумлар йиғишга киришишди; узумдан сузилган вино – мусаллас ва фаранги арақ харид қилиш учун шаҳарга одам юборишди. Ахир эртаси куни жума эди. Пан исправник бу куни

очидан сирилиб ўлса ҳам жайдари таомларни истеъмол қилмайдиган одат чиқарган эди. Шунинг учун, шаҳардан увилдириқ, Кримнинг сельд балиғи, янги тузланган осетра балиғи, энг сархил қисқичбақалар ва юмшоқ тешиккулчалар олдириб келишди. “Маълумингизки,— дер эдилар сардор билан мирза ҳар доим жамоа йиғинларида,— жаноби олийлари бизларнинг ташвишимизни қилиб тер тўкиб ишлайдилар, шунга кўра, бизлар ҳам, ўз навбатида, ул жаноби олийларининг кўнгилларини овлашимиз лозим”.

Мана, пан исправник ҳам икки нафар казак кузатувида, бир жуфт кўнгироқчаларни жингиллатиб, ўз мирзаси билан аравада етиб келди.

— Қаерда ўша уй? — деб сўради у бақириб.

Уни Макуханикига бошлаб кетишди. Лекин пан исправник уйга киришидан олдин, карвонсаройда истиқомат қилиб турган мусофирларнинг барини ҳайдаб чиқаришди.

Исправник хонага киргач, биринчи навбатда худога сизғиниб чўқинди, шундан кейин:

— Бирон егулик борми ўзи бу ерда?— деб бақирди.

— Бор, пан жано... йўғ-е... жаноби олийлари,— деди мирза хокисорона мутелик билан.— Вале, ундан олдин тергов ихтиёр қилмайдиларми...

— Йўқол кўзимдан, аҳмоқ!— деб бақирди унга жаноби олийлари ер депсиниб ва мирза узатган тергов қоғозини унинг башарасига отаркан.— Нима, мени оч қолдириб сирмоқчимисан? Шундоқ ҳам йўл азобидан қийналиб кетдим. Уша ўғрини ўзинг сўроқ қилгин-да, кейин менга кўрсат. Ҳозир овқат емоқчиман!

Бизнинг мирза жаноби олийларини безовта қилмаслик учун оёқ учида аста-секин юриб хонадан чиқиб кетди. У даҳлиздан чиқиб, уй орқасига ўтди ва шу ерда, гўё Левкони сўроқ қилгандай тергов қоғозини тўлдирга бошлади, ваҳоланки, у Левкони қамалган кундан бери бир марта ҳам кўрмаган эди. Пан исправник эса, шу аснода мириқиб тушлик қилди. У эндигина тановул қилиб ҳам бўлган эди, мирза унинг ҳузурига оёқ учида пилдираб кириб келди ва:

— Тергов гувоҳномасига имзо чекмоқни ихтиёр этмайдиларми, жаноби олийлари? — деб сўради.

Аммо жаноби олийлари “гурс-гурс” ер тепиниб, мирзага ўшқириб беришни ихтиёр қилдилар ва: “Овқатдан кейин ҳордиқ чиқаришим керак, менга халақит қилма, дедилар ҳамда аристон масаласида гувоҳларни ялпи сўроқ қилиб, бу ишни уйқудан уйғонгунларича тугатишни амр этдилар.

Шоҳона тушликдан кейин исправник жаноблари “пинакка кетдилар”, сабабки, у киши товуқ гўшти ва қуймоқ устида кўп заҳмат чекдилар. Ул зотнинг мирзасини эса Тимоҳа Макушенко тўйгунича меҳмон қилгач, дарёда чўмилишга, кейин ўрмонда майсалар устида чўзилиб ётиб, трубка чекишга таклиф этди.

Пан мирзо эса, бу орада бирталай одамларни йиғиб, бўлис маҳкамасига бошлаб келди ва уларни шундай сўроққа тутди: “Қани, менга айтинглар-чи, азизлар, Макуханинг асранди ўғли Левкони қандай сифатларини биласизлар? Ким нима дейди?”— шундай деб, у патқаламини қоғоз устида қитирлатганча, жамоанинг жавобини кута бошлады. Қариялар, нима дейишларини билмай, елкаларини қисишди.

Кимдир йўталиб қўйди, кимдир қўлидаги таёғи билан ер чиза бошлади, лекин ҳаммалари гунг эди. Ниҳоят, бир қария олдинга чиқиб шундай деди:

– Ҳа-а, анави Левкоми? Макуханинг асранди ўғлини айтяапсанми?.. Унинг қанақа сифати бўлиши мумкин?.. Ҳм, ҳм!.. Худо асрасин уни! Унинг ҳеч қандай ёмон сифати йўқ. Мен қасам ичиб, сенга ҳақ сўзни айтишим керак: у яхши бола, мўмин-қобил, сергайрат йигит; агар у билан Ивга иккови хўжаликда тартиб ўрнатмаганида, Макуха ҳозир ҳамма буд-шудидан мосуво бўлган бўларди...

– Ҳамма ҳам шу фикрдами?— деб сўради мирза, Левкони мақташганларига ҳасад қилиб; унинг ичини ит таталай бошлаганди. “Майли... кўрамиз ҳали!” деб қўйди ўзича.

– Ҳаммамиз ҳам шундай деб ўйлаймиз, қасам ичишимиз мумкин...— деб чувиллай бошлади бутун жамоа.

– Яхши, яхши, оталар,— деди мирза,— келинлар, бармоқ босинглар-да, уй-уйингизга кетаверинглар.

Мирза ҳамма қарияларга бармоқ бостириб, уйларига жўнатиб юборди, сўнг ўтириб, ичидан тўқиб, фалончи ва писмадончилар қасам ичган ҳолда, Левконинг ғирт ўғри, ишёқмас, қишлоқма-қишлоқ санқиб юрувчи безори, оилавий ҳаётга ноқобил, қилмиши фақат одамларни тунаш, маст-аласт бўлиб юриш, дуч келган одам билан муштлашиш эканини, яна бошқа ёмон жиҳатларини ҳам санаб, қолаверса, ўз хўжайинининг пулини ўғирламоқчи бўлганини айтишганини, у билан бир қишлоқда яшашни хоҳламасликларини баён этишиб, маъмуриятдан уни солдатликка бериб юборишни ё Сибирга сургун қилишни сўрадилар, деб бир дунё ғийбатни тўқиб ташлади. Пан мирза бармоқ босган фуқароларнинг ҳаммаси учун ўзи имзо чекаркан, бундай сохта ялпи тергови учун гуноҳга ботишдан кўрқмади! Кўрдингизми, Левкони қандай таърифлаганини? Эҳ, шум ният мирза!..

У яна гувоҳларнинг маълумотларини ҳам, яъни айбдорнинг чўнтагидан пулларни ким тортиб олгани, ким уларни санаб чиққани, Левко ўша пулларни юлқиб олмоқчи бўлгани, кейин, барибир, айбини бўйнига олгани борми — ҳамма-ҳаммасини ёзиб чиқди-да, ўша ломим демаган гувоҳлар номидан имзолар чекди. Кейин бу тергов ҳужжатларини йиғиштириб, пан исправник жойлашган Макуханинг уйига кириб борди.

Исправник жаноблари уйқуга тўйиб уйғондилар, ҳомуза тортиб, бир неча марта керишдилар ва ўзларини чой билан меҳмон қилишни амр этдилар. Фаранги арақ билан чой ичиб, трубка чекдилар. Ниҳоят, етинчи финжонни ичиб бўлгач, шангиллаб:

– Ҳей, мирза! Буёққа кир! — дедилар.

Мирза оҳиста қадам босиб кирди ва пан исправникнинг кўзига тикилганча эшик олдида тўхтади. Ҳозир унинг миясида гоҳ у фикр, гоҳ бу фикр ғужғон ўйнади: пан исправник нима тўғрисида: узилмаган қарзлар ҳақидами, йўлларнинг аҳволи ҳақидами ё фуқарога ер тақсимлаш масаласидами сўрамасин, у ҳаммасига мукамал жавоб тайёрлаб қўйган эди, унга қандай савол беришмасин, барибир, ёлғон маълумотлар билан қутулиб кетарди.

– Тергов нима бўлди?— сўради пан исправник.

– Тугади, пан... э йўғ-е, жаноби олийлари! Тергов ҳам, сўроқ ҳам, гувоҳларни ялпи сўроқ қилиш ҳам тугади.

– Кўрсат, буни менинг мирзам туздими?

– Йўқ, жаноби олийлари! Мирза жаноблари жисмларини покламоқ мақсадида бир манзилга, яъни дарё бўйига равона бўлдилар, чўмилиб кирдан фориг бўлиш учун. Шунга кўра, терговни тезроқ якунлаш мақсадида ўзим...

Пан исправник терговномани узоқ вақт варақлаб ўтирди, сўнг деди:

– Маъқул, яхши. Ҳатто суд маслаҳатчиси Марко Побейпеч ҳам бунга ўқиб, ҳеч балогога тушунолмади... Яхши, уйимга борганда имзо чекаман бунга. Бориб айт, отларни аравага қўшишсин... Ким у даҳлизда пиқиллаб йиғлаётган?

Бу йиғлаётган бизнинг бахти қаро Ивга эди; у исправник билан учрашишни сабрсизлик билан кутарди, зеро, унинг тушунчасича, пан исправник ўз лавозимига кўра, унинг Левкосини ҳимоя қилмоғи керак эди. Шунинг учун, исправник келганидан бери, у Левко қамалган совуқхона олдидан жилмай, уни исправник ҳузурига олиб боришларини кутди, шунда ўзи ҳам унинг кетидан эргашиб бориб, терговда Левконинг нима деб жавоб қилишини эшитмоқчи, қайси шайтон йўлдан уриб, уни отасининг сандиғидан пул ўғирлашга ундаганини билмоқчи эди.

Исправник берган саволга пан мирза виждонини ютиб, ёлғон тўқишга шайланаркан, кокилини силаб, томоқ қирди, белбоғини тортиб қўйди-да, бир вақтлар эшитгани “ёлғон гапирган одамнинг кўзида ўйнагувчи жажжи одамчалар оёқлари осмонда бўлиб тураркан”, деган таъбирни эслаб, кўзини ерга қадаганча деди:

– Бу, жаноби олийлари, шу уй соҳибининг қизи. Миш-мишларга қараганда, яқинда рекрутликка (аскарликка) сафарбарлик бошланармиш. У яккаю ёлғиз акасини рекрутликка олиб кетишларидан хавотирда...

– Нима, у боланинг хулқи ёмонми?

– Йўқ, жаноби олийлари, унда ҳеч қандай ёмон иллат йўқ, фақат қуруқ миш-мишлар, холос, Биласиз-ку, хотин зоти лақма бўлади...

– Айт унга, ҳеч нимадан хавотирланмасин. Бориб айт, йўлга ҳозирлик кўришсин. Аристонни ҳозироқ жўнат шаҳарга. То мен етиб боргунимча, у ўша ерда бўлсин. Мен зумда хал қиламан унинг ишини. Айт, йўлда унга кўз-қулоқ бўлишсин, тагин қочиб кетмасин.

– Ижозат берсангиз, жаноби олийлари, мен ўзим уни шаҳарга кузатиб бориб, топширганим ҳақида расмий ҳужжат олардим. Судга керак бўлиб қолади бу ҳужжат.

– Яхши, ўзинг олиб борақол. Жўна. Ҳузуримга сардорни юбор.

– Пан мирза худди биз-бизак ўйинчоқдай бир оёғида орқасига айланганди, кокили силкиниб кетди... ва зумда ғойиб бўлди.

У чиқиб кетиши билан дарҳол хонага сардор кирди ва эшикни зичлаб ёпди. Улар ўзаро нима ҳақдадир узоқ суҳбатлашишди. Айтишларича, ичкаридан нималарнидир тақир-туқури, жингиллагани эшитилибди... Биров, Левко кўлга олинганда ёнидан чиққан пулларни санашган, деса, яна биров, ким билсин, балки финжонлар ё бошқа буюмлар жаранглагандир деди. Биз у ерда бўлмаганмиз, нима бўлганини билмаймиз, билиш бизнинг ишимиз ҳам эмас. Биз сизга Левко билан Ивга ҳақида ҳикоя қимоқчимиз, лекин ортиқча гап айтиб юбормаслик ё керакли гапни айтолмай қолмаслик учун бу икки ёшнинг ўртасига тушмоқчи ҳам эмасмиз. Уларни ўз ҳолига қўяйлик-да, мирзанинг орқасидан бориб, унинг қандай найранг ишлатишини кузатайлик.

Исправник олдидан отилиб чиққан мирза эшик олдида аччиқ-аччиқ кўз ёш тўкиб йиғлаётган Ивгага шундай деди:

– Йиғлама, жонидан! Пан исправник жаноби олийларига астойдил илтижо қил. У эшитар балки, Левкони уйда қолдирар, ишқилиб, солдатликка юбормаса бўлгани. Ялиниб-ёлбор жаноби олийларига!

– Мирза шундай деб ўз вазифасини бажаргани югуриб кетди. Шу заҳоти соқчилар ҳам, кузатувчилар ҳам шай бўлишди; улар Левко-

ни, эс-хушини йиғиб олишига ҳам имкон бермай, қўлига кишан урушиб шаҳарга ҳайдаб кетишди. Пан мирза уларнинг орқасидан отда кузатиб борарди...

Пан исправник жаноби олийлари сардор билан ишни битиргач, аравага ўтиргани ҳовлига чиқди, шу пайт остонада Ивга унинг оёғига бош уриб ёлбора бошлади:

– Отагинам, ўргулай сиздан! Илтимос, топширманг менинг Левкомни!– деди-ю, ҳўнграб юборди.

Исправник бўлса, Левко киму Марко ким, билишни ҳам истамасди, шу боис, бу қиз акасини аскарликка олмаслик тўғрисида илтижо қиляпти, деб ўйлаб, уни оёғи билан туртиб, дағдаға қилди:

– Мунча қўрқмасанг, тентак қиз? Олишмайди уни, олишмайди...

– Буюринг, жаноби олийлари, уни қўйиб юборишсин!– дея нола қилди Ивга исправник орқасидан арава томон югуриб бораркан ва унинг камзули этагидан торқиларкан.

– Айтаман, буюраман,– деди исправник оғзидаги трубкадан тун қайтариб, аравага чиқиб ўтираркан.– Уни олишмайди...– Шундай деди-ю, жўнаб кетди...

Отлар югуриб кетишди, қўнғироқчалар жингиллади, иккита казак араванинг олдида, учинчиси ёнида отларини елдириб борардилар.

Пан исправник жаноби олийлари бўлса, терговни шу тарзда ўтказиб бўлиб, аравада оёғини узатганча ўз хаёллари билан банд бўлди.

Унинг мирзаси ҳам ҳузур қилиб чўмилиб, ўрмонда мириқиб ҳордиқ чиқаргач, ўз аравасига ўтириб, ўз хаёллари оғушида йўлга равона бўлди... Сал вақт ўтмай исправникнинг ҳам, мирзасининг ҳам аравалари қўринмай қолди.

Пайшанба куни фуқаролардан йиғиб келинган ва жума куни шаҳардан харид қилинган турфа хил таомлардан жаноби олийлари еб улгуролмаган сарқитлар сардорга қолди. Бошқа кимга ҳам насиб этарди улар?

Пан исправникнинг шундай марҳаматли қарорини эшитган Ивга, суюнганидан боши осмонга етиб, югурганча совуқхона олдига борди... “Вой, дарров бўшатиб юборишдими?– деб ўйлади у.– Эшик очик, соқчилар қўринмайди...” У бўлис маҳкамасига борди.. Э... қайси нокас ўтирарди бу ерда пан исправник жўнаб кетганидан кейин? Энди уч кун изғиб ҳам уларни йиғолмайсан. Агар яна шунақа бирон можаро юз бериб исправник ё маслаҳатчининг келиши кутиладиган бўлса, шунда ҳамма яна жой-жойида пайдо бўлади.

Ивгамизнинг қалби қувончга тўла, унинг қўнғлида энди ҳеч қандай ғашлик йўқ. Унинг ўйлашича, исправникнинг буйруғи билан ҳибсдан озод қилинган Левко, эҳтимол, ҳозир дарёда чўмилиб поклангани кетгандир, ундан кейин, эҳтимол, амакисининг уйига кириб тамадди қилар... Шундай хаёллар билан Ивга уйига йўл олди ва қўнғли таскин топиб, яна рўзгор ишларига берилиб кетди. Уйда кўп нарсалар ейилган, анча-мунча ичимлик ичилган, баъзи нарсалар олиб кетилган, баъзи нарсалар қаровсиз қолган эди... Бу ғирт хонавайронлик! У бироз йиғлаб олди, нима қилсин, ишга киришди: ҳаммаёқни супуриб-сидирар, йиғиштирар, уни жойлар, буни яширар, югуриб-елар экан, кўзи нуқул Левконинг йўлига нигорон эди... Янгасиникида тушлик қилгани қолгандир балки? Шундай қилганиям яхши бўлди – бу ерда нима билан боқарди уни? Худди ёв босгандай, ҳеч вақо қолмаган уйда! Мана. Кеч ҳам кирди. Балки, бир мириқиб дам олай, деб бугун ўша ерда ётиб қолар. Биратўла эртага келиб, ишга киришмоқчидир?..

Мана, тонг ҳам отди... Ҳануз Левкодан дарак йўқ!.. “Ҳа-а, энди билдим, — деб ўйлади яна Ивга.— Одамлардан берган қарзини ундиргани кетган; бу машмашалардан кейин, у тезроқ масаламизни ҳал қилмоқчига, отамдан ажралиб ўз рўзгоримизни тузмоқчига ўхшайди. Пан ҳазрат бизни уйлаб қўйишга ва камбағал бўлганимиздан никоҳ ўқигани учун озгина ҳақ олишга сўз берувди...”

Туш ҳам бўлди, кун ҳам оға бошлади, Левкодан ҳалиям дарак йўқ. Кечкурунга бориб, Ивганинг яна ташвиши орта бошлади: бу ёқда отасининг хуноби чиққан, у сардорнинг олдига бориб, қайтариб берилмаган аллақандай пуллар ҳақида тортишди. Сардор бўлса, қоида бўйича, қўлга туширилган пул ҳеч қачон қайтариб берилмайди, деб айтибди... Бу ҳам етмагандай, Тимохани айтмайсизми... Шунча пулни қайдан олдийкин — ҳеч ким билмайди! Ҳар куни улфатлари билан маишат қилади, уларни тўда-тўда қилиб уйига бошлаб келади. Улар бамаъни, ҳалол одамлар бўлишса ҳам майлийди, ҳаммалари ўзига ўхшаган қабих, безори кишилар. Уларни бошлаб келиб уйни тўлдиради-да, маишатга берилади, ҳаммалари бақиритиб қўшиқ айтишади: Тимоха дераза ойналарини, қадаҳларни, шишаларни уриб синдиради; синглисига, худди чўри хотинга бақиргандай ўдагайлайди, унинг ишга киришиб, рўзгорни тартибга келтиришига ҳалақит беради. Шўрлик қизга кун йўқ; бу ёқда унинг биттаю битта дардлашадигани Левко ҳам ҳалигача келмаяпти...

У Левкони бир кун кутди, икки кун кутди, ҳамон ундан дарак йўқ эди. Балки у, энди ҳамма мени “ўғри” деб чақиради деган андишага бориб, уялганидан қорасини кўрсатмаётгандир? Агарда Ивга Левкодан қарз олган одамларнинг кимлигини билганида. Ўзи бориб, Левконинг уларниқига борган-бормаганлигини сўраб-суриштирган бўларди. Лекин нима қилсин — қарздорлар кимлигини у билмайди. Уч кун деганда, Ивга Левконинг янгаси олдига боришга жазм қилди; у аёл қайнисининг қаердалигини ва нима мақсадда кўздан қочиб юрганини билса керак, албатта. Қиз шу хаёл билан янганиқига йўл олди.

Левконинг янгаси Горпина Ивгани кўрди-ю, лаби лабига тегмай, саннаб кетди: “Адойи тамом қилдинглар, единглар менинг Левкогинамни! Қаёққа тикдиларинг шўрликни? Нима, жувонмарг қилгани асраб олувдингларми бечора етимчани? Арзимаган пулларингни олганми ё энди олмоқчи бўлганми, маълуммас, дарров жазога тортинглар! Оз-моз олган бўлса ҳам, ахир хизмат қилиб қўйибди-ку! Одамлар асранди болани ўз фарзандидай парвариш қилишади, у шўрлик қўлдай яшади сизларникида: кечаю кундуз тиним билмай ишлади, мол-давлатингизни худди ўз мулкидай куйиб-пишиб асради, зиёда қилди. Шуми ҳали унга кўрсатган кароматларинг? Шўрлик бола пулга муҳтож экан, ёрдам сўрайдиган ҳеч кими бўлмаганидан беш-ўн сўм олмоқчи бўлибди — шунга ҳам шунча машмашами? Ҳай, ўғрилиқ қилаётгани устидан чиқиб қолибсизлар, ахир унга уйда тан-беҳ берсаларинг ҳам бўларди-ку, сизлар бўлсангиз, бир ҳафтадан бери совуқ хонада асраюпсизлар уни...”

— Йўқ, янгажон, уни озод қилишди, исправникнинг ўзи буюрди уни чиқариб юборишни...

— Илоё, ўша исправникларинг ҳам, қари калбош Макуха ҳам, ҳамма уруғ-аймоқларинг билан бирга балойи азимга гирифтор бўлинглар!— дея айюҳаннос солди Горпина.— Чиқариб юборишди, дейди-я! Қани сен чиқариб кўр-чи, қўллари боғлиқ, оёғига кишан солинган йигитни; худди ашаддий қароқчи ё қотилни кўриқлагандай таёқлар

билан қуролланган соқчилардан озод қилиб кўр-чи... Олиб кетишди бояқишни! Ҳали шаҳарга етиб боргунларича ҳам дам бермай ҳайда-салар керак у бахти қарони.

– Қанақа таёқлар билан?.. Шаҳарга, деганингиз нимаси?– дея олди Ивга базўр, у ўлар ҳолга тушган, оёқ-қўллари дағ-дағ қалтирарди...

– Қанақа таёқлар билан?– деди Горпина пичинг қилиб.– Нима, сен ҳали ҳеч нимани билмайсанми, ўргулай? Ўшандай таёқ билан сенинг ношуд отангнинг бошига бир марта урсалар, тил тортмай ўларди; бечора болани бўлса, шунақа таёқ ушлаганлардан ўнтаси олдига солиб ҳайдаб кетди.

– Ахир қаёққа ҳайдаб кетишди?.. Тезроқ айтсангиз-чи, янгажон!..

– Қаёққа бўларди? Такаларнинг шохини синдирадиган ерга. Аслида у ёққа сенинг отанг билан бевурд аканг Тимохани, уларга қўшиб сени ҳам, ойимқиз, жўнатиш керак эди; сен ҳам анойимассан: сенга эрга тегаман, деб алдаб бечора боланинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдиргансан. Уни молдай ишлатгансан. Мана, энди хўжаликни усиз ҳам бошқаришга кўзларинг етганида, шўрликни гумдон қилишга тушгансанлар. Ана, энди бошқа йигитни топиб лақиллатавер! Горпина жиянига ачиниб, юм-юм йиғлашга тушди.

Унга қараб Ивга ҳам аччиқ-аччиқ кўз ёш тўкди ва ҳеч бўлмаса, мендан ранжиманг холажон, деб исправник билан бўлган муолмаласини, унинг Левкони озод қилишга сўз берганини бир бошдан сўзлаб берди...

Горпинанинг кўнгли бироз юмшади ва Левкони анча-мунча соқчию кузатувчилар шаҳарга ҳайдаб кетганини сўзлаб берди.

Бу хабар Ивгани ҳайратга солди. У Горпинага бир оғиз ҳам сўз айтмай, уйига жўнади. У узоқ вақт ўксиб-ўксиб йиғлади... Кейин кўнглига бир гап келиб, йўлга отлана бошлади: керакли нарсаларни сафар халтага солиб оғзини боғлади... Пул ҳам керак эди унга – лекин пули йўқ. Хўжаликда, олди-сотдидан тушган пулларнинг ҳаммасини у отасига берарди. Лекин отасидан пул сўрагиси келмади – нима қиласан пулни, деб суриштириши мумкин эди-да. Кўшнима-қўшни юриб, маржонини, тилла тақинчоқларини, хочини яна энг яхши нав йўл-йўл газламасини ҳам гаровга қўйиб, улардан пул олди; ҳаммасини жо-бажо қилиб халтани елкасига илди, узун чакмони устидан белбоғ боғлади, қўлига таёқ олди-да, черковга бориб худога ибодат қилди. Кейин бўзлаб-бўзлаб йиғлаганча... йўлга тушди.

Гарчи у ўз қишлоғидан анча узоққа кетган бўлса ҳам ҳалигача на бир бурда нон еди, на бир қултум сув ичди. Овқат ўтармиди шўрликдан. У ҳеч нимани ўйламасди! Кетаверди... кетаверди... Бир маҳал узоқдан шу томонга елиб келаётган мирзанинг отларини кўриб қолди. Мирза ҳам шу отлардан бирида бўлиши керак, деб ўйлаб, баланд ўсган ўт-ўланлар ичига кириб, биқиниб ётиб олди. Мирза уни кўрмади, овозини бадандлатиб қўшиқ айтганча, физиллаб ўтиб кетди.

Ивга мирзанинг қораси ўчгунча пойлаб ётиб, ўрnidан турмоқчи бўлди... Вой, нима бўлди?.. Оёқлари увушиб қолибди! Томоғи қақраган, ҳеч нима емаганидан силласи қуриган, миясини эса фақат гам, ташвиш қамраб олган эди!.. Бир амаллаб ўрnidан турди ва зўрға-зўрға қадам ташлаб юра бошлади... Қаранг, аксига юриб, биронта арава ҳам ўтмаса-я! Балки шаҳаргача олиб бориб қўярмиди... У кечқурун алламаҳалда шаҳарга зўрға етиб олди: у ерда Ивганинг бир дугонаси бор эди – бева жувон. Шу дугонасиникига кириб борди... Уни яхши кутиб олишиб, қорнини тўйғазишди, ўзини юпатишди.

Эрталаб Ивга дугонасига нима мақсадда шаҳарга келганини сўзлаб берди ва у билан маслаҳатлашиб, икковлари қамоқхонага жўнашди. Дарвоза олдида соқчилик қилиб турган солдат улардан бир пул олиб, палон аристонга қўйлақ билан бўлка нон олиб келишибди, деб айтгани бошлиқнинг олдига кириб кетди. Рухсат олиб чиққач эса, унга яна ярим танга беришиб, қамоқхонага киритишини сўрашди. Ичкарида уларнинг олдига Левко чиқиб келди... Ё биби Марям! Шу Левкоми, а? Эгнидаги қўйлаги исқирт, илма-тешик; ўзи ялангоёқ, соқоли ўсиб кетган. Сочининг ярми, худди сургун қилинган махбусларникига ўхшаб узунасига устарада қирилган... Агар Левконинг ўзи гап бошламаганида Ивга уни танимасди ҳам.

— Ивга! Ҳалиям мени унутмадингми? Шу ерданам топибсан!

Ивга тош бўлиб қотиб қолди, вужуди дағ-дағ титрар, кўз олди хиралашганди.

— Нима қилиб қўйдинг асти? — деб сўрашга зўрға ҳоли келди унинг.

— Нима қилганимни ўзим биламан. Мен худодан ҳам, суддан ҳам қўрқмайман. Нимага мени тергов қилишмаяпти? Ҳаммасини гапириб берардим судда, агар сўрашганда...

— Сен менга гапириб бер, ҳеч бўлмаса, мен билай нима қилганингни.

— Ҳа, сенга бор ҳақиқатни айтиб бераман, лекин мени тергов қилишлари ҳам керак-ку, ахир. Бўлмаса эшит, судьяларга ҳам айтиб бер: мен отангнинг хонасига кирганимда...

— Нега бу аристон хотинлар билан гаплашяпти? — деб бақирди уларни кўриб қолган сержант. — Ҳайда уларни! Обкелган садақасини бердими, кетишсин!

Шу заҳоти Левкони обкириб кетишди. Ивга унга олиб келган нарсасини беришга зўрға улгурди. Солдат уларнинг кўлидан ушлаб қамоқхонадан обчиқиб қўйди...

Ивга энди нима қилсин? Левконинг ишини ҳалиям судда кўришмабди... У нималарнидир айтмоқчи эди... шунинг учун ҳам қўрқмаяпти ҳеч нимадан... Нима бўлса бўлар: ўзим судга бориб, тезроқ унинг ишини кўришларини сўрайман. Ана шунда, агар айби унчалик бўлмаса, бўшатиб юборишади...

— Билмадим, унинг ўрнида бошқа қиз бўлганида судга бориб арз қилишга журъат эта олармиди? Нима деб ҳам арз қиларди у, ахир неча пуллик иши бор Левко билан: ўша қиз ҳатто зийрак, эпчил, довюрак, айтган сўзлари отилган ўқдай бўлганида ҳам судга борганида ҳалимдай юмшаб, мусичадай ювош бўлиб қолган бўларди. Лекин бизнинг Ивгани ҳеч ким лақиллатолмайди, қўрқитолмайди, у шунақаки, бошлаган ишини охирига етказмай қўймайди; у ақли расо қиз, онаси билан ўтган бу фазилят. Шундай қиз бўлади-ю, кўзлаган ерига етиб боролмайдими? Ивга у ёқ-бу ёққа кўз ташлаб чўқиниб олди ва... шартта йўлга тушди.

Йўлда учраган одамлардан сўраб-сўраб ахири пан исправник ўтирадиган суднинг қаердалигини билиб олди. Бориб ичкари кирди... Вой-бў, ҳаммаёқда мирзалар, одамлар ҳам тумонот, ораларидан ўтиб бўлмайди. Бир ерга бир аристонни олиб келишган; яна бир ерда солдат тураржой ҳақида арз қиляпти; бир ерда яна бир одам бегона сигирлар даласини пайҳон қилганидан зорланяпти; бошқа бир ерда қари бир кампир, болаларим менга қарашмай қўйишди, деб шикоят қиляпти; бир жойда ўғрилар, яна бир жойда ногаҳон ўлиб қолган одам тўғрисида яна бирталай ҳар хил воқеалар устида гап боряпти, суд ақли эса одамларга фақат маслаҳат бериш билан банд.

Бизнинг Ивга ҳаммаёққа кўз югуртириб чиқди, одамларнинг арз-додини эшитди, кейин оломон орасини ёриб ўта бошлади. Мана, у эгнига одми халат кийган бир мирзанинг олдига бориб, таъзим қилиб сўради:

– Кошкийди, сиз, пан мирза, тезроқ менинг Левкомни сўроқ қилиб ишини кўрсангиз.

– Яна қанақа Левко?.. Бор, бор, тошингни тер! Бу ерда бош қашишга вақт йўғ-у, у бўлса Левкосини тикади-я!

Ивга унинг дағдағасидан кўрқмади ва муғомбирлик қилишга ўтди. “Чамаси бу исқирт халат кийган одам катта амалдорга ўхшамайди, — деб ўйлади.— У билан бир можаро талашиб кўрай, зора-мора каттароқ бошлиқлари келса”.

Шундай хаёл билан у мирзага бақира кетди:

– Нега дарров жаҳлингиз чиқади? Мен сизга савол бердим, сиз бўлсангиз ким ҳақида сўраганимни суриштирмай-нетмай, дарров мени бир у ёққа-бир бу ёққа жўнатаяпсиз. Ўзингиз жўнасангиз бўларди... ўша ёққа!

– Нима? Ҳали сен менга бақирасанми? Ҳей, қоровул, ҳайдаб чиқар манавини!

– Э, йўқ, сиз мени ҳайдолмайсиз,— деб яна бор овози билан бақирди Ивга,— Мен бу ерга иш билан келдим. Агар сизлар хат ёзишга уста бўлсанглар, мени ҳайдамай, арзимни эшитасизлар...

– Мунча чакагинг очилмаса! Ҳозир сени сочингдан тортиб...— деб мирза бақирган эди, бу ерга кирган одамни кўриб, бирдан гапи оғзида қолди.

Ивганинг таърифлашича, бу — афти лавлагидай қизил, соқоли пахмоқ, боши кал, кўзойнак таққан, эгнига тугмалари қадалган кафтан кийган, кўлига бир варақ қоғоз ушлаган, қулоғига патқалам қистирган одам бўлиб, афтидан, бурнаки тамакини ҳидлашга ружу кўйган кўринарди.

– Ким бу ерда бақирган,— деб сўради кирган одам.

– Мирза шу заҳоти, манави қиз ҳаммаёқни бошига кўтаряпти, деб гийбат қилишга тушди. Лекин кўзлаган мақсадига эришганини кўрган Ивга бошлиқни гувоҳликка чақириб мирзага: “Ҳечам-да, пан мирза, ёлгон гапирманг”, — деди. Кейин воқеа қандай бўлганини гапириб, Левконинг иши билан келганини айтди. Кирган одам котиб эди.

У бўлган можарога эътибор бермай, Ивгадан сўради:

– У қайси Левко? А, бўлди! Анави хўжайинининг икки юз сўм пулини ўғирлаганми?

– Йўқ, тақсир. Сиз уни сўроқ қилинг, нега бундай қилганини айтиб беради. Унга одам юбориб сўроқ қилинг. Айби йўқдир унинг, эҳтимол.

– Сени қара-ю!— деди котиб.— Нима, энди сени деб ўн марталаб сўроқ қиламизми? У аллақачон айбини бўйнига олган: энди у бизнинг суддамас.

– Бўлмаса. Қаерда у, муҳтарам жаноб?— Левконинг айбини бўйнига олганини эшитган Ивга кўнгли вайрон бўлиб нафаси ичига тушиб кетган эди...

– Қаерда бўларди — борадиган жойида. Унинг ишини биз тегишли ерга жўнатганмиз,— деди котиб ва орқасига ўгирилиб ўз жойига кета бошлади.

Энди Ивга нима қилсин? Аҳвол чатоқ! Левко, мени сўроқ қилишмади, деб айтувди, суд маҳкамасида эса, унинг ҳамма айбни бўйнига олганини айтишяпти, ҳозир уни бошқа судга ошириб юборишганмиш. У қаерда бўлиши мумкин?

Суд маҳкамасидан чиққан дилпора Ивга шундай қарорга келди: “Левконинг олдиға бориб бирға дардлашамиз, нима қилиш лозимлигини маслаҳатлашамиз!”

У дугонасиникида тушлик пайтида бирон нима едими ё йўқми, билмайди; ҳамма егуликларни йиғиштириб, қамоқхонада ётган Левкога олиб кетди...

– Яқинлашма!– деди унга қамоқхона олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турган солдат.

– Бу мен, жаноб солдат, Левконинг олдиға келдим. Мени эрталабам киритишганди...

– Эрталаб киритишган,энди киритилмасин, деб буйруқ келди.

– Ким буюрибди?

– Суд маҳкамасидан хат олиб келишди, унинг олдиға ҳеч ким қўйилмасин, деган.

– Худо хайрингизни берсин, жаноб солдат, айтинг, бугун Левконни сўроқ қилгани олиб боришдими?

– Йўқ. Айтишларича, у шундай ёмон иш қилганмишки, сўроқсиз ҳам иши чатоқмиш.

– Эй раҳмдил эгам!– деб йиғлаб юборди Ивга.– Нима ёмонлик қилган эдики, бечорани жувонмарг қилишмоқчи?..

Ана шунақа! Кўзлари филт-филт ёшга тўлган Ивга қаёққа бош урарини билмай қолганди.

Лекин, барибир, шундай оғир қайғуга ботган бўлса ҳам, Левконинг қайси судда суд қилинишини, судьялар кимлигини, уларнинг турар жойини одамлардан сўраб-суриштирди. Бир киши унга ҳар битта судьянинг уйига бориб, арз қилишни маслаҳат берди. “Бўлмасам, деди у, судга борсанг, сени ё киритишмайди, ё арзингга яхши қулоқ солишмайди, чунки улар бирийўла бир қанча ишни кўришади”.

Ивга эрталаб битта судьяникига борди.

Дангиллама иморат. Ивга кирди... Қараса, бир нечта йигитлар стол атрофида ўтириб, қарта ўйнашяпти (Ивганинг таърифлашича, бу панлар ўйини бўлиб, ютқазган аҳмоқ бўлиб пул тўларкан. Қуриб қолган эканми панларга шу “аҳмоқ” ўйиндан бошқа ўйин, деб ўйлабди у).

Ҳеч нарсага тушунмаган қиз ҳаммага бир-бир эгилиб таъзим қилди ва аянчли овозда илтижо қила бошлади: “О менинг азиз панларим, о менинг ҳурматли панларим! Қай бирингиздан сўрай менинг Левком ҳақида?”

Ивганинг овозини эшитган бойвачча йигитлар унга ялт этиб қарашди ва берган саволини мазах қилиб хандон ташлаб кула бошлади. Уларнинг сурунқасига қотиб-қотиб кулишидан, Ивга олдинига ўзини йўқотиб қўяёзди. Кейин сал ўзига келгач, уларга қарата шундай деди: “Бошига оғир мусибат тушиб, сизлардан нажот излаб келган бахти қаро бир қизни масҳара қилиб кулиш гуноҳ эмасми, панлар? Илоё, сизларга ҳам насиб этсин менинг бошимга тушган савдо! Ҳамонки, мен сўраб келган иш сизларнинг қўлингизда экан, унда ялинмайман ҳеч бирингизга: мен бошқа ерларга бораман. Барибир, ҳеч ҳам сизлар хоҳлаганча бўлмайди. Фақат шуни айтаман сизларга: уялинг, шармандалар! Сизлар мансабдор панларсиз, ўқиш-ёзишни биласиз, бахти қаро одамларга қандай ёрдам қилиш ҳақида китоблар ўқийсиз. Лекин олдингизга нима учун, нимани илтижо қилиб келганимни сўрамасдан устимдан кула бошладингиз! Худо сизларга мартабани шунинг учун берганми? Биз ҳам сизларга ўхшаган одамлармиз-ку, ахир биз каби одамлар сайлаган-ку, сизларни судья қилиб, сизлар бўлсангиз арзимизга қулоқ солиш ўрнига, ўз

вазифангизни унутиб қўйиб, қаёқдаги “аҳмоқ” ўйинни ўйнаб ўтирибсиз. Майли, ўйнайверинглар, майли, бегуноҳ одамлар қамоқларда азоб чекиб ётаверсин – сизларнинг вақтингиз йўқ...” Ивга анчамунча шунга ўхшаш таъна-танбеҳларни уларнинг юзига солди. Эшитишсин! Ахир тўғри эмасми гапи? Бас, сен судья экансан, қарта ўйнашни, майшатни тарк эт. Худо берган кунда ишингга бор, қўлингга тушган ишни қунт билан, инсоф билан бажар, ана ундан кейин, майли, айшингни сур... Ҳай, бизнинг ишимизмас панларга ақл ўргатиш; уларга тегу қоч, бўлмаса балога қоласан. Яхшиси, Ивга ҳақида ҳикоя қилайлик.

Эртаси куни у бир суд қилувчи одамнинг олдида борди. Қараса: чўпдай озгин, сочлари оппоқ оқарган жиккаккина, кўримсизгина “жаноб” хаёлга чўмиб, уй ичида у ёқдан-бу ёққа юриб турибди. Ивганинг кўзига у хушфеъл одамдек кўринди ва унга эгилиб таъзим қилиб: “Ижозатингиз билан, муҳтарам афандим, сизга ўз арзимни айтсам”, – деди.

– Қандай арз?– деб сўради пан юришдан тўхтаб.

– Отамнинг,– деди Ивга,– асранди ўғли бор эди, Левко деган. Отам ҳам, акам ҳам уни ўлгудай ёмон кўришарди, бора-бора уни шу кўйга солишдики, у ўз бошига бало орттириб, отамнинг сандиғидан пул ўғирлабди. Ўтиниби сўрайман сиздан, буюринг, уни сўроқ қилишсин, кейин, майли, билганингизни қилинг...

– Отанг қаерда?– деб сўради судья виқор билан.

– Отам ўз уйида, қишлоқда.

– Қандай сўроқ қиламиз уни, уйда бўлса?

– Йўқ, отамнимас, Левкони сўроқ қилинг.

– Ўзи, сенинг отанг Левкоми?

– Ҳа, йўқ. Левко асранди ўғил, отам – бу отам.

– Ахир Левконинг пули ўғирланган-ку, нима қиламиз уни сўроққа тутиб?

– Ҳа, йўқ. Отамнинг пулини Левко ё ўғирлаган, ё бегуноҳ ўтирибди қамоқхонада. Мен уни кўрдим, менга айтдики, ҳали уни сўроқ қилишмаганмиш.

– Нима, энди сени қамоқдан чиқариб юборишдими?

– Вой, йўқ. Мен қамоқда ўтирганим йўқ, Левко ўтирибди. Сиз ундан сўраб кўринг, нега олганикин отамнинг пулини?

– Бу қанақаси? Қамоқхонада пули ўғирланган отанг ўтирибдими?

– Йў-ўқ. Қамоқда ўтирган отаммас, Левко.

– Шунақа дегин, энди тушундим. Отасининг ўрнига ўғли қамоққа тушибди – ўз ихтиёри биланми?

– Ҳа, йўқ – вой, нега тушунмайсиз? Ўғлимас, асранди ўғли.

– Боядан бери жаврайсан, бундоқ тушунтириброқ гапирмайсан. Демак, отанг билан унинг асранди ўғли сенинг пулингни ўғирлашган, шундайми?

– Йўқ. Рухсат этинг, сизга бир бошдан сўзлаб берай.– деб Ивга ҳамма бўлган гапни аниқ ва батафсил ҳикоя қилди – худди қоғозга ёзилгандай. Пан судья бўлса, нуқул бош ирғаганча, “Яхши, яхши, тушундим, билдим”, дерди. Кейин бирдан алмойи-алжойи гап бошлади:

– Мана бу бошқа масала. Гапларингга энди тушундим. Мендан нима сўраётганингни биласанми? Мумкин бўлмаган нарсани. Сен акангни қамоқдан озод қилиб, ўрнига Левкони қамашимизни сўра-япсан. Йўқ, йўқ, тасаддуқ, бундай қилиб бўлмайди. Ким айб қилган бўлса, ўзи жазосини тортсин. Мен ноҳақ ишга қўл уролмайман.

— Вой, йўқ ахир! — гап тушунтираверишдан силласи қуриган Ивга бақриб юбораёзди.— Сиз Левкони сўроқ қилинг. Айбдор Левко...

— Яна Левкони айбдор деяпсан. Қаллам ўнта бўлгандаям гапингга тушунишим қийин. Бор, кет уйингга. Қулогимнинг тагида жаврайвериш бошимни қотириб юбординг. Гапларингнинг ҳаммаси телва-тескари. Мени ёлгон гапингга ишонтиролмайсан. Ҳаммасини кўриб турибман. Бор, бор, уйингга. Нима қилишимни ўзим биламан.

— Вой, бу қандоқ кўргилик — судья ҳам шунақа галча бўлади-ми?— дерди Ивга йиғлаб уйга қайтаркан.— Биттагина гапимгайм тушунмаса-я! Шўрим қурсин менинг!

— Энди сен асосий судьяга ҳам учраб кўр,— деди дугонаси.— Уни жуда кучли одам дейишади. У ҳамманинг устидан турган бошлиқ-миш. Биласанми. Ивга! Сен унга ҳурмат юзасидан бирон нима кўтариб бор.

— Нимамни олиб бораман, ҳеч вақом бўлмаса?

— Икки шода тешиқкулча олиб ол. У унақа инжиқ табиат одам эмас: бир пайтлар мен бир иш юзасидан унга беш дона пиширилган тухум олиб борган эдим, ийманиб ўтирмади, олди. Раҳмат унга, ишимниям тўғрилаб берди.

Ивга икки шода тешиқкулча сотиб олиб, судьяникига кириб борди. У паст бўйли, бақалоқ, кепчик юз, танқайган кўзлари фонусдай чақноқ, хуллас, “бинойидай” одам экан. Ивга кирганида у судга кетишга шайланаётган эди.

Ивга худога сизиниб чўқиниб олди, судьяга эгилиб салом берди ва тешиқкулча шодаларини столга қўйиб, ўз иши юзасидан арзини баён қила бошлади. Судья тешиқкулчаларни кўрдию уларга ташланиб, кавшай бошлади. Унинг оғзи катта, лунжлари дўмпайган бўлиб, шошганидан тешиқкулчани бутунича оғзига тикар ва унча чайнаб ҳам ўтирмай бирдан ютиб юборарди. Ҳиқичоғи тутиб, кўзлари ёшланса ҳам, ҳамма тешиқкулчаларни еб битиришга ошиқарди. Унинг хизматга шошиши шундай ўтди.

Ивга ҳамма гапини айтиб бўлган, у бўлса ҳамма тешиқкулчаларни пок-покиза тушириб бўлган эди, шунда Ивга яна гап бошлади:

— Сиз нима дейсиз, жаноби олийлари? Гапиринг!

— Сенга айтадиган гарим шуки,— деди судья охириги тешиқкулчани чайнаган...— Қаердан олдинг бунақа ажойиб тешиқкулчаларни?

— Еяверинг, ош бўлсин, жаноби олийлари. Қаердан олардим? Бордан сотиб олдим. Айтинг, нима дейсиз менинг ишим ҳақида?

— Мана бу тешиқкулчамисан, тешиқкулча, қойил! — деди судья оғзидагини чайнаган, тамшаниб.— Сенинг ишингми? Биласанми, жони-дилим кўкнор уруғи сепилган тешиқкулча; қанча кўп сепилса, шунча яхши... Ишингми? Ёғиям қават-қават... Мазали, жуда мазали кулчалар!.. Сенинг ишингни масаласи!.. Ундан кейин, жуда сингитиб пиширибди! Ё..Ҳали мен сенинг ишингни кўрмаганман, эртага кел, ўшанда айтаман,— тешиқкулчаларни еб битирган судья шу гапларни айтиб уйдан чиқаркан, ҳамон уларни мақтарди: — Зўр тешиқкулчалар! Ўлай агар, уйимда ҳеч қачон бунақа кулчаларга оғзим тегмаган!

Мана, ниҳоят, тешиқкулчалар судьяга ёққанидан ва судьянинг бугун ишни битириб, эртага Левкони озод қилишига тўла ишонганидан Ивганинг кўнгли таскин топди. Майли, уни қамчи билан савалашса ҳам шу ерда савалашсин-у, илло, қишлоққа олиб бориб юришмасин; йўқса, таниш-билишлар олдида уятга қолади. Бу ерда савалашса, уни ҳеч ким танимайди, ҳеч ким гап-сўз қилмайди. Ивга

кувнаб-яйраб тушлик қилди ва уй бекасига миннатдорчилик билдирди, унинг қай бир ишларини тикди, бироз ип ҳам йигириб берди-да, кейин қамоқхонага югуриб кетди. Нима бўлди, денг? “Рухсат берилмаган!”— деб бақирди унга солдат. Ивга ундан Левкони ҳеч қаяққа сўроқ қилгани олиб боришмадими, деб сўради.

— Йўқ!— деб жавоб қилди солдат.

О, қандай мусибат! Бечора қиз ўзини ўтга-чўққа урди, аммо ҳеч нима қилолмади! Эртасига эрталаб судьянинг олдига борди. Уни ўз хуторига жўнаб кетганини айтишди; дам олиш кунлари келиб қолган эди; демак, ҳеч қанақа суд бўлмайди.

Ивга орзиқа-орзиқа, юм-юм йиғлай-йиғлай бегим кун келишини кутди. Мана, судья хуторидан қайтиб ҳам келди. Ивга яна тўрт шода тешиккулча сотиб олиб, судьяникига кириб борди.

Судья тешиккулчаларни кўрдию дарҳол ҳужумга ўтди. У оғзида чайнаётган овқати билан Ивгага деди: “Вуй, мунча кўп!.. Мен буларни бир ўтиришда еб тугатолмайман... Лекин айбдорман сенинг олдингда: бутунлай хотирамдан кўтарилибди ишинг! Энди бироз чидайсан... Ҳал қиламан албатта сенинг ишингни... мана худди манави...”

— Ҳеч бўлмаса, бугун эсингиздан чиқарманг, жаноби олийлари!

— Эсимдан чиқади, худо ҳаққи, эсимдан чиқади. Ишим шу қадар кўпки, бурнимни артишга ҳам вақтим бўлмайди. Мана, ҳозир ҳам судга шошиб кетяпман.— Судья шу гапларни айтаркан, кетишга отлана бошлади, еб улгурмаган тешиккулчаларни чўнтақларига тиқиб олди.

— Мана, сиз судга кетяпсиз-у,— деди судьянинг ҳаракатини кузатиб турган Ивга,— кулчаларни етганингизда, ким олиб келганини ўйласангиз, дарров мени эслайсиз.

— Майли, кўраман!— деб жавоб қилди судья.— Иш орасида овқат ейишга ейман-у, аммо сени эслолмаслигим аниқ. Ишим бошимдан ошиб ётибди: ҳаммасига имзо чекишим керак, бундай пайтда мен ҳеч нимани ўйламайман, фақат имзо чекаман. Яхшиси, сен, тасаддуқ, бундай қил: орқамдан суд маҳкамасига боравер, мени ўша ерда кут. Сени кўриб қоламану дарров эслайман.— Шу гапдан кейин у йўлга тушди.

Нима қилсин — Ивга ҳам унинг орқасидан кетаверди.

У маҳкама олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турди, Дахлизга кириб мўраллади — судья кўринмади; демак у Ивгани эсламаяпти; Левкога одам юбормаяпти.

“Шу топгача судья тешиккулчаларни еб бўлган бўлса керак,— деб ўйлади маҳкамага кираверишда ўтирган Ивга.— Тешиккулча етганда эсламаган, энди бутунлай эсламайди мени”.

Мана, маҳкамадан одамлар чиқа бошлашди. Судья ҳаммадан олдинда келарди; у Ивгани кўриб, келишилган битим эсига тушди ва ҳамроҳларига қараб деди:

— Йўқ, йўқ, биродарлар, шошманглар! Жуда муҳим бир иш бор. Бери кел, яхши қиз, қани айт-чи, қандай иш билан келгандинг?

— Ивга арзини баён қила бошлади... Шу пайт у кунги котиб (Ивга уни таниди) ғирт маст ҳолда судья олдида пилдираб келиб, бурнакисини ҳидлаганча деди:

— Биз бу ишни ҳал қилиб бўлганмиз.

— Қачон?— сўради судья.

— Ўтган жума кунни, ўша мутгаҳам ўғрини қамчи билан савалаб. Кўчирма қилиш ҳақидаги ҳукмга сиз ҳам имзо чеккансиз.

— Ана, кўрдингми!— деди судья Ивгага.— Мен қўл қўйибман, энди иложи йўқ. Бугун қўл қўйганимда ҳам бошқа гап эди, ўтган ҳафтанинг жумасида бўлибди. Индинга бир ҳафта бўлади...

– Демак, муҳтарам пан, бу сизга мазали тешиккулчалар олиб келган куним бўлган экан-да?– деди Ивга судьяга таъна қилиб... Гапираркан кўзлари филт-филт ёшга тўлди... Ҳа, шундай шумхабарни эшитганди шўр пешона қиз!

Судья унинг таънасини лоқайдлик билан эшитаркан, гапига қўшилишиб дерди:

– Ҳа, тасаддуқ, тўғри. Сен эрталаб олиб борувдинг тешиккулчаларни, мен кундузи имзо чекибман. Ҳа, бу жума куни бўлган эди.

– Яхши қилибсиз. Худонинг ўзи сийласин сизни!.. Ахир нега уни сўроқ қилмадингиз?

– Бу қанақаси, котиб? Нега у сўроқ қилинмади?– деб сўради судья.

– Нега сўроқ қилмас эканмиз? Ахир ўзингиз сўроқ қилиб бўлиб имзо чекдингиз-ку!

– Имзо чекишга-ку, чекдим, лекин уни кўрганим ҳам, сўроқ қилганим ҳам эсимда йўқ! Ҳеч эслолмаяпман.

– Сиз ҳеч қачон ҳеч нимани эслолмайсиз,– деб суҳбатга нуқта қўйди котиб ва шапкасини бостириб кийди-да, судьядан олдинга ўтиб кета бошлади; судья ҳам энди Ивгага қайрилиб қарамай, уйига жўнаб қолди.

– Шўрим қурсин, энди зоримни кимга айтаман?– деб хўнграб йиғлай бошлади Ивга. – Энди бечорани савалаб... сургунга суришади.

– Қўй, хафа бўлма,– деди эшик олдига чиққан бир маҳкама ходими. Бу иш ҳали губернияга жўнатилган; у ерда, русларнинг таъбирича, яна бир ойча ётади, кейин тагин бу ёққа жўнатишади; шундан кейингина жазога тортиб, сургун қиладалар.

Мажоли қолмаган Ивга уйга зўрға етиб борди... Ўқсиб-ўқсиб йиғлади... кун бўйи туз ҳам тотимади... Жаҳл устида судловчиларни қарғаб, бошларига минг-минг бало-офатларни ёғдирди! Нима бўларди? Бало ҳам урмайди уларга! Бу суд қилувчилар ҳеч нимани билмаган ҳолда одамларни суд қилишади, котиб олиб келган ҳукмномаларда нималар ёзилганини ўқимай имзо чекишади... шошмай туришсин, ҳали бурунларидан булоқ бўлиб чиқади ҳаммаси... Биронта ҳам қусурлари бежазо қолмайди!..

Эрталаб ўрнидан турган Ивга, бу ерда ғамга ботиб ўтиргандан фойда йўқ, бирон иложини топиш керак, деган қарорга келди. “Ишни губернияга юборишган экан, мен ҳам бораман ўша ерга, худонинг паноҳида!” У бир зумда йўлга отланди: керакли буюмларини сафар халтага солиб, елкасига осди, қўлига таёқ олди... Йўлга тушди. Жуда чарчаган пайтларида, яхши одамлар уни уйларига киритишди, баъзида араваларига ўтқозишди; бутунлай ҳолдан тойиб силласи қуриган чоғларда эса, кимларникидадир то ўзига келгунча бир-икки кун дам ҳам олди. Ишқилиб, бизнинг Ивга ниҳоят бир куни губерния шаҳрига етиб олди...

– Вой... нима бу... қандай жой бўлди бу?.. Ё биби Марям, ўзинг асра!.. – деб чинқириб юборди тепа бошига чиқиб, пастда ўзининг кичкинагина қишлоғини эмас, улкан губерния шаҳрини кўрган Ивга... Бу манзарадан нафаси қайтган Ивга, кўзи қамашиб, шаҳарга қандай кўз ташлашни ҳам билмай ичи музлаб кетгандай бўлди... “Қарадим-қарадим...ҳеч ерда шаҳарнинг охири кўринмайди!..– деб ҳикоя қилган эди Ивга кейин. – Черковларни айтмайсизми – сонсаноғи йўқ! Ҳаммаёқда данғиллама иморатлар!.. Ўлмасам, шу ерда ишимни пишираман, деб ўйладим... Ахир қуруқ қайтмайман-ку, уйга”.

Ивга теран хаёлга толди: бас, биз ҳам энди ундан хавотир олмасак бўлади. Сиз ҳам, китобхон, уни ёлғиз деб, раҳнамоси, маслаҳатчиси йўқ деб шундай катта шаҳарда бир ўзи панлар жамоасида ўзини қандай тутаркин деб (Ивга, қишлоқда ҳамма мужик бўлганидай, шаҳарда одамларнинг “бари панлар” бўлса керак деб ўйларди) сира ҳам кўрқманг; у ким билан қандай муомала қилишни, Левко ҳақида нима деб гап очишни билмай, боши қотди.

У биринчи тўғри келган кўчага кириб, шаҳарда яшайдиганларнинг ҳаммаси ҳам панлар эмас, бу ерда авом халқ ҳам кўп экан, деган қарорга келди. Бу ҳол унинг кўнглини тинчитиб, руҳини кўтарди.

Бахти бор экан, яшаш учун ўзига жой топди. Кичкина қизчаси билан яшовчи бир аёл Ивгани, рўзғор ишида ёрдам кўрсатиши шарти билан оз миқдордаги ижара ҳақиға хонадонига киритди. Ивга дам олаётган ё тушлик қилаётган пайтида, уй бекасига ўзининг қаердан ва қандай иш билан шаҳарга келганини сўзлаб берди.

Бека қўлларини белига тираб, азза-базза бош ирғанганча: “Билмадим, қандай эпларкинсан бун!” – деди. Сўнг Ивгага бу ерлик судловчи панларнинг иш тутиш усуллари ҳақида сўзлаб берди. У кўп нарсани биларкан, чунки кичкина қизлик пайтидан бойларнинг хонадонига хизмат қилган экан: қиз туғиб олганидан кейин эса, бир котибникида энагалик қилибди, шунинг учун, ким котибникига нима билан қандай кириб келишини ҳам, кимнинг қайси эшикдан чиқиб кетишини ҳам жуда яхши билиб олган экан. Гап орасида бека яна шундай деди: “Сен катта мансабдор панлардан кўрқма; пан қанча улуғ зот бўлса, шунча оққўнғил, меҳрибон бўлади. Лекин, кўрмаганнинг кўргани курсин, деганларидай, агар ялангоёқ мужик атаман бўлгудай бўлса, ана унақа одам сени назар-писанд қилмайди; мабодо сардор бўлиб қолса-чи! О, худо сақласин! Ундай пандавоқиға яқин ҳам йўлай кўрма. Аммо панлар унақамас: унақалар билан учрашганинда, ҳеч кўрқмай шаҳдам-шаҳдам гапир, фақат рост гапир, зинҳор ёлғон сўзлай кўрма; бўлмаса, ўша заҳоти думингни туғишади”.

– Мен қандай қилай, холажон? Агар каттакон паннинг олдиға борадиган бўлсам, бирон нима кўтариб боришим керак-ку ахир, арз қилиш учун.

– Худо сақласин! Тўғри, эскиликка амал қилувчи панлар ҳам бор, унақалар сен кўтариб борган биронта кичкина тешиккулчани, кўнглинг учун, хафа бўлмасин, деб қабул қилишлари мумкин; муқаддас нон олиб борсанг, уни ўпиб кўядилар-да, сенга йўл-йўриқ кўрсатиб, доно маслаҳат берадилар. Бу фақат улуғ панларда шунақа таомил. Лекин кичик мансабдаги “панваччалар” ва “чалапанлар”дан эҳтиёт бўлишинг керак! Нарса тортиқ қилсанг-қилмасанг – уларга барибир; агар олдиндан келишиб олиб, бирон нима берсанг. Бу кам. Яна олиб кел, дейишади. Ундай олғирлардан худонинг ўзи асрасин”. Сен юрак ютиб, тўғри энг катта мансабдор паннинг олдиға бор.

Бека бутун оқшом панларнинг удуми тўғрисида сўзлади, Ивга эса, ҳаммасини кўнглига туғиб олди ва бу ишга қандай киришиш ҳақида ўйлай бошлади.

Бу гап шанба куни кечқурун бўлган эди, якшанба куни эса, Ивга ўрнидан тургач, ясаниб кийинди-да, шаҳарни томоша қилгани чиқиб кетди. Кейинчалик, бу ҳақда сўзлаб берганида, худди ўрмонга кириб қолгандай кўрқиб юрдим, деган эди. Бозорда тумонот одам, ўтиб бўлмайди, ақалли битта ҳам таниш учрамаса-я! Ҳеч қим сенга таъзим ҳам қилмайди, сендан ҳеч нима сўрамайди ҳам... Йиғлайвериб хун бўлдим!.. Худди етимчадек тентираб юрибман, денг. Бир ма-

ҳал черков қўнғироқлари бонг ура бошлади... Жаранглашини эшитсанглар эди! Ҳалигача янграйди қулоғим остида! Шунда мен энг катта, энг чиройли черковга қараб йўл олдим. Нима бўлди, денг! Солдатлар мени черковга киритишмади, ярим танга пул узатгандим, пулимни ҳам олишмади, черковгаям киритишмади. Лекин мен, барибир, у ердан олислаб кетмадим. Одамларнинг ибодатдан чиқшини кутдим, зора-мора катта амалдор панларни яқиндан кўриб қолсам, деб. Аксига юриб, мен пан исправникка ўхшаган мансабдорни ҳеч кўрмаган эдим; ўшаниям икки-уч мартагина кўрганман. Ўз шаҳримда гарчи судловчи амалдорларни кўрган бўлсам ҳам, менга кўрсатган муомалаларидан кейин, уларнинг панлар эканига гумоним бор. Ахири чошгоҳга бориб одамлар черковдан чиқа бошлашди... Вой бў-ў! Ана одамлару ана жаноблар!.. Кўзим битта мансабдорга тушди... унинг олдида ҳам, орқасида ҳам, атрофида ҳам нуқул панлар, панлар! Ўзи қанақа денг! Ёқасига ҳам, енгларига ҳам зарҳал кашталар тикилган, бўйнига бўлса бир нечта хоч осилган! Кўкрагида олтин юлдуз, елкаси оша қип-қизил кенг лента ташланган, елкаларидаги попуқлар чўғдай товланади, хуллас, бошдан-оёқ порлаб турибди: қарасанг, кўзинг қамашади! Унинг олдида югуриб боришаётган панлар одамлар орасидан йўл очишади, ёнида келаётган панлар ҳам, унга гард люқтирмаслик учун атрофида парвона. Бу олий мартабали апан файтонга ўтираётганида, отлар пишқириб, депсиниб туришди, кейин улар қушдай учиб кетишди, жаноб пан бўлса, дам ўннга, дам чапга нуқул таъзим қиларди. У амалдорга таъзим қилиш менга ҳам насиб этди, фақат узоқда турганим учун мени у кўрмагандир ҳам. Ёнимда турган бир аёлдан, бу пан ким, деб сўраган эдим, у: “губернатор жаноблари”, деб айтди... Ўша куни мен панларни тўйгунимча томоша қилдим!..

Кейин бекага дедим: “Агар губернатордан бирон гап сўрайдиган бўлсам, рўпарасида тиззаларим қалтираб тик туролмай, йиқилиб тушишим мумкин. Кейин қандоқ тураман?”

– Кўрқма, – деди бека, – у эл олдида шунақа салобатли кўринади, бутун юртнинг бошлиғи бўлганидан кейин, халқ хурматимни қилсин, қадримга етсин, дейди-да. Лекин уйига борсанг, сени очиқ юз билан кутиб олади. Мулойим, ширин гапириб, арзу ҳолингни ўн марталаб тинглайди, агар бажарса бўладиган иш бўлса, ёрдамини аямай, тезроқ тўғриланглар, деб буюради; бордию у бажара олмайдиган иш бўлса, нега ва нима сабабдан бажариб бўлмаслигини сенга яхшилаб тушунтиради; кўнглингни кўтаришга уришиб, қандай иш тутиш лозимлиги ҳақида маслаҳат беради. У қашшоқларга доим садақа улашади. Сен ҳеч кўрқма – у меҳрибон одам, худди ўз отангдай.

Шу куни кечгача Ивга яна шаҳар айланди, бир яхши одамдан суд маҳкамалари жойлашган иморатнинг қаердалигини сўради. У одам Ивгага, “Сен мурса палатасига бор” деб маслаҳат берди; Ивга ўша одам таърифлардан иморатлардан учтаси ёнидан ўтди. Яёв юриб келаётган ё извошда бораётган панларни кўрганида, уларга тикилиб-тикилиб қаради, башарти биронтаси билан гаплашишга тўғри келса кўрқмаслик учун. Шу куни у қатъий бир қарорга келиб ухлагани ётди, лекин ҳадеганда уйқуси келавермади – у эртага нима бўлишини ўйларди...

Тонг отди. Ивга ўрнидан туриб, чин дилдан худога ибодат қилди, ҳатто ундан мадад сўраб йиғлаб ҳам олди. Кейин кетди. Йўл-йўлакай черковга ҳам киришни ва “худонинг бандаси Левкони ибодат чоғида дуо қилиш” учун ҳазратга садақа беришни ҳам унутмади. Суд маҳкамаси жойлашган иморатларни у дарров топди ва ичкарига кир-

ди... Э худо! У нима қилиши мумкин бу ерда? Ҳаммаёқда эшиклар, эшиклар, эшиклар; у ёққа борсаям эшик, бу ёққа юрсаям, эшик билан зина; ҳамма ёқда эшиклару зиналару эшиклар... Қарайдиган бошқа ҳеч нима йўқ! Одамлар дам у ёққа, дам бу ёққа тентираб юришибди, ёш панлар бўлса нуқул югуриб ўтишади, извошларда келган панлар саломлашишади, ўзаро суҳбатлашишади. Бизнинг шўрпешона Ивга бўлса, худди ўрмонда адашиб қолгандай, нима қилишини, қаёққа боришини билмай, донг қотиб турарди — у палатанинг номини эсидан чиқариб қўйган эди! “Палата қаерда?” — деб сўради. Унга жавобан: “Қайси палата? Бу ерда палата биттамас”, дейишди. У бўлса ҳеч эслолмайди, денг. Мана, ниҳоят эсига тушди: “Мураса палатаси”. Қулиб туриб унга палатанинг қаердалигини айтишди. Шунда ҳам Ивга бир неча марта адашиб, ахири топди ва ичкари кирди... “Ким керак сенга?” деб сўради ундан бу ерда ўтирган солдат. “Амакижон, шуми ҳалиги... палата му... ро...” — “Шу”. Мана, Ивга солдат кўрсатгана эшикдан ичкарига кирди. Бу жудаям узун хона бўлиб, ҳамма ёқда столлар, столлар ортида ёш панлар ёзиб ўтиришарди.

Ивга кириб, олдин чўқиниб олди, ёш панларга эгилиб таъзим қилди ва сўради: “Худо сизларга мадаккор бўлсин! Муборак душанбада соғ бўлинглар!”

Ёш панлар ўзаро бир-бирларига қараб, мийиғларида қулишди, лекин индашмади. Шунда улардан биттаси ёзаётган ишини тугатиб ўрнидан турди, Ивгага яқин келди-да, очиқ юз билан мулойим оҳангда сўради: “Сенга нима керак эди, яхши қиз?”

— Бизнинг Левко ҳақидаги иш сизлардами, жаноби олийлари, деб сўрамоқчийдим.

— Қанақа Левко?

— Бизнинг Левко, отамнинг асранди ўғли.

— Қани менга айт-чи, ўзи қайси уездан келдинг?

— Нима десангиз денг, лекин буни айтмайман.

— Нега айтмайсан?

— Негаки, ўзимам билмайман.

— Нима қилган эди ўша Левко?

— Биласизми: айтишларича, у отамнинг пулини ўғирлаганмиш.

Ана шунда бу пан бир қоғозни олиб, уни бошдан-охир ўқиб чиқди ва Ивгадан: “Шуми?” деб сўради...

— Ҳа, шу эди!

— Ҳўш, нима истайсан ўзи?

— Истайманки, атиги... жаноби олийлари. Биздаги судловчилар уни суд қилишди-ю, аммо сўроқ қилишмади. Бориб уни сўроқ қилишни кимдан сўрасам бўлади? Унинг айбдор бўлиши гумон; мен “барака топинг, раҳмат”, деган бўлардим сизларга.

— Нега бунча кечикиб келдинг-а, яхши қиз? Унинг иши ҳал бўлган, ҳозир бу иш губернаторга юборилган...

— Вой, ўлмасам, шўрим қурибди! Нима, энди уни Сибирга жўнатишадими?

Ёш панлар фақат елкаларини учирди.

— Бир яхшилик қилинг, жаноби олийлари, бирон йўл-йўриқ кўрсатинг, мен шўрлик нима қилишим керак? Сиздан жуда-жуда миннатдор бўлардим... Уни сўроқ қилишмаган.

— Мен ҳеч нима қилолмайман,— деди ёш пан,— энди ҳеч ким ёрдам беролмайди унга. Қилган айбига яраша жазосини олиши керак. Сен кет, қаердан келган бўлсанг, ўша ерга кет; бу ерда туриш мумкинмас.— Шундай деб у ўз иш жойига йўл олди, лекин Ивганинг

ийглай бошлаганини, ҳатто айюҳаннос солишга чоғланаётганини кўриб, солдатни имлаб чақирди; солдат Ивганинг елкасидан астагина ушлаб, даҳлизга етаклаб чиқиб кетди.

Бахти қаро Ивга адои тамом бўлган эди!

Кўзлари гилт-гилт ёш бўлганидан у ҳеч нимани кўрмас, ҳатто қаёққа юриш, қаёқдан чиқишни ҳам билмасди! Рўпара келган одамлар энди унга эътибор бермай, ёнидан ўтиб кетарди. Силласи қуриган Ивга гоҳ қоқилиб, гоҳ адашиб, бошқа йўлақларга кириб, анчагача бино ичида тентираб юрди... Ниҳоят, эшик олдига чиқдию боши айланиб, йиқилиб тушди.

“Энди нима қилдим? – деб ўйлардим у ётган ерида дув-дув кўз ёш тўкаркан. – Унинг иши буткул тугабди... Адои тамом бўлади энди бояқиш Левко! Ишини губернаторга юборишибди, у бўлса Левкони қамчи билан савалаш ҳақида аллақачон буйруқ юборган бўлиши керак... Оҳ, бу қандай кўргулик! Қамчилаганларидан кейин, ҳали яна Сибирга ҳам ҳайдашади!.. Мен билан ҳам хайрлашолмай кетади!.. Никохдан ўтган бўлсак ҳам майлийди, мен ҳам орқасилан эргашиб кетаверардим; энди бир ўзим бу ерда сўппайиб қоламан!.. Отам ғийбатларга учиб, мени уйдан ҳайдайди... Ё бўлмасам, мени зўрлаб мирзага эрга беришиб, умримни хазон қилишади... Левко ҳам олис йўлда менсиз жувонмарг бўлади, етиб боролмай! Биламан, у мени астойди севарди... Менсиз ҳароб бўлади!... Вой, ишқилиб уни жўнатишмасинда, то қайтиб боргунимча! Вой, мунча пешонам шўр бўлмаса!.. Қачон етиб бораркинман у ёққа? Агар кечиксам... унда ўлганим яхши... Ўз жонимга ўзим қасд қиламан!..”

– Ҳой қиз, нима қиляпсан бу ерда? Нега ётиб олиб йиғлаяпсан? Эт-бетинг оғрияптими? – деган овоз эшитди Ивга; кимдир унга савол бераётган эди. У бошини кўтариб қаради... Тепасида бир пан турарди; афтидан, кўнгилчан одамга ўхшайди.

– Бошимга тушган оғир мусибатдан йиғлаяпман, отагинам... Аҳволим жуда оғир!..

Пан унинг аҳволини сўраб-суриштираркан, мудом юпатарди; Ивга йиғлаб-йиғлаб ўз дардини сўзлаб берди.

Пан қизнинг арзи ҳолини бошдан-оёқ диққат билан тинглади, аҳволига тушунгач, шундай маслаҳат берди:

– Сенга раҳмим келяпти, оппоқ қиз, бу ишингни ҳали тўғриласа бўлади. Сен шу ерда тур. Ҳали-замон бу ердан губернатор ўтади. Сен уни тўхтатиб, ҳамма бўлган воқеани бир бошдан сўзлаб бер. Шояд, у сени қўллаб юборса...

– Отагинам, жаноби олийлари... сизни нима деб чақирешиням билмайман! Шундай улуғ одамга рўпара келишим одобданмикин? Қолаверса, унга икки оғиз сўз айтишга қурбим етармикин? Мен у жанобнинг юзига қарашга ҳам қўрқаман.

– Ҳеч нимадан қўрқма. Унинг фақат кўриниши шунақа – вазоҳатли, лекин қийналган одамни кўрса, ўзи ундан ҳол-аҳвол сўраб, ёрдам қилади. Фақат чўчима!

Оқкўнгил пан қизга маслаҳатлар бериб, қандай иш тутишлигини ўргатди, кўнглини кўтарди; Ивга ўрнидан туриб, бу паннинг орқасидан юрди ва у кўрсатган муюлишга, яъни губернатор ўтадиган ерга бориб турди.

Мана, орадан сал вақт ўтар-ўтмас, одамлар ҳар ёққа физ-физ югуриб қолишди:

– Губернатор келяпти... Губернатор келяпти!..

Бизнинг Ивга гапирадиган гапларини унутиб қўйганди, ҳеч бир гап эсига келмасди; у губернаторни кўриб, кўрқиб кетди, қалт-қалт титрай бошлади... Кошкийди, ер ёрилсаю, ерга кириб кета қолса!..

Губернатор яқин келиши билан, Ивга унинг оёғига йиқилиб, хўнг-хўнг йиғлай бошлади... Йиғлаб туриб ҳеч бир сўз айтолмади...

Нима бўлди, денг! Губернаторнинг ўзи уни ердан ўз қўллари билан қўтариб турғазди ва мулойим овоз билан ундан йиғлаши сабабини сўради.

Қиз бўлса эсанкираб қолганидан, фақат: “Раҳм қилинг! Раҳм қилинг!” дерди, вассалом.

Губернатор ундан биронта бамаъни гап эшитмоқчи бўлиб узоқ кутди, уни юпатишга уринди. Лекин қиз ўзини йўқотиб қўйган эди. Шунда губернатор унинг тирсагидан ушлаб шундай деди: “Менга қара, ойимқиз! Ҳозир сен кўрқиб кетдинг, шунинг учун ҳеч нима деёлмаяпсан, менинг эса ҳозир вақтим йўқ, ишларим кўп. Сен, яхшиси, менинг уйимга бор; то қайтгунимча ўша ерда дамнинг олиб ўтир, кейин ҳамма гапни айтиб берасан. Сен кўрқма, кўрқма мендан; ёрдам қиламан сенга. Жандарм! Бу қизни меникига кузатиб қўй, йўлда хафа қилма уни; уйдагиларга айт, то мен қайтиб боргунимча, яхшилаб қорнини тўйгазишсин”. Мана буни раҳбар дейдилар, мана буни ҳақиқий ота дейдилар!

Ивганинг кўзи чақнаб кетгандай бўлди. У йиғидан кейин бир зум дам олгач, жандарм билан бирга губернаторнинг уйига жўнади. У ерда уни бир хонага олиб киришди. Оқ нон ва турли хил тансиқ егуликлар келтиришди... Лекин шўрликнинг томоғидан ҳозир овқат ўтармиди; бошига тушган машъум савдодан бошқа ҳеч нима келмасди унинг хаёлига. Ҳали бу ёғи нима бўларкин?

Губернатор бир неча соатдан кейин қайтди. Уйга кириши билан: “Қаерда у қиз?”— деб қичқирди. Ивгани кўриб, уни меҳмонхонага бошлаб кирди... Бу меҳмонхона, кейинчалик Ивга таърифлаб беришча, жуда кўркам жой эди. “Унинг шифти жудаям баланд, деразалари худди эшикдай катта-катта, эшиги эса нақ дарвозадай эдики, бу ерга бир неча гарам пичан ортилган аравада ҳеч ерга урилмай, туртилмай бемалол кириб борса бўларди. Хонанинг шифти ҳам, деворлари ҳам, оёқ ости ҳам ҳар турли бўёқлар билан безатилган... Кўрсанг, кўзинг қувонади! Вой, кўзгуларни айтмайсанми! Ҳаммаёқда кўзгу. У ёққа қарасанг ҳам ўзингни кўрасан, бу ёққа қарасанг ҳам: қасёққа кўз ташлама, ҳаммаёқда сен кўринасан худди тирикдай. Нақ кўрқиб кетдим, ўзимни биринчи марта кўзгуда кўрганимда!”

Унинг эсанкираб қолганини кўрган губернатор: “Сен шу ерда бирпас дам олиб ўтир, мер дарров қайтаман”,— деди ва хонадан чиқиб кетди.

Ивга кўзгуга қараб, у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди, энди ўзини анча тетик ҳис қила бошлаган эди; шу маҳал губернатор кириб келди. У мулойим жилмайиб қиздан сўради: “Қани, яхши қиз, энди менга ҳамма-ҳамма гапни сўзлаб бер: қаерликсан, отанг, онанг борми, қандай арз билан келдинг бу ерга?”

Ана шунда Ивга ҳамма бўлган воқеани бошидан то охиригача, ҳаммасини батафсил гапириб берди.

Губернатор унинг арзу ҳолини эшитиб бўлиб, шундай деди: “Йўқ, яхши қиз, сенинг Левконг фирибгар; уни иккита судда сўроқ қилишган, у айбини бўйнига олиб бармоқ босиб имзо ҳам чеккан. Бу иш менинг қўлимда”.— Шундан сўнг у бошқа хонага чиқиб кетиб, бир даста қоғоз қўтариб кирди. У қоғозларни варақлаб-қарақлаб Ивгага

кўрсатди: “Мана, бу ерда у отангнинг пулини бир неча марта ўғирлаганига иқрор бўлган. Мана, унинг номидан имзо чекишган, судьялар ҳам кўришган унинг ишини, у ана шу судьялар гувоҳлигида айбини бўйнига олган”.

— Отахон, жаноби олий.... сизни нима деб аташним билмайман! Пан жаноблари, губернатор ҳазратлари, азизим! Бу тўғри эмас, уни сўроқ қилишмаган: қасам ичиб айтаман буни. Сўроқ қилинганида, Левко айтарди менга, аммо-лекин у сўроқ қилишларини илтимос қиляпти, худди садақа сўраган гадойдай. У жуда муҳим бир гапни айтмоқчига ўхшайди. Мен унга кўпроқ ишонаман сизнинг судьяларингиздан кўра, ўша судья, Левкони сўроқ қилдим, деб қўл қўйган бўлсам, унинг ҳамма гаплари гирт ёлғон; у фақат одамлар олиб борган тешик кулчаларни ейишни билади.

Губернатор тешиккулчалар ҳақидаги гапни эшитиб кулиб қўйди.

— Кўзингни оч, қиз,— деди у кейин,— сен жуда жиддий гап айтдинг; судьялар сўроқ қилмаганлигини ҳали уларга исботлаб беришинг керак бўлади.

— Сўроқ қилишмаган, қилишмаган, жаноби олийлари! — деб чинқириб юборди Ивга.— Обкелинг уларни олдимга. Мен бу гапимни уларнинг юзларига айтаман. Ахир Левко, сўроқ қилишсин, деб бе-корга айтмади-ку...

— Мана ахир,— деди губернатор қоғозларни қайта варақлаб, қайта ўқиркан,— одамлар сенинг Левконгни ўғри, хулқи ёмон, деб қасам ҳам ичишган...

— Ёлғон ҳаммаси, худо урсин агар, гирт ёлғон!— деб Ивга энди дадил-дадим гапира бошлади.— Унинг ҳеч қанақа ёмонлик томони йўқ, мен уни ҳаммадан кўра яхшироқ биламан. У умрида ҳеч қачон ҳеч нима ўғирламаган, зигирдаккинаям ёлғон гапирмаган. Сиз яхшироқ қаранг, одамлар ҳам Левконинг сўроқ қоғозига қўл қўйганини бошқача исботлашгандир, эҳтимол.

— Яхши,— деди губернатор,— мен буни аниқлайман. Сен эртага палатага бор, ўша ерда сенга ҳаммасини кўрсатишади.

— Мен шўрлик, муҳтарам жаноб, биламан, ўша Муроса палатасини. Кечирмаган азобим, кўрмаган ерим қолмади. Мени деб шунча урундингиз, раҳмат сизга. Эртага ўша айтган ерингизга барвақтроқ етиб бораман. Сизнинг ҳам эсингиздан чиқмасин, албатта боринг, ўша жойда биргаликда, текшириб кўрамиз, ёлғончи ким: менми ё сизнинг судьяларингизми? Хайр эртага кўришгунча.

Губернатор кулиб туриб, унинг кетишига рухсат берди. Ивга гулгул яшнаган, хушбахт чеҳра билан йўлга тушди, йўлида учраган гадойу сўқирларга садақа бериб ўтди. Уйга келиб, бутун оқшом хушчақчақ кайфиятда бўлди.

— Эрталаб у жуда барвақт турди; у бекасининг рўзғор ишида кўмаклашгандай бўлди-да, кейин отланиб палатага жўнади.

Суд қилувчилар бугун кечагидан барвақтроқ ишга келишганди; губернатор ҳам ҳаялламай етиб келди, Ивгани кўриб шу заҳоти уни ўзи билан ичкарига олиб кириб кетди; унга кутиб туришни буюрди-да, ўзи суд қилувчилар ўтирган хонага кирди, қандайдир пан бир даста қоғоз билан унинг орқасидан эргашди — Левконинг иши бўлса керак.

Губернатор ичкарида суд қилувчилар билан анча вақт гаплашиб қолди, кейин уларни ўзи билан бошлаб чиқиб: “Мана бу қиз, аристон сўроқ қилинмаган деяпти. Қани гапир ўзларига”, деди.

Сўроқ қилинмаган, судловчи панлар, бошимда ойболта ўйнатсанглар ҳам, барибир сўроқ қилинмаган, деб исботлайвераман. Левко ҳеч қачон менга ёлгон гапирмаган; доим савдода тушган пулнинг тийинигача олиб келиб берарди... Унинг ёлгон сўзлаганини ҳеч қачон сезмаганман, шунинг учун, мени сўроқ қилишмади, деган гапига ишонаман; гапим тўғрилигига қасам ичиб, ҳатто бир ҳовуч тупроқни ейишдан ҳам қайтмайман; мен рост гапиряпман, лекин анави ҳукмга қўл қўйган судьялар ғирт ёлгончи ҳаммаси. Левкони хулқи ёмон, деб одамлар номидан ким имзо чеккан бўлса, у ҳам ёлгончи. Гапим шу! Лекин ҳеч ҳам сизлардан хафа эмасман, судловчи панлар, сиздан ҳам, губернатор жаноблари!

— Хўш, энди нима қилмоқчисизлар?— деб сўради губернатор суд аҳлидан.

Улар бир-бирларига қараб қўйиб, елкаларини учиришди ва шундай дейишди:

— Сиз нима десангиз шу. Биз бу ишни ҳал қилиб бўлганмиз.

— Биладан, ҳал қилгансиз ва лекин ҳукм чиқаришда зинҳор адолатсизлик бўлмаслиги керак!— деди уларга губернатор.— Сизлар бу қиз айтаётган гаплардан беҳабарсиз; фақат қоғозга қарагансиз, қоғозда эса, ҳамма гап сип-силлиқ ёзилган. Бу қиз эса у ерда бўлган, ҳамма гапдан хабардор, аристонни сўроқ қилмаганлар, деб қасам ичишга ҳам тайёр. Ишни қайта қўлга олинглар, уни бу ерга чақиртириб сўроқ қилинглар-чи, нима мақсадда ўғирлик қилган экан?

— Мен буни шундоқ ҳам биладан,— деди Ивга.— Биз турмуш қурганимиздан кейин рўзгоримизни бошқа қилмоқчийдик, шунга керак бўлади деб олган у пулни. Бунинг ҳеч қанақа айбли томони йўқ; мен отамнинг қизиман, у отамнинг асранди ўғли, пул отамники. Бу ишни осонгина ҳал қилса бўлади, чунки Сибирга сургун қилишга арзийдиган гуноҳи йўқ унинг. Чақиртиринглар уни, сўроқ қилинглар, нима учун отамнинг пулини олганини очиқ айтиб беради; шу билан уни бўшатиб юборасизлар.

Эҳ, Ивга, Ивга, рост гапираман деб, ишнинг пачавасини чиқараёздинг-ку! Сал бўлмаса, барча югуриб-елганларинг зое кетган бўларди, чунки суд қилувчилардан биттаси, унга эргашиб, қолган ҳамкасблари ҳам, сен айтган гапни илиб олиб, чуғуллай бошлашди: “Пулни нима мақсадда олган бўлса ҳам, ахир олган-ку; ўз отасиникини, бегонаникини, барибир, олган — сўрамасдан, сандиқнинг қулфини бузиб олган; демак, ўғри”.

Губернатор пешонасини қашиб, бироз ўйланиб қолди, кейин чуқур тин олиб деди: “Ҳа, тўғри айтасизлар; лекин, барибир, унга одам юборинглар. Олиб келишгач, сўроқ қилинглар. Фақат биргина сўздан нажот топиб, уни Сибирга сургун бўлишдан асраб қолиш мумкин. Мактуб ёзинг, тезроқ уни бу ерга жўнатишсин. Сен бўлсанг, оппоқ қиз, уйингга бор, бир ҳафтадан кейин келиб хабар ол”, — сўнг у бир панни чақириб, қаёққадир хат ёзишни буюрди — қаёққа? Буни Ивга тушунмади; хатда, ҳеч ким мазкур қизга тегмасин, уни хафа қилмасин, деб ёзилиши керак эди. “Бу қизни фақат мен яхши биладан,— деди губернатор.— Сен, ойимқиз, агар бирон нимага муҳтожлик сезсанг ё бирон киши сени хафа қилгудек бўлса, тўғри менинг олдимга келиб, сўрайвер нима керак бўлса”.— Шундай деб у ўз ишига кетди.

Ивганинг қувончи ичига сиғмасди! У ҳам йиғлар, ҳам кулар, ҳам губернаторнинг оёғига йиқилиб, унинг қўлини, шунингдек, бошқа судловчиларнинг ҳам қўлини ўпишга уринарди...

– У ўзи турган уйга юрибмас, қушдай учиб борди, уй бекасини “чўлп-чўлп” ўпиб, Левкони бу шаҳарга олиб келиб, шу ерда сўроқ қиладиган бўлишганини, айтди. Энди уни Сибирга жўнатишмаслигини мақтана-мақтана гапирди. Севинганидан кун бўйи кўнгли яй-раб юрди.

Эртаси куни Ивга (худога шукурки, энди шаҳар кезиши лозим эмас эди) ишга киришди: қўли қўлига тегмасди! Тинмай қўшиқ куйлар, қиладиган ишини тўхтатмай, нуқул лаби-лабига тегмай, қизиқ-қизиқ гапларни ҳикоя қилар, бека унинг ҳазил-хузул гапларидан қотиб-қотиб куларди. Иш ҳам пешма-пеш келиб турди; бир ишни тикиб улгурмасидан иккинчи буюртма келаверди. Ҳамма ёқдан уларга пул ҳам келиб тушаверди! Ивга ҳар ҳафта Левкодан хабар олдгани “Мураса палатаси”га боришни қанда қилмади: ундан дарак йўқ эди. Тўғри-да, йўл олис бўлса: юз эллик чақирим келадиган йўлни яёв босиб ўтишнинг ўзи бўладими?

Кунларнинг бирида Ивга тиккан ишини буюртмачига олиб кетаётганида кўчада бўлаётган... қандайдир бир воқеага кўзи тушди. Жуда кўп одамлар, бир қанча извошлар тўпланган, мусиқа гумбуларди! Бу тўй бўлса керак, деб ўйлади Ивга ва шаҳарликлар тўйи қанақа бўлишини кўргани яқинроқ борди. Кўрса, бу тўй эмас экан. Энг олдинги извошда учта машшоқ скрипка, бас ва цимбал¹ чолгуларида машқ чалар, уларга яна доира ҳам жўр бўларди; иккинчи извошда иккита яхши кийинган, басавлат киши қўлларида вино солинган челакача ушлаб турарди: учинчи извошда бўлса, эгнига одми чопон, бошига казаклар қалпоғини кийган одам ўтирарди; у белига алвонранг кенг шоҳи белбоғ боғлаган, иккинчи шоҳи белбоғ билан бўйинини ўраб олган, қўлидаги яна бир белбоғ билан дам-бадам юз-кўзини артарди. Бу одам фирт маст бўлиб, ўртадаги извошда кетаётганларга дам-бадам ҳамма учраган ва ўтган-кетган катгаю ёшни арақ билан сийлашни буюриб турибди; ичишни хоҳламаганларни эса, бутун кўчани бошига кўтариб бўралаб сўкаяпти, айни чоғда машшоқларга ҳам, қаттиқроқ чалинлар, деб ўшқирмоқда эди. Орқасидан худди чигирткалардек гурра-гурра югуриб келаётган болаларга эса, бўйнига қизил лента билан осилган шоҳи рўмолдаги ҳар хил пряниклар, ёнғоқлардан сочқи сочиб, уларни ўйин тушишга ундарди.

Ивга бу томошани яхшироқ кўриб олиш учун яқинроқ бора бошлади, чунки уларнинг қишлоғида ҳеч қачон бунақа мўъжизалар бўлмаган эди; буни шаҳар дейдилар, бу ерда аҳмоқлар ўзларини шунанга доно қилиб кўрсатадилар. Мана, болаларни хурсанд қилган бу одам: “Мусиқа! Олға марш!”— деб буйруқ берди. Мусиқа извоши кўзгалди, унинг орқасидан ҳамма ёшу қари эргашди. Извошлар бир чиройли уй ёнидан ўта бошлашди; уйнинг чиройли деразалари ярақлаб турарди. Тентак майшатпараст: “Тўхта!— деб қичқирди.— Ким бу уйнинг эгаси? Деразангни синдирсам қанча сўрайсан?”

– Қўйсанг-чи ҳазилингни, бир сўлкавой ҳам олмайман, йўлингдан қолма,— деди уй эгаси.

– Бекорларни айтибсан!—деди арақхўр ва бир уриб, дераза ойнасини чил-чил синдирди. Уй эгаси „дод“ солиб бақира бошлади, тентак бўлса ўн сўлкавойли қоғоз пул чиқариб, унинг қўлига тутқазаркан, деди: “Билиб қўй, мен эркин одамман, ишрат қилипман!”

У яна бир қанча ақл бовар қилмайдиган хурмача қилиқлар қилди. Қаршидан асал чой сотувчи одам келаётганиди. Тентак туриб, унинг

¹ Ц и м б а л — чангга ўхшаган чолгу асбоби.

чай идишига қўлини чўзди; аҳволга тушунган сотувчи идишини унга берди. Мана, тентак чай идишини олиб, ундаги ҳамма чайни ерга тўкди-да, машшоқларга, чалинганлар, деб буюрди ва ўзи шу тўкилган асал чай устида “гопак”ка рақс тушиб, чайни ҳаммаёққа сачратди, асал чай эгасига беш сўлкавой бериб, шўхлик қилгани яна нари кетди.

Ивга оломонга қўшилиб бораркан, бу қанақа расм, деб сўради. “Бу йигит ёлланма аскар, дейишди унга. У янги аскарликка ёлланган, шунинг-чун бугун мириқиб ўйнаб қолмоқчи, кўнглига нима келса, шуни қилиб, одамларга пул тўлаб ётибди, негаки, ёллангани учун анча-мунча ҳақ олган. Эртага унинг пешонасини устарада қиришади, бугун кўнглига сиққанча ўйнаб қолмоқчи, ўтмишдан хотира бўлсин учун”.

Ёлланма аскар извошни тўхтатди ва одамларни арақ билан сийлашни буюрди. Болаларга ҳам ичиришди. Кейин уларни бир-бирлари билан муштлашишга ундаркан, бу жангни мириқиб томоша қилди... Ивга бу одамга тобора яқинроқ бораркан, унга тикилиб-тикилиб қаради... Кейин бирдан чинқириб юборди:

– Тимоха!.. Бу менинг акам-ку!.. Нима қилиб юрибсан бу ёқларда?

– Ие!.. Ким бўлди бу?.. Вой, тавба, Ивга-ку, синглим-ку! Қай гўрдаң чиқдинг?.. Нима, пишириб қўйибдими сенга бу ерда?

– Ўзингни қай аҳволга солдинг?.. Тушуняпсанми нима қилаётганингни?

– Фақат шу бугун тушундим, бугун мен эркин қушман, эртага: бир: икки, чап, ўнг, бир, икки, чап, ўнг...— Шундай деб Тимоха кўчада гандираклаб-гандираклаб марш қилиб юра бошлади, халқ унинг устидин қотиб-қотиб кулди...

– Аскарликка ёлланибсан, шу тўғрими, Тимоха?— сўради Ивга акасининг юзига яқиндан тикилиб қараркан.

– Тўғри.

– Унда, отамни кимга қолдирдинг?.. Эсингни еганмисан, нима бало?

– Отамни... энди ўз ҳолига қолдирса ҳам бўлади: унинг пуллари... улардан ном-нишон қолмади, ҳаммаси қовоқхоналарга, қиз-жувонларга сарфланди.. Ахири едим Левкони... Энди эрким ўзимда!.. Отамнинг сандиғини қоқладим... хувиллаб қолди у... Сен, яхшиси, бизнинг мирзага эрга тег...

– Қанақасига единг Левкони?... Нималар деяпсан?

– Айтайми?... Озгина... Лақиллатдим... уни чақдим... Гумдон қилиб бўпти Мақуш ченкони! Тимоха абжир казак!

– Нима қилиб лақиллатдинг уни? Қани, гапир... — Бечора қиз! Бадмаст акасида гап суриштирмоқчи бўлган эди, лекин унинг шериги, тагин синглиси акасини аскарликка ёлланишдан айнитиб қўймасин, унда шунча пулдан қуруқ қоламиз, деб ўйлаб, дарров пахта тушди-да, Тимохани извошга ўтқазиб, “Кетдик яйрагани!”— деб бақирди. Мусиқа Дербент маршини чалди, доира “така-тум”и янгради. Извошлар орқаларида чанг-тўзон кўтариб жўнаб қолди.

Оломон ҳар томонга тарқала бошлади, Ивга сувга тушган мушукдай шўпшайиб туриб қолди... Ахир қандай бўлса ҳам жигари-ку... унинг кекса отасини ёлғиз қолдириб, аскарликка ёллангани Ивга учун жуда аянчли ва ўкинчли эди. “У нима деди ўзи, деб эслай бошлади Ивга, отамнинг сандиғини қоқладим, дедими?.. Назаримда, у ҳамма пулни ўғирлагану уйдан чиқиб кетган. Яна Левко ҳақида нимадир деди: Левкони лақиллатдим, уни едим, деди, шекилли? Ҳамма гапни

ўзидан сўраб билиб олсам яхши бўларди, лекин шериклари Тимохани гапиргани кўйишмади. Қандай қилсам, уни қайтариб отамнинг олдига юбораркинман? Шўрим қурсин! Агар у отамнинг пулларини ўғирлаган, яна ёллангани учун ёлловчидан бирталай пул олган бўлса, қандай тўлаймиз ахир шунча қарзни? Энди мен нима қилдим?.. Нима? Губернаторнинг олдига бораман, у менга маслаҳат беради; ахир ўзи айтди-ку, агар бирон нима керак бўлса, тўғри уйимга келавер, деб... Бориб унга дардимни айтаман...”

У югуриб-елиб уйдаги ишларини битирди-да, губернаторникига ҳеч нимадан ҳайиқмай, дадил кириб борди ва акаси Тимохани кўргани борми, унинг нима дегани борми — ҳаммасини губернаторга сўзлаб берди.

Губернатор дарҳол Тимохани қидириб топгани жандармларни жўнатди, Ивгага эса шу ерга кутиб ўтиришни буюрди.

Икки соатлардан кейин ғирт мастлигидан ўзининг кимлигини ҳам унутиб қўйган худонинг бандаси Тимохани олиб келишди. Губернатор Ивгани парда орқасига қўйиб деди: “Ўзинг эшит унинг нима дейишини, айтдим, ҳозир уни бу ерга олиб киришади”.

Тимоха қанчалик маст бўлмасин, кимнинг олдида турганини тушунди. У ўзини хушёр кўрсатишга, ҳақиқий аскардек қаддини тик тутишга уринди; лекин қаддини ростлаб, бошини адл кўтаришга қанча ҳаракат қилмасин, шу заҳоти боши айланиб, шилқ этиб ҳам бўларди.

Губернатор унга дағдаға қилди: “Нега бунчалик мастсан?”

— Бир ялло қилиб қолай дедим, олий... жаноби олийлари... Эртага кеч бўлади, эртага, соч... сочингни қирамиз, дейишди. — Тимоха шундай дадил жавоб бераркан, яна ер депсиниб ҳам қўйди. Ахир маълум-ку, дунёни сув босса, мастнинг тўпиғига чиқмайди.

— Қанчага ёлландинг?

Тимоха ўйлаб-ўйлаб, пишиллаб-пишиллаб, эслашга уришиб кўрди, гандираклаб-гандираклаб, юмилиб бораётган кўзини зўр-базўр очди, ниҳоят, қийнала-қийнала деди: У-уч ю-у-узга... ян-на э-эллик сў-ўммга.

— Қанча олдинг?

— Ҳали фақат яррмини, пан... аъло... жаноби... билмайман,

— Ҳаммасини ичиб тугатдингми ё ҳали қолгани борми?

— Ҳаммасини... қурритдим, жа... жаноби...олийлари! Тимоха аззамат йигит. Хўжайин бошқа бермади; ҳали йўлда кер-рак бўлади, дейди. Отахон, айтинг, берсин. Ўл-лай агар, ўша қолган икки юз сўмни-ям эртага қур-ритаман... қуртдай қилиб. Аскарликда менга пул керак бўлмайди: маош бер-ришади, теккинга боқишади.

— Нега отангни ёлғиз ташлаб кетдинг?

— Мен ташлаб кетмадим, мени ташлашди. Отамнинг пули қолмади, отагинам, ҳаммаси қуритилди.

— Қим қуритди, сенми ё Левкоми?

— Йў... йў...йў.... Левко авлиё одам! Мен, отахон, жан... ноби...шуннақа; мен ўмардим отамнинг ҳамма пулини...

— Левко-чи? У қачон ўғирлаган эди?

— Йў...йў... Мен кирдим отамнинг хонасига, эшик қулфмас экан...

Қарасам, сандиқ... сандиқда... О, билардим, пул кўп эди!... Мен... ҳеч ким йўқ эди.... Қулфни бузиб, олдим... Кўп пул олдим!.. Кейин отамни сандиқ тепасига бошлаб келдим... қарасақ, Левко ҳам қўлида пул ушлаб турибди... Олса олибди-да.. пулимиз кўп... камайиб қолмасди, отамга Левкони чақмасамам бўларди... агар қишлоғимиз мирзаси мени йўлдан урмаганида Левкони илинтирамиз, деди у, Ивгага мени куёв қиласан... Шундан кейин Левкони Сибирга гум қилдик...

– Губернатор маст Тимоханинг ҳамма айтганларини ёзиб кўйишни буюрди. То Левкони олиб келгунларича, Тимохани ҳибсда сақлашни буюрди: аскарликка ёлловчи хўжайиндан қолган икки юз сўмни ҳам ундиришди; губернатор Ивгани уйига жўнатаркан деди: “Агар ҳаммаси аканг айтгандай бўлиб чиқса, худога шукр қил, кўнглингни бузма; балки Левконинг айби унчалик оғир эмасдир”.

Ивга губернаторга қайта-қайта миннатдорчилик билдириб, бекасининг уйига кетди.

Шундан кейин бир-икки кун ўтгач, Ивга Левконинг келган-келмаганини билиш учун палатага борди. Акасининг қаерга қамалганини у ҳали билмасди; бир пайт жандарм от чоптириб келиб, унинг тезроқ губернаторникига бориши кераклигини айтди.

Ивганинг юраги бир орзиқиб тушди... Отланиб, тайинланган ерга борди.

Губернатор уни кўриши билан шундай деди: “Мана, олиб келишибди ниҳоят Левконгни, мен уни сўроқ қиламан, сен мана бу ерда туриб (у қизни яна парда орқасига олиб ўтди), унинг ўзини оқлаб айтадиган гапларини эшит, кўрамиз, қандай ваз топаркин!”

Ивга парда орқасида туриб, Левкони олиб келишларини кичик бир тешикдан кузата бошлади... Ё биби Марям, ўзинг паноҳингга ол! Кўзи Левкога тушганида чинқириб юборишига сал қолди!.. Эй худо, бу Левкоми ё бошқами? Таниш қийин. Чўпдай озгин, ранги докадай оқарган, соқоли патак бўлиб ўсиб кетган, бошининг ярим палласи устарада қирилган, эгнида... кўйлак деб атаб бўлмайдиган увада! Кўллари кишанда!.. Шўрлик қиз! Юм-юм йиғлари! Осон эмас эди унга суюкли маҳбубини бундай аҳволда кўриш!.. Қанийди иложи бўлса, шу аснода у отилиб чиқиб, биринчи навбатда, Левконинг ойлаб ювилмаган, чанг, исқирт юз-кўзидан айниқса, кишан яғир қилган билакларидан ўпаверарди, ўпаверарди... Мана, губернатор уни сўроқ қилишга киришиб: “Сен, бола, худди худога сиғинаётгандай, бор ҳақиқатни гапир менга, деди. – Агар фақат рост гапирсанг унда, башарти, бирон-бир айбинг бўлса ҳам, жазоингни юмшатаман”.

Левко олдин чўқиниб олди; сўнг ўз қилмишлари ҳақида сўзлай кетди, Ивга унинг айтганини нафасини ичига ютиб эшитди.

Мана, Левко Ивгани қандай севгани борми, қизнинг отаси уни ўлгудай ёмон кўргани борми, Тимоханинг айшу ишратда ўғрилиқ қилиб кун кечиргани ва унга, Левкога кун бермагани, устидан туҳмат қилиб, отасига ёмон кўрсатгани борми – ҳамма-ҳаммасини гапиргач, бундай деди: “Ота билан ўғилнинг зуғумларига ортиқ тоқат қилолмаганимиздан кейин, Ивга билан икковимиз никоҳ ўқитишимиз ҳақида маслаҳатлашмоқчи бўлдик. Мен ўзим жамғарган арзиманган эллик сўм пулни қарзга бериб, ундан ҳам қуруқ қолдим – қарз олган одам қорасини кўрсатмай кетди. Менга қаттиқ алам қилган бўлса ҳам, Ивгага оғиз очмадим бу ҳақда; биз никоҳдан ўтиш тўғрисида отамизнинг хуфия хонасида маслаҳатлашиб олмоқчи бўлдик, Ивга менга хонанинг калитини бериб, ўзи қўшникига иш билан чиқиб кетди. Мен хонага кириб хаёл суриб ўтирдим. Бир маҳал қулогимга даҳлиздан Тимоханинг шанғиллаган овози келди, у мен ўтирган хона томон келаётган эди... Нима қилишим керак эди? Бу ерда бир ўзим ўтирганимни кўрса, жанжал кўтариб мен билан муштлашишига баҳона топилади... Қочиб чиқиб кетишга кечиккан эдим: у даҳлизда, эшикдан чиқаётганимни кўрса, нега отамнинг хонасига кирдинг, калитни қаёқдан олдинг, деб ёпишиб олиши аниқ... Ноилож, стол тагига биқиниб олдим. Тимоха кирди, биров йўқмикин деб у ёқ-

бу ёққа қаради, деразадан мўраллади. Ҳеч зоғ кўринмасди... Шунда у бурчақда турган болтани олди-да, “қарс” этиб уриб сандиқнинг қулфини бузди; сандиқни очиб, бир нималарни кавлади, кейин пул тўлдирилган бир қопчиқни тортиб олди! Уни бутунича олиб кетмоқчи бўлдию, кейин ўйлаб туриб, оғзини еча бошлади... У қопчиқдан сиқимлаб пул олиб чўнтагига сола бошлади. У шошарди, шунинг-чун анча-мунча пул ерга сочилди. Шу пайт яқин ўртадан қария Макуханнинг овози эшитилди, Тимоха қўрқиб кетди, албатта, шошганидан қопчиқни оғзи очиқлигича, пулларни ерга сочилганича, сандиқни қопқоғи очиқлигича қолдириб, югуриб чиқиб кетди. У кетиши билан мен худди қайноқ сувда куйган одамдай стол тагидан отилиб чиқдим... Худди безгак тутгандай дағ-дағ қалтирардим! Эй раҳмдил эгам! Нима қилишим керак эди энди? Бошим қотган, гаранг эдим. Агар ҳаммасини очиқ-сочиқ ҳолда қолдириб хонадан чиқсам, мени кўриб қолишлари, ҳамма айбни менинг бўйнимга қўйишлари турган гап... Ҳозир чолнинг олдига бориб бор ҳақиқатни айтаман-да, уни бу ерга бошлаб келаман, деб ўйладим; Тимоха бўйнига олмайди, чол гапимга ишонмайди — мен айбдор бўлиб қоламан. Яхшиси, ҳаммасини йиғиштирмаман-да, хонадан чиқиб эшикни қулфлайман. Кейин Ивгага айтиб, қандай қилиб бунга отасига хабар қилишни ўйлаб кўрамиз. Мен шундай хаёлга бориб, қўрқа-писа сандиқ тепасига борим ва ундаги сочилиб ётган сўлкавойларни ҳам, ерга тўкилган пулларни ҳам йиғиштириб қопчиққа солганимни биламан, ота-бола кириб келишди! Бутун уйни бошларига кўтариб бақира бошлашди! “Ўғри, Левко ўғри!” Мен худди мурдадай донг қотган эдим! Шундан кейин нималар бўлди, улар мени нима қилишди, ҳеч нимани эслолмайман!”

— Вой, Левко, худодан қўрқмадингми? — деб бақириб юборди Ивга парда орқасидан югуриб чиқаркан. — Нега ахир буларни менга айтмадинг? Ўғрилиқ қилмаганингни билганимда бунчалик азоб чекмаган бўлардим!.. — Қиз шундай деб йигитнинг бўйнидан маҳкам кучоқлаб олди. У худди телба бўлиб қолгандай ҳам йиғлар, ҳам ўпар, ҳам хохолаб куларди!..

— Ие, қаёқдан келиб қолдинг? О, менинг асалим, о, менинг балиқчам!— Левко ўзининг қаерда ва кимнинг олдида турганлигини унутиб, нуқул маҳбубасини эркаларди. Ивгани ҳеч хаёлига келмаган ерда учратганидан унинг кўнгли тоғдай кўтарилган эди...

Губернатор — раҳмат сенга! Губернатор йигит билан қизнинг бир-бирини навозиш билан эркалашларини кўриб, кўзига ёш қалқди ва тескари ўгирилиб, рўмолчаси билан кўзларини артди.

Биринчи бўлиб Ивга эс-ҳушини йиғиб олди ва губернаторга юзланиб деди:

— Жаноби олийлари (Ивга шаҳарда яшаб мансабдорларни қандай улуғлашни билиб олган эди), кўз олдингизда ўпишишга журъат этганимиз учун бизни газабга олманг... Худо ҳаққи! Мен шунақаям хурсандман, шунақаям хурсандманки... Левкони кўрганимнинг ўзи катта бахт; яна бир хурсанд бўлганим — у ўғри эмас экан, шунинг учунам сиз борлигингизни унутиб, нима қилаётганимни билмай қолдим.

— Парво қилма, ҳечқиси йўқ, азизам!— дерди губернатор кўз ёшларини артаркан. — Ўзим ҳам мамнунман бу йигитда айб йўқлигидан ва ҳақиқат ошкор бўлганидан. Лекин шу айтган гапларингнинг ҳаммаси ростимкин?

— Худо ҳаққи, рост, худо ҳаққи, рост!— деб Ивга Левкони ҳимоя қилишга тушди. — Ҳаммаси Левко айтгандай бўлган, у ҳеч ҳам ёлғон гапирмайди.

— Рост, тақсир... афандим... жаноб пан...— деди Левко губернаторни нима деб улуғлашни билолмай, нукул икки букилиб таъзим қиларкан.— Сиздай улуг зотга мен ёлгон гапирармидим? Ахир подшо ҳазратлари сизга биздек хўрланганларни ҳимоя қилмоқни буюрган-ку; қандай ёлгон гапирай сизга? Рост, фақат рост гапни айтдим!

— Яхши,— деди губернатор,— унда нима учун исправникка, пул олганман, деб айтдинг, судда ҳам шунақа деганмидинг?

— Ҳаммаси бўғтон, ёлгон, чалкаш гаплар, пан олий... губернатор жаноблари, ҳаммаси ёлгон!— дерди Левко жон-жаҳд билан.— Мен исправникниям, суд қилувчиларни ҳам ҳеч кўрмаганман, уларнинг афт-башараси қанақалигиниям билмайман, ҳеч кўрмаганман, суд маҳкамасигаям қадам босмаганман. Боя айтдим: қандай қилиб бўлисимизнинг “совуқхона” сига тушиб қолганимни билмайман, эслолмайман; у ерда очликдан сирилиб ўлаёздим. Мендан ҳеч ким ҳеч нима сўрамади, ўзим ҳам ҳеч кимни кўрмадим; мени совуқхонадан қўлимни боғлаб олиб чиқишди-да, шаҳарга, тўғри қамоқхонага олиб бориб тиқишди. У ердан ҳеч қаёққа чиқаришмади, судга ҳам олиб боришмади. Мени шаҳарга мирза кузатиб келган эди, у ҳамма гапдан хабардор. Ўша айтсин нима бўлганини...

— О, у айтади!— деб унинг гапини бўлди Ивга.— У йўқ ердаги гапларни тўқиб солади. Биласизми, жаноби олийлари, ўша мирза Левкони тириклайин ямламай ютмоқчи бўлиб юрибди, нимага десангиз, у менинг Левкогамас, унга эрга тегишимни хоҳлайди. Лекин овора бўлади. Менимас, шимилдириқни олади. Ҳа!

— Яхши, йигитча!— деди губернатор.— Сен судда ҳам исправникнинг, судьяларнинг юзига тик қараб туриб, менга сўзлаб берган ҳамма гапингни айтасанми?

— Айтаман, шартта юзларига айтаман, пан жаноб... нима дейиш керак, Ивга?

— Жаноби олийлари, деб айт.

— Ҳа, ҳа, жаноб... Ивга айтгандай, кўрқмай, ҳаммасини айтаман, нимагаки, мен ҳақман!

— Хўп, бўлмаса,— деди губернатор,— борақолинглар. Сен, яхши қиз, яшаб турган жойингга бор, йигитни эса, қўлини ечинглар-да, эртагача полиция маҳкамасида сақланглар. Эртага сени палатада сўроқ қилишади, агар гапларинг рост чиқса, сен, яхши қиз, ўша ерда, палатада уни кафилликка олиб кетаверасан.

Ивга, унинг кетидан Левко губернаторнинг оёғига йиқилишди ва дув-дув кўз ёш тўкиб, қайта-қайта миннатдорчилик билдира бошлашди, бизга қайта жон ато этди, деб худога шукроналар айта бошлашди.

Ивга Левконинг қўлидаги кишанни ҳеч кимга ечтирмади, ўзи қулфини очиб, кишанни ечди; кейин Левкони полиция маҳкамасигача кузатиб борди ва унинг ёнида бўлиб туриш учун рухсат ҳам олди. Бутун тун, то тонг отгунча, Левко билан Ивга одамлардан чеккан азобу уқубатлар ҳақида бир-бирларига сўзлаб чиқдилар; Левко ҳимоя қиладиган ва маслаҳат берадиган ҳеч кими бўлмаганидан зорланса, Ивга кимларнинг зугумидан изтироб чекканини сўзлади.

Эрталаб Левкони палатага олиб боришди, Ивга ҳам у билан бирга борди, қараса, Тимоха ҳам ўша ерда соқчи назоратида ўтирибди; солдатлар уни милтиқ ўқталиб кўриқлаб туришибди. Левко кеча губернаторга сўзлаб берганидай, бу ерда, палатадаги сўроқ пайтида ҳам ҳамма бўлган воқеаларни аслида қандай бўлган бўлса шундай ҳикоя қилиб берди. Лекин Тимоха (энди хушёр тортган эди) яна “ёлгон тўқишга”

киришган эди, дарҳол Ивгани чақириб киришди, у шу заҳоти акасининг оғзига уриб тўхтатди ва уни шундай ер билан яксон қилдики, оқибатда, у кеча губернаторга гапирганидек, ҳамма айбни бўйнига олди. Уни янада кўпроқ сўроқ қила бошлашди, ана шунда у бутун қинғир қилмишларини мирза билан улфат бўлиб олиб, сингисини унга эрга бермоқчи бўлгани борми, Левкони биргаликда гум қилмоқчи бўлганлари борми – ҳаммасини очиқ гапириб берди. Мирза Тимоханинг ўз отаси сандигидан ўғирлаган пули эвазига, Левко ҳақида бир дунё бўхтон сўзларни ёзиб ташлаганди; суд қилувчилар Левкони кўрмаган бўлсалар ҳам унинг устидан очилган ишга ўйлаб ўтирмай имзо чекишганди. Чунки бу одамлар ўз вазифаларини фақат имзо чекишдан иборат деб билардилар, котибларнинг вазифаси эса, ҳукномага ўзлари хоҳлаган гапларини ёзиб, судьяга қўл қўйдиришдан иборат эди. Бундан фойдаланган Тимоха бегуноҳ одам – Левко устидан ғийбатлар ёғдирганди!.. Тимоханинг ҳамма айтганларини ёзиб олишди ва ўзини қамоқхонага жўнатишди, Левкони эса озод қилиб, қўйиб юборишди.

Ивга Левко билан бирга беканикига етиб келиб, эндигина қандай қилиб уйларига етиб олиш, хўжаликни қандай тартибга солиш ҳақида маслаҳатлашмоқчи бўлиб турган ҳам эдиларки, жандарм келиб, Ивгани губернатор чақираётганини айтди. Қиз ҳеч нарсадан хавотирланмай, йўлга тушди ва тўғри губернаторнинг уйига кириб борди. “О, сен чиндан ҳам бало қиз экансан, – деди унга губернатор, – югуриб-елиб, ахири қайлиғингни Сибирдан олиб қолдинг. Мана бу икки юз сўм пул сенга, буни акангни аскарликка ёллаган одамдан олдик. Аканнинг энди солдат бўлишдан бошқа иложи қолмади; у отаннинг пулларини ўғирлаб қуритибди, сен бу пулни ол, никоҳ тўйингга ишлатасан”.

Ивга губернаторга таъзим қилди ва ёлбориб деди:

– Йўқ, жаноби олийлари, бу пулни ололмайман. Қандай қилиб мен акамнинг пулини олай? У ўзини шу пулга сотган, нима, энди мен тўйимни унинг пулига ўтказайми? Бу инсофдан эмас. Бу пулни акамнинг ўзи олсин, муҳтожликка тушганида асқотиб қолади.

– Бўлмаса, қандай тўй қиласизлар, кейин қандай кун кечирасанлар?– сўради губернатор.

– Бизнинг тўй етимлар тўйи бўлади, – деди Ивга, – ҳеч қандай сарпо-суруқсиз, совға-саломсиз, тўяналарсиз... Коровай¹ ўрнига оддий нон улашамиз. Қандай кун кечиришимизга келсак, муҳтожликка чидаб, ишлаймиз, ҳаракат қиламиз, рўзгорни тиклаймиз, у ёғига бизни худонинг ўзи қўллаб юборар, жаноби олийлари.

Левко ҳам губернаторга таъзим қиларкан, Ивганинг гапини илиб кетди:

– Ҳа, тер тўкиб ишлаймиз, пул топамиз, пан жаноб... сизни улуглагандай.

– Баски, шундай қарорга келган экансизлар, унда гап бундай!– деди губернатор ва бугун уйига тўпланган меҳмонлар олдига кириб кетиб, салдан кейин қайтиб чиқди-да, Ивгага деди: “Мана бу уч юз йигирма сўмни сенга меҳмонларим беришди. Ол, тўйингга ишлатасан”.

– Йўқ, мен буни ололмайман, жаноби олийлари! Олмайман ҳам, хоҳламайман ҳам, – деди Ивга таъзим қилиб ва губернаторнинг пул узатган қўлини қайтариб.

¹ Коровай никоҳ тўйида зарур бўлган алоҳида шаклда ёпиладиган нон. Никоҳга келганлар олдига катта дабада билан олиб кирилади.

– Нима учун олмайсан?

– Олмайман дедимми, олмайман. Ахир қандай олай? Қишлоғимизда мени губернияда бўлганимни ҳамма билади; ахир бир одам бир йил ишлаб ҳам топа олмайдиган шунча пул билан қайтсам, нима деб ўйлашади, бу чувринди қиз шунча пулни қаёқдан олибди, дейишмайдами? Мен тўғримда шунақанги гийбатлар, уйдирмалар тарқаладики, худони шоҳид қилиб, юз минг марта чўқинсанг ҳам ишонтиролмайсан уларни; одамларимизнинг табиати шунақа.

– Олавер, тентак қиз; ахир эрга тегаяпсан. Сенга нима, гапиришса гапираверишсин!

– Сиз мени тентак дейсизми, бошқа дейсизми, деяверинг, барибир, олмайман, ҳатто бир қоп пул берганингизда ҳам олмасдим, худо ҳаққи. Менинг номус-орим ҳамма нарсадан азизроқ. Нима, эрга тегаман деб, пок номимдан воз кечайми? Менинг гард юқмаган номим ўзимгайм, эримга ҳам керак. Агар болалар бармоқлари билан мени кўрсатиб пичирлашса, қишлоқнинг каттаю кичик фуқароси, шаҳарда озгина вақт бўлиб шунча пулни қандоқ топибдйкин, деб гийбат қилишса, ҳолим нима кечади? Шунча пулни бир-икки ҳафта ичида ишлаб топиб бўлмайди, ҳеч ким бунча пулни қарзга ҳам бермайди; демак, панлар берган, нимага бергани маълум. Раҳмат, керакмас менга бундай шуҳрат! Ахир одамлар кўзига қаролмай қоламан-ку, бунақада!

– Оббо, қизи тушмагур-е! Балосан, бало!– деди губернатор.— Гапинг тўғри, сен тўғри мулоҳаза қилдинг. Одамлар ҳамма жойда: шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам бир хил; бизнинг жамоамизда ҳам, сенларнинг ораларингизда ҳам; бўлмаса, пулни қайлигингизга берсам майлими?

– Хоҳласа олсин, хоҳламаса йўқ. Ҳали унинг хотини эмасман, буйруқ беролмайман.

– Демак, Левкога бераман, — деди губернатор.— Бу пулни у беайб қамоқда ўтириб чиққани учун олади. Энди сен уйингга кетавер, йигитинг бу ерда қолади ва маъмур билан биргаликда бориб, уни сўроқ қилмай қамоқхонага тикқан судьяларнинг айбини юзларига айтиб фош қилади, Яхши бор, “бало” қиз!

– Яхши қолинг, жаноби олийлари! — деди Ивга.— Менинг никоҳдан ўтишимга оқ фотиҳа беринг: сиз менинг ҳам отамсиз, ҳам валинеъматимсиз! Сизнинг мурувватингизсиз Левко жувонгмарг бўларди, мен хазон бўлардим! — Шундай деб Ивга, никоҳ удумига кўра, уч марта губернаторнинг оёғига, бош уриб таъзим қилди, унинг қўлидан ўпди ва хайрлашиб кетаркан деди: — Ҳамиша соғ-саломат бўлинг! Бизга кўрсатган ҳимматингиз, сизга худодан қайтсин! Илоё, сиз ҳам, фарзандларингиз ҳам биз учраган қуруқ тухматларга учраманглар, ҳеч қачон худо сизларни судьяларга рўпара қилмасин...— Шу гапдан кейин Ивга Левко билан бирга чиқиб кетди.

Ивга энди нима қилиш лозимлиги ҳақида Левко билан маслаҳатлашди ва унинг пулидан бир қисмини олиб, уй бекасига ижара ҳақини, олмайман, деса ҳам берди-да, арава ёллаб, ўз қишлоғига жўнаб кетди.

Келса, отаси бошига тушган ғам-ташвишдан ўлар ҳолга келибди: ахир қизи уни ташлаб, ўғли пулларини ўғирлаб дом-дараксиз кетишган эди-да. Ивга ўзининг қаерларда, нима мақсадда бўлганини, нима ишлар қилганини, арзанда ўғил Тимоха Левкони қандай хароб қилишга чоғланганини, кейин ўзи губернияда не-не машаққатларни бошидан кечириб, ахири Левконинг бегуноҳлигини исботлаганини, Тимоха эса, отасининг сандиғидан ўғирланган пулларни ичиб тугатгач, аскарликка ёлланганини— ҳамма-ҳаммасини сўзлаб берди.

– Баттар бўлсин!– деди ота. – Ўзим ҳам уни қайтиб келган заҳоти аскарликка бериб юбормоқчи бўлувдим. Зорини худога айтсин!

Ивга, Левко билан қандай қарорга келганини, ҳозир унинг нима мақсадда губернияда қолганини ҳам айтиб берди.

– Сиз, дада,– деди Ивга отасига,– Левко ҳақида ҳеч кимга ҳеч нима деманг, гўё сиз унинг дарагини эшитмагансиз.

– Яхши, қизим,– деди ота.– Хоҳлаган ишинларни қилинлар, иш-қилиб мен ёнинларда бўлсам, ўлганимда қаровсиз қолмасам бўлгани.

Қаранг, шу куни кечқурун кекса Макуханинг уйига пан мирза бир тўда совчиларни бошлаб кириб келса бўладими, Ивгани ўзига унаштиргани. Мирза, биринчи навбатда, шундай гап бошлади: “Энди Левко адойи тамом бўлди. Уни тутиб, тўппа-тўғри губернияга ҳайдаб кетишди; у ерда жаллод уни қамчи билан савалабди, кейин уни сургун қилишибди, бу ҳақда бизга, мана, ҳужжат ҳам келди”,– шундай деб у аллақандай қоғозни, бу фармон, деб очиб кўрсатди. Кейин яна гапира бошлади: “Биобарин, энди Ивга, Левко бўлмаганидан кейин, мендан бошқа кимга ҳам тегарди. Шунинг учун, мана, совчилар билан келдим. Якшанба куни тўйни бошлаб юбораверамиз энди...”

– Вой, ордона, нотавон кўнгилга кўтир жомашов!– дед чинқирди Ивга ичкаридан ва катта хонага отилиб чиқиб, мирзага бақириб берди: – Йўқол, касофат, қорангни ўчир уйимиздан! Мен сендақа аблаҳга нафақат бир оғиз илмиқ сўзимни, сасиган қовоқни ҳам лойиқ кўрмайман. Дунёдан сўққабаш бўлиб ўтасан. Одамларнинг қонини роса сўрдинг сен, яшшамагур! Сизларга бўлса, яхшилар, ҳо совчи бўлинг, ҳо бошқа, айтадиган гапим битта: бу ерда таомилимиздаги гапларни айтманг-у, яхшиликча, уйимиздан чиқиб кетинг; агар чиқишга шошмасангиз, ҳозироқ шамни ўчираман¹, ана унда қоронғида худди ўғрилардай урилиб-қоқилиб зўрға йўл топасиз.

Нима қилсин совчилар? Қалпоқларини кийишди, таёқларини қўлга олишди. Пан мирза билан бирга уйдан отилиб чиқишди... икки қўлларини бурунларига тиқиб! Кейин ура қочишди оёқларини қўлга олиб!

Эрталаб мирза сардор олдига бориб, тулкидек айёрлик қила бошлади. Кеча Макуханинг қизи Ивгадан ўзининг қандай қаттиқ танбехеганини айтмай, гапни бошқа ёққа бурди: “Пан сардор! Трофим Макуха қариб қолди, асранди ўғли сургун қилинди, ўғли аллақасқларда қочиб юрибди; ҳозир одамлар ўлпон тўлай бошлашди. Нима дейсиз, шу мункиллаб қолган, ҳеч кими йўқ чолни бир йилга ўлпон тўлашдан озод қилсак, савоб бўлмасмикин?”

– Нима, мени лақиллатмоқчимисан?– деб бақирди унга сардор. – Биласан-ку, мен ноҳақликни ёқтирмайман! Мен сенларга аввалги сардор Евдоким эмасман, сенлар уни истаган қўйга солдиларинг, кўғирчоқ қилиб ўйнатдиларинг! Мен ҳамма ишни ўзим ҳал қилмоқчиман, сен бадбахт мирзанинг гапига кирибмас. Ҳозир одамларни ол-да, қария Макуханикига бориб, ундан ҳамма ўлпонларни тўлатўкис тўлашни талаб қил. Борди-ю, пулим йўқ деса, уйдаги ҳамма мол-давлатини тартиб олиб сот, хонавайрон қил! Ўзини совуқхонага олиб бориб қама, эски удумимиз бўйича, устидан сув қуй, бўкиб ётаверсин...

– Қизини уйда қолдирайми, рўзғорга қараб тургани?– сўради сардорнинг феълени яхши билган мирза айёрлик қилиб.

– Кўрсатаман сенга уйда қолдиришни!– деб ўдағайлади сардор. – Мен сенларга Евдоким эмасман, ўз билганларингча иш қилишла-

¹ Ш а м н и ў ч и р и ш – куёвга бериладиган энг таққирли рад жавоби.

рингга йўл қўймайман. Айтганимни қил: уни ушлаб, судраб кел, юбкасини, маржонларини пулла. Агар оёқ тираб туриб олса, сочини кесиб олиб сот. Мен унинг эсини киритиб қўяман, иккинчи марта мирзаларга хушомад қилмайдиган бўлади. Билиб қўйсин кимлигимни! Мен сардорман, ҳеч ким менга “гинг” деёлмайди.

Мирзага айнан шундай буйруқ керак эди! У зумда гувоҳлар, баҳоловчилар, қўриқчиларни йиғди! Улар Макуханикага худди қора булутдай бостириб боришди ва шу заҳоти сандиқларни бузиб очиб, ҳамма топилган молларни сотмоқчи бўлишди... Лекин Ивга шу заҳоти мирза ўлпон учун талаб қилган пулларни бекаму кўст қўлига тутқазди. Ўлпонлар сон мингта эди: йўл ўлпони, кўприклар ўлпони, қоровуллар учун, совуқхонада ёқиладиган (аслида ҳеч қачон ёқилмаган) шамлар учун ўлпон... Ивга мирзага у айтган ҳамма ўлпонларни тўлади, шунда мирзанинг энсасини қашиб, одамлари билан чиқиб кетишдан ўзга иложи қолмади.

Мирзанинг адабини берган Ивга энди ҳеч нимадан кўрқмасди. Бу пайт Левко билан келишилган вақт ҳам яқинлашиб қолган эди. Ивга шоша-пиша уйни тартибга келтира бошлади: деворларни оқлади, столлар ва ўтиргичларни қиртишлаб ювди, товуқ ва ўрдаклар сотиб олди (ўзларида борини Тимоха қуритган эди), уларни сўйиб, патларини юлди, тозалаб пиширди, ҳамир қориб угра кесди, нон ёпди... Иш қизигандан қизиди! Жума куни ясаниб олиб, таниш-билиш эркагу аёлларни, тўйга бирга бўлишга, кимларнидир совчилик қилишга, кимларнидир тўйни бошқаришга, бўйдоқ йигитларни куёв жўраликка таклиф қилди; яна куда-андаларни, янгалик қилувчиларни, хуллас, қишлоқнинг барча ҳурматли ва мўътабар кишиларини тўйга айтди.

“Кимга турмушга чиқаяпсан”, деб сўраганларнинг ҳаммасига у “Левкога” деб жавоб қилаверди.

“Вой тавба, бу қаёқдаю, куёв қаёқда! Ахир уни сургун қилишган-у!” дейишарди мирзанинг гапини эшитган одамлар.

– Нима бўлса бўлди, – дерди Ивга, – лекин сиз, амакижон, сиз, холажон, яхшилаб ўтказиб беринг мен етимчанинг тўйини.

Одамлар бўлса, елкаларини учиритиб, мийиғларида кулишаркан: “Бу Ивга тушмагурнинг эси оғиб қолмадикин мабодо? – деб ўйлашарди. – Эрга тегмоқчи-ю, қайлиғи бир тупканинг тагида сургунда. Майли, кўрайлик-чи, қанча асал чиқаркин бу пиводан!”

Шанба куни Ивга коровой ёпувчи нонвой хотинларни ҳамир қоргани йиғди: нонвой хотинлар ёқимли қўшиқлар айтиб, ҳамир қора бошладилар; бўғирсоқсимон кулчалар ясашганда ҳам қўшиқ айтиб туришди ва қадимги удумга амал қилишиб, ҳамирни қўйниларига яширишди; скрипкачилар мусиқа чалишди, уларни ўқтин-ўқтин арақ билан сийлаб туришди; қария Макуха тартибни кузатиб турди, лекин Левко ҳақида сўраганларга “чурқ” этиб ҳам жавоб қилмади. Мана, ҳамир ҳам тайёр бўлди, нонвой хотинлар тўйбошидан оқ фотиҳа сўрашди ва коровойни ясаб, тагига сули донини сепишди, ярим танга пул ҳам қўйишди, устига ҳамирдан ясалган хоч ётқизишди, яна бир-бири билан ўпишиб турган ўрдакчаларниям чиройли қилиб ясаб қўйишди. Мана, печ қизиб тайёр бўлди, коровайни авайлаб узун дастали куракка қўйишди, шунда тўйбоши фотиҳани бошлади:

- Ё парвардигор ўғли бўлмиш Исо Масиҳ, ўзинг ёрлақа!
- Омин! – деб қичқирди совчиликка тайинланган икки киши.
- Омин учун раҳмат, пан оқсоқоллар.
- Биз дуони эшитишдан хурсандмиз.

– Ушбу ҳалол ва мўтабар нонни печга қўйиш учун оқ фотиҳа беринглар.

– Худо марҳаматига олсин!

– Иккинчи марта.

– Худо марҳаматига олсин!

– Учинчи марта.

– Уч карра бир йўла, худо марҳаматига олсин!

Шундан кейин аёллар ўзлари бажарган амалга монанд ёқимли қўшиқ айтишди, тўйбоши эса, куракка қўйилган коровойни печга тикди; печ оғзини шу заҳоти қопқоқ билан ёпиб қўйдилар; зарурат туғилгудек бўлса афсун ўқий оладиган иккита жувон ҳеч ким печга яқин йўламасин, печ ичига тикилиб қарамасин (ёмон кўздан асраш мақсадида), деб печ ёнида ўтириб олди; агар шундай ҳолатни пайқаб қолишса, улар дарҳол пичирлаб афсун ўқишлари ва чап елкалари оша тупиришлари керак эди.

Кейин тўйбоши коровайдан қолган хамирни олиб, унинг устига тўртта шам ўрнатди-да, уларни ёқди, хамирни тоғора билан ёпди, ўз ёрдамчиси ва яна иккита йигит билан хамирни кўтариб олиб қўшиқ айтганча хона ичида айланиб юра бошладилар:

“Печка аққа-баққа югурар,
Тоғорада хамир қорилар,
Печка жоним, сендан айланай,
Ёпиб берган бизга коровай!”

Қўшиқ тугагач, хамирни уч маротаба шифтга урдилар ва уч марта жуфт-жуфт бўлиб ўпишиб, яна қўшиқ айтиб, уйдагиларни арақ билан сийлай бошладилар. Мусиқа коровай нон печга қўйилгандан бошлаб, тинмай жон-жаҳд билан Дербент маршини чалиб турди. Одамларни айтинг! Ҳовли тўла одам, улар деразалардан мўралашиб томоша қилиб туришибди...

Гарчи ҳамма меҳмонлар тартиб сақлаётган ва узатилган арақдан бош товламаётган бўлса ҳам, барибир, ўзи бу қиз кимга тегмоқчи, мунча куйиб-пишиб тўй тадоригини кўрмаса, ахир куёв йўқ-ку, балки у аллақачон Сибирга ҳам етиб олгандир, деб истеҳзо қилишни қўймасдилар. Ҳатто Ивга билан кўчама-кўча юриб, куёв бола Левко ҳақида қўшиқ айтаётган яқин дугоналари ҳам ўзаро ҳиринглаб қулиб қўярдилар. Қизлар тўдасига рўпара келган баъзи одамлар ҳаммадан орқада кетаётган қиздан: “Нима, куёв келдими?” деб сўрар, қизлар эса: “Ҳа, йўқ, худо билади қачон келишини...”, дер ва хандон ташлаб кулиб, дугоналари орқасидан югурдилар.

Мана, сочларини ёйиб (онаси йўқ етимча бўлгани учун), бошига ленталар, гулчамбарлар, бўйнига қаҳрабо маржонлар, хочлар, тилла тангаларни тақиб, дугоналари олдида худди маликалардай савлат тўкиб келаётган Ивгани пан мирза кўрди!.. Кўрдию... юраги така-пука бўла бошлади.. Шу заҳоти у Ивганинг кайфиятини бузишга чоғланди — зора шунда бу қиз менга тегишга рози бўлса деб! У сардорнинг олдида югуриб борди, унинг жигига қандай тегишни биларди муттаҳам. Сардор унинг гапини эшитар-эшитмас бўкириб берди: “Сен Макухани ҳимоя қилма! Биламан, Левко қочган, улар уни яшириб қўйишган. Бор, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қил. Агар Левко топилмаса, чолниям қизиним ҳибсга олиб, совуқхонага қама. Мен сенларга Евдоким эмасман, мени қўғирчоқ қилиб ўйнатишларига йўл қўймайман, ўзларингча иш кўришларингга ҳам рухсат бермайман, фақат мен айтгандай қилинглар!”

Ивга дугоналари билан уйга қайтди. Энди вакил ота, вакил оналарни дастурхонга таклиф қилиб, кўшиқ айтиб, тўйни бошлаб юборса ҳам бўларди. Лекин куёв йўқ! Меҳмонлар олазарақ бўлиб ҳамма ёққа қарай бошладилар, пиқирлаб кулишади, қани буюғи қандоқ бўлдаркин, деб кутишди, аммо Ивганинг парвойи фалак: лабидан табассум аримайди, шўх-шўх гаплашади, ҳамма ерда ҳозир нозир, ҳеч бир тайёргарлик унинг назаридан четда қолмайди. Мана, ниҳоят, у дугоналарини дастурхон атрофига ўтқазиб, тўйни бошламоқчи бўлди... Лекин шу пайт бирдан пан мирза ўзининг одамлари билан қуюндай бостириб кириб келса бўладими: “Қани қочоқ Левколанинг?” деб бақирди у.

Ивга хушчақчақ. У дарров мирзанинг олдига югуриб келиб, деди: “Хотиржам бўлинг, пан мирза, у ҳозир етиб келади. Сиз тўйимизга бирга бўлинг, нону намагимиздан ҳазар қилманг!”

– Сизлар жинойтчисизлар!– деб бақирди мирза.— Қочоқларни яширяпсизлар! Ўнбошилар! Қани, бошланглар қидирувни, ҳамма буюмларини кўчага улоқтиринг, синдириг, ҳамма ёқни ковлаштиринг, топинг ўғрини. Кўрсатиб қўяман сенларга тўй қанақа бўлишини! Даставвал чолни ҳибсга олинг, қизи билан кўшиб маҳқамага олиб боринг; сочидаги, бошидаги ленталару гулларни юлиб ташланг; у қамоқда бўлади, то Левко топилмагунча...

– Мана, мен топилдим, қидирмай қўяқолинглар!– деди мирзанинг орқасида турган кимдир...

Қаранг!... Левко-ку! Ҳа, Левконинг ўзгинаси, қадди-басти келишган, азамат, ўктам Левко; у худди бойваччалардек кийинган: эгнига мовут чопон кийиб, белига қирмизи белбоғ боғлаган; бошига чўққиси қип-қизил кулранг қалпоқ кийган; белбоғига эса катта-катта гулли қизил шоҳи рўмол қистирилган,— бунақа рўмолни қишлоқ аҳли умрида кўрмаган. Ана шу азамат йигит қўлларини белига тираб мирзанинг қаршисида тураркан, деди: “Мен нега керак бўлиб қолдим сизга, пан мирза? Мана шу ерданман!”

– Уш... уш... ушланглар уни!– деёлди мирза зўрға, чунки у аллақачон Сибирда деб ҳисоблаган Левконинг бирдан рўпарасида пайдо бўлганидан кўрқиб кетган эди!– Ушланглар уни,— деб қичқирди у яна,— дарҳол кундага солинглар! У ўғри, фирибгар, Сибирдан қочиб келибди...

– Бекорларни айтибсан, бадбахт!– деб қичқирди унинг орқасида турган аллаким... Ие, бу энди ким бўлди? Ҳа-а, губернатор юборган маъмур-ку!..– Бу аблаҳни ҳибсга олинглар! Унинг ўзини бошқалар учун қазиган чуқурга олиб бориб ташланглар!

Маъмур шу заҳоти одамлардан Левко ҳақида сўрай бошлади... Одамлар бир овоздан, Левконинг ҳеч қандай ёмон иллоти йўқлигини, мирзага ҳам худди шундай деб таърифлашганини, лекин мирза хабарномага нима деб ёзганлигини билмасликларини айтишди... Хуллас, гапни чўзишдан на ҳожат? Маъмур шу сўроқ пайтида ҳамма нарсани: мирзанинг котиблар билан тил бириктириб, Левко ишини чалкаштириб юборганини, ундан ташқари, сардорни пеш қилиб, бўлис аҳолисини шилганини ҳам аниқлади. Ҳеч бир ишни билмайдиган, бошвоғи мирзанинг қўлида бўлган, аммо нуқул: “Мен сенларга аввалги сардор Евдоким эмасман!”— дейишдан бошқа гапни билмайдиган, сардор ҳам жазодан қуруқ қолмади.

Маъмур сўроқни тугатгач Левко билан Ивгага: “Энди бемалол бошлайверинглар тўйни, мен шаҳарга бориб, буларни сўроқ қиламан...”, деди ва жўнаб кетди.

Шу заҳоти тўй бошланиб кетди. Дугоналар “ёр-ёр” айтишди, му-
сиқа янгради, яхши одамлар қалаҳлар кўтаришди. Ичарканлар, бўша-
ган қадахни пешоналарига кўндиришар ва нукул Ивганинг қандай
қилиб губернияга бориб, панлар билан, ҳаттоки губернаторнинг ўзи
билан гаплашишга журъат этиб, Левкони фалокатдан озод қилгани-
га ҳайрон қолишарди. Кекса Макуха қариялар даврасида ўтириб, ҳамма
бўлиб ўтган ишлар ҳақида ҳикоя қилар, қариялар бўлса, лаблари би-
лан тамшаниб қўйиб: “Ҳа, губернатор қизингни бекорга “бало қиз”
деб айтмаган, рост, рост!” дердилар:

Эртаси куни келин билан куёвни иззат-икром билан ажойиб сов-
ғалар билан қутлаб, никоҳ ўқитишди ва шундай данғиллама тўй-
томоша бошлашдики, таърифга сиғмайди. Уч кун сурункасига эсла-
рини йўқотгунча мириқиб ичишди. Тўйда ёшар турна, айиқ, жухуд
қиз бўлиб кийиниб чиқишди, яна лўли хотинлар, турклар, бошқача
тоифадаги одамлар бўлиб ҳам даврага чиқишди — булар ҳаммаси энг
оғир мусибатларни барҳам топтириб, кўзлаган ниятига эришган
“бало” қизга бўлган ҳурмат-эҳтиром белгиси эди. Ёш келин-куёвга
тақдим этилаётган совғаларнинг кети узилмасди! Тўйбоши, ўз вази-
фасига кўра, даврага совга кўтариб чиққан турфа хил жонворларга
ўхшатма қилиб қичқираверганидан овози бўғилиб қолди...

У ёқда мирзадан пора олиб, Левконинг ишини айқаш-уйқаш қилиб
юборган котиблар ҳам адабини ейишди. Исправник ҳам, суд қилув-
чилар ҳам жазоларини олишди; улар котиблар келтирган ҳужжатлар-
да нималар ёзилганини ўқимаёй имзо чекиш билан судьялик вазифа-
сини бажарган, тешиккулчаларни ютоқиб оғзига тикқан, беайб одам-
ларнинг бошига қандай мушкул савдолар тушганини билишни ҳам
хоҳламаган судьядан ҳам еганлари тешиб чиқди. Буларнинг ҳамма-
сини “бало” қиз деб ном олган Ивга қилди; у ҳамма яхши одамлар-
нинг мушқулини осон қилди...

Совуқхонага қамалган мирза Левконинг тўйида яхши одамлар қан-
дай яйраб кулаётганини эшитиб ва “бало” қизга уйланолмаганидан ичи-
ни ит тирнаб нукул сочини юларди. Кейин у ўзи Левкони жўнатмоқчи
бўлган йўлдан узоқ Сибирга равона бўлди. Нукул, “Мен сенларга Ев-
доким эмасман”, деб керилувчи ва ўзи мустақил бирон ишни эплай
олмайдиган сардорни ишдан олиб, ўрнига бошқа одамни сайлашди.

Энди бизнинг ёш келин-куёвга келсак, роҳатда, фароғатда кун
кечира бошладилар. Ивга яна тежамкорлик билан иш юрита бошлади:
шаҳарда унга тортиқ қилинган пулларнинг ҳамасини тўйга сарфла-
мади; тўй маросимини тугатгач, у Левко билан биргаликда ҳўжалик-
ни тиклашга киришди. Бузилган, ўгирланган, талон-тарож қилин-
ган буюмлар ўрнига янгиларини сотиб олдилар, яна карвонсаройни
очиб, ўткинчи меҳмонларни қабул қила бошладилар, рўзғорда тар-
тиб ўрнатилди. Қария Макуха ҳам хурсанд: у тинч-осуда, иззат-эҳти-
ромда, егани олдида, емагани кетида бўлиб яшай бошлади. Хўш, Ивга-
чи? Энди унинг бошида эри бор, у бахтли жувон — болалари бағрида
ва ҳануз ҳамма уни “бало” қиз деб чақиради.

Аблат АБДУЛЛО

Муҳаббатнинг гўзал кўчаси

Ёшлиқ, * * *
Кўрдим, қандай бахтлисан,
Илк ишқ туни – висол кечаси.
Хаёлларим латиф фаслисан,
Туйгуларим нафис гунчаси.

Ёшлиқдай кенг
Ёшлиқдай равон,
Муҳаббатнинг гўзал кўчаси.
Дилда илҳом, юракка ором,
Ишқ кечаси, илк ишқ кечаси!..

ИШҚ

Мақтагулик гўзал эмассан,
Бироқ, тун-кун сенда хаёлим.
Гўзалларни писанд қилмасман,
Оромимни олдинг, хаёлим.

Менга байрам, беҳад хушонлик,
Рўбарў кепқолсам йўлингда.
Тўхтатолсам шу лаҳза, онни,
Имкон бўлса уни узайтсам.

Сулув рафтор, фазилатларинг,
Хаёлимга тикилган кашта.

Уйғур тилидан
Абду Наби
БОЙҚЎЗИЕВ
таржимаси

Аблат АБДУЛЛО 1944 йили Фулжа шаҳрида туғилди. Ҳа-ху, дегунча чиллак отиб, лайлак учириб болалик ўтди, – дейди шоир “Чидасанг яша...” номли китоби (Пекин. Миллатлар нашриёти. 2007 й.)га ёзган сўзбошисида. У илм осмонида парвоз қилсам, чет элларда ўқисам, ишласам, деб орзу қиларди. Бироқ тақдир лавҳи тасодифларга тўла экан. Ўрта мактабни битириб, илм истаб кўкка қанот қоққан Аблат Хан-бин шаҳридаги саноат қархоналаридан бирига бориб тушди. Начора, шу қорхонада ҳунар ўрганди. Аввал газначи, ҳисобчи бўлиб ишлади. 1976 йилдан эса Гунший радиотармоғига ишга жойлашди. 1983 йилдан Фулжа радиостанцияси (ҳозирги Или халқ радиоси)да муҳбирлик қила бошлади. Бу ерда у оддий муҳбир, муҳаррир, бўлим масъули вазифаларида ишлаб, 1997 йили нафақага чиққан.

Бахт онлари, ёшлик баҳори,
Бари-бари унга пайваста.

Мени бунча маҳлиё этган,
Қандай қудрат, сеҳр бор сенда?
Жавоб берар соҳир кўзларинг:
“Ишқнинг асл гавҳари менда...”

СОФИНИШ

Сени олисларга кузатиб,
Бедапояга арқонлаб отим.
Бир ҳазин, бир маҳзун ғамларга ботиб
Хун бўлиб далалар дўлида ётдим.

Пайкал жим-жит, борлиқ осуда,
Ҳазин бир навони куйлаб ётадир.
Қайдасан, шу топда, гўзал ҳурлиқо?
Кўнглингдан не хаёл, ўйлар ўтади?

Эслайман, бир лазиз, суйгун дамларни,
Севгидан порлаган чарос кўзларинг.
Излайман, теварак кўнглимдай ярим,
Хуш кулиб тургандай, лобар юзларинг.

О бироқ, шу дамда сен йўқсан, йўқсан,
Юзларим силайди меҳрибон шамол.
Мана, юлдузларга тўлди осимон,
Мени юпатмоққа чиққандай, ҳилол.

Балки, аҳволимдан юлдузлар ниҳон,
Хабарлар топганми, сендан — ишорат.
Менинг ичу бағрим куйганда жизгон,
Сенинг юрагинг ҳам эдими пора?..

ТОМЧИ

Ёмғир тинди,
Япроқ юзида
Томчи — маржон қолди жимирлаб.
У япроқнинг қулоқларига
Кўшиқ куйлар, куйлар шивирлаб:

“Сени дедим, тушдим аршдан,
Риёзатлар чекдим... Ошиқман...”
Япроқ кулди, юзи ёришди,
Кумуш томчи айтган кўшиқдан.

Ки, ногаҳон куёш порлади,
Маржон томчи кетди парланиб.
Энди... япроқ уни чорлайди,
Томчисини қўмсар, зорланиб...

ВАТАНИМ, СЕНИ

Сеҳри ила табиат агар,
Дарахт қилиб яратса мени.
Шу ондаёқ томирларим-ла
Кучар эдим, Ватаним, сени.

Ё, шарқироқ сой бўлиб қолсам,
Бағрингда оқардим, ўйноқлаб.
Тафт-меҳрингдан парга айлансам,
Ёғар эдим ёмғирлар бўлиб.

Бўлиб қолсам баҳор шамоли,
Сочларингни суйиб тарардим.
Гар кўкдаги юлдуз бўпқолсам,
Жамолинга тўймай қарардим.

Куйлар эдим, ифтихорланиб
Инсонман деб, – сенда тўралган,
Яшайпман, меҳрингга қониб,
Эркалатдинг туғилган ондан.

Ватан, менинг тақдирдошимсан,
Меҳрибоним ўзинг тоабад.
То тирикман, ўчмагай асло,
Юрагимда ёнган муҳаббат!

ЛУТФУЛЛА МУТАЛЛИП ХОТИРАСИГА

Бу ҳавойи гапмас: Шоир – эл дарди,
Тийра ҳаётдан ашъорий нафас.
Лутфулла алами уйғурга доир,
У шу халқ ўғлони, булбулидир, бас!

Уни Навоий деб айтмайман, аммо,
Изин босмаганлар юрагимга ёт.
Кўмилиб кетмагай тупроққа, илло,
Лутфулла умриддек жанговар ҳаёт.

Фамгин бир ҳисларга ботиб қоламан,
Ул мудҳиш йилларга ташласам назар.
Қора тун қўйнида ярақлаб эди,
Эрксуяр бу ўғлон, мисоли ханжар.

Олис хотиралар... Ғўр бола эдим,
Ёдимдан ўчмайди машъум бир қисса.
Шоирни жодига босди, деган кун,
Мен тирик аламга айландим, гусса...

Кўз юмди бир ботир – йиллар куйчиси,
Итлар ялоғига боқмаган Арслон.

Бир донғил “Шовқинли дарё”¹ қуриди,
Ундан таниб қолди ўзини замон.

Мактабдан билардим “Ўтар ёшлик...”²ни,
Уйғотди қалбларда илмга ҳавас.
Қора юракларни даҳшатга солди,
Ҳасад бандалари тортдилар уввос...

“Муҳаббат – нафрат”³ни ўқирдим тўлиб,
Шул замон илкимдан олдилар тортиб.
Юракда дард бўлиб, дилда доғ бўлиб,
Ул тутқин йиллар ҳам қолдилар ортда.

Соғиндим, Муталлип, соғиндим сени,
Хотирлаб кўшиқлар куйлолмадим, оҳ!
Бўйнимга арқонлар ташланган йиллар,
Ҳатто, чўпчак тўқиш саналди гуноҳ.

Қутурган қашқирлар ув торта, деди:
“Йўқот, Муталлипни ёруғ дунёдан!...”
Йўқолди. Йитмади ва лекин ёди,
Чунки шеър санъатин гултожи эди.

Эл уни ардоқлар – токи миллат бор,
Халқ қалбига жо у битган кўшиқлар.
“Йилларга жавоб”ни авлодлар ёдлар,
Шоир Муталлип бўп куйлар ошиқлар.

ТАЛКИДАН ЎТГАНДА

Тўхтат, шопир, машинангни бир нафас,
Тўйиб олай, гўзал Талки⁴ хуснига.
Кийик кўзли булоқларга шеър айтиб,
Боқай арча, қарағайлар бастига.

Ич-ичимдан тошиб келар ҳаяжон,
Кучоғида қулунлардай чопайин.
Она юртнинг гул пўтаси⁵ – шул тоғлар,
Майсалари, тошларидан ўпайин.

Шошма, шопир, нафас ростла бир нафас,
Ёнбошлайин сой бўйига узаниб.
Қирлар кезган чўпон билан сирлашиб,
Олиб кетай унинг юрак сўзларин.

Ҳар юракнинг сири бордир қизғанар,
Суйгиси ҳам, нафрати ҳам ўзгача.
Анов чўпон дейди: “Талки ўз онам,
Меҳрига ҳам қонолмам то ўлгунча.

^{1,2,3} Шоир Лутфулла Муталлипнинг китоблари.

⁴ Т а л к и – Ғулжа билан Урумчи ўртасидаги хушманзара тоғ, довон.

⁵ П ў т а – Аёллар белбоғи.

Қия қирлар қучоғида мол боқдим,
Умримнинг соз, энг лаззатли они бу.
Дастурхонин тўкин қилсам юртимнинг,
Ҳаётимни безағулик маъни шу”.

Тўхтат, шопир, машинангни бир нафас,
Парманчақдан териб олай бир қалпоқ.
Эгам ўзи бино қилган боғдир бу,
Олма, ўрик тупроғидан маст тупроқ.

Талки, сени яйлоқ десам, тоғ десам,
Бағринг гўзал ўрмон экан, боғ экан.
Қучоғингда намоёнди тўрт фасл,
Қоянгда қиш, пойинг баҳор, ёз экан.

Тўхтат, шопир, машинангни бир нафас,
Салом берай тоғ гулига, чечакка.
Гул деганим бу чечак келинчаги,
Дуру маржон тақиб опти чаккага.

Ҳай, келинчак, қайси қўшдан бўласан,
Челагингда қимизми, қимрон, қатиқ?
Қиз кулиб дер: “Қўноқ бўлгил истасанг,
Сенинг учун қимиз, қимрон, қаҳатми?”

Тўхтат, шопир, машинангни бир нафас,
Чорлар мени ям-яшил қарағайзор.
Унга боқдим шохлари ер бағирлаб,
Япроқлари илҳом бериб шовуллар.

О, қарағай, ҳали йироқ манзилим,
Олдда яна қанча дара, довон бор.
Асли, мен ҳам бир ошиқ қарағайман,
Тикилгайман ҳув қирлардан умидвор.

Мен яшайман, ҳаёт билан сирлашиб,
Шоирдирман, дил меҳрининг боғбони.
Она юрт, қут, борар ўғлонинг шошиб,
Тоғу тошлардан ошиб, соғиниб ёна...

ШОИР ҲАЁТИ

Шоир умри...
Майли, бўлса қисқароқ,
Ёзғутлари ўлмаса бу – омадир.
Нақл борки, шоир халқи қариса,
Шуҳрат, унвонларга қул бўп қолади.

Муҳаббат лаззати интизорликда,
Интизор қалбларда туғилгай наво.
Ҳаёт ўнқир-чўнқир, қия, ростликдир,
Майли, шоир умри бўлсин қисқароқ...

Фақат, ёзғутлари бўлсин, умрзоқ...

БЕВАНИНГ ДЕРАЗАСИ

Йигит бўлсанг...
Нор йигит бўлсанг,
Икки ўт орасида қолган
Беванинг деразасин чертма,
Узма, ҳазин хаёлларини.

Икки ўт орасида
Тақдир билан юзма-юз қолган,
Ашклари-ла аламин ювган
Жувон ору номусин ая!..

Ҳа, у сулув, у сулув эди,
Ўт солганди не-не юракка.
Фақат бир ёр асири эди,
Кимларга хор энди у, якка...

Ҳа у гўзал, ҳам мағрур эди,
Олами ҳам ўзидай гўзал.
Бироқ, тақдир бешафқат келди,
Юлиб кетди барини... Ажал!

Ана у, ана у...
Титраб қақшар,
Қесакига юзини босиб.
Йигит бўлсанг, нор йигит бўлсанг,
Бемаҳалда чертма дарчасин.

СУВ БЎЙИДА

Ўлтирибмиз, елкама-елка,
Сўз сигмайди ўртага, зинҳор.
Икки... воланг, ҳай, бахтли экан,
Нима учун йиғлайсан, баҳор?

Торнтон УАЙЛДЕР

Авлиё қирол Людовик кўприги

Қисса

БИРИНЧИ ҚИСМ

МУҚАРРАР ТАСОДИФ

1714 йил 20 июль, жума куни, қоқ тушда Перунинг энг чиройли кўприги қулади, у билан бирга бешта йўловчи ҳам жарликка тушиб кетди. Кўприк Лима ва Куско шаҳарлари оралиғидаги тоғ йўлида қурилган, ҳар куни бу ердан юзлаб йўловчи ўтар эди. Бир аср илгари инклар¹ томонидан тол чивикларидан тўқиб ясаган бу кўприкни шаҳарга келган ҳар бир кимсага кўз-кўз қилиш одат тусига кирганди. Кўприкнинг фақат пиёдалар учун мўлжалланган остки пиллапоялари тахтадан ясалган бўлиб, уларнинг икки ён тутқичлари толдан тўқилганидан, йиллар ўтиши билан қовжираб кетганди. Йўловчилар аксар от-арава ва юқларини юз чақирим пастдаги кечувдан солларда ўтказишарди-да, ўзлари, албатта, Авлиё қирол Людовик кўпригидан ўтишни маъқул кўришарди. Қирол ноиби жаноблари ҳам, ҳатто Лиманинг бузрук отаси ҳам ушбу йўлдан юриб ўтишни афзал биларди.

¹. И н к л а р – Жанубий Американинг маҳаллий ҳинду қабиласи.

Рус тилидан
Меҳри БОНУ
таржимаси

Торнтон УАЙЛДЕР (1897-1975) Америка адабиётининг олтин фондига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган, китобхонлар оммасини ҳаяжонга сола олган ёзувчидир. У Ск.Фидджеральд, Дж.Дос Пассос, У Фолькнер ва Э.Хемингуэй каби сўз усталарининг замондоши.

Торнтон Найвен Уайлдер Американинг Висконсия штатида 1897 йил 17 апрелда туғилган. У Оберлин коллежида ва Йель дорилфунунларида таҳсил кўрган.

1927 йилда нашрдан чиққан «Авлиё қирол Людовик кўприги» қиссаси адибни дунёга машҳур этди. Бу асар Америкада шовшувга айланиб, катта шўхрат қозонди.

Торнтон Уайлдернинг «Бизнинг шаҳарча» ва «Кўз қорачиғи» (1942) пьесалари ҳам оғизга тушади. 1948 йилда дунёга келган «Март ҳижрони» асаридан кейин 1967 йил баҳорида «Саккизинчи кун» романи нашрдан чиқди. Роман тезда қўлма-қўл бўлиб, энг сара асарлар қаторидан ўрин олди. Ўз услубига эга бўлган ҳикоянавис, одоб-ахлоққа ундашдан чарчамайдиган ёзувчи китобхонларини яна асари билан ҳайратга солди. Инсонларнинг маънавий дунёсини бойитишни олдиға мақсад қилиб қўйган ёзувчи Торнтон Уайлдернинг «Теофил Норт» (1973) номли романи унинг охирги ижод маҳсулидир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

55

Келиб чиқиши француз бўлган Авлиё Людовик кўприкка шахсан ўз номини бериб, уни ҳимоясига олган, бир оз нарироқда эса хом гиштан бутхоналар ҳам қурдирганди. Кўприкнинг бир сонияда қулаб тушишини эса ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмаган, одамларнинг назарида у абадийлик тимсолидай кўринарди. Фалокат хабарини эшитган ҳар бир перулик, дарҳол чўқиниб олиб, бу йўлдан охирги марта қачон ўтганини ва яна қачон ўтмоқчи бўлганини эшлагга ҳаракат қилиб, ваҳимага тушарди. Фожиадан ҳамма ўзини йўқотиб, гўё ўзлари жарликка қулаб кетаётгандек, нималарнидир пичирлар эди.

Ўлганларнинг жасадлари тўпланиб, бир-биридан ажратилиб, ибодатхонада катта дафн маросими ташкил қилинди. Ажойиб Лима шаҳри аҳолисининг қалбида ўзига хос тозариш юз бера бошлади. Хизматкорлар бекаларидан ўғирлаган билакузукларини қайтариб берган, кўпол растачилар муомаласини яхшилаб, гўё шу билан аввалги кўполликлари гуноҳларини ювишга уринаётгандай кўриндилар. Фалокатнинг Лима аҳолисига бундай таъсир қилиши жуда ғалати эди. Чунки бу ердагилар учун бахтсиз ҳодисалар одатий ҳолга айланган, сув тошқинлари бутун бошли шаҳарни ювиб кетгани, деярли ҳар ҳафтада ер қимирлаб, қаердадир беғуноҳ эркак ёки аёлни уй босиб қолгани ҳақидаги хабарлар тез-тез қулоққа чалиниб турарди. Шум хабарлар бир провинциядан бошқасига тез тарқаларди. Перуликларнинг Авлиё қирол Людовик кўпригидаги фалокатдан бунчалик ҳаяжонланганликларининг ғалати кўринишининг сабаби шунда эди. Ҳамма довдираб қолганди, фақат биродар Юнипергина бу фожиага бошқача нуқтаи назардан ёндашди.

Бу жиккак францисколик Перуга шимолий Италиядан келган, шу ерда ҳиндиларни насроний динига даъват қилиб юриб, мана шу фалокат гувоҳига айланганди. Ҳа, воқеа шунчалик ғайриоддий эдики, бунда қандайдир МАЪНО борлигини илғаб олиш қийин эмасди.

Ўша мудҳиш куннинг туш пайти жуда жазирамали эди. Биродар Юнипер тепаликни босиб ўтгунча қора терга ботиб, нафас ростлаш учун тўхтаркан, узоқлардаги қорли чўққиларни, сўнгра гор томондаги ям-яшил дарахтзорни, яшил рангли қушчаларни, пиллапоядек бир-бирига уланиб кетган тол дарахтларини кузата бошлади. У хурсанд эди, чунки ишлар ёмон кетаётгани йўқ. Бир неча ташландиқ бутхоналарни очишга муваффақ бўлинди. Энди ҳиндилар эрталабки ибодатга ҳар ёқдан оқиб келмоқда эдилар. Ибодат маросими давомида улар юрак-бағирлари эзилиб, оҳ-воҳ тортишарди. Қорли тоғнинг мусаффо ҳавосими, хотирада уйғонган шеърий сатрларми, билмадим, нимадир уни бу томонга боқишга мажбур қилган, ҳарҳолда, юрагида тинчлик-хотиржамлик ҳукмрон эди. Кейин эса унинг нигоҳи тоғ оралигидаги кўприкка тушди. Худди шу пайт ҳавода худди эски уй бузилаётгандек бўғиқ қасир-қусур овози янгради ва унинг кўз ўнгида кўприк қулаб, саросимага тушган бешта йўловчини ҳам қумурсқадек пастга улоқтирди.

Бундай пайтда унинг ўрнида бўлган ҳар қандай одам ўзича “яна ўн дақиқа бўлганда, мен ҳам...” деган мудҳиш хаёлга бориши шубҳасиз эди. Лекин биродар Юнипернинг хаёлидан: “Нега айнан ўша бешови?” деган фикр кечди. Борди-ю, бу ишда фалакнинг бирор-бир Режаси бор бўлса, ё инсоннинг ҳаёти қолипда қўйилгандек бир хил шаклда бўлса, бунинг кўринмас изини айнан шуларнинг, ҳаёт ришталари тўсатдан узилган шу шўрпешоналарнинг мисолида кўриш мумкин бўлар эди.

Балки бизнинг ҳаётимиз ҳам, ўлимимиз ҳам тасодифдир, балки ҳаётимиз ва ўлимимиз замирида ҳам РЕЖА бордир. Шунинг учун биродар Юнипер фожиа содир бўлган ондаёқ жарликка қулаб бораётган бу бешовининг ҳаёти сир-асрорларини ўрганиб, сабабини топишга қарор қилди.

* * *

Биродар Юниперга илоҳиётнинг ҳам аниқ фанлар орасидан жой олиши учун фурсат етиб келгандек кўринди ва у кўпдан бери шуни ўйлаб юрар эди. Бунинг учун фақат лаборатория етишмаётганди. Тажриба учун воқеа-ҳодисалар истаганча топилади. Бахтсиз ҳодисалар унинг атрофидагиларни четлаб ўтаётгани йўқ; кимнидир қорақурт чаққан, кимдир оғир касалликка чалинган, кимнингдир уйи куйиб кулга айланган ёки болаларига бирор фалокат дориган, бу ҳақда гапиргани тилинг бормади. Лекин одамларнинг бошига тушган бу кулфатлар илмий изланиш учун тўғри келмасди. Буларда, илм одамларининг тили билан айтганда, назоратли шароитлар етишмасди. Бахтсиз ҳодисалар аксар бепарволик оқибати ёки тасодиф бўлиши мумкин эди. Авлиё Людовик кўпригининг қулашида эса УНИНГ ҚЎЛИ яққол кўриниб турарди. Шу боис у ажойиб амалиётхона ўрнини боса оларди. Қолаверса бу ерда УНИНГ РЕЖАЮ мақсадларини ўзидай қилиб ўрганиш мумкин эди. Барчамизга аёнки, бундай фикр биродар Юнипердан бошқа битта-яримтамининг ҳаёлимизга келганида борми, у мева тугмаёқ “амалга ошмас орзулар” деган мулоҳазалар гирдобига ғарқ бўлган бўларди. Бу иш кўпроқ жаннат маъволарида сайр қилишни истаб, унга Бобил минорасини шоти қўйиб қурмоқчи бўлган инсонларнинг хатти-ҳаракатини эслатарди. Лекин францисколик руҳонийнинг бу йўлда ҳеч қанақанги иккиланишига ўрин йўқ. У жавобни биларди: у фақат буни ўзининг янги мухлисларига, барча бахтиқароларга, янги динни қабул қилишда имиллаётганларга, азобуқубатлар уларнинг фойдаси учун ҳаётлари таомилига айлантирилганини илмий жиҳатдан исботлаб бермоқчи эди. Инсонлар ҳар доим Тангрининг борлиги ҳақида қатъий ва ишонарли исбот талаб қилишган, чунки одамзот қалбидаги бадгумонлик булоғи ҳеч қачон қуриб битмайди. Инквизиция¹ одамлар онгига ҳукмрон бўлиб, уларнинг ҳар бир фикрини ўқиб олишга ҳаракат қилган мамлакатларда ҳам бу шундай бўлган.

Биродар Юнипер бундай амални биринчи марта қўлламоқчи бўлаётгани йўқ. Кўпинча узоқ йўлга чиққанида (узун ридосининг этагини кўтариб олиб, бир бутхонадан бошқасига шошганида) йўл давомида ана шундай амалий ишлар ҳақида орзу қиларди. Халлоқ эгамнинг ҳидоят йўлини махлуқлар наздида оқлаш², масалан дейлик, ёмғир ёғдирувчи дуоларнинг тўлиқ рўйхати ва унинг натижалари ҳақида ўй суриб борарди. Аксар у бутхонанинг зиналарида турар экан, унга ихлос қўйган мухлислари сувсизликдан қақраган ерга тиз чўкиб туришар, у эса қўлларини кўкка чўзиб, улуғ маросим дуосини ўқирди. Ҳар доим ҳам эмас, лекин бир неча марта у ўзига қўйилиб келаётган илоҳий куч таъсирини ҳис қилган, сўнгра узоқдан сузиб келаётган бир парча булутни кўрган, лекин кўпинча ҳафталаб, ҳатто ойлаб кутишга тўғри келган... фақат бу ҳақда ўйлаш не ҳожат? Табиийки,

¹И н к в и з а ц и я — Шаккокликда айбловчи диний суд ҳайъати вакиллари

²“...халлоқ эгамнинг ҳидоят йўлини махлуқлар наздида оқлаш”. Ж. Мильтоннинг “Йўқотилган жаннат” поэмасидан сатрлар.)

буларнинг бари уни ўзини ишонтириш учун эмас, бу омилардан фарқли равишда у ёмғир ёғиши, қурғоқчилик бўлиши ҳодисалари тарози палласининг бошқа ўлчамига тегишли бўлган масала эканлигини жуда яхши биларди. Фалокат содир бўлганда ундаги азму қарор ана шу тариқа юзага келганди. Бу қарори эса уни олти йиллик машаққатли изланишга маҳкум қилди. У Лимадаги деярли ҳар бир эшикка кириб чиқди, минглаб саволлар берди, ўнлаб ён дафтарларини маълумотлар билан тўлдирди. Натижада ҳар бешовининг ҳаёти ҳам тўқис-туғаллик рамзи бўлиб чиқди. Ҳамма унинг фалокат билан боғлиқ маълумотлар устида ишлаётганини билар, ундан ўз ёрдамларини аямас ва бу билан уни янада кўпроқ чалғитарди. Баъзилар унинг бу ишидан кўзлаган асл мақсадни тушуниб, унга ҳомийлик қиларди.

Бу тинимсиз изланишлар самараси сифатида кўп ўтмай катта асар яратилди. Кейинроқ гувоҳи бўлганимиздек, бу асар гўзал кўклам тонгида, катта майдонда гулхан ёқиб, оловга ташланди.

Бахтимизга, махфий рўйхат сақланиб қолган экан. Орадан анча йиллар ўтиб, барчанинг назаридан четда қолган бу тўплам Авлиё Мартин университетининг кутубхонасида ўз саёҳатини ниҳоясига етказди. У ёғочдан ясалган оғир филофда йиллар чангини ўзида тўплаб, жовонлардан бирида ётарди. Китобда фалокатнинг бешала қурбонининг ҳар бири ҳақида кетма-кет ёзилган, минглаб далиллар келтирилган, қурбонларнинг ҳаётларига оид маълумотларга ойдинлик киритувчи гувоҳларнинг кўрсатмалари ва ниҳоят, нима учун Яратган эгам айнан шу соатда шу инсонларда Ўз донишмандлигини намойиш этганлиги ҳақидаги ҳаяжонли хулосалар жамланганди.

Ваҳоланки, шунча изланишига қарамай, биродар Юнипер на Мария хоним, на Пио амаки, ҳаттоки Эстебаннинг ҳам ҳаётидаги ихлос қўйган асосий нарса нима эканлигини била олмаган. Кўпроқ биладигандек бўлиб кўринган ўзим ҳам коса тагидаги нимкосани англай олдим деб ишонч билан айта олармидим?

Баъзилар, Яратган учун биз ёз кунлари болакайлар эрмакка ўлдирадиган пашшачалик¹ миз дейишса, бошқалар Худо ўз паноҳида асрайман деса қиёматда ҳам омон қолиш мумкин, деб башорат қилишарди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

МАРКИЗА де МОНТЕМАЙОР; ПЕПИТА

Донья Мария, яъни Маркиза де Монтемайор ҳақида бугунги кунда Испаниядаги ҳар қандай мактаб ўқувчиси кўп йиллик изланишлар қилган биродар Юнипердан кўра кўпроқ маълумотларга эга бўлса керак. Ўлимидан бир аср ўтиб-ўтмай, маркизанинг ўз қизига йўллаган мактублари испан адабиёти дурдоналари сафидан ўрин олди, унинг ҳаёти ва яшаган даври эса тадқиқотчиларнинг изланиш майдонига айланди. Лекин унинг таржимаи ҳоли солномачилари қанчалик бир томонлама бўлишса, биродар Юнипер ҳам бутунлай қарама-қарши томонга узоқлашиб кетганди: улар хонимнинг гўзалликка бурканган хатларидан таъсирланиб, ундаги тўлиб-тошган мафтун-корликни унинг ҳаётига ва шахсига ҳам олиб киришга уринишган; бу галатироқ аёл билан яқиндан танишув эса буткул бошқача таассурот қолдирарди. Аслида бу хоним барча қадр-қимматдан, гурурдан бегоналашиб хор бўлган аёл эди; фақат бир нарсадан ташқари.

¹ Шекспирнинг “Қирол Лир” трагедиясидан.

У тезроқ бойиб кетиш истагида куйиб-пишганлар ва бойиб кетганларни кўра олмайдиганлар билан тўлиб-тошган Лима шаҳрининг марказий қисми ҳисобланган Пласодадан чиққан йирик ишлаб чиқарувчининг қизи эди. Унинг болалиги бахтсиз кечди, чунки у жуда хунук, устига-устак дудуқланиб гапирарди. Онаси ўз пичинглари билан уни жуда безор қилар, киборларга хос хатти-ҳаракатларни унга сингдиришга уриниб, қизнинг хоҳишига қараб ўтирмай, уни қимматбаҳо тақинчоқларга буркаб, шаҳар кўчаларидан юришга мажбур қиларди. У ёлғизликда ҳаёт кечирар ва ёлғизликда ҳаёл сурарди. Кўлини сўрагувчилар тўлиб-тошиб ётган бўлса-да, у ҳеч қачон турмушга чиқмасликка қарор қилиб, замонасининг меъёрида бунга қарши кўлидан келганча оёқ тираб туриб олди. Она-бола ўртасидаги бақир-чақирлар, тушунмовчиликлар, ўзаро ўпкалалашлар, эшикни қарсиллатиб ёпишлардан кейин, ниҳоят, йигирма олти ёшида, атрофдагиларнинг масхарали кулгуси остида обрўли оиладан чиққан, лекин камбағаллашиб қолган такаббур олифта билан, Лима черковида никоҳдан ўтди. У олдингидек танҳо яшаб, танҳо ҳаёл сурарди. Қизалоғининг дунёга келиши уни буткул ўзгартириб юборди ва у ўзининг сарфланмай қолган бутун меҳр-муҳаббатини шу ажойиб хилқатга тўкиб сочди. Бироқ жажжигина Клара отасига тортди: у ақлли, лекин жуда совуққон қиз бўлди. Саккиз ёшида онасининг тилини шафқатсизлик билан тўгрилай бошлаган бўлса, бориб-бориб ундан жирканадиган, гапини қайтарадиган бўлиб қолди. Бундан хавотирга тушган она сал юмшади, лекин барибир ҳам тарки одат — амри маҳол деганларидек, ўзининг безор қилувчи меҳрию, доимий ғамхўрлиги билан Кларани жуда чарчатиб юборарди. Гина-қудуратлар, ўзаро ўпкалалашлар, бақир-чақирлар, эшикни қарсиллатиб ёпишларнинг охири кўринмасди. Бўй етиб қолган донья Клара атрофида парвона бўлиб юрган сонсиз қўл сўрагувчилар ичидан биттасини — айнан Испанияга кетаётганини танлади. У билан ўша томонларга жўнаб ҳам кетди. У ёққа юборилган хатнинг жавоби оз эмас-кўп эмас, нақ олти ой деганда қайтиб келарди. Олис сафарга тантанали кузатиш Перу черковида расмий маросимга айланиб қолганди. Оқ йўл тилаб, фотиҳа берилгач, кема билан қирғоқ орасидаги масофа катталлашиб борар экан, ҳар иккала томондагилар ҳам тиз чўкиб, очиқ ҳавода мадҳия куйлай бошлашди. Донья Клара атрофдагилардан фарқли ўзини ғоят хотиржам тутарди. Она эса сузиб кетаётган оқ кемадан нигоҳини узмай, кафтини дам оғзига олиб борар, дам юрагига босарди. Охири Тинч Океанининг тиниқ сувлари ва кўкда сузиб юрган ўркач-ўркач дурдай оппоқ булутлар кўз ўнгида бир-бирига қоришиб кетгандай бўлди.

Лимада ёлғиз ўзи қолгач, маркиза янада одамови бўлиб қолди. Кийинишлари ҳам тайинсиз, шунақа ёлғиз одамлар каби ўзи билан ўзи овоз чиқариб гаплашарди. Унинг бутун фикру зикри ҳаётининг ягона шамчироғига қаратилган эди. Бу ерда у қизи билан сўнгсиз суҳбатларга берилар, ўзича ярашар, афсус-надоматлар қилар, кечирим сўрар ва бу саҳна қайта-қайта такрорланаверарди. Уни кўча-кўйдагилар ясама сочи бир томонга қийшайиб кетган, бир юзининг териси шамоллашдан, иккинчи юзи пала-партиш сурилган лаб бўёқлардан қизарган бир алпозда кўришарди.

Унинг ияги доим сўлақдан нам бўлиб, лаби тинимсиз қимирлаб турарди. Лима шаҳри ғалати одамлар макони бўлса-да, бу кампир кўча-кўйда юрганида, черковга қатнаганида бошқача кулги бўларди. Уни кўрганлар, кампир доим маст ҳолда юради, деб ўйларди. Маркиза ҳақида бундан-да баттарроқ миш-мишлар юрарди, эмишки, ким-

дир уни қамоққа тиқиш учун имзо тўплаётганмиш. Унинг устидан уч марта инквизиторларга иғво қилишди. Куёви Испанияда катта мавқега эга бўлмаганида, уни аллақачон гулханда куйдирган бўлишармиди. Саройдаги аёнлар орасида ҳам маркизанинг дунёқарашини, билимини ҳурмат қилувчи дўстлари талайгина эди. Она билан қизнинг муносабати пул муаммоси сабаб бадтар чигаллашиб бормоқда эди. Графиня онасидан дурустгина пулдан ташқари яна талайгина қимматбаҳо совғалар ҳам олиб турарди. Испания қиролининг саройида донья Клара тезда юксак идрок соҳиби сифатида доврўғ қозонди. Унинг танлаган ҳаёт тарзини таъминлашга бутун бошли Перунинг хазинаси ҳам урвоқ бўлмасди. Энг ҳайратланарлиси шунда эдики, бундай ҳотамтойлик унга худо юқтирган фазилатидек кўринарди: барча дўстлари, хизматчилари, пойтахтдаги кўзга кўринган инсонлар билан ўз фарзандидек муомала қиларди. Фамхўрлиги бутун оламга етарди-ю, фақат биргина одам бундан бенасиб эди. Унинг ҳомийлигидан харитачи Де Блазьи яхшигина манфаат кўрарди (у ўзининг яратган янги дунё хариталарини маркиза де Монтемайорга бағишлаган, Лима саройидагилар серзавқ базмлардан илҳомланиб, уни шахримиз безағи, мағрибдан нур сочаётган офтобимиз”, деб таъриф беришганди). Қалбларни ҳаяжонга солиб, ақлни бесаранжом қиладиган китоблар муаллифи сифатида инквизиторлар томонидан асарлари тақиқлаб қўйилган Азуарий каби илм кишиларини моддий қўллаб-қувватлашдек масъулиятни ҳам графиня ўз зиммасига олган эди. Деярли ўн йилдирки, графиня бутун Испаниянинг барча олимлару санъат аҳлини боқар, бу йиллар ичида кўзга кўринадиган биронта тайинли иш қилинмаганлиги ва эса қоларли нарса яратилмаганлиги эса уни қизиқтирмас эди.

Донья Клара жўнаб кетганининг тўртинчи йили донья Марияга Европага келишга ижозат бериб хат ёзди. Ҳар иккала томон ҳам бу учрашувга ўзича қаттиқ тайёргарлик кўрганди: биттаси сабр-тоқатли бўлишга, бошқаси эса босиқ бўлишга. Аммо икковидан бири ҳам бунга риоя қилмади. Улар бир-бирлари билан келишолмай, эсдан оғудек тушунмовчиликлар гирдобида қолишар, ора-сира она-болалик туйғулари устун келиб, афсус-надоматдан бўғилар эдилар. Нима бўлди-ю, бир куни донья Мария тонг отмасданоқ уйғониб кетди, қизи ухлаб ётган хона эшигини бир қур ўпиб қўйишгагина ботиниб, шартта кемага ўтирди-да, Америкага қайтди.

Бундан буён фақат хатларгина ёнма-ён бўлганда тоқат қилиб бўлмайдиган меҳрли жонларга оро берувчи элчиларга айланган эди.

Айнан мана шу хатлар бизнинг гўзал мажмуамиз дунёсига кириб келди ва мактаб ўқувчиларига сабоқ учун асқотди.

Даҳолик дегани табиат ато этадиган қобилият бўлмай, ўз устида ишлашнинг, изланишларнинг натижаси бўлганида, донья Мария, албатта, ўзида бундай сифатни яратган бўларди. Унинг оналик муҳаббати учун муҳим нарса — бор-йўғи олисдаги қизининг эътиборини жалб қилиш, ажиб бир ҳайратга солиш истағи эди, холос. Фақат шунинг учунгина у киборлар йиғинидан қолмасликка ҳаракат қилар, бунга ўзини мажбурлар, сўнгра у ердан олам-олам беъмани янгиликлар билан қайтарди. Бу йиғинларда у ҳеч нарсани нигоҳидан четда қолдирмасликка тиришар ва шу тариқа кузатувчанлик маҳоратини ҳам ошириб бораётганди. У дунё адабиётининг дурдоналарини ўқиб чиқиб, уларнинг ўзидаги таъсирини синаш мақсадида, шакар-гуфторликлари билан донг таратганларнинг суҳбатига ҳам суқулиб кирар, кейин эса ҳар куни кечкурун ўтириб олиб хатларни қайта-

қайта кўчириб ёзарди. Ажойиб-ғаройиб гаплар билан саҳифаларни тўлдириб ташлар, бундай пайтда хира тортгандай кўринган ақлнинг бисотидан теран фикрловчи инсоннинг сўзамоллик мўъжизасини намойиш этувчи, нозик фикрларга йўғрилган янгиликлар билан бир қаторда саройда бўлиб ўтган воқеаларни аниқ саналар билан тарихчилардай лўнда ёритиб борарди. Лекин биз шуни ҳам биламизки, хатларнинг асл эгаси уларга шунчаки кўз югуртириб чиқар, бу хатларнинг йўқолмай, омон қолгани учун маркизанинг куёвига раҳмат айтишимиз керак.

Ёзган хатларининг умрбоқийлигини кўриб, донья Мария жуда таажжубга тушган бўларди. Фоят гўзал услубда ёзилган хатларига эътиборимизни қаратиб, баъзи танқидчилар уни келажакка кўз тикиб ёзганликда айбламоқчи бўлишарди. Улар донья Мариянинг фақат қизининг меҳрини қозониш, эътиборини тортиш учунгина, рассомларнинг кўплаб томошабинларни ҳаяжонга солувчи буюк асар яратганчалик меҳнат қилгани сабабини тушуна олмай гаранг эдилар. Маркизанинг куёви хатларни ўқиб ҳузурланар, гўё шу билан гўзал услубда ёзилган мактуб сатрларини борича шимириб, шуурига сингиргандек, яна бир карра маънавий бойигандек ҳис қилар, асл мақсадни, яъни қалб инъикоси бўлмиш адабиётнинг моҳиятини эса (кўпчилик китобхонлар сингари) у ҳам назардан қочирар эди. Услуб — бу аччиқ ичимликни дунёга тортиқ қилиш учун мўлжалланган кўзадир. Агар маркизага, сизнинг хатларингиз жуда зўр услубда ёзилган дейишса, у қаттиқ ажабланган бўларди, чунки бу тоифадаги инсонлар ўзларининг олийжанобликларига йўғрилган муҳитларида яшашар, ҳайратга солувчи гўзал туйғулар уйғунлиги эса улар учун оддий ҳаёт тарзи ҳисобланарди.

Серажин, малла юзига сиёҳранг соя ташлаб турган ғалати похол шляпа кийиб олиб, кампир айвонда соатлаб ўтирарди. Кўпинча узукли бармоқлари билан китоб варақлар экан, юрагимдаги доимий оғриқ қалб изтироби оқибати эмасмикан, деб мийиғида кулиб ўзига-ўзи савол берарди. Баъзан малакали шифокор унинг мисолида ўз шогирдларига бу ҳақда тушунча бераётгани каби ҳолатларни ҳам тасаввур қилиб кўрмоқчи бўларди. “Кўряпсизларми, — дерди ўша шифокор унинг хаёлида, — мана бу аёлнинг чеккан изтироблари унинг юрак тузилишига таъсир этиб, ўз изини қолдирди”. Азбаройи кўп ўйлаганидан бу ҳақда ҳатто қизига ҳам ёзиб юборди, эвазига эса у ёқдан дашномларга тўла, пашшадан фил ясашнинг оқибати яхши бўлмаслиги ҳақида танбеҳли жавоб хати олди.

Меҳр-муҳаббатининг жавобсиз эканини англаш кампир боёқишга қояни ҳам емирадиган тўлқинлар каби таъсир этди. Аввало унинг эътиқодида ўзгариш юз берди. Тангридан фақат бир нарсани сўраши мумкин эди, у ҳам бўлса қизлар оналарини севсинлар, бунинг эвазига у жаннатнинг барча неъматларидан кечган бўларди. Бора-бора у атрофдагиларнинг самимийлигига ишонмай кўйди. Бу оламда (ундан бошқа) кимдир кимнидир у қизини севганчалик сева олишига ишонмасди.

Барча оилалар ўзлари ўрганиб қолган муҳитда кун кечиришарди, одамлар ўпишиб кўришганларида ҳам самимий бўлмай, ички лоқайдлик билан кўришадилар. Маркиза атрофни кузатар экан, ҳамма ўзи билан ўзи овора бўлиб қолганини, кундан-кунга ўз қобигига ўралиб, арзимаган хизматлари учун олқиш олиш дардида қанчалик паст кетишини, фақат ўзига фойдаси бор нарсани қизиқиб эшитиб, бошқалар билан иши йўқлигини, уларнинг дардига шерик бўлиш,

қўлидан келса ёрдам бериш каби савоб ишларни эса ўзи учун муҳим деб билган ишлардан чалғитувчи бекорчи иш деб билишларини кузатарди. Одам Атонинг Хитойдан Перугача бўлган барча ўғил-қизлари ана шундай эдилар. Айвонда ўтириб шундай хаёлларга берилар экан, гоҳо у уятдан лабларини қимтиб оларди, ўзи ҳам беғуноҳ эмаслигини, қизига меҳри қанчалик улкан, сержило бўлмасин, бу мустабилликдан бошқа нарса эмаслигини, қизини қизи бўлгани учун эмас, ўзи учун яхши кўришини англаб етгандай бўларди. Ўзидан бу шармандалли ўргимчак тўрини сидириб ташлашга қанчалик тиришмасин, бунинг уддасидан чиқолмасди. Яшил айвонда ўтирган бу афтодаҳол қари хонимни турли ҳиссиётлар туғени турли томонга қараб тортқилар, шундоқ ҳам тўкилиб турганига парво қилмай, тобора тинкаматорини қуритар, ушалмас орзулар қўланкаси қўнглига гўлгула солгани-солган эди. У қизининг нимасидан ёзғирсин! Ахир орада нақ тўрт минг миллик масофа ётибди! Шунга қарамай, донья Мария мудом ширин хаёллар гирдобида ўзини ҳар ёққа урар ва оқибатда ҳар доим мағлублик аламини тортишга мажбур бўларди. У қизини фақат ўзиники бўлишини хоҳлар, қизидан “сиз дунёдаги энг яхши онасиз”, дейишини, “мени кечиринг” дея шивирлаб айтган овозини эшитишни орзу қиларди.

У Испаниядан қайтиб келганидан кейин орадан икки йил ўтиб, унча кўзга кўринарлик бўлмаган қатор воқеалар бўлиб ўтдики, булар бизга маркизанинг ички дунёси ҳақида кўпроқ маълумотлар бериши мумкин. Ёзилган хатларда буларга шунчаки урғу берилган, йигирма иккинчи хатида эса бу янада яққолроқ кўриниб қолгани учун биз бу хатнинг биринчи қисмини эътиборингизга ҳавола қилиб, баҳоли қудрат ўз фикр-мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашсак.

“Наҳотки Испанияда шифокорлар бўлмаса? Сендан ёрдамни аяманган меҳридарё фламандликлар қани? Оҳ, менинг гавҳарим, шамоллашингга бунақа бепарволик қилганинг учун сени қай тариқа койишим керак? Дон Висенте, ёлбораман, дилбандимнинг ақлини киргазиб кўйинг, оҳ, само фаришталари, сизлардан илтижо қиламан, нуридийдамнинг ақлини киргазиб кўйинг.

Соғлигинг тикланган бўлса, болажоним, бундан кейин шамоллашинг биринчи аломатини сезишинг биланоқ иссиқ ванна қабул қил, кўрпага ўралиб ётаман деб менга сўз бер. Бу ерда, олис Перуда мен ожизман, сенга ҳеч қандай ёрдам бера олмайман. Жон болам, ўзбошимчалик қилма. Сени худо ёрлақасин. Ушбу хатим билан кўшиб сенга аллақандай бир дарахтнинг елимини юборяпман. Уни бу ерда Авлиё Фома ибодатхонасининг роҳибалари тарқатиб юришибди. Қанчалик фойдалилигини ўзим ҳам билмайман, ҳарҳолда, зарари тегмас деб ўйлайман. Айтишларича, соддадил роҳибалар уни шу даражада ҳидлаб олишар эканки, ибодатхонадаги маросим пайти бошқа ҳидлар умуман сезилмас эмиш. Бу қанчалик ҳақиқатга яқин эканлигини билмадим, ўзинг синаб кўр.

Азизим, хотиржам бўлишинг мумкин. Ҳазрати Олийлари учун ажойиб олтин занжирни бериб юбордим”. (Қизи унга охириги хатида шундай деб ёзган эди: “Тилла занжирингиз эсон-омон етиб келди, мен уни қиролимиз ворисини чўқинтириш маросимида тақиб бордим. Ҳазрати Олийлари, тақинчоғимга эътибор бериб, қизиқиб қолди. Бу сизнинг совғангиз эканлигини билиб, дидингизга юқори баҳо берди. Иложини қилиб, яна битта шундай тилла занжир ясаттириб, чўзиб ўтирмай, тезда хизматчингиздан бериб юборинг.”) “Уни қўлга

киритиш учун нақ сурат ичига кириб чиққанлигим тўғрисида Ҳазрати Олийларига тушунча бериб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Авлиё Мартин ибодатхонасидаги Веласкес¹нинг асари эсингда борми. Ибодатхонага асос солган қирол жаноблари ўз аёли билан тасвирланган сурат осиглиқ турибди. Суратдаги аёл тилла занжир тақиб олган. Мен фақат ўша билангина кифоялансам керак деб ўйлаган эдим. Лекин бир кун ярим кечаси ибодатхонага кириб, ёш қизалоқлардек столнинг устига чиқиб олиб, сурат ичига кириб кетдим. Олдинига сурат қаршилиқ қилмоқчи бўлгандек эди, лекин мусаввирнинг ўзи менга ён босиб, бўёқлар орасидан олиб ўтди. Мен унга, Испаниянинг энг ажойиб қизи энг олийжаноб қиролга, ушбу чиройли тилла занжирни совға қилмоқчи дедим. Ҳаммаси кутилмаганда мана шу тарзда содир бўлди. Веласкеснинг асарига жило бериб турган кумушранг ҳавода нафас олганча тўрттовимиз суҳбатлашиб турардик. Эндиликда менинг хаёлларимни тилларанг ёруғлик банд қилган, нигоҳларим саройга қаратилган. Мен энди кечани Тициан²нинг ёнида ўтказишни истайман. Фақат жаноби олийлари бунга рухсат этармикан?

Айтгандай, жаноби олийларининг яна оёқ оғриқлари хуруж қилиб қолибди, “яна” дейишимнинг боиси, сарой гийбатчи хонимларининг айтишларича, жанобнинг касал эмас пайтлари ҳам бўлар экан. Авлиё Марк кунига жаноби олийлари университетни тугатаётган йигирма иккита шифокорни мустақил ҳаётга кузатгани йўлга чиққан эканлар. Уларни зўрға диванларидан кареталарига ўтқизишган экан, дод солиб, ортиқ юришдан бош тортибдилар. Уларни дарҳол яна ўз тўшагига ётқизиб қўйишибди, бироз ўзларига келгач эса хушбўй ҳидли сигарасини тутата туриб, Периколасига одам жўнатибдилар. Бизлар лотин тилида узундан-узоқ ўқилган маърузани англаб етгунимизча жаноб олийлари биз ҳақимизда ҳамма янгиликларни испанчада қабул қилиб олибдилар. (Донья Мария кутилмаган ишга йўл қўйди. Гарчанд қизининг охириги хатида ўқиган бўлса-да: “Сенга эҳтиёт бўл деб қанча айтиш мумкин? Мана, ёзган хатларининг йўлда очилган изларини неча марта сезиб қолдим. Сенинг фикр-мулоҳазаларинг битилган хат келтириб чиқарадиган оқибатларни ўйлашнинг ўзи одамни ваҳимага солади. Мен мактубдаги истеҳзоларининг ҳеч кулгили жойи йўқ деб ҳисоблайман. Висентенинг қойил қолиб мақтовлар ёғдиришига қарамай, хатлар сабаб бу ерда кўзга кўринган шахслар билан муаммолар туғилишини истамайман. Кўрсатаётган ҳунарларинг ҳали-ҳанузгача сени бирор чекка қишлоққа сургун қилиш учун сабаб бўлмаётганига ҳайронман”). “Тантаналарда одам роса тирбанд бўлди. Ҳатто иккита хоним балкондан тушиб кетди. Ҳайриятки, Тангрининг марҳамати билан улар донья Мерсед хонимнинг устига қулаб тушишди. Учаласи ҳам яхшигина жароҳат олишди, лекин бари бир йилга қолмасдан ҳеч нима кўрмагандай унутлиб кетади. Ҳодиса юз берганида Президент жаноблари маъруза қилаётган эди. Жаноб узоқни яхши кўра олмаганидан, тепадан тушиб кетган одамлар туфайли кўтарилган тўс-тўполон сабабини тушунмай, буларни ўзининг шарафига бўлаётган зўр ҳурмат сифатида қабул қилиб, таъзим бажо келтириши жуда ёқимли таассурот қолдирди.

Гап Перикола ва олқишлар ҳақида кетаётган экан, шу нарсани

¹ Веласкес – 1599–1660 йилларда ижод этган испаниялик rassом. (Тарж.)

² Тициан – Тициан Вечеллио 1485/90 – 1576 йилларда яшаб ижод этган буюк итальян rassоми. (Тарж.)

сенга маълум қилмоқчи эдимки, биз Пепита билан комедия кўргани боришга қарор қилдик. Мухлислар ҳар доимгидек ўзларининг севимли Периколасини бошларига кўтаришмоқда, шу жиҳатдан ҳатто ёшини ҳам кечирришган. Айтишларича, ҳуснини сақлаб қолиш мақсадида у эрталаблари ёноғига дам қайноқ, дам муздек қаламчалар босар эмиш”. (Бу уйдирма испанчадан таржимада бор жозибасидан маҳрум бўлган. Актриса шаънига тўқилган бу уйдирма ҳақиқатдан анча йироқ бўлиб, буюк актрисанинг ёши ўша пайтда эндигина йигирма саккизда эди. Ёноқларининг таранглиги ва тиниқлиги эса тўқсариқ мраммарни эслатар ва бу албатта шундайлигича анча вақт сақланиб қолиши мумкин эди. Камила Перикола саҳна учун керак бўлган пардоздан ташқари ҳамма оддий аёллар сингари кунига икки маротаба юзини совуқ сувга чаяр эди, холос.)

“Пио амаки деган бу ғалати киши доим унинг олдида ўралашгани-ўралашган. Жаноб дон Рубио, унинг ўзи ким, отасими, ўйнашимми ёки ўғлими, ҳеч тушуна олмадим деб айтди. Лекин Перикола жуда ажойиб-да, мени содда қишлоқчи деб ҳар қанча уришишинг мумкин, лекин сизларнинг Испанияда ҳам бунақанги маҳоратли актриса топилмайди...” Ва ҳоказо.

Театрга бориш бир қанча муҳим воқеаларга уланиб кетди. Маркиза, Морета¹нинг “Енгилтак”ида Перикола ижро этган донья Леонорани ҳам томоша қилишга қарор қилди. Унинг бу ташрифи қизига юбориладиган кейинги хатига янги мавзу бўлиши мумкин эди. Театрга у Пепита билан бирга борди, бу қиз ҳақида биз ҳали кейинчалик батафсилроқ тўхталамиз. Донья Мария бу қизни Санта Мария-Роса де лас Росас ибодатхонасидан ёрдамчиликка сўраб олганди. Маркиза театрдаги ўзига тегишли айвончада, сўна бошлаган нигоҳлари билан чироқлардан чароғон саҳнани қузатиб ўтирарди. Периколанинг танаффусда маҳорат билан ижро этаётган ролидан чалғиб, парда олдида бир нечта долзарб кўшиқлар айтадиган одати бор эди. Қитмир актрисанинг кўзи маркизага тушиб қолиб, шу ернинг ўзидаёқ унинг ташқи кўриниши, хасислиги, мастлиги, ҳатто қизининг ундан қочиб кетганлигига шама қилиб кўшиқлар тўқиб ташлади. Бу билан у бутун томошабинлар эътиборини кампирга қаратган эди. Кулги орасида томошабинларнинг ижирганишлари яққол сезилиб турарди. Маркиза эса томоша қилганларининг таъсирида бўшлиққа тикилганча Испания ҳақида хаёл сурар, ашуланини эса деярли сезмасди. Актриса тобора берилиб ашула айтарди, томошабинлар эса маркизага нафрат ҳисси билан тўлиб-тошганди. Ниҳоят, Пепита маркизанинг енгидан тортиб, кетдик, деди пичирлаб. Улар ўринларини тарк этаётганида томошабинлар оёққа туриб гувиллар эди. Перикола завқи тошганидан рақсга тушиб кетди, чунки охири қаторда театр директори ўтирганини кўрди, бу унинг маоши янада ошади, дегани эди. Маркиза эса ҳали ҳам ҳеч нарсадан беҳабар, ўз хаёллари билан банд, бутун томоша давомида бир неча хил янги, буниги устига (ким билади яна?) шундай ажабтовур жумлалар ўйлаб топгандики, балки уларни ўқиб, ниҳоят, қизининг юзида табассум пайдо бўлар ва у ҳам охири тан бериб: “Йўқ, барибир онажоним ажойиб-да”, — деб кўяр.

Тез орада қирол ноиби жанобларига театрда ҳамманинг ўртасида олий насабли бир хоним устидан кулишди деган хабарни етказишди. Қирол ноиби жаноблари Периколани ҳузурига чорлаб, маркизанинг олдида бориб узр сўрашга буйруқ берди. Борганда ҳам оёқяланг ва қора кўйлақда бориши лозим эди.

¹ А. Морета. ХУ1 асрда яшаган испан драматурги. (Тарж.)

Камила Перикола шунча баҳслашиб, қайсарлик қилса ҳам, охи-роқибат, бир жуфт оёқ кийими ундиришга муваффақ бўлди, холос. Қирол ноиб жаноблари ўз талабида қатъий туришининг учта сабаби бор эди: Биринчидан, ашулачи унинг саройига алоқаси бор одамнинг устидан кулишга журъат этган. Етказган хабарлари таъсирли бўлиши учун гийбатчилар дон Андресга маълумотларни шунчалик бўрттириб юбордики, бу ҳар қандай одамнинг сочини тикка қилмай қолмасди. Олий насаблилар табақасидан бўлмиш маркизага отилган тош бу, албатта, ноиб жанобларига ҳам тегмай қолмасди-да. Демакки, маркизани ҳақоратлаш билан улар ўз навбатида уни ҳам ҳақоратлаган ҳисобланарди. Иккинчидан, донья Мариянинг Испаниядаги куёвининг обрўси кундан-кун ортиб борар ва унга ҳар қандай йўл билан тазйиқ ўтказиши, ундан ҳам ёмони ҳатто жойини ҳам олиб қўйиши мумкин эди. Граф Висенте де Абуире билан нинанинг учидек ҳам муаммо чиқишини истамасди — ҳаттоки, шу тентак қайнонаси важдан ҳам.

Ниҳоят, қирол ноиб жаноблари актриса хонимни камситишга баҳона топилганидан хурсанд, чунки у Периколанинг матадор биланми ёки қайсидир артист биланми дон олишаётганидан, унга хиёнат қилаётганидан шубҳаси бор эди. Ўша хабарни эшитган куни лаганбардорларнинг тилёғламаликларию, касалнинг зўри билан гап нимадалигини яхши англай олмай қолганди. Ҳарҳолда, унинг ким эканлиги қўшиқчи хонимнинг хотирасидан кўтарилиб қолибди, шекилли.

Ўзига теккизиб айтилган қўшиқни диққат билан тингламаганидан ташқари Периколанинг келишига маркизанинг тайёрмаслигида бошқа сабаб бор эди. Бир нарсани айтиб ўтиш керакки, қизи жўнаб кетганидан кейин донья Мария бир одат чиқарди — ичкиликка ружу қўйди. Перуда ҳамма чичи¹ ичарди, мабодо байрам муносабати билан сиз чичидан бўкиб ичиб маст бўлиб қолсангиз, бу унчалик уят ҳисобланмасди. Хаёлида тўхтовсиз давом этадиган суҳбатлар ва баҳслар сабаб донья Мария кечаси билан ухлай олмаслигини сезган эди. Бир кун уйқудан олдин бир қадаҳча чичи ичиб кўрди. Унинг таъсиридаги ҳолат шунчалик ёқимли эдики, бундан кейин ичимликнинг миқдорини ошириб борди. Ичкиликнинг ўзига кўрсатаётган таъсирини беркитиш учун маркиза Пепитага, худди мадорим қуриб, сўниб бораётгандай бўляпман, дерди. Бора-бора одоб сақлашни ҳам ташлади. Испанияга унинг хатларини ташийдиган кемалар бир ойда бир марта жўнаб кетарди. Кемаларнинг жўнаб кетишидан бир ҳафта олдин кампир қатъий кун тартиби асосида ҳаёт кечирар, янги маълумотлар тўплагани жамият ҳаётига шўнғиб кетарди. Кема жўнаб кетишидан бир кун олдин у кечаси билан ўтириб хат ёзиб чиқиб, тонгга яқин уни муҳрларди-да, кемага олиб боргани Пепитага қолдирарди. Қуёш чиқиши билан ўз хонасига бекиниб оларди-да, неча ҳафталаб ичкиликка муккадан кетарди. Охири фароғат дунёсидан қалқиб чиқиб, кейинги хат учун маълумот йиғишга тайёргарлик кўра бошларди. Ана шундай аҳволда театрдаги тўполондан кейин у ўзининг йигирма иккинчи хатини ёзиб тугатиб, графинини кўтарганча ётоғига кириб кетганди.

Бутун кун давомида Пепита хавотир билан хонада кезиб юрди, каравотда ётган бу ҳаракатсиз, жисмни қўрқув билан кузатаркан,

¹ Ч и ч и — маккажўхори ва ананадан тайёрланадиган спиртли ичимлик.

куннинг иккинчи ярмида хонага ўзининг тўқиш ишларини олиб келди. Маркиза катта очилган кўзларини шифтга қадаганча ўзи билан ўзи гаплашиб ётарди. Шом чоғида Пепитани хонадан чақириб олишиб, хонимни кўриш учун Перикола келганини айтишди. Театрдаги воқеани яхши эслаб қолгани учун Пепита, “маркиза актриса билан учрашишни хоҳламаяптилар”, деди жаҳл билан. Хизматчи буйруқни етказиш учун эшикка йўналди, лекин тезда даҳшатдан ранги ўчиб қайтиб келди-да, сеньора Периколада қирол ноиби жанобларининг хати борлигини айтди. Пепита оёқ учида юриб келиб, ўрнида ётган маркизага мурожаат қилди. Кампирнинг хира тортган нигоҳи қизалоққа келиб тўхтади. Пепита маркизани енгил силкиб қўйди. Донья Мария унга нима ҳақда гапиришаётганини тушуниш учун бор кучи билан хаёлини жамлашга ҳаракат қиларди. Бунинг уддасидан чиқа олмай ночор ҳолда икки марта астиққа шилқ этиб тушди, ниҳоят, (ёмғирли тунда тарқаб кетган аскарини йиғаетган генерал каби) у эътиборини, хотирасида қолган-қутган барча сифатларини бир жойга жамлади, юзини аянчли тириштириб, қўли билан пешонасини сиққанча идишда қор келтиришларини сўради. Қорни келтиришганда уни ҳовучлаб қовоқларига ва юзларига босди, шошмасдан ўридан турди, каравотга суянди-да, туфлисига тикилганча узоқ туриб қолди. Ниҳоят, қатъийлик билан бошини тик кўтарди, сўнгра тўрли бош кийимини ва гирди мўйнали ёпинчигини сўради. Кийиниб бўлиб, ҳашамдор қилиб безатилган меҳмонхонада кутиб турган актриса томон юрди.

Камила ўзини беписандроқ тутишга, иложи бўлса кўрсроқ бўлишга аҳд қилганди, лекин қари хонимнинг ҳавосини кўриб лол қолди.

Мануфактурачининг қизи керак жойида ўзини ҳақиқий олийнасаб Монтемайорларга хос тутишни билар, мастлигида эса Гекуба¹га хос улуғворлик намоёиш ётарди. Ярим осилган қовоқлари остидаги кўзларида эса ҳукмдорликдан толиққан нигоҳлар акс этганини кўриб, Камила Перикола ўзини ҳатто бироз йўқотиб қўйди.

– Хоним, бу ерга келишимдан мақсад, ташрифингиз билан бизга марҳамат кўрсатиб, кеча томошамизга келганингизда, менинг сўзларимни бошқача тушунмаганлигингизга ишонч ҳосил қилмоқчи эдим.

– Бошқача? Қанақа бошқача?– такрорлади маркиза.

– Муҳтарама олиялари сўзларимни нотўғри тушунган бўлсалар, сизга нисбатан ҳурматсизлик қилгандек туюлиши мумкин.

– Менга нисбатан?

– Муҳтарама олиялари итоаткор чўриларидан хафа бўлмадиларми? Сиздек марҳаматли хоним тушунарсиз деб ўйлайман, биздек бечора артистлар хоҳишларидан қатъи назар, чегарадан чиқишлари мумкин... нега деганда бу мураккаб... нега деганда ҳаммаси...

– Афв этасиз мени, сеньора, нимага хафа бўлишим керак эди? Сизнинг ижронгиз жуда ажойиб эди. Эсимда қолгани шу, холос. Сиз буюк актрисасиз. Сиз жуда бахтлисиз, бахтлисиз. Дастрўмолча, Пепита... – Бу сўзларни маркиза тез айтганидан бироз тушунарсиз эди, лекин Перикола эсанкираб қолди. У азбаройи уялганидан қизариб кетди. Ниҳоят, бир амаллаб гудранди:

– Бу танаффус чоғида айтиладиган комедия ашулаларидан эди. Қўрққаним шундаки, сиз муҳтарама олиялари...

– Ҳа, ҳа, энди эсимга тушди. Мен барвақт кетгандим. Пепита, биз эртароқ кетдик-ку, тўғрими? Лекин бизни маъзур тутинг, сень-

¹ Г е к у б а – юнон афсоналаридаги Троя подшоси Приамнинг хотини. (Тарж.)

ора, биз сал эрта туриб кетдик, яна шундай ажойиб томошанинг ярмидан. Ҳаҳ, эсим қурсин-а, нимага кетувдик? Пепита... ҳа, бироз тобим қочиб қолувди.

Аммо бу кўшиқларнинг кимга қарата айтилганини тушунмаган биронта ҳам томошабин қолмаганди. Камила ўзича, балки маркиза эртақлардаги олийжанобликни атайлаб намоён этмоқчи, деган тахминга бориши мумкин эди. У йиғламоқдан бери бўлиб деди:

– Сиз шунчалик меҳрибонсизки, менинг болаларча шўхлигимга эътибор ҳам қилмагансиз, сеньора. Мени кечиринг, муҳтарама олиялари. Агар билганимда... Агар билганимда эди сизнинг қанчалик меҳрибонлигингизни. Сеньора, ижозат беринг, қўлингизни ўпай.

Донья Мария ҳайрон бўлиб қўлини узатди. Анчадан бери ҳали ҳеч ким унга бундай самимий илтифот кўрсатмаган эди. На қўшнилари, на савдогарлар, на хизматчилар, ҳатто Пепита ҳам ундан ўзини олиб қочарди, қизи ҳам ҳеч қачон унга бундай муомала қилмаган. Буларнинг бари унинг руҳиятига бошқача таъсир этди, яна ҳам аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, у жуда ҳам таъсирланиб кетганидан, сергап бўлиб қолди.

– Хафа бўлиш, хафа... Сиздан-а?.. Менинг ажойиб, менинг истейдодли болажоним. Мияси суюлган бир кампир, сиздан хафа бўладими? Қизалоғим, менга шундай туюлдики, гўё мен, шоирларимиз айтгандек, булутлар ортидан фаришталар суҳбатини тинглагандек бўлдим. Овозингиз ҳаётимизда янги хазина очиб берди. Мана бу сатрларни қандай ажойиб куйладингиз:

Дон Хуан, модомики муҳаббатим қадрига етаркансиз,
Тўла ишончни аҳмоқлик деб ўйлаш не ҳожат?
Борди-ю, хавотирларим сизга ёқмаётган бўлса,
Кўполлигимни юзимга солишнинг ҳам кераги йўқ...

ва ҳакозо.

Бу қандай сўзлар эканлигини биласизми? Биринчи актнинг охирида қандай ишора қилдингиз? Эсингиздами, қўлингиз билан — мана бундай. Бу ишора муқаддас Биби Марямга тегишли. У Гавриилдан изоҳ талаб қилаётган пайт: қандай қилиб мен фарзанд кутмоғим керак? Йўқ, йўқ, мендан балки жаҳлингиз ҳам чиқар... лекин мен сизга бир ишора ҳақида гапирмоқчиман, истасангиз эслаб қолиб, қачондир фойдаланарсиз. Ҳа, бу ўша Дон Хуан де Ларани кечираётган саҳна кўринишига жуда мос тушарди. Сиздан бекитмоқчи эмасман, бу ишорани мен бир марта қизимда кўрган эдим. Менинг қизим жуда чиройли... бу ҳамманинг фикри. Сиз... сиз қизимни, донья Клари билармидингиз, сеньора?

– Муҳтарама олиялари бизга лутф кўрсатиб, театримизга тез-тез ташриф буюриб турардилар. Мен графиняни яхши билардим.

– Тиз чўкишни бас қилинг, болажоним. Пепита, тезда Хенаритога айтинг, меҳмонимизга печенье келтиришсин. Тасаввур қилинг-а, бир гал биз тортишиб қолдик, негалиги эсимда йўқ. Бунга ажабланмаса бўлади, биз оналар ҳаммамиз ҳам, баъзан... Сиздан илтимос, менга яқинроқ ўтиринг. Сиз гўё қизимнинг менга нисбатан бепарволик қилаётгани ҳақидаги миш-мишларга ишонмасиз деб ўйлайман. Сиз буюк аёлсиз, ажойиб қалб соҳибасиз, аминманки, бундай ишларда бошқалардан кўра узоқроқни кўра биласиз. Сиз билан суҳбатлашиш нақадар ёқимли. Сочларингиз қандай ажойиб! Қандай ажойиб сочлар! Қизим жиззакилик ва баджаҳллик нималигини билмайди,

салоҳият ва назокатда тенгсиз. Ўртадаги тушунмовчиликлар учун албатта, мен айбдорман. Мени тезда кечириб юбориши, ҳайрон қолгудек мўъжиза эмасми. Ўша куни ҳам бизда худди шундай кичкина бир англашилмовчилик рўй берганди. Иккаламиз ҳам ўйламай гапириб қўйиб, ҳар биримиз ўз хонамизга қамалиб олгандик. Кейин эса иккаламиз ҳам қайтиб келиб, бир-биримиздан кечирим сўрадик. Фақат ўртадаги эшик бизга ғов бўлиб турар эди, иккаламиз уни икки томонга қараб тортқилардик. Кейин у менинг юзимни шундай ушладики... мана бундай, ўзининг оппоқ қўлчалари билан, мана бундай! Қаранг-а!

Маркиза креслодан тушиб кетгудек бўлиб олдинга энгашиди-да, кўзларидан қувонч ёшлари тўкиб:

— Фаришталарга хос бўлган ҳаракатни қилиб кўрсатди. Мен буни илоҳий ишора десам ҳам бўларди, чунки булар бари худди бир тушдек эди. Мен хурсандман келганингиздан, — давом этиб деди у, — чунки, баъзи бировлар гапиргандек, қизим менга нисбатан ёмон муносабатда бўлмаганини энди ўз оғзимдан эшитдингиз. Ишонинг, сеньора, ҳамма айб менда эди. Менга қаранг. Менга яхшилаб қаранг. Бу қандай бемаъни тасодифки, шундай ажойиб қизнинг онаси мендай бир калтабин бўлиши. Мен феъли оғир одамман. Тинкани қуритадиган. Сиз ва у буюк аёлсизлар. Йўқ, менинг сўзимни бўлмайдиган, сизлар ноёб аёлсизлар. Мен эса бор-йўғи асаблари чарчаган, ўйламай иш қиладиган аҳмоқ аёлман. Ижозат беринг, мен сизнинг оёқларингизни ўпай. Мен тоқат қилиб бўлмайдиган одамман, ҳа, тоқат қилиб бўлмайдиган...

Шу пайт қари хоним росманасига оромқурсидан тушиб кетди; Пепита уни кўтариб олиб каравотига ётқизди. Перикола эса ўзини йўқотиб уйига йўл олди, келиб, кўзгу олдида чўкди-да, ўз кўзларига тикилган ва юзларини қўллари орасига олган ҳолда узоқ ўтирди.

Пепита маркизанинг бундай оғир ҳолатларига тез-тез гувоҳ бўлиб турарди. У етимча эди, уни Лиманинг ғалати даҳоси — мураббия Мария дель Пилар тарбиялаганди. Перунинг икки буюк аёлининг яқкаю ягона учрашуви (келажакда тарихда уларни шундай аташган) ўша куни бўлиб ўтганди, яъни донья Мария Санта Мария-Роси де лас Росас ибодатхонасига келиб, мураббиянинг ҳузурида бу ерга қарашли етимхонадан бирор-бир фаросатли қизни ўзига ёрдамчиликка олмоқчи эканлигини билдирди. Роҳибалар мураббияси рўпарасидаги ҳазилкаш рассомлар чизган сурат кўринишидаги бу кампирга диққат билан тикилиб қолди. Дунёдаги энг донишманд одамларда ҳам битта камчилик бўлади. Мураббия Мария дель Пилар ҳар қандай тўпори ва калтабин бўлиб кўринган инсонларнинг ҳам бахтсиз қалбини тушунадиган инсонлар тоифасидан эди. Лекин маркиза де Монтмайорга келганда, у ожизлик қилди. Маркизага кўплаб саволлар берди, сўнгра чуқур хаёлга чўмиб, сукут сақлади. У Пепитага олий насабларга хос тарбия беришни ўйларди, яна у бу қари хонимдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишни истарди. Шу важдан ҳам у хаёлидаги саволлар исканжасидан тоқатсизланиб, рўпарасидаги Перунинг энг бой, лекин энг сўқир аёлига тикилиб қолганди.

Мураббия ҳаёти тарих белгилаган вақтдан бир неча аср илгарилаб кетган ғояга муҳаббат билан тўлиб-тошган инсонлар сирасига кирарди. У ўз даврининг қотиб қолган қарашлари билан курашдан чарчамас, атрофидаги аёлларнинг қандай бўлмасин қадрига етишга ҳаркат қиларди. Ярим кечаси хўжалик ҳисоб-китобларини тугатиб, у шу зайл ақлга сифмайдиган орзулар уммонига шўнғир, аёллар аёлларни

химоя қилгани оёққа турадиган кун ҳақида; йўлга чиққан аёллар; хизматдаги аёллар; қари ва касалманд аёллар; Потъси шахталарида кўрган аёллар; тўқувчилик устахонасидаги аёллар; ёмғирли кечаларда эшик тагидан топиб олинган қизалоқлар ва ҳоказолар ҳақида ўй сурарди. Лекин эртасига бошланган янги кун ҳақиқатга тик боқишга мажбур қиларди. Перу аёллари, ҳатто роҳибалар ҳам, икки тушунча билан яшашарди. Уларнинг аввалбошдаги ва келажакдаги бахтсизликларининг биринчиси, — улар эркакни ўзига боғлаб, суянчиқ қилиб олиш даражасида жозибадор эмасликларида бўлса, иккинчиси эркакларнинг бир бора эркалатишлари барча қийинчиликларни ювиб кетиши эди.

Мураббия Лиманинг ён атрофидан бошқа жойларни билмас, шунинг учун бу ердаги бузуқликларни одатдаги ҳолат деб ўйларди. Биз ҳозирги даврдан унинг замонасигача бўлган ҳаётга назар ташлар эканмиз, унинг барча умидлари рўёбга чиқмайдиган хомхаёл эканлигини яхши биламиз. Унинг даражасидаги йигирмата аёл ҳам ўша замон одамларининг дунёқарашига ҳеч қандай янгилик кирита олмасди. Шундай бўлса ҳам, у тинмай меҳнат қилар, бу ҳаракатлари билан масалдаги минг йилда битта бугдой келтириб, ойга қадар хирмон уймоқчи бўлган қалдирғочни эслатарди. Бу тоифа одамлар эса ҳар бир даврда ҳам топилиб туради; донларини ўжарлик билан ташийишда давом этишар экан, атрофдагиларнинг истехзолари уларни ҳатто завқлантиради. “Кийган кийимини қаранглар! — қичқирамиз биз. — Кийган кийимини қаранглар!”

Унинг баркашдек қизғиш юзи катта меҳрибонликни, ундан-да кўпроқ ҳақгўйликни ифода этарди ёки ҳаммасидан кўра кўпроқ бошлиқ эканлигини кўрсатаётгандек бўларди. Унинг барча ишлари: касалхоналар, етимхоналар, ибодатхона, ҳожатбарорлик юришлари — барчаси-барчаси пулга бориб тақалар эди. Ҳеч ким унингчалик эзгуликдан самимий завқлана олмасди, лекин у ўзининг барча ҳаракатлари, меҳнатлари, ҳатто эътиқоди билан ҳам идорадаги тўрачиликка қарши курашар, ибодатхоналар бошқаруви бошлиғидан ҳақ талаб қилиб чарчамасди. Лиманинг бузруги — кейинчалик биз унинг ижобий томонлари билан ҳам танишамиз, — ибодатхона мураббиясини кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ деб айтсак ҳам ҳақимиз кетади. Баъзан бузруқ ота ҳаёт ва ўлим ҳақидаги мулоҳазалари чоғида, ажал бир куни бу серқатнов кампирнинг ҳам қадамини узишини ўйлаб, кўнгли анча ҳаловат топарди.

Бир куни мураббия фақат юзида намоён бўлаётган қарилик аломатини эмас, балки ундан ҳам хавфлироқ бўлган бир огоҳлантириш эпкинини сезгандек бўлди. Ана шунда у биринчи марта кўрқувдан музлаб кетди: ўзи учун эмас, иши учун. Перуда яна ким ҳам унинг учун муҳим бўлган нарсаларнинг қадрига етарди? Шуларни ўйлаб, ўша куни тонг саҳарда ўрnidан туриб ибодатхонани, касалхоналарни, етимхоналарни айланар экан, ўрнига қолдириши мумкин бўлган одамни излай бошлади. У бир маъносиз бўш нигоҳдан иккинчисига, ундан учинчисига шошиб кўз югуртирарди, камдан-кам ҳолларда улардан бирида тўхталар, шунда ҳам ишончдан кўра кўпроқ умид билан тикиларди. У етимхона ҳовлисида кир юваётган бир тўп қизларга дуч келиб қолди. Унинг эътиборини ўн икки ёшлар чамасидаги бир қиз ўзига жалб этди. У тоғорани тўлдириб кир юваётган дугоналарининг ишини бошқарар ва айни бир вақтда авлиё Роса Лимснинг ҳаётидаги қизиқ воқеалар ва у кўрсатган қароматлар ҳақида завқ билан гапириб берарди. Шу тариқа мураббиянинг изланишлари Пеппи-

тада тўхтади. Улуғ ишлар учун тарбияланувчиларни ҳар доим улкан машаққатлар кутади. Устига-устак сезгир, ҳиссиётли ва рашкчи роҳибалар орасида бу ишни амалга ошириш янада ҳам кўпроқ эҳтиёткорликни талаб этарди.

Пепитани энг ёқимсиз ишлар билан кўмиб ташлашди, эвазига унга ибодатхона иш бошқаруви билан боғлиқ барча жараёнлар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб беришди. У мураббия бориши керак бўлган барча жойларга доимий ҳамроҳ эди, бундай сафарларда қандай вазифани адо этиши муҳим эмасди, тухум ва сабзавотларга қараб турса ҳам унинг ёнида бўлса, шу бас эди. Гоҳо шундай бўлардики, туйқусдан пайдо бўлиб қолган мураббия у билан узундан-узоқ суҳбатлар қуради, бу суҳбатларнинг мавзуи фақат роҳибалар ҳаёти тўғрисида бўлмай, балки аёлларни қандай бошқариш ҳақида, юқумли касалликлар билан оғриганларнинг чодирини қандай жойлаштириш ва қандай қилиб эҳсон йиғиш кераклиги хусусида бўларди. Пепита донья Марияга дастёрликка юборилиги, унинг ақл бовар этмас юмушларига киришиши унинг буюклик пиллапоясини сари кўйилган қадамларидан бири эди. Пепита икки йилча маркизанинг уйига аҳенда келиб турди, келганда ҳам қиём бўлар-бўлмас қайтиб кетарди. Кейин у бу қасрга бутунлай кўчиб келди. У ҳаётдан қулай шароитни ёки бахтни кутишга ўргатилмаганлиги сабаб, янги жойдаги даҳшатларни ҳисобга олмаганда бу ердаги ҳаёт ўн тўрт ёшли қизалоқ учун у даражада ёмон эмасди. Мураббиянинг уни доим зоҳиран кузатиб туриши ҳаёлига ҳам келмасди. Тиришқоқлик билан қилаётган хизматлари, ортиқча мажбуриятлар чиниқтиришдан кўра зарар бермаслигини назорат қилиб бориш мураббиянинг мажбурияти ҳисобланади.

Пепитанинг чекига тушган синовлар фақат қисмангина жисмоний меҳнат эди; масалан, хизматчилар донья Мариянинг касаллигидан фойдаланиб, қасрнинг ётоқхона эшикларини ўз қариндошлари учун очиб беришар ва улар хоҳлаган нарсаларини тортинмай, беркитмай шилиб кетаверишарди. Бу ҳолга фақатгина Пепита қаршилик кўрсатгани сабаб, аксар ноқулай аҳволга тушиб қоларди, хизматчилар унинг устидан кулиб, пичинг қилишар, у эса бунга чидашига тўғри келарди. Лекин беканинг булар билан иши йўқ, уйдаги бу чархланган ақлнинг ҳам ўзига яраша дарди бор эди. У донья Марияга шаҳар бўйлаб қилган сайрларида ҳамроҳлик қиларкан, баъзан шартли кетиб, парти қолган хонимнинг кўнгиллари бирдан черковга киришни тусаб қоларди, у ўзининг йўқотган эътиқоди ўрнини тобора кўпроқ ирим-сиримлар билан тўлдириб бормоқда эди.

– Шу ерда қуёшда тобланиб тур, болажоним, мен бирров...

Шундай деб кетган донья Мария меҳроб олдида орзулар оғушида барча нарсани унутар ва черковнинг бошқа эшигидан чиқиб кетарди.

Пепита мураббиянинг тарбиясида ўта итбаткорликка ўргатилгани учун ҳам анча соатлардан кейин ўзида журъат топиб, черковга кирган чоғида ҳам у ерда хонимни кўрмас, шунда ҳам яна қайтиб келиб, қоронги тушгунча бурчакда тураверарди. Ана шу аҳволда барчанинг кўз ўнгида у болалик тортинчоқлигининг барча азобли синовларидан ўтишига тўғри келарди. У ҳали ҳам етимхона кийимини кийиб юрар (уларни бошқа кийимга алмаштиришга донья Мариянинг бир дақиқалик эътибори етарли бўларди), баъзан унга шундай туюлардики, фақат туюлибгина қолмасди, – эркаклар унга бошдан-оёқ назар ташлаб, ўзаро пичирлашиб ўтиб кетишарди. Унинг қалби ҳам кам азобланаётгани йўқ. Шундай кунлар ҳам бўлардики, донья Мария

бирданига унинг борлигини эслаб қолар, очилиб-сочилишиб суҳбатлашар, мактублардаги нозиктаъб, дилкаш инсонга айланиб қоларди-да, сўнгра яна ўзи билан ўзи бўлиб, кўпол ёки қаттиқ гапирмаса ҳам, ҳеч ким билан гаплашмай, хаёл дунёсига гарқ бўларди. Маркиза билан бир-бирига суянчиқ бўлиб яшаш ҳақидаги умид гуллари Пепитанинг юрагида очилмасдан сўлиб йўқ бўлди. У қаср бўйлаб оёқ учида жимгина одимлар экан, суянчиқни фақат ўз бурчига содиқликдан ва уни бу ерга юборган мураббияга садоқатдан қидирарди.

Яна бир нарса ойдинлашдики, бу нарса маркиза ва унинг ёрдамчиси ҳаётига жиддий таъсир этмай қолмади. “Қадрдон онажоним, — деб ёзган эди графиня, — об-ҳаво тоқат қилиб бўлмайдиган даражада оғир, устига-устак боғлардаги ўсимликларнинг гуллаши бу бетоқатлигимни янада оширмоқда. Агар ҳиди бўлмаганида гулларга чидаш мумкин эди. Шу туфайли ҳам сизга одатдан ташқари қисқароқ хат ёзишга ижозат сўрайман. Хатни жўнатиш пайтигача Висенте вақт топиб улгурса, роҳат билан ушбу саҳифанинг қолганини тўлдирар, сизга шунчалик қувонч бағишлайдиган менинг зерикарли ҳаётимни икир-чикирларигача ёритиб берар. Бу йил кузда ният қилганимдек, Гриньян-ан-Провансга бормайман, чунки октябрь ойи бошларида фарзанд кутяпман”.

Қанақа фарзанд? Маркиза деворга суяниб қолди. Донья Клара лов этиб алангага айланувчи, безор қилувчи ғамхўрликни олдиндан кўра билгани учун, бунинг олдини олиш мақсадида, энг муҳим янгилик ҳақида шунчаки гап орасида қистириб ўтган эди. Лекин бу ҳийла барибир иш бермади. Бу янгиликка жавоб тариқасида машҳур йигирма учинчи хат ёзилган эди.

Ниҳоят маркизанинг безовта бўлиши учун баҳона топилди: унинг қизи она бўляпти. Донья Клара учун зерикарли ҳаётнинг бошланиши бўлган бу янгилик маркизанинг туйғулари дунёсида янги қирраларини очиб берди. Авваламбор, у тиббиёт фанининг ва фойдали маслаҳатларнинг конига айланди. У шаҳардаги барча табибларни ва дояларни суриштириб чиқди, Янги Дунё еридагиларини ҳам халқ табobati донишмандлигининг маслаҳатлари билан тўлдириб ташлади. У андишани унутиб, ирим-сиримларга берилиб кетди. Боласини ҳар қандай ёмонликлардан сақлаш учун ваҳшийлашиб борарди. У ман этилган нарсалар рўйхатини тузиб чиқди. Уйда биронта ҳам тугун боғлаш мумкин бўлмай, хизматкорларга соч ўриш ҳам ман этилди. Ўзининг ҳаммаёғига туғруқни осонлаштирувчи кулгили туморлар осиб ташлади. Зиналарнинг жуфт сонли пиллапоялари қизил бўр билан белгилаб чиқилди, хизматкорлардан биронтаси тасодиф билан, жуфт сонли пиллапояга оёқ босгудек бўлса, тавба қилиб йиғлашларига қулоқ солмай, уйдан ҳайдаб солишарди. Донья Клара хоҳлаган пайтида ўзи истаган болаларидан бири билан истаган ҳазилини қилиши мумкин бўлган ёвуз Табиатнинг кўлига тушиб қолганди. Унинг қаҳрини юмшатувчи бир қатор қонун-қоидалари бор эдики, қадим-қадимдан деҳқонларнинг аёллари бу қоидалардан ўзига ҳимоя топиб келишган. Кўпсонли гувоҳлар сафи бу ишларда қандайдир ҳақиқат бор эканлигини кўрсатиб турарди. Булардан фойда бўлса борки, зарар тегмасди. Лекин маркиза фақатгина урф-одатлар билан чекланиб қолмай, насларнинг бу масалага оид барча ёзма ақидаларини ҳам ўрганиб чиқди. У каллаи саҳарлаб туриб, тонгги ибодат маросимида ошиқар, меҳроб олдидаги панжарани жазавага тушгудек бўлиб сиқар, гўё шу билан бу ранг-баранг ҳайкалчалардан лоақал бирон-бир белги дейлик, табассумнинг соясими, ё сирли тарзда бош силкиб қўйишми

ундирмоқчи бўларди. Ҳаммаси яхши ўтиб кетармикан? Эй худойим, ҳаммаси яхши ўтиб кетармикан?

Баъзан кун бўйи ибодат қилаверганидан ичида бир нима узилган-дек бўларди. Табиат кар. Тангри бефарқ. Инсон эса ҳаёт жараёнида бирон нима ўзгартиришга ожиз. Шундай пайтларда у бирор-бир му-юлишда карахтланиб туриб қолар, умидсизликдан боши говлаб бо-рар, деворга суянган ҳолда маънисиз бу дунёдан бош олиб кетгиси келиб қоларди. Лекин кўп ўтмай юрагидаги Яратганнинг қудратига бўлган ишонч бош кўтариб, қизининг каравоти тепасига ёқиб қўйил-ган шамни алмаштиргани уйга чопар эди.

Ниҳоят, бундай воқеага тайёргарлик кўраётган перулик оилалар-нинг энг олий маросимларини адо этиш пайти келди: улар Санта де Клуksamбуква зиёратгоҳига йўлга отланишди. Умуман, урф-одатлар қандайдир таъсир кучига эга бўлса, бу зиёратгоҳ — биринчи галда эди. Бу ер уч хил диндаги эътиқод эгалари томонидан обод қилинган бўлиб, қадим замонлардаёқ инкларнинг мушкул аҳволга тушиб қол-ганлари, тошни кучиб, ўзларини қамчи билан савалаб самодагилар-га илтижоларини етказишган. Маркиза тахтиравонда айнан ана шу томонларга қараб йўл олди. Авлиё қирол Людовик кўпригидан ўтил-са, у ёғи қўл узатгудек жой. Бу аёллари тўладан келган, филхиром юришлари ва майин табассумлари билан киши ҳавосини келтиради-ган, ҳавоси тиниқ, суви муздай, беҳисоб фавворалари отилиб тур-ган, ёқимли мусиқадай оҳанг таратувчи қўнғироқлар шаҳри эди.

Агар Клуksamбуква шаҳрида бахтсизлик юз берса ҳам унинг заҳ-рини баланд Анд¹ тоғлари, шаҳар кўчаларини тўлдирган енгил ҳаво ўзига оладигандек эди гўё. Узоқдан шаҳарнинг оқ деворлари, чўк тушиб букчайган тоғлари кўриниши билан маркиза кўлидаги тасбеҳ-ни ўгиришдан тўхтади, хавотир аралаш ўқиётган дуолари ҳам лабида қотиб қолди.

У келиб тушган мусофирхона ҳовлисида ўтирмади ҳам, жойла-шиш масаласини ўзинг ҳал қил деб Пепитани қолдирди-да, тўғри черковга йўл олди. Маркиза черковда чўк тушиб, кафтини кафтига секин-секин урганча узоқ туриб қолди. У қалбига қўйилиб келаётган гайриодатий итоаткорлик туйғусига қулоқ тутарди. Ким билсин, ис-сигида Тангри ва қизининг ўз ишларини қилишга қўйиб берган маъқулдир? Шу ерда пахтали кўйлак кийган, туморлар ва шамлар сотиб ўтириб, эртадан-кечгача фақат пул ҳақида гаплашувчи кам-пирларнинг пичирлашишлари ҳам унинг асабига тегмасди. Эҳсон ундириш ниятида атрофида айланиб безор қилаётган, сўнгра алами-дан полни тузатиш баҳонасида ўтиргани қўймай ҳадеб турғизиб юбо-раётган уста ҳам уни фикридан чалғита олмасди. Ниҳоят, у ёруғлик-ка чиқиб фаввора пиллапоясига ўтирди. Боғлар атрофини босиб кет-ган, саф тортиб юрган ногиронларга қаради. Осмонда доира ясаб учиб юрган учта лочинга тикилди. Бир вақт фаввора ёнида ўйнаб юрган болақайнинг кўзи унга тушдию бақрайиб қолди, сўнг қўрққанидан тирақайлаб қочиб қолди, шу атрофда юрган лама² (қалин мўйнаси ўзига ҳам огирдек туюлган бўйни узун мулойим нигоҳли урғочи) пиллапоялардан аста-аста қадам ташлаб, хонимнинг ёнига тушиб келди-да, силаб қўйинг дегандек бахмал тукли қабарик бурнини чўзди. Ламалар одамлардан ҳуркмасди, ҳатто ўзини шулардан бири деб та-

¹ Жанубий Америка тоғлари. (Тарж.)

² Л а м а — жанубий Америка туяси. (Тарж.)

саввур қилса ҳам ажабмас, баъзан суҳбатлашиб турган даврага бошини суқиб, гўё ҳозир у ҳам ўзининг тушкун, лекин ақлли фикр-мулоҳазаларини билдирадигандек бўлиб туради. Кўп ўтмай донья Марияни бунақа опа-сингиллардан яна бир нечтаси келиб ўраб олди. Уларнинг нигоҳи гўё, хоним нега чапак чалаяпсиз ёки бош кийимингиздаги тўрнинг нархи қанча деб сўраётгандек эди.

Донья Мария Испаниядан келган хатларни қаерда бўлмасин зудлик билан келтириб беришларини айтди. У секин юриб майдонга келиб ўтирган ҳам эдики, қўрғондаги хизматкор болалардан бири югуриб келиб, унинг қўлига муҳрланган қатта хатжилдни тутқизди. Донья Мария шошмасдан хатни очди. Ўзини босиб олган ҳолда олдин куёвининг ҳазил-мутойибага, меҳр-муҳаббатга тўла хатини, сўнгра қизининг йўллаган мактубини ўқиб чиқди. Иккинчиси атайлаб маркизанинг дилини оғритиш учун ўйлаб топилгандай, турли-туман пичингларга тўлиб-тошганди. Хатдаги ҳар бир гапни маркиза кўзлари ила шимиб олар, сўнгра эса уларни тушуниш ва кечириш қобигига ўраб юрагига жо этарди. Охири у ўрнидан турди-да, кўнгил сўраб турган ламаларни оҳиста четга суриб, черковдан қайтди.

Донья Мария черковда ва майдонда кунни кеч қилгунча, Пепита жойлашган хоналарини тартибга келтирди. Ҳаммолларга қатта саватларни қаерга қўйишни кўрсатиб, ўроғлик турган меҳроб, ўчоқ, шоҳи чойшабларни ва донья Кларанинг портретини чиқазиб қўйди. Ошхонага тушиб, ошпазга маркиза учун пишириладиган бўтқани қандай тайёрлашни тайинлади. Сўнг хонага қайтиб келиб, кута бошлади. Хиёл ўтиб, устозига хат ёзишга қарор қилди. У патқаламни қўлида тутганча узоқларга тикилди-да, лаблари титрай бошлади. Мураббия Мария дель Пиларнинг қизариб, тозалик уфуриб турган юзлари ва ажойиб тим қора кўзларини кўргандай бўлди. Ҳатто мураббиянинг овози қулоғига чалингандек туюлди: кечки овқатдан кейин (етимчалар ерга қараб, қўл қовуштириб ўтиришарди), кун бўйи қилинган ишлар якунини чиқаради ёки шамлар ёғдусида касалхона каравотлари орасида туриб, тунги мулоҳаза учун мавзу эълон қилади. Лекин ҳаммадан ҳам кўпроқ қизалоқ кутилмаган суҳбатларни эслади. Мураббия (қизалоқнинг ёши улғайишини ҳам кутиб ўтирмай) ўз мажбуриятлари ҳақида ўртоқлашганда, Пепита билан ўз тенгидай суҳбатлашарди. Бу хилдаги суҳбатлар фаросатли болани ҳайратга ва хавотирга солиб қўйиши аниқ эди, Мария дель Пилар эса буни суиистеъмол қиларди. У Пепитанинг дунёқарашини кенгайтириб бориш билан бирга ёшига тўғри келмайдиган масъулиятни сингдириб бормоқда эди. Шу тариқа ўзи ҳам ўйламаган ҳолда у Пепитанинг кўз олдида ёндириб, кул қилиб юборгудек қудратга эга шахс сифатида гавдаланарди, гўё Семела олдида Зевс ўзининг илоҳий қудрати билан намоён бўлгандек. Бундай пайтда Пепита ўзини ночор, фойдасиз одам ҳис қилиб қўрққанидан хилватда йиғлаб ҳам оларди. Кейин мураббия ёш болани узоқ муддатли ёлғизлик синовиға маҳкум қилди. Шунинг учун ҳам Пепита ўзининг ташландиқ экани ҳақидаги хаёлар билан курашиб яшашига тўғри келарди. Мана энди ҳеч ким уни танимайдиган қаҳвахона меҳмонхонасида, баландлиги сабаб бошни айлантирувчи ёт тоғларда Пепита ўзига қадрли бўлган, қалбига энг яқин одамнигина қўмсаб соғинарди.

У узук-юлуқ жумлалардан иборат, сиёҳлари чаплашган хат ёзди. Кейин бўтқанинг таъмини текшириш ва яна ўтин сўраш учун пастга тушиб кетди.

Хонага маркиза кириб келди-да, столга ўтирди. “Мен ортиқ ҳеч нарса қила олмайман. Нима бўлса бўлар”, — пичирлаб деди хоним. У

бўйнида осифлиқ ҳар хил ирим туморларини ечди-да, ўчоқдаги ёниб турган оловга ирғитди. Уни ғалати ҳиссиёт чулғаб олганди, тўхтовсиз қилинган ибодати билан Тангрини ўзига қарши қилиб қўйгандек эди гўё. Шу ваздан ҳам Унга ҳасрат қилиб: “Охир-оқибат ҳаммаси бировнинг қўлида. Мен энди бошқа ҳеч нарсага таъмагирлик қилмайман, нима бўлса бўлар”, – деди. У қўлларини чаккасига тираб, заҳарли хаёллар сурганча анча ўтирди. Бир вақт кўзи Пепитанинг хатига тушди ва беихтиёр хатни очиб ўқий бошлади. Лекин хатдаги сўзларнинг маъносини англагунча хатнинг ярмидан кўпини ўқиб бўлган эди: “...аммо буларнинг барчаси мен учун аҳамиятсиз, агар Сиз мени яхши кўрсангиз, мени у билан қолишимни истасангиз... Мен бу ҳақда Сизга айтишим керак эмасди, лекин баъзан ярамас хизматкорлар мени хонамда қулфлаб қўйиб, нарсаларни ўғирлашадди, муҳтарама хоним эса бу ишни мени қилди деб ўйлашлари ҳам мумкин. Умид қиламанки, бундай бўлмайди. Умид қиламанки, Сиз соғ-саломатсиз, касалхонада ва бошқа жойдаги ишларингизда ҳам ҳаммаси яхши кетяпти деб ўйлайман. Сизни умуман кўрмаётган бўлсам ҳам, мен доим Сиз ҳақингизда ўйлайман ва эслайман. Айтган гапларингизни мулоҳаза қиламан, менинг қадрдон мураббиям. Мен фақат Сиз хоҳлаган ишларнигина қилишни хоҳлардим, лекин менга бир неча кунга ибодатхонага қайтишимга ижозат берармикансиз? Мумкин бўлмаса, керак эмас. Мен бу ерда ёлғизман ва ҳеч ким билан гаплашмайман ҳам. Билмадим, балким Сиз мени унутиб ҳам юборгандирсиз. Агар Сиз менга икки энлик хат ёзишга бир неча дақиқа вақт топа олсангиз, мен уни кўз қорачиғимдек асрардим, лекин мен биламан, Сизнинг қанчалик банд эканлигингизни...”

Донья Мария хатнинг у ёғини ўқиб ўтирмади, буклаб нарига суриб қўйди. У бир неча сония ҳасад оловида ёнди. У ҳам онахон сингари ўзига яқин бўлган инсоннинг қалбига якка ҳоким бўлишни жуда истарди. Ундан ҳам кўпроқ у мана шундай оддий туйғуларни ҳис қилишни, муҳаббатини бўғиб турган такаббурлик ва манманлик юкини олиб ташлашни хоҳларди. Ўзида бўлаётган бу алғов-далғовликларни енгиш учун ибодат китобини қўлига олиб, ундаги мавзуларга фикрини жамлашга уринди. Бироқ, бир дақиқадан кейиноқ хатни охиригача ўқиб чиқиш хоҳиши устун чиқиб, уддалай олса, бундай лаззат сирининг тагига етишга қарор қилди.

Пепита хизматкор билан кечки овқатни келтирди. Донья Мария китоби оша унга тикилар экан, энди унга осмондан тушган фариштага қарагандек қарар, ҳар бир ҳаракатини эътибор билан кузатарди. Пепита эса хонада овоз чиқармай юрар, дастурхон тузаб, хизматкорга пичирлаб кўрсатмалар берарди.

– Хоним, овқат тайёр, – деди у, ниҳоят.

– Сен-чи, болажоним, мен билан бирга овқатланмайсанми? – Одатда Пепита Лимада маркиза билан бир дастурхонда ўтирарди.

– Сизни чарчаган бўлсангиз керак деб ўйлаб, пастда овқатланиб олган эдим хоним.

“Унинг мен билан овқатлангиси келмаяпти, – деб ўйлади маркиза. – У менинг қанақа эканлигимни билиб, мендан юз ўгирди”.

– Хоним, овқатингизни еб бўлгунча китобни овоз чиқариб ўқиб турайми? – деб сўради Пепита, хатога йўл қўйганини тушуниб.

– Йўқ, хоҳласанг дам олишинг мумкин.

– Раҳмат, хоним.

Донья Мария ўрнидан туриб столга яқинлашди. У қўлини стул суянчигига қўйиб дудмалланиброқ деди:

– Болажоним, мен эрталаб Лимага хат жўнатыпман, истасанг, хатинг бўлса, меникига қўшиб жўнатишинг мумкин.

– Йўқ, менда хат йўқ, — деди Пепита. Кейин шошиб қўшимча қилди: — Мен пастга тушиб, сизга ўтин олиб келишим керак.

– Ахир сен мураббия Мария дель Пиларга хат ёздинг-ку, чирогим?... Ё жўнатмоқчи эмасмисан?..

Пепита ўзини ўчоқ билан оворадек кўрсатди.

– Йўқ, мен уни жўнатмайман, — деди у ва маркиза унга ҳайрат билан қараб турганини сезиб сукутга чўмди. — Мен бу фикримдан қайтдим.

– Сендан хат олиб мураббиянинг боши кўкка етиши аниқ. У жуда ҳам хурсанд бўлиб кетади. Мени айтди дерсан.

Пепита дувва қизариб кетди. Шундай бўлса-да, овозини баландлатиб деди:

– Хўжайин кечга сиз учун яна ўтин тайёрлаб қўйишга ваъда берди. Мен ҳозироқ келтиришларини сўрайман.

У кўз қири билан кампир томонга қаради ва унинг ғамгин кўзларини катта-катта очганча ҳамон синчковлик билан тикилиб турганини кўрди. Пепитага бундай нарсалар ҳақида гапириш ножойиздай туюларди, лекин мана бу ғалати хоним буларни барини юрагига яқин олганини кўриб, очиқ айтишга жазм қилди:

– Йўқ, бу бўлмағур хат эди. Бу хат яхши эмас эди.

Донья Мариянинг таажжуби бадтар ортди.

– Нима деяпсан, жон қизим, менимча, хат жуда ажойиб ёзилган эди. Менга ишонавер, мен буни биламан. Йўқ, йўқ, нима сабабдан у ёмон бўлиши керак экан?

Пепита бу мавзуга яқун ясаш учун сўз қидириб, чимирилди.

– Хат унчалик эмас... у унчалик... кучли эмас эди, — деди у. Шу билан бошқа чурқ этмади. Қизалоқ хатни хонасига олиб кетди ва ўша томондан хатнинг йиртиб ташлангани эшитилди. Сўнг у ўз ўрнига кириб ётди. Қоронғи бурчакка тикилар экан, қилиб қўйган барча ишларидан хижолат торта бошлади. Ҳайратдан донг қотган донья Мария эса столга келиб ўтирди.

У ҳеч қачон мардона бўлишга ҳаракат қилмаган: на ҳаётда, на севгида. Ҳозир у ўзининг туморини, тасбеҳларини ва маст-аласт пайтдаги ҳолатларини ўйлади... у қизини ўйлади. У қизи билан ўзининг муносабатларини, ўтиб кетган гапларни кавлаштириб, эзмалик билан ўпкалашларини, ўринсиз гиналарини, қизини эътиборсизликда ва тўпориликда айблалашларини (ўша куни ақли хира тортиб, столни мушти билан ургани эсида) — барчасини хаёлидан ўтказди.

– Лекин буларда менинг айбим йўқ, — йиғларди у. — Шундайлигим учун мен айбдор эмасман-ку. Ҳаётимиз шунақа. Мени шундай тарбиялашган. Эртага мен ҳаётимни янгидан бошлайман. Фақат бироз сабр қил, болажоним, ҳадемай ўзинг кўрасан, ҳа, кўрасан.

Сўнг столни йиғиштирди-да, ўзининг Биринчи деб атаган хатини ёзишга киришди, — мардликнинг биринчи, эгри-бугри, чаласавод тажрибаси.

У олдин ёзган хатларида қизидан уни қанчалик яхши кўришини, жуда ҳам яхши кўрадими ёки унчалик эмасми эканини ўсмоқчиларини эслаб ўзидан уялиб кетди. Яқинда донья Кларадан олган мактубидаги бир-икки оғиз илиқ гапларни хотирасида тиклаб, уларни хасисларча замзама қила бошлади. Донья Мария хатда нималар ёзилганини тўла эслолмади, лекин эндиги хати бутунлай бошқача бўлади. Ҳаммаси очиқ-ойдин ёзилган, буюк қалб соҳибининг биринчи

мактуби бўлади. Ҳеч ким уларни нўноқ деб ҳисобламайди. Бу ўша қомусчиларимиз томонидан коринфликларга юборилган иккинчи нома деб ном олган машҳур эллик тўртинчи хат эди. Мангуликка юз тутган севги ҳақидаги хат бундай бошланарди: “Минглаб инсонлар орасида, бизнинг ҳаёт йўлимизда учрайдиганлари, болажоним...” ва ҳоказо. У хатни ёзиб бўлганида, тонг ёриша бошлаганди. Айвон эшигини очиб, Анд узра чарақлаб турган чексиз юлдузларга тикилди. Ҳаммага ҳам эшитиш насиб этмаган бўлса ҳам, бугун бутун оқшом юлдузлар жўр бўлиб куйлашди. Сўнг у шамларни бошқа хонага кўчирди, ухлаётган Пепитанинг устига энгашиб, унинг намиққан соч толарини юзидан суриб қўйди.

– Менга энди яшашга ижозат бер, жон қизим, – пичирлади у. – Ҳаммасини бошқатдан бошлай.

Икки кундан сўнг улар орқага қайтишди. Авлиё қирол Людовик кўпригидан ўтишаётганда эса бизга маълум бўлган бахтсизликка дуч келди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

ЭСТЕБАН

Бир кун эрталаб Санта-Мария-Роса де лас Росас ибодатхонаси эшиги тагидан саватчага солинган иккита ташландиқ чақалоқни топиб олишди, чақалоқларнинг иккови ҳам ўғил эди. Уларга эмизикли аёлни топиб келгунча ҳам кутиб ўтирмай исм қўйишди. Лекин бу исмлардан уларга ҳеч қандай наф йўқ эди, чунки болаларни ҳеч ким ва ҳеч қачон бир-биридан фарқлай олмасди. Уларнинг ота-онаси ким, бунга аниқлашнинг иложи бўлмади. Болалар улғайишгани сари шаҳарнинг гийбатчи хотинлари камгапликлари, хўмрайиб, гердаийб юришларидан уларни кастилияликлар деб эълон қилишди ва навбатма-навбат барча аслзода хонадонларни гуноҳкор қилиб чиқишди. Бу дунёда улар учун нажот фариштасидек бўлган одам ҳам топилди. Бу – черков мураббияси Мария дел Пилар эди. У эркак зотини кўргани кўзи йўқ бўлиши мумкиндир, лекин Мануэл ва Эстебанлар бундан мустасно эди. Баъзан шундай бўлардики, онахон кун охирида болакайларни ўз девонхонасига чақириб олиб, уларни ошхонадан ширинлик олиб келгани юборар, сўнгра Сида ҳақида, Иуда Маккавея, Арлекино¹нинг 36 бахтсизлиги ҳақидаги ҳикояларни айтишга тушиб кетарди. Онахон уларни яхши кўриб қолганди. Уларнинг хўмрайган кўзларига тикилиб қараб, улғайишнинг билинар-билинемас аломатларини кузатар экан, атрофини ўраб турган ҳаётдаги ирkit ва лоқайдлар сафи кенгаётганини ўзи ҳам бир неча бор сезганди.

Эгизаклар ибодатхонада роҳибаларнинг эътиборини тортиб, хаёлини бўлмайдиган даврларигача ўсиб-улғайишди. Бир оз пайт улар ибодатхона ташқарисида: шаҳардаги диний маросимларда қатнашиш, ибодатхона атрофидаги бута деворларга қайчилаб шакл солиш, меҳробни таъмирлаш, ибодатхона шифтларини йилда бир марта ҳўл латта билан артиб чиқиш каби юмушларни бажариб юришди. Лималиклар уларни яхши танишарди, роҳиблардан биронтаси муборак эҳсон билан бемор йўқлагани кетаётган бўлса, орқароқда ашқол-дашқолларни судраб, Мануэл ёки Эстебан ҳам келаётган бўларди. Бироқ

¹ Арлекино – ўрта аср асарларидаги сарой фитна ва саргузаштлар ривожидан иштирок этувчи анъанавий қаҳрамон (*Тарж.*)

улгайиб вояга етгач, улар ўз ҳаётларини черков билан боғлашни исташмади. Бориб-бориб улар хаттотлик ҳунарини эгаллашди. Бутун бошли Янги Олам дунёсида бор-йўғи бир неча дона босмахона ускуналари бор эди. Болакайлар театр учун комедия матнлари нусхасини кўчириб бериш, томашабинлар учун эртақлару афсоналар, савдогарлар учун эълонлар ёзиб бериш билан пул ишлаб топа бошлашди. Ҳаммадан ҳам хор жамоаси учун Моралес ва Витторио¹ларнинг мотеталаридан² сонсиз нусхалар кўпайтириб беришлари уларга кўпроқ даромад келтирарди.

Улар оиласиз ўсгани, эгизак бўлгани ва ниҳоят, уларни аёл киши тарбиялагани сабаб жуда камгап эдилар. Икки томчи сувдек ўхшашликларидан уялишар, ўзлари яшаётган муҳит учун бу нарса ўзига хос кулгига сабаб бўларди. Бир-бирига ўхшашнинг ҳеч қандай кулгили жойи йўқлигини тушунишса-да, одамларнинг бундай муносабатларига чидашларига тўғри келарди. Эгизаклар тили чиқаётган палладаёқ ўзларининг сирли, на луғавий ва на тузилиши жиҳатидан испанчага ўхшамайдиган ўз тилларини ихтиро қилишди. Ўзлари холи қолганда ва камдан-кам ҳоллардагина бошқа бировлар олдида пичирлаб, бу тилдан фойдаланишарди. Лиманинг бузрук отаси тилшунос эди; у шеваларни солиштириб, эрмак қилишни ёқтирар, ҳатто лотинчадан испанчага, испанчадан-испанча-ҳиндичага таржима қилинганда ўзгарадиган эга-кесимлар жадвалини ҳам тузиб чиққанди. Унда тилнинг ажойибот ва ғаройиботлари билан тўлдирилган бир неча ён дафтарлари бор эди. Ўзининг қариллик даврини Сеговия яқинида ўтказишни ният қилиб, тиллар билан боғлиқ машғулотларини эса қариганида ўзига эрмак қилишни ўйларди. Шу туфайли эгизакларнинг сирли тили ҳақидаги гап қулоғига чалиндию ёзиш учун бир неча патни йўниб тайёрлаб қўйди ва болакайларга одам юборди.

Мана, ичидан эзилган болалар қимматбаҳо гиламлар тўшалган бузрук отанинг хонасида туришибди. Суҳбатдошлари эгизаклардан уларнинг “нони”, “гуллар”ини, уларнинг “кўраяпсанми”, “кўряпман” сўзларини таржимасини суғургандек чиқариб оларкан, эгизаклар бу суҳбат нима учун ўзларига оғир азоб бўлаётганини тушунолмай қийналишарди. Бузрук отанинг ҳар бир саволидан кейин узоқ жимлик ҳукм сураб, шундан кейингина болалардан биттаси тўнғиллаб жавоб қайтарарди.

Олдинига руҳоний эгизакларнинг ўзларини бундай тутишларига сабаб ўзининг салобатию хонанинг жуда серҳашам қилиб безатилгани таъсири деб ўйлади. Ниҳоят, уларнинг ичимдагини топ тоифасидаги одамовиликларининг сабаби у ўйлагандан чуқурроқ эканини англади-да, хомуш тортиб уларни қўйиб юборди.

Бу тил эгизакларнинг бир тану бир жон эканликлари рамзи эди, зеро маркиза де Монтемайордаги Клуksamбуква шаҳри қаҳвахонасида содир бўлган маънавий ўсишни биргина итоаткорлик сўзи билан ифодалаб бўлмаганидек, муҳаббат сўзи билан ҳам тортинчоқ эгизакларнинг жипслигини тушунтириб бўлмасди. Бу қандай қондошлик ришгасики, бор-йўғи икки оғиз сўз билан суҳбатлашилса, бу ҳам таом, кийим ва иш ҳақида холос; икки киши бир-бирига ғалати тарзда хушламайгина қараб турса; иккаласи бир пайтнинг ўзида одамлар кўзига кўринмаслик борасида сўзсиз келишиб олса-ю, бир хил топ-

¹ Моралес Кристоаль ва Витторио – XIV асрларда яшаган испан композиторлари ва қапеллачилари. (Тарж.)

² Мотет – кўп овозли мусиқа жанри. (Тарж.)

шириқ билан ҳар бири бошқа-бошқа кўчадан кетса? Лекин шу билан бирга улар бир-бирига қаттиқ муҳтожлик сезарди, бу шундай улкан муҳтожлик эдики, диққинафас ҳаводан чақмоқ келиб чиққандек, у ҳам табиий равишда мўъжизалар яратарди гўё. Эгизакларнинг ўзлари бу нарсани унча англаб етмасдилар, лекин бир-бирларини узоқданок савқи табиий ила ҳис этиш улар учун оддий ҳол эди. Мабодо улардан бири уйга қайтаётган бўлса, иккинчиси буни бир неча чақирим наридан биларди.

Нима бўлди-ю, бир куни улар хатбозлик қилиш жонларига текканини тушуниб етишди. Ҳиндилар билан ёнма-ён туриб ишлашдан ор қилмай, дарёга тушиб ҳаммоллик қила бошлашди. Қишлоқларда аравакашлик қилишди, мева теришди, дарёда сол ҳайдаб, тажриба ортиришди. Лекин улар доим сукут сақлашарди. Жисмоний меҳнат уларнинг хўмрайган юзларида мардоналик аломати билан бирга лўлиларга хос кўриниш ҳам пайдо қилганди. Улар сочларини камдан-кам олдиришар, қуюқ сочлар тагидан доим ҳайратга тўла ўкрайган кўзлар тикилиб турарди. Ўзаро муносабатларидан ташқари бу чексиз оламдаги ҳамма нарса ака-укаларга ёт ва шафқатсиз туюларди.

Ниҳоят, уларнинг муносабатларига кўз тегди — жипсликлари дарз кета бошлади. Бунга аёл кишига бўлган севги сабабчи бўлганди.

Улар пойтахтга қайтиб келиб, яна театр учун рол нухалари кўчириб, хаттотлик қила бошлашди. Ана шундай ажойиб кечаларнинг бирида театр хўжайини зал томошабинларга тўлмаслигини олдиндан сезиб, эгизакларни текин томошага таклиф қилди. Ака-укаларга томоша ёқмади. Саҳнадаги тўхтовсиз суҳбатларни, жон куйдириб тушунтиришларни сабр билан кузатишди. Ақлни зўриқтирадиган шеърий тилдаги сўзлар улар учун тушунарсиз эди. Бурч, мардлик, оташин муҳаббат ҳақида эслатмалар, яна қушлар, Ахиллес¹ ва қимматбаҳо тошлар билан боғлиқ ташбеҳлар буларни бари уларни толиқтириб қўйганди. Адабиёт дунёси гоҳо ит кўзида йилтиллаган ғира-шира заковатни уйғотарди; аммо улар тишларини тишларига қўйиб ўтиришар ва бу ердаги ранг-баранг кийимларни ва чарогон шамларнигина қизиқиб томоша қилишарди. Танаффус пайти Перикола вақтинча ўз ролини қўйиб, кийимини алмаштириб чиқди-да, саҳна пардаси олдида рақс туша бошлади. Нусха кўчириши керак бўлган ишлари тугамаганини баҳона қилиб, Эстебан барвақт кетди. Мануэл эса қолди. Периколанинг капрон пайпоқлари, туфлиси унга ўзгача таъсир этганди.

Эгизаклар қўлларида қўлёмалари билан чанг босган саҳна ортидаги зинадан неча бора тушиб-чиқишган. Бир гал ички кийимда кўзгу олдида туриб, шошиб пайпоғини тикаётган қизга кўзлари тушди. Пьесадаги ролини ёд олдириш учун театр саҳналаштирувчиси унга овоз чиқариб матнни ўқирди. Аввалига болакайларни кўриб Периколанинг шахло кўзлари газабдан ёнди, бироқ уларни эгизаклар эканини таниб, қувнаб кетди. Уларни дарҳол ўз хонасига судраб кириб, ўзи билан ёнма-ён қўйди. Сўнг эгизакларнинг юзига диққат билан тикилиб, кула-кула уларни юзини ўрганиб чиқаркан, қўлини Эстебаннинг елкасига қўйиб: “Бу кичкинаси!” - деди. Бу воқеа бир неча йил олдин бўлиб ўтганди, ака-укалар буни эсларидан чиқариб юборишганди. Лекин ўшандан бери Мануэлнинг йўли ҳар доим театр биноси олдидан тушадиган бўлиб қолган эди. У ярим кечалари ҳам хонимчанинг кийиниш хонаси деразаси тагида — дарахтлар орасида

¹ Ахиллес. Юнон афсоналаридаги Троя урушининг қаҳрамони. (Тарж.)

айланиб юрарди. Бу Мануэлнинг биринчи марта аёл кишини ёқтириб қолиши эмас эди (иккала ака-ука аввал ҳам аёллар билан яқин алоқада бўлишган, айниқса, портда ишлаган пайтлари бу муносабатлар ҳақиқий лотин америкаликларига хос тарзда содир бўлганди), аммо чин юракдан, бор вужуди ила мубталоликни энди ҳис қилиши эди. Оддий кишиларга хос бўлган севиш ва лаззатланишни айри кўриш хусусиятидан маҳрум бўлганди. Лаззатланиш унинг учун таом ейиш каби оддий нарса бўлмай қолганди, балки севги туфайли мураккаб туйғуга айланганди. Мануэл фақат севгилиси ҳақидаги ғамгин ўйлардан ташқари, барча нарсдан воз кечгудек даражада ахлоқона тарзда ўзини йўқота бошлаганди. Ўт-олов бўлиб бораётган унинг ички дунёси ва бутун фикри-зикри Периколага қаратилган бўлиб агар хонимчанинг ўзи бу ҳақда билиб қолса борми, қаттиқ дарғазаб бўлган бўларди. Мануэл адабиётга тақлидан севиб қолгани йўқ эди. Шунинг учун ҳам Франциянинг энг тили ўткир одамларидан бири Франсуа де Ларошфуконинг, ошиқлар севги ҳақидаги гапларни кўп тингламаганларида ҳеч қачон севиб қолишмасди, деган сўзларининг айниқса Мануэлга даҳли йўқ эди. Мануэл жуда кам китоб ўқирди, театрда ҳам бор-йўғи бир марта бўлган (гўёки севги бу вафо деган афсона ҳам асосан мана шу ерда ҳукмрондек). Қовоқхоналардаги перулик ашулачиларнинг кўшиқларида эса испанияликларникидан фарқли ўлароқ, аёллар гўзаллигини мадҳ этиш, уни улуглаш кучли эмас, романтикага мойиллик ҳам йўқ эди.

Севгилисининг гўзаллиги, бойлиги, ғоят ҳозиржавоблиги ва қирол ноибни жанобларининг жазмани эканини Мануэл ўзича такрор-такрор ўйлар, ўзининг унга тенг эмаслиги яққол кўриниб турганига қарамай, вужудини қамраб олган ёқимли илиқ ва нотаниш туйғулардан воз кеча олмасди. Мана, у қоронғи кечада дарахтга суяниб, суяклари бўртиқ бармоқларини тишлаганча юрагининг тепишига кулоқ тутарди.

Эстебан учун ўзининг ҳаёти тўқис эди. Бу унинг юраги Мануэлникидан кичкинaroқ эканлигидан эмас, шунчаки унинг юрак тўқималари оддийроқ эди. Энди у ўзи учун ҳақиқатни топгандай бўлди, буни эшитганлар донг қотиб қолиши турган гап: энг мукамал севгида ҳам биттаси иккинчисидан кўпроқ севади. Иккаласи ҳам бирдек меҳрибон, бирдек тўқис, бирдек чиройли бўлиши мумкин, лекин ҳеч қачон икки инсон бир-бирини бирдек кучли сева олмайди. Мана, Эстебан хонада эриб кетган шам олдида ўтирар экан, бармоқларининг бўртиб чиққан суякларини тишлаб: “Нима сабабдан Мануэл бунчалик ўзгариб қолди, нима сабабдан ҳаётимизда ҳеч қандай маъно қолмади?” — деб ўзига-ўзи савол берарди.

Бир куни кечки пайт кўчада бир болакай Мануэлни тўхтатди-да, уни Перикола зудлик билан ҳузурига чорлаётганини айтди. Мануэл кетаётган йўлидан қайтиб, театрга йўл олди. Ғўдайган, хўмрайган, ҳисҳаяжондан асар ҳам кўринмайдиган турқи билан у актрисанинг хонасига кириб келди ва сукут сақлаб турди. Камила ундан бир нарсани илтимос қилмоқчи эди. У олдидаги столда турган ясама оқ сочни тарашдан тўхтамай, аввал уни ўзига ром этиш учун ноз билан деди:

— Сен одамларга хатларини ёзиб берасан-а, тўғрими? Сендан илтимос, менга ҳам хат ёзиб бер. Қани, яқинроқ кел!

Мануэл олдинга икки қадам ташлади.

— Иккала ака-ука ҳеч мени йўқламайсиз. Бу умуман испанияликларга хос бўлмаган нарса (у бу ҳурматсизлик эканини назарда тутди). Сен кимсан? Мануэлми ёки Эстебанми?

– Мануэл.

– Фарқи йўқ. Иккалангиз ҳам менга нисбатан бефарқсизлар. Ҳеч мени йўқламайсизлар. Мен кун бўйи бу ерга қамалиб олиб, аҳмоқона шеърлар ёдлаш билан бандман, хонамга эса хизматкорлардан бошқа ҳеч ким қадам босмайди. Бунга сабаб менинг актриса эканим тўғрими?

Гапнинг кириш қисми назокати билан ажралиб турмаса-да, Мануэл учун буларнинг бари ғоят мураккаб кўринди. У узун сочлари тагидан рўпарасидаги хонимчага тикилиб турар экан, унга ўз ижросини ниҳоясига етказишига халақит бермади.

– Мен сенга ишонгандим, шунинг учун менга махфий хат ёзиб берсанг дегандим. Лекин энди кўряпманки, сен мени умуман севмас экансан, бундай илтимос билан сенга мурожаат қилишим, бу хатни ҳар бир қовоқхонада овоз чиқариб ўқиб беришни сўраш билан баробар экан. Сенинг бу нигоҳинг нимани англатиши мумкин, Мануэл? Сен менга дўстмисан?

– Ҳа, сеньора.

– Жўна. Олдмига Эстебанни юбор. Сен ҳатто “Ҳа, сеньора” сўзини ҳам дўстга ўхшаб айтмаяпсан.

Орага жимлик чўкди. Ниҳоят, актриса бошини кўтарди.

– Сен ҳали ҳам шу ердამисан, тарбиясиз?

– Ҳа, сеньора...менга ҳар қандай ишни ишонишингиз мумкин, менга ишонишингиз мумкин...

– Агар мен сендан битта хат ёзиб беришни илтимос қилсам, йўқ, иккита хат ёзиб беришни сўрасам, у ерда нима ҳақда ёзилганини ёки умуман, хат ёзганинг тўғрисида ҳеч кимга айтмасликка сўз берасанми?

– Ҳа, сеньора.

– Нима билан қасам ичасан? Биби Марям номи биланми?

– Ҳа, сеньора.

– Муқаддас Роса Лимский юраги билан ҳамми?

– Ҳа, сеньора.

– Барча авлиёлар ҳаққи, Мануэл, сени ҳўкиздан фарқинг йўқ экан. Мануэл, сендан кўнглим қолди. Сен аслида аҳмоқ эмассан. Сен умуман аҳмоққа ўхшамайсан. Илтимос, “Ҳа, сеньора” деб таъкидлайверишни бас қил. Ўзингни аҳмоқона тутишни бас қил, бўлмаса Эстебанга одам юбораман. Сенга нима бўлган ўзи?

Бирдан Мануэл ҳақиқий испанияликларга хос қизишиб кетди:

– Биби Марям ва авлиё Роса Лимский юраги билан қасам ичаман – мактубга алоқадор ҳамма нарсани махфий тутаман.

– Ҳатто Эстебандан ҳам, – эслатди Перикола.

– Ҳатто Эстебандан ҳам.

– Аллақачон шундай дейиш керак эди, – деди у имо билан хат ёзишга барча нарсалар тахт қилиб қўйилган столни кўрсатиб. Хатни айтиб туриб ёздирар экан, ўзи қошини чимирганча солланиб хонада у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Сўнг столга тираниб, галати бир ҳаракат билан елкасига шалини тортиди.

“Қамила Перикола қирол ноиби жанобларининг қўлидан ўпиб дейди...” Йўқ, бошқа варақ ол-да, ҳаммасини бошқатдан бошла. – “Актриса сеньора Микаэла Вильегас, сиз қирол ноиби жанобларининг қўлини ўпиб шуни маълум қиладики, ҳасадгўй ва ёлғончи дўстларнинг қурбони бўлгани ҳолда, улар сизнинг бағоят меҳрибонлигингиздан фойдаланишяпти, мен энди сизнинг шубҳаларингиз ва рашк-

¹ Д ю й м – ўлчов бирлиги. (Тарж.)

ларингизга бошқа тоқат қила олмайман. Жаноби олийлари, хизматкорингиз сиз билан дўстлигимизни доим баланд қадрлаган, ҳатто бу дўстлигимизга номуносиб хатти-ҳаракат қилиш хаёлимга келмаган. Лекин мана бу бўлмағур, сиз ишониб юрган гийбатлар дастидан адоий тамом бўлдим. Шунинг учун, Перикола деб аталувчи актриса сеньора Вильегас, ушбу мактуб билан бирга сиз қирол ноиби жанобларининг эҳсонларини ҳам қайтариб беришга қарор қилдим. Ўртада ишонч йўқлиги туфайли қирол ноиби жанобларининг бу инъомлари ҳам татимайди кишига”.

Бир неча дақиқа Камила ўз хаёли билан банд бўлиб, хонада бориб-келишда давом этди. Ниҳоят, котибига қиё ҳам боқмай буюрди:

– Бошқа варақ ол. “Эсингни еб қўйдингми? Яна бир бор буқалар жангини менга бағишлашни ўйлай кўрма! Унинг дастидан бизда катта жанжал кетяпти. Самоларнинг ўзи сени асрасин, тойчоғим. Жума куни кечаси, ўша жойда ва ўша пайтда. Мен бир оз кеч қолишим мумкин, чунки тулки ҳали мудрамаяпти!” Бўлди.

Мануэл ўрнидан турди.

– Ҳеч қандай хато қилмаганинг ҳақида қасам ичасанми?

– Ҳа, қасам ичаман.

– Мана сенинг ҳақинг.

Мануэл ҳақини олди.

– Вақти-вақти билан менга хат ёзиб бериб туришинг керак бўлади. Одатда менинг хатларимни Пио амаким ёзиб берарди; лекин мен унинг бу ҳақда билишини истамайман. Хайрли тун. Худо ёр бўлсин.

– Худо ёр бўлсин.

Мануэл зинадан пастга тушиб, ҳеч нарса ҳақида ўйлагиси ҳам келмай, дарахтлар тагида узоқ турди.

Эстебан акасининг фикру-зикри фақат Периколада эканини биларди, лекин уларнинг учрашишларини хаёлига ҳам келтирмасди. Мана, икки ойдан ошдики, унинг олдига бир болакай югуриб келиб, унинг кимлигини суриштирар, унинг Эстебан эканини билгач, Мануэлни театрга чақиришяпти, дерди. Эстебан акасини театрга хат ёзгани чақиришаётган бўлса керак деб ўйларди, шунинг учун ҳам кечки меҳмоннинг уйларида тўсатдан пайдо бўлиши унинг учун кутилмаган ҳодиса бўлди.

Тун яримлаб қолган эди. Эстебан тўшақда ётар экан, кўрпаси тагидан ишлаб ўтирган акасининг олдигаги шамга тикиларди. Кимдир эшикни секин тақиллатди. Мануэл бориб эшикни очган эди, юзига қалин тўр ташлаган ҳарсиллаган бетоқат бўлаётган хонимча ичкарига кириб келди. У шартта шарфини олди-да, бесабрлик билан деди:

– Тез бўл, сиёҳ ва қоғоз ол. Сен—Мануэлсан-а? Менга хат ёзиб беришинг керак, ҳозироқ.

Бирдан кўзи каравотнинг боши томонидан унга жаҳл билан қараб турган кўзларга туши-да, мингиллади:

– Э... сен мени авф эт. Биладан, вақт алламаҳал бўлиб қолди. Лекин менга жуда зарур. Кейинга суриб бўлмайди. – Сўнг, Мануэл томонга ўгирилиб, унинг қулоғига пичирлади: – Ёз: “Мен, Перикола, учрашувларда кутишга одатланмаганман”. Охиригача ёздингми? «Сен фақат бор-йўғи cholo¹, сендан ҳам яхши матадорлар бор, ҳатто Лимада ҳам. Менинг томирларимда оқаётган қоннинг ярми кастилияликларники, бу оламда мендан зўр актриса йўқ. Сенда энди бошқа имконият бўлмайди”, – улгурияпсанми? – Мени куттириб

¹ Cholo – метис. (Исп.)

қўйишса-я, cholo, мен албатта охири бўлиб куламан, чунки ҳатто актриса ҳам тореродек тез қаримайди”.

Қоронғи бурчакдан туриб уларни кузатаётган Эстебан, Камилани акасининг қўли узра эгилиб қулогига пичирлаётганига гувоҳ бўлгандан кейин, унга ҳеч қачон насиб этмайдиган жипслик юзага келганига узил-кесил амин бўлди. У гўё бу бўшлиқда ёлғизланиб, танҳо ўзи қолгандек эди, ўзини кераксиздек ҳис этди. Севги саҳнасига охири бор назар ташлади-да, сўнг девор томон ўгирилиб олди, энди бу жаннат эшиги унинг учун ёпилган эди.

Камила ёзилган хатни юлқиб олди-да, столга танга улоқтирди, тўрли кийимларини тўлқинлантириб, тақинчоқларини шилдиратиб ўзича нималарнидир пичирлаганча, шошиб чиқиб кетди. Мануэл қўлида шам билан қайтиб келиб, чўк тушди, кафтлари билан қулоқларини сиқди. У телбаларча севиб қолганди. Қайта-қайта ўзига-ўзи уни қанчалик севишини пичирлар, худди зикр айтаётгандек, бошқа фикрларга умуман йўл бергиси келмасди.

У миясидаги барча фикрларни улоқтириб, фақат қалбидаги севги ноласига қулоқ тутаркан, ҳосил бўлган бўшлиқ Эстебаннинг ички ҳолатини ҳис қилишга имкон берди. У бамисоли қоронғилик ичидан келаётган овозни эшитгандай бўлди: “Унинг изидан бор, Мануэл”.

Бу ерда турма. Сен бахтли бўласан. Ҳаммамиз учун ҳам бу дунёда жой етарли”. Сўнг унинг ички сезгиси янада кучайиб бораркан, кўзига укасининг қаерларгадир узоқ-узоқларга кетиб бораётгани ва қайта-қайта унга “Алвидо” дегани кўриниб кетди. Бирданига Мануэлни даҳшат чулғаб олди, бу даҳшатнинг ёғдусида ҳаётдаги барча ришталар шунчаки бир соядек ёки иситма таъсирида кўзга кўринадиган рўёдек туюлди, бундан на мураббия Мария дель Пилар, ҳатто Перикола ҳам мустасно эмаслигини англаб етди. Мануэл нима учун укасининг изтироблари укаси билан Перикола ўртасида икки йўлдан бирини танлашга мажбур қилишини тушуниб етмасди, лекин укасининг изтироб чекаётганини тушунарди. У шу заҳотиёқ укаси учун ҳаммасини қурбон қилди – умуман олганда биз ниманидир қурбон қилишга қодир бўлсак, етиб бўлмас нарсалардан воз кечиш қўлимиздан келса, қалбимиз айтгандай, малол келаётган ортиқча ташвишлардан халос бўлган бўлардик. Табиийки, Эстебаннинг шикоят учун ҳеч қандай асоси йўқ эди. У рашк қилишни билмасди. Уларнинг олдинги саргузаштларида бир-бирига бўлган содиқликларига путур етаётгани ҳақидаги фикр хаёлига ҳам келмаганди. Шунчаки улардан бирининг қалбида шоирона нозик ҳиссиёт пайдо бўлган бўлса, иккинчисида бу нарсалар йўқ эди. Мануэл буларни охиригача тушуниб етмасди. Ўзининг айбсиз айбдор бўлиб қолаётганини сезса-да, Эстебаннинг ҳам изтироб чекаётганини тушунарди. Таҳликали ҳолатда у узоқлашиб бораётган укасини ушлаб қолиш учун бирор чора қидирди. Шунда бор ирода кучини ишга солиб, нима бўлса бўлар деди-да, қалбини тубидан Периколани суғуриб ташлади.

У шамни пуфлаб ўчирди-да, ўрнига ётди. Вужудини титроқ босди. Ўзини зўр-базўр бепарводек тутиб деди: “Етар, мен бу аёл учун бошқа ҳеч нарса ёзмайман. Керак бўлса, ўзига бошқа қўшмачини излаб топсин. Мабодо у яна келса ёки одам юборса, мен бўлмаган тақдиримда ҳам мана шу гапни айт. Худди шундай деб айт. Мен у билан умуман алоқа қилишни истамайман.” – У кечки ибодатга берилди. Дуонинг энди “Кундуз кунни отиладиган камон ўқлари” га етганда Эстебаннинг ўрнидан туриб, шам ёқаётганини кўрди.

– Нима гап? – сўради у.

– Сайр қилиб келмоқчиман, – деди қовоғини уйиб Эстебан, камарини тақаркан. Кейин жаҳли чиққандек кўшиб қўйди: – Буларни гапиришнинг кераги йўқ эди... ҳозир айтганларингни... унинг хатларини ёзасанми ёки йўқми, мен учун фарқи йўқ. Мени деб ҳеч нарсани ўзгартиришнинг кераги йўқ. Бу нарсалар билан менинг нима ишим бор?

– Ётиб ухласанг-чи, аҳмоқ! Худо ҳаққи, Эстебан, гирт аҳмоқсан! Буларни гўё сени деб гапираётганимни қаердан олдинг? У билан муносабатларимизга чек қўйдим десам ишонмасанг керак. Яна унинг ифлос хатларини ёзгиси, шу билан унинг пулларини олгиси келяпти, деб ўйляяпсанми?

– Ҳаммаси тўғри. Сен уни севасан. Мени деб ҳеч нимани ўзгартиришининг кераги йўқ.

– Севаман? Эсингни еб қўйибсан, Эстебан. Мен қандай қилиб уни севишим мумкин? Бу севгидан нима барака топардим? Агар барака топадиган бўлганимда, у менга бу хатларни ёздирармиди, хўш? Тушуняпсанми ўзи? Ҳар гал шунақа чақаларини отиб кетармиди? Сен эсингни еб қўйибсан, Эстебан, бошқа гап йўқ.

Орага узоқ жимлик чўқди. Эстебан ётишни ўйламасди. У хона ўрта-сида шам ёруғида ўтираркан, бармоқлари билан столни чертарди.

– Ёта қолсанг-чи, тентак! – қичқирди Мануэл, тирсагида қўтарилиб. У ўзларининг сирли тилида гапирар, юрагидаги номаълум оғриқдан эса унинг ясама жаҳли ҳам ишончли чиқаётганди. – Мендан ҳавотир олма!

– Ётгим йўқ. Айланиб келаман, – деди Эстебан ёмғирпўшини олиб.

– Қаерга борасан? Соат тунги икки. Ёмғир ёғяпти. Шундай ҳавода айланиб бўларканми? Менга қара Эстебан, қасам ичиб айтаманки, ҳаммаси тугади. Мен уни севмайман. Ҳа, илгари севардим.

Эстебан қоронғи йўлакка чиқиб бўлганди. Ҳаётдаги энг муҳим янгиликни эълон қиладиган табиий бўлмаган овозда тўнғиллаб деди:

– Мен сенинг йўлингга тўғаноқ бўлдим. – Кейин шарт бурилиб йўлга тушди.

Мануэл ётган жойидан сакраб турди. Унинг мияси ғувиллар, қандайдир овоз, Эстебан кетиб қоляпти, сени ташлаб кетяпти, дегандай бўлаверди.

– Худо ҳаққи, Худо ҳаққи, Эстебан, қайт!

Эстебан қайтиб келиб ўрнига ётди ва улар бошқа бу мавзуда бир неча ойгача гаплашмадилар. Бу воқеанинг эртаси куни кечқурун Мануэлга қарорининг қатъийлигини тасдиқлаш учун имконият туғилди. Перикола юборган югурдак болага Мануэл бундан буён акт-риса учун хат ёзмаслигини айтди.

Бир куни кечқурун Мануэл тиззасини ўткир темирга уриб, ёриб олди. Иккала ака-ука ҳам бутун ҳаётлари давомида бирон марта касал бўлмаганди. Мана энди Мануэл шишиб бораётган оёғига анграйиб қараб турар экан, оғриқ аззойи баданига тарқалаётганини сезди. Эстебан акасининг олдида ўтириб, унинг юзига тикилиб қарар экан, оғриқдан акасининг қанчалик азоб чекаётганини ҳис қилиб турарди. Ярим кечаси Мануэл шаҳардаги сартарош ва тиш шифокори ўзини тажрибали сартарош ва жарроҳ сифатида хизматларини таклиф этган эълони эсига тушди. Эстебан ўшани излаб кетди. Уйини топиб, эшигини роса таққиллатди. Охири деразадан бир аёл мўралаб, эри фақат эрталабга яқин келишини айтди. Кўрқинчли кутиш соатларида улар бир-бирларига шифокор келса ҳаммаси жойида бўлади, у оёқни кўриб

бирон нима қилади-да кейин, икки-уч кунда ёки бир кундан кейин Мануэл ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетади деб бир-бирига тасалли бериб ўтирди.

Шифокор келиб ҳар хил дамлама ва суртма дорилар ёзиб берди. Эстебанга ҳар соатда акасининг оёғига муздек ҳўл латта босиб туришни тайинлади. Шифокор кетди. Ака-укалар оғриқ босилишини кута бошлашди. Бир-бирига тикилиб ўтиришаркан, мўъжиза ўрнига оғриқ бадтар кучайди. Эстебан қайта-қайта акасининг олдига ҳўл сочиқ кўтариб келарди: энг кўрқинчли жойи бу ҳўл сочиқни босиш эди. Ҳар қанча чидамлигига қарамай, Мануэл бақриб юборар, ўзини ҳар ёққа ура бошлар эди. Кеч тушди, Эстебан эса бир маромда ишини қилаверди. Тўққиз, ўн, ўн бир. Ҳар гал сочиқни алмаштириш пайтида (вақт ҳам кўнғироқларини чалиб тез ўтиб борарди). Мануэл Эстебандан бундай қилмаслигини ўтиниб сўрар эди. У оғриқ йўқ деб алдашга ҳам ҳаракат қилди. Аммо Эстебан юрагига тош босиб, йиглаб юборишдан ўзини зўрға тийиб, кўрпани шартта кўтариб ташларди-да, хафсала билан ҳўл сочиқни ярадор оёққа ўрарди. Бора-бора Мануэл ҳушдан кета бошлади. Муздек латтани босган пайти оғриқнинг зўридан алаҳсирар, бошқа пайтлари оғзидан чиқмаган гаплар билан сўкинарди. Кечаси соат иккиларда азбаройи қийналганидан устидаги кўрпани жаҳл билан отиб юборди-да, ўзини полга ташлаб, бақира кетди:

— Илоё, у дунёда жойинг дўзахдан бўлсин. Шайтонлар жонингни суғуриб олсин, Эстебан! Эшитяпсанми? Бир умр қарғишдан бошинг чиқмасин!

Эстебан ўзини йўқотиб қўйди; даҳлизга чиқиб, кўзларини ва оғзини катта очганча эшикка тикилиб серрайиб туриб қолди. Ичкаридан эса қарғиш ва лаънатлар пайдар-пай ёғиларди:

— Ҳа, Эстебан, тошдай юрагингни бир умрга қарғиш урсин, эшитяпсанми? Бизнинг орамизга тўғаноқ бўлганинг учун! Меники эди у эшитяпсанми? У меники эди, сенинг нима ҳаққинг бор эди... — алаҳсирашлар орасида Мануэл Периколанинг барча сифатларини таърифлай кетди.

Алаҳсирашлар ҳар соатда такрорланаверди. Бундай пайтда акасининг ҳуши жойида бўлмаслигини Эстебан ҳадеганда тушуниб етмади. Аввалига довдираб нима қилишини билмай қолди-да, диний тарбияси кучлилиқ қилиб, ичидан кечирар, қайтиб келиб яна ўз вазифасини сидқидилдан адо этишга киришарди.

Тонгга яқин акаси тинчланди. (Инсоннинг қайси дардини тонг оз бўлса ҳам енгиллатмаган.) Ана шундай хотиржам пайтлардан бирида бемор Эстебанга деди:

— Исо ҳаққи! Сал енгил тортидим, Эстебан. Бу ҳўл латталарнинг нафи тегяпти ҳарқалай. Кўрасан, мен эртага оёққа туриб кетаман. Неча кундан бери ухламаяпсан! Кўрасан, энди мен сени ташвишга қўймайман, Эстебан.

— Қанақа ташвиш, аҳмоқ.

— Муздек сочиқ қўйма деб уришганимда, мендан хафа бўлма.

Орага узоқ жимлик чўкди. Ниҳоят, Эстебан базўр эшитиладиган қилиб деди:

— Менинг фикримча... нима деб ўйлайсан, эҳтимол, Периколани чақирсакмикан? У бирпасга олдинга келиб кетса... Айтмоқчи эдимки... — Периколани? Сен ҳали ҳам ўшани ўйлаяпсанми? Менинг уни кўргани кўзим йўқ. Йўқ! Зинҳор!

Лекин Эстебан акасининг бу гапига ишонмади. Юрагидан чиқариб, у яна гап қотди:

– Мануэл, сенга шундай туюляпти. Тўғрими? Мен сизларнинг орангизга тўғаноқ бўлиб турибман. Балки айтган гапларим эсингда йўқдир: мендан ташвишланма. Қасам ичиб айтаман, агар сен у билан кетсанг, мен фақат хурсанд бўлардим...

– Сен яна эски гапни қўзғаяпсанми Эстебан? Айтаяпман-ку сенга, худо ҳаққи, мен уни умуман ўйлаётганим йўқ. Мен учун энди у йўқ. Сен буни қачон эсингдан чиқарасан, Эстебан? Сенга қанча гапириш мумкин, ҳаммаси қандай бўлса шундайлигича қолганидан хурсандман. Менга қара, агар сен доим шуни гапираверсанг, жаҳлим чиқиши мумкин.

– Мануэл, мен буни гапирмасдим, лекин сочиқни ҳўллаб босганимда, жаҳлинг чиқиб, сен шу тўғрида гапирдинг, сен...

– Тушунсанг-чи, нима деяётганимни ўзим билмасам. Оёғимнинг аҳволини кўриб турибсан-ку...

– Демак, сен менга уни деб лаънат ўқиётганинг йўқ экан-да... гўёки мен сен билан Периколанинг орасида тўғаноқ бўлгандай?

– Лаънат ўқидим... сенга? Нега бундай деяпсан? Эсингни едингми, Эстебан? Ёки ҳушинг жойида эмасми? Эстебан, қачондан бери ухламаяпсан. Мен сени қийнаб юбордим, мени деб соғлигингдан ажралаяпсан. Мана, кўрасан, энди сенга бошқа ташвиш келтирмайман. Қандай қилиб сени лаънатлашим мумкин? Эстебан, менинг сендан бошқа ҳеч кимим бўлмаса? Тушуняпсанми, гап нимада, муздек сочиқ тегиши билан ўзимни бутунлай йўқотиб қўяман. Ўйласанг-чи! Эътибор берма. Социқни алмаштириш пайти бўлди. Чурқ этиб оғиз очмайман.

– Йўқ, Мануэл, бу галгисини ўтказиб юбораман. Бунинг зиёни йўқ, бир гал ўтказиб юборганим бўлсин.

– Мен тузалишим керак. Тезроқ оёққа туришим керак. Кўявер. Фақат бир дақиқа тўхтаб тур, менга хочни бер. Исо ҳаққи, унинг жони ва тани билан қасам ичаман, Эстебанга қарши бирон нарса десам, у менинг гапим эмас, бу шунчаки оғриқнинг зўридан алаҳсираб айтилган аҳмоқона сўзлар. Тангрим, тезроқ дардимга шифо бер, овмин. Кел, сочиқни босавер! Мана! Мен тайёрман!

– Қулоқ сол, Мануэл, зиёни тегмайди бир марта ўтказиб юборилса. Қайтанга ортиқча ҳаракат қилмай тинч ётсанг, сенга яхшироқ бўлади.

– Йўқ, мен тузалишим керак. Шифокор айтди, шундай қилиш керак деб. Мен бир оғиз ҳам сўз айтмайман, Эстебан.

Шундан яна ҳаммаси бошидан бошланди.

Кейинги тунда кўшни хонадаги фоҳиша аёл, эшитилган қўпол сўзларни ўзига олиб, деворни ура бошлади. Рўпарадаги хонада истиқомат қилувчи руҳоний келиб эса эшикни тақиллатди. Яқин атрофда турадиганларнинг ҳаммалари бақир-чақирдан безор бўлиб, уларнинг хонаси олдига келиб тўпланди. Уйнинг эгаси зинадан секин чиқиб келди-да, барча ижарачилар эшитадиган қилиб, баланд овозда тонг отиши билан ака-укаларни кўчага ҳайдашга сўз берди. Эстебан қўлида шам билан йўлакка чиқар ва кўшнилари оғизларидан чиқаётган нафрат ўқларига кўксини қалқон қиларди; шундан кейин у энг оғир дақиқаларда акасининг оғзини кафти билан бекитадиган бўлди. Мануэл эса баттар унга лаънат ёғдирар ва тун билан алаҳсираб чиқарди.

Учинчи тунда Эстебан руҳонийга одам юборди, руҳоний олдида бир амаллаб чўқинди-да, Мануэл жон берди.

Шу соатдан бошлаб Эстебан уйга яқин боришга юраги бетламай юрди. У узоқларга кетиб қолар, сўнгра яна ортига қайтиб келиб, дарахтга суянган кўйи, акаси ётган ердан анча узоқдаги йўловчиларни кузатарди. Уй эгаси ундан бирон натижа чиқмаслигини тушуниб, эгизакларнинг Санта Мария-Роса де лас Росас черковида тарбиялангани эсига тушди-да, у ерга одам юборди.

Мураббия бирпасда барча ишлар бўйича қатъий ва аниқ кўрсатмалар берди, сўнг уйдан чиқиб, бурчакда турган Эстебан билан гаплашишга қарор қилди. Эстебан мураббияни нигоҳи билан кузатар экан, қалбида унга нисбатан мойиллик билан бирга ишончсизлик кураши борарди. Мураббия яқин келганида эса у бир ёнга ўгирилиб, четга қарай бошлади.

– Менга ёрдам берсанг бўларди. Аканг билан видолашгани уйга кириб чиқмайсанми? Мен билан бирга бориб, қарашиб юбормайсанми?

– Йўқ.

– Менга ёрдам беришни истамайсанми?

Узоқ жимлик чўкди. Нима чора кўрарини билмай турган мураббиянинг эсига бундан анча йил олдинги воқеа тушди: эгизаклар ўн беш ёшлар атрофида, унинг пойида ўтиришар ва у болаларга Голгаф¹ ҳақида ҳикоя айтарди. Улар қатта ва жиддий кўзларини унинг оғзидан узишмасди. Кўққисдан Мануэл баланд овозда: “Агар биз Эстебан билан ўша ерда бўлганимизда, бунга йўл қўймасдик”, – деди.

– Майли, менга ёрдам беришни истамас экансан, ҳеч бўлмаса кимлигини айтарсан, айт, кимсан?

– Мануэл, – деди Эстебан.

– Мануэл, бу ёққа юр, мен билан озгина ўтир.

Узоқ жимликдан сўнг қисқа жавоб эшитилди:

– Йўқ.

– Ахир, Мануэл, азизим Мануэл, наҳотки эсингдан чиққан бўлса, кичкиналигингизда, ёшгина бола пайтларингизда мен учун қанча ишлар қилгансизлар? Арзимаган юмушни деб шаҳарнинг у бошидан-бу бошига эринмай бориб келар эдинглар. Мен касал бўлиб ётиб қолганимда-чи, ошпазимиздан овқатни ўз қўлларингиз билан келтириб бериш учун рухсат сўрагансизлар (Бошқа аёл бўлганда “Эсингдами, мен сизлар учун қанча ишлар қилгандим”, деган бўларди).

– Ҳа.

– Менда ҳам, Мануэл, йўқотиш бўлган. Менда ҳам... қачонлардир. Лекин Тангри уни раҳматига олган бўлсин деб сабр қиламиз...

Лекин бу гапларнинг нафи бўлмади. Эстебан паришон ҳолда ўтирилди-да, кета бошлади. Чамаси йигирма қадамлар юриб муюлишга етганда тўхтади, худди қочиб кетмоқчи бўляпти-ю, лекин орқасидан чақираётган эгасини хафа қилиб кўйишдан кўрқаётган лайчадек қараб кўйди.

Ундан ортиқ ҳеч қандай жавоб олиб бўлмади. Шаҳар бўйлаб дафн маросими пайти қора кийганлар, кундуз куни бўлишига қарамай, ёқилган шамлар, кўзга ёқимсиз кўриниб турган бош чаноқлари ва дафн маросимида айтилаётган псалма²лар – бари даҳшатли манзара пайдо қиларди. Эстебан ёнма-ён кўчадан кетиб бораркан, барини худди ёввойи одамдек узоқдан кузатиб турди.

Эгизаклардаги жудолик биронта ҳам Лималикни бефарқ қолдир-

¹ Г о л г а ф – Исо пайгамбарнинг хочга тортилган жойи (Куддуси Шарифнинг шимולי-ғарбидаги бош чаноғини эслатувчи тепалик. (Тарж.)

² П с а л м а – асосини псалтирь, яъни муқаддас китоб матни ташкил этади, ибодатнинг қўшиқ шакли. (Тарж.)

мади. Бекалар айвонга гиламларини ёйишар экан, бу ҳақда раҳмлари келиб пичирлашар, эркаклар эса қовоқхоналарда шундан гап очилиб қолса бошларини чайқашар, тамакиларини ичларига тортиб узоқ сукут сақлаб қолишарди.

Денгиздан анча узоқ жойдан келганлар Эстебаннинг қуриб қолган дарё ирмоқларида ёки бўлмаса қадимги ташландиқ шаҳар харобаларида юргани, кўзлари бир жуфт лаҳча чўгдай эканини гапиришса, чўпонлар уни баланд тепаликда юлдузлар тагида қировдан ҳўл бўлиб кетган, уйқусизликданми, чарчоқданми ҳушини йўқотгудек аҳволда учратишганини айтишарди. Балиқчилар оғзидан унинг қирғоқдан анча узоқларга сузиб кетгани ҳақидаги хабарлар ҳам эшитилиб қоларди. Гоҳо у ўзига иш топиб, чўпонларга ёрдамчи бўлиб ёлланар, қўй-сигирларни дарадан-дарага ҳайдаб ўтишларида ёрдамлашар, сўнг яна бир неча ой кўринмай кетарди. Лекин у ҳар гал яна Лимага қайтиб келарди. Бир марта у Периколанинг кийиниш хонаси олдида пайдо бўлиб қолиб, гўё у билан гаплашмоқчи бўлгандай, унга тикилиб турди-да, сўнг яна ғойиб бўлди. Бир кун мураббия Мария дель Пиларнинг хонасига роҳиба югуриб кириб черков деворига суяниб турган Эстебанни (ҳамма уни Мануэл деб атарди) кўрганини айтди. Мураббия кўчага шошилди. Мана, неча ойдирки, у қандай қилиб эсини йўқотган бу болани бағримга қайтарсам экан деб ўзига-ўзи савол берарди. У базўр ўзини қўлга олиб, хотиржам кўринишга ҳаракат қилиб, черков дарвозаси олдигача етиб келди, йигитга қараб туриб, аста: “Дўстим”, — деди. Титраб турган Эстебаннинг кўзлари ўтган галгидек ҳамон унга меҳр ва ишончсизлик ила жавоб қайтарди. Мураббия яна: “Дўстим”, — деб пичирлади ва олдинга бир қадам ташлади. Бирдан Эстебан шарт орқасига бурилди-да, бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Мураббия қоқила-суқила хонасига кириб, ўзини иш столига ташлади, сўнг чўк тушиб, зорлана бошлади: “Сендан ҳикмат сўраган эдим, Сен эса менга уни бермадинг. Мендан шугина нарсани дариг тутдинг-а. Мен бор-йўғи фаррошликка ярайман...”

Ношукурлик қилиб, гуноҳи азимга йўл қўйгани учун онахон ўзига-ўзи жазо мажбуриятини юклагач, бирдан миясига капитан Альварадога одам юбориш керак, деган ўй келди. Орадан уч ҳафта ўтиб, у капитан билан ўн дақиқалик суҳбат қурди. Эртаси кун капитан Кускога қараб йўл олди, миш-мишларга қараганда, Эстебан у ерда Университет учун хаттотлик қилаётган экан.

Уша йиллари Перуда ғалати ва олийжаноб шахс яшаётган эди — саёҳатчи капитан Альварадо. Уни дунёнинг барча ноқулай об-ҳаволари савалаб, “пишириб” бўлган эди. У катта майдонда гўё бўрон чоғи тургандек оёқларини икки томонга кенг очиб тик турарди. Яқинни кўришга одатланмаган кўзлари ҳам ғалати боқарди. Унинг одамовилиги сабабини саёҳатларда узоқ юришлари билан боғлашса-да, лекин Маркиза де Монтемайор бунинг тагида нима гап борлигини англаб етганди. “Ушбу мактубни сенга капитан Альварадонинг шахсан ўзи элтиб беради, — деб ёзган эди у хатларидан бирида қизига. — Уни ўзингнинг жуғрофиячи дўстларинг билан таништириб қўй, тилло қизим, лекин мени хавотирга соладигани бу инсон самимийлик тимсоли. Дўстларинг ҳеч қачон бу қадар узоқларга саёҳат қилган инсонни учратмагандирлар. Кеча кечқурун у менга ўз саёҳатлари ҳақида сўзлаб берган эди. Тасаввур қилгин-а, унинг кемаси қалин ўт-ўланларни ёриб ўтишини, ғужғон бўлиб ётган балиқлар галасини ёзги ниначилардек чўчитиб тарқатиб юборишини, муз оролчалар орасидан сирғалиб юришлари, эҳ-ҳе, булар ҳам майли, у яна Хитойда ҳам бўлган,

Африка дарёларида ҳам сузган. Лекин у шунчаки саргузашт иштиёқ-манди эмас, янги жойларни кашф қилгани билан ҳам гурурланмайдигандек туюлди менга, у оддий савдогар ҳам эмас. Бир гал мен ундан суриштириб, нима сабабдан ҳаётда бундай йўлни танлаганини билиб олдим, лекин у гапни бошқа томонга буриб, жавоб бергиси келмасди. Мен унинг бир жойда ўтиролмайдиган бўлиб қолиши сабабини кўлимда ишлайдиган кирчи аёлдан эшитиб қолдим: болажоним, унинг ҳам фарзанди бўлган экан, қизим, унинг ҳам қизи бўлган экан. У энди-гина отасига дам олиш кунлари бирор ширин таом қилиб берадиган ёки кийимининг сўқилган жойига қатим тортиб бера оладиган ёшга қадам қўйган экан. Ўша пайтлари у фақат Мексика билан Перу оралигидаги масофада сузиб юрарди, қизи эса юзлаб маротаба отасини кўзатиб ёки кутиб олиб, қўл силкитиб қолган бўлса керак. Бизнинг умуман гапиришга ҳаққимиз йўқ, унинг қизи бошқа қизлардан ақллироқ бўлганми, гўзалроқ бўлганми, бу муҳим эмас, муҳими, бу унинг фарзанди эди. Кап-катга одамнинг битта қизчани деб, бу дунёда қоронғи уйда нинасини излаб тополмаётган кўр одамдай тимирскиланиши сенга балки галати туюлар. Йўқ-йўқ, буларни сен тушуна олмайсан, азизим, мен биламан, бунинг нима эканини ҳис этиб, юракларим зирқираб кетади. Кеча кечқурун у мен билан ўтириб, қизи ҳақида суҳбатлашди. Қўлини иягига тираб ёнаётган оловдан кўзини узмай деди: “Менга баъзан у қаергадир саёҳатга йўл олган-у, мен уни яна кўрадигандай бўлиб туюлади. Менимча, қизим Англияда бўлса керак”. Устимдан қулишинг мумкин, лекин менимча у ўзининг узоқ саёҳатлари баҳона, бугуни билан қарилик ўртасидаги вақтини тезлатмоқчи бўлса керак, ҳойнаҳой”.

Эгизаклар капитан Альварадога нисбатан чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлишарди. Ака-укалар унинг қўл остида ишлашганида учала камгапнинг сукутидан ён атрофдаги маҳмадоналар, ўзини оқлагувчилар ва эзмалар дунёсига қарши ўзига хос маъно ва мазмуннинг асоси яраларди. Шунинг учун ҳам буюк саёҳатчи ним қоронғи ошхонага кириб келганида, Эстебан ўриндигини қоронғи бурчакка тортиб ўтирса-да, ичидан суюниб кетди. Капитан уни таниганини ёки кўрганини ҳам сездирмай, овқатини охиригача еб олди. Эстебан эса аллақачон овқатланиб бўлган бўлса ҳам, ҳеч ким билан гаплашгиси келмагани учун капитаннинг ошхонадан чиқиб кетишини пойлай бошлади. Ниҳоят, капитан унинг олдига яқинлашиб:

– Сен Эстебанмисан ёки Мануэлми? Бир марта кемамда ишлагансан. Мен капитан Альварадоман, – деди.

– Ҳа, – деди Эстебан.

– Аҳволларинг қанақа?

Эстебан бир нима деб минғирлади.

– Янги саёҳат учун бақувват йигитларни изляяпман. – Орага жимлик чўкди. – Мен билан борасанми? – Жимлик сал чўзилди. – Англияга ва Россияга. Оғир иш. Иш ҳақига яхши тўлайман. Перудан узоқларда. Қалай?

Эстебан гўё ҳеч нимани эшитмаётгандай эди. У столга тикилиб ўтирарди. Ниҳоят, капитан кар одамга гапиргандай баланд овозда сўради:

– Сендан, мен билан денгизда сузишни хоҳлайсанми, деб сўраяпман?

– Ҳа, хоҳлайман, – бирдан жавоб берди Эстебан.

– Яхши. Жуда яхши. Аканг ҳам менга керак.

– Йўқ.

– Нега? У хоҳламайдими?

Эстебан четга қараб нимадир деб гўлдиради. Кейин ўрнидан тура-ётиб деди:

– Мен борай. Бир иш юзасидан бир одамни кўришим керак.

– Қел бўлмаса, аканг билан ўзим гаплаша қолай. У қаерда?

– Ўлган, – деди Эстебан.

– Нима... Мен билмагандим. Билмагандим. Кечир.

– Ҳа, – деди Эстебан. – Мен боришим керак.

– Ҳа-а. Сен қайси бирисан? Исмингни айт?

– Эстебан.

– Мануэл... қачон ўлди?

– Бир неча ҳафта бўлди. Тиззасини ёриб олди ва... Бор-йўғи бир неча ҳафта бўлди.

Иккови ҳам ерга тикилди.

– Ёшинг нечада, Эстебан?

– Йигирма иккида.

– Бўлди, келишдик, мен билан кетасан-а?

– Ҳа.

– Сен балки совуққа ўрганмагандирсан.

– Йўқ. Мен ўрганганман. Мен боришим керак. Мен шаҳарга бориб бир иш юзасидан бир одамни учратишим керак.

– Майли, Эстебан. Бу ерга кечки овқат пайти келсанг, саёҳат ҳақида суҳбатлашамиз. Келсанг, сен билан вино ичамиз. Келасанми?

– Ҳа, келаман.

– Худо ёр бўлсин.

– Худо ёр бўлсин.

Кечки овқатни еб бўлиб, улар эртага эрталаб Лимага қайтишга келишишди. Капитан унга бўктириб ичкилик ичирди. Олдинига бири олиб, бири қўйиб жимгина қўйиб ичаверишди. Сўнг капитан кемалари ва уларнинг юрадиган йўллари ҳақида гапирди. У Эстебанга кеманинг каноп ва сим арқонли юк кўтарадиган мосламаси ҳақида, йўлчи юлдузлар ҳақида саволлар берди. Сўнг Эстебан бошқа нарсалар ҳақида гапира кетди, гапирганида ҳам жуда баланд овозда гапирди.

– Мен доим иш билан банд бўлишим учун кемада кўп иш буюринг. Мен ҳаммасини қиламан. Мен мачтанинг энг баланд жойларига чиқиб, арқонларни тортаман, кечаси билан вахтада туриб, қоровуллик қиламан, нега деганда, биласизми, мен барибир ухлай олмайман. Яна, капитан Альварадо, кемада сиз ўзингизни мени танимаганликка олишингиз керак, гўё мени билмайдигандек. Мени кўрганни кўзингиз йўқ одамдай ишга кўмиб ташлашингиз керак. Мен ортиқ столда ўтириб матн кўчириш билан шуғуллана олмайман. Мен ҳақимда бошқаларга гапирманг...яъни, бу ҳақда...

– Эшитишимча, сен ёниб турган уйга кириб, кимнидир қутқариб қолганмишсан, Эстебан?

– Ҳа. Менга жин ҳам урмади. Биласизми, – бақира кетди Эстебан стол устига бутун гавдаси билан эгилиб, – бизда ўз жонига қасд қилиш мумкин эмас. Буни ҳамма билади. Лекин бировни қутқариш учун ёниб турган оловга ўзингни отсанг, бу жонингга қасд қилганга кирмайди. Матадорлик касбини қилиб, сени буқа сузса, бу ҳам ўз жонингга қасд қилган ҳисобланмайди. Сен сузсин деб буқага ўзингни тутиб беришинг керакмас. Сиз ҳатто иложсиз қолган пайтларида ҳам ҳайвонларнинг ўз жонларига қасд қилганини кўрганмисиз? Улар чорасиз қолган тақдирда ҳам ҳеч қачон дарёга ёки бошқа жойга ўзла-

рини ташламайдилар. Баъзилар отлар ўзини ёниб турган оловга ташлайди, деб гапиришади. Шу ростми?

– Йўқ, мен буни рост деб ўйламайман.

– Мен ҳам буни рост деб ўйламайман. Бизнинг бир кучугимиз бўларди. Ҳа майли, мен бу ҳақда ўйламаслигим керак. Капитан Альварардо, сиз мураббия Мария дель Пиларни танийсизми?

– Ҳа.

– Мен кетадиган пайтимизгача унга совға бермоқчи эдим. Капитан Альварардо, мен иш ҳақимни олдиндан олмоқчиман, менга ҳеч қарда барибир пул керак бўлмайди, унга ҳозироқ совға сотиб олмоқчиман. Бу совға ёлғиз ўзимдан эмас. Улар биз учун...биз учун... — Шу жойда Эстебан акасининг исмини айтмоқчи бўлганди, лекин айта олмади. Бунинг ўрнига овозини пастлатиб деди: — Анча олдин унда қандайдир... унда катта йўқотиш бўлган экан. Буни менга ўзи айтди. Билмайман, ким эди у, мен унга совға бермоқчиман. Аёллар бундай нарсаларни биздан кўра ёмонроқ кечиришади.

Капитан эртага эрталаб у билан бирон нима излаб топишга сўз берди. Эстебан бу ҳақда анчагача гапирди. Охири унинг стол тагига сирғалиб тушганини кўриб, капитан ўрнидан турди-да қовоқхона олдидаги саҳнага чиқди. У Анд тоғларининг чўққиларига, осмондаги абадий нур сочиб турувчи сон-саноқсиз юлдузларга қаради. Қардадир ҳавода руҳ сузиб юрар ва унга табассум қилиб, ўзининг кумушдай жарангдор овозида неча мингинчи марта такрорлаган сингари дерди: “Узоқ қолиб кетма. Сен келгунингча кап-катта бўлиб қоламан-а”. Капитан қайтиб келиб, Эстебанни кўтариб хонасига олиб келди, ўрнига ётқизиб қўйиб, анчагача унга тикилиб ўтирди.

Тонг билан Эстебан хонасидан чиққанида, пастдаги зина олдида капитан Альварардо уни пойлаб турарди.

– Нарсаларингни жойлаб, тайёр бўлишинг билан йўлга тушамиз, — деди капитан.

Йигитнинг кўзлари ғалати чақнаб кетди.

– Йўқ, мен бормайман. Мен барибир бормайман.

– Ие? Эстебан? Ахир менга бораман деб сўз бердинг-ку.

– Бунинг иложи йўқ. Мен сиз билан кетолмайман, — у шундай деди-да орқасига бурилиб тепага кўтарила бошлади.

– Бир дақиқага кел, Эстебан, бир дақиқага.

– Мен сиз билан кетолмайман. Мен Перудан кетолмайман.

– Сенга бир нима айтмоқчиман.

Эстебан зинадан пастга тушди.

– Мураббия Мария дель Пиларга бермоқчи бўлган совғанг нима бўлади? — сўради капитан овозини пасайтириброқ. Эстебан жимгина тоғларга тикилди. — Наҳотки сен уни совғадан маҳрум қилмоқчи бўлсанг? Биласанми... бу нарса унинг учун жуда катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

– Майли, — гўлдирарди Эстебан, гўё бу сўзлар унга таъсир қилгандай.

– Шунақа бўлсин. Бундан ташқари, Океан Перудан яхшироқ. Сен Лимани, Кускони ва барча йўлларни биласан. Бу ерда сен ўрганишинг учун бошқа ҳеч нима қолмади. Океан — мана сенга нима керак, тушуняпсанми? Ундан ташқари, кемада ҳар дақиқа иш билан банд бўласан. Буюғини менга қўйиб бер. Бор, нарсаларингни йиғиштир, кетдик.

Эстебан бирор-бир қарорга келишга ҳаракат қиларди. Олдинлари ҳамма нарсани Мануэл ҳал қиларди, лекин у ҳам бундай жиддий ишга дуч келмаганди. Эстебан аста тепага кўтарилди. Капитан уни

кутиб турди, уни шунчалик узоқ кутдики, охири сабри чидамай зиналарнинг ярмисигача кўтарилди-да, ичкарига кулоқ тутди. Олдинига жимжитлик эди, кейин қандайдир товуш эшитила бошлади. Капитан гап нимада эканини дарҳол англади. Эстебан тўсин устидаги сувоқни кўчириб ташлаб, арқон боғлаётганди. Капитан қалтираганча зинада тураркан, “Балким шуниси маъқулдир, — деди ўзига ўзи. — Балким унга халақит бермаслик керакдир. Балким бу унинг учун охирги чорадир”. Сўнг яна янги овозни эшитиб, эшикдан ўқдай отилиб ичкарига кирди-да, йигитни ушлаб қолди.

— Кет, — бақирарди Эстебан. — Мени ўз ҳолимга қўй. Аралашма — Эстебан юз-тубан полга йиқилиб тушди. — Мен ёлғизман, ёлғиз, ёлғиз, — бақирарди у.

Капитан унинг тепасида тураркан, хунук башараси ички дарддан кўкимтир тусга кирди: унинг дарди яна янгилашиб, олдинги қайғусини бошидан кечираётгандек эди. Денгизчиликка алоқаси бўлмаган ишлардан ташқари барча мавзуда у дунёдаги энг нўноқ маърузачи эди, лекин баъзан лўнда гапириш одамдан юксак мардлик талаб қиладди. Ҳозир ҳам у полда ётган Эстебаннинг унинг сўзларини эшитаётганига ишончи комил бўлмаса-да, деди:

— Биз қўлимиздан келганча ҳаракат қиламиз. Кучимиз етганча тирмашиб ҳаракат қилаверамиз. Лекин бу кўпга чўзилмайди. Вақт ўтаверди. Ҳали унинг қанчалик тез ўтиб кетганидан ҳайрон ҳам қоларсан.

Улар Лимага йўл олишди. Авлиё Людовик кўпригига етганида, капитан кечувдан ўтадиган юкларни текшириш учун пастга тушиб кетди, Эстебан эса кўприкдан ўта туриб, у билан бирга жарликка қулади.

Давоми бор

Адиб таваллудининг 140 йиллигига

Иван БУНИН

Ажиб порлар шамлар ёлқини

* * *

Эй қалб! Кенгроқ очил, қабул айла, оҳ,
Баҳорий ҳисларни — оний меҳмонни!
Табиат, эт мени оғушингга жо,
Чиройингга фидо этайин жонни.

Эй сен, юксак осмон, йироқдан-йироқ,
Чексиз мовий кенглик — йўқ сенда сарҳад.
Эй поёнсиз дала — ям-яшил ўтлоқ,
Чин дилдан талпингум сизларга фақат!

ҚИШЛОҚ ТИЛАМЧИСИ

Ухлаб ётар эман тагида
Тиламчи чол, ночор, ногирон.
Ямоқлари мўл чакмонининг,
Этагида офтоб сақлар жон.

Мўл йўл юриб, ҳориган дилхун,
Ётиб қолган эман остида.
Оёқлари толган, ёнар кун,
Тиғ санчар ўт чолнинг устига.

*Рус тилидан
Турсун АЛИ
таржималари*

Иван Алексеевич БУНИН 1870—1953 йилларда кечган узок умри давомида рус ва жаҳон адабиётида теран из қолдирган шоир, ёзувчи ва таржимондир.

Ўспиринлик ва ёшлик йиллариданоқ ҳам назмда, ҳам насрда ижод қилди. У асосан табиат манзаралари нозик тасвирланган шеърлари, йилдан йилга мазмун ва мундарижаси, образлар олами ҳам бойиб борган ҳикоялари, қиссалари, «Ар-сенъевнинг ҳаёти» романи ҳамда машҳур америка шоири Лонгфеллонинг «Гаявата ҳақида кўшиқ» шеърий романи таржимаси орқали катта шуҳрат қозонди.

Оҳ, қашшоқлик энгмишдир буткул,
У бошпана топмас ҳеч жойдан.
Қисмат эрур гарибга нукул,
Остонадан тиламоқ фойда.

Гадолар йўқ пойтахтда асло,
Муҳтожлик хор айлаган яккаш!
Зиндон ичра — панжара аро,
Кам учрайди бу хил жафокаш.

Узоқ умрин йўлларида ул
Бор қувватин меҳнатга берди.
Гўр қошида ўша куч буткул
Етмай қолса нетсин? Не дерди?

Қишлоқлардан қишлоққа ўтар,
Тили аранг ўқир дуони.
Ё ажал — ҳақ қўлидан тутар,
Жабри кўпдир қадим дунёнинг.

Уҳлар. Яна қалқийди тезда:
“Худо ҳаққи, хайр қил. Яна хайр...”
Аянч - бунча хўрликни Русда,
Ато этган бўлса наҳот дайр?!

ДАЛА ГУЛЛАРИ

Ўт шуъласи, ойна орти яширин,
Нозланиб очилар бебаҳо гуллар.
Нафис атри тиниқ, мусаффо, ширин,
Барги, банди гўзал, нодирдир улар.

О, гулни ўстирар иссиқхонада,
Мовий уммон оша келтирмиш уни.
Қўрқитолмас уни совуқ шабада,
Чақмоғу гулдурак, тунлар салқини.

Ватанимнинг сўлим далаларида
Шу гулнинг камтарин аймақлари бор.
Очилар баҳор, ёз паллаларида,
Бағрида гоҳ яшил ўрмон, ўтлоқзор.

Ойна иссиқхона, йўқ, йўқ, бу гуллар,
Осмон кенглигини кўрадир дилбанд.
Ўтга эмас, сирли маъвога улар,
Абадий буржларга бўлганча пайванд.

Шўро тузумини тан олмаган, 1922 йилда Россиядан муҳожирликка кетган Иван Бунин умрининг охирига қадар Францияда, яшаб, ижод қилди.

1933 йилда адабиёт соҳасида халқаро Нобел мукофотига сазовор бўлган буюк адиб ва шоир хизматлари расман «Улуғ рус адабиётининг юксак анъаналарини давом эттиргани учун мукофотланди» тарзида эътироф этилган. Иван Буниннинг айрим ҳикоялари китоб ҳолида, баъзи шеърлари эса журналларда ўзбек тилида чоп этилган. «Жаҳон адабиёти» журналида (2007 йил, 4-сон) учта ҳикояси босилган.

Улардан уятчан гўзаллик эсар,
Юрак ва кўзларга яқин қариндош.
Бошқа ким ҳам ўша кезларни эслар,
Аллақачон унут ва... тагин сирдош.

* * *

Ёдимдадир узоқ қиш туни,
Ола-ойдин. Сукунат ҳар ён.
Ажиб порлар шамлар ёлқини,
Остонада йиғлайди бўрон.

«Болажоним, — шивирлар онам, —
Уйқунг келган бўлса агарда,
Эртага ҳам бўлиш-чун бардам,
Уйғониш-чун шодмон саҳарда,

Унут бўрон увлаётганин,
Менинг бирла эканинг унут.
Эсла ўрмон майин шивирин,
Қайноқ кунлар тафтин ёдда тут.

Қайинларнинг садосин тингла,
Ёд эт — ўрмон ортида уват.
Далаларда, юзлаб, минг-минглаб
Зар бошоқлар тўлқини қат-қат».

Мен ҳам таниш маслаҳатни-ку,
Дастурамал билдим ўзимга.
Орзуларнинг оғушида тун,
Уйқу кела бошлар кўзимга.

Уйқу билан келар ёнма-ён,
Алла айтган хаёл нафаси,
Ҳам шивирлар пишиб бўлган дон,
Англаб бўлмас қайинлар саси...

* * *

Қалди роқ-ла мени қўрқитма,
Тошқин сувнинг шовқини қувноқ!
Бўрондан сўнг бўлар, унутма,
Мовий осмон чунон мовийроқ.
Тингач бўрон, яна ёш бўлиб,
Янгича кўрк ялтирашида
Ифорлироқ, чиройга тўлиб,
Гул очилар айлаб нашида!

Қўрқаман, лек ёғинли кундан,
Ўйлаш оғир, ҳаёт ўтади.
Фамсиз, бахтсиз, гоҳ у, гоҳ бундан,
Тирикчилик олиб кетади.
Борар сўлиб қувватда ҳаёт,
На меҳнатсиз, на бир курашсиз,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Фамгин, намчил, туман ҳам, ҳайҳот,
Меҳрни умрбод кўмадир шаксиз!

* * *

Кўринмайди қушлар. Ҳувиллоқ, бемор,
Чирийдир тақдирга тан берган ўрмон.
Замбуруғ йўқ, лекин аччиқ изи бор,
Жарликлардан, кўринг, анқир беармон.

Ўрмон қаъри чўкди, ойдиндир ойдан,
Буталар бағрида ўлан ёнбошлар.
Куз, ёмғир зарбидан сўлжайган лойдай,
Қора барглар тагин қорая бошлар.

Далада-чи, шамол. Кун эса совуқ,
Қовоғи солиқдир, мен-чи кун бўйи,
Кимсасиз даштзорга борганча ёвуқ,
Кетаман қишлоқдан дунёга тўйиб.

Мени аллалайди отлар дупури,
Дарддош бир қайғу-ла англайман алҳол,
Милтигим найида — бир хил сурури,
Нени наво айлаб куйлайдир шамол?

ОНА

Кун бўйи, тун бўйи — саҳаргача то,
Даштларда қутурди бўрон ҳам чунон.
Четан деворларни айлади вайрон,
Қишлоқлар бузилиб кетганди ҳатто.
Кимсасиз бир уйга кирганди босиб,
Дераза ойнаси кетди зириллаб,
Қуруқ қор айланди қақшаб, чириллаб,
Зимистон хонага эмас муносиб.

Аммо олов бор-ди — кечаси ўчмай,
Ёритиб турарди қовоқхонани,
Тонга қадар ҳолин кўринг онани,
Аёл юммай кўзин, на еб, на ичмай,
Бунда бўлди... Ё ел, ё битган мойи —
Дафъатан ўчирди чироқни сўнгра,
Боласини олиб кифтига ўнглаб,
Аёл йўлга тушди қилиб хиргойи...

Тун роса чўзилди — Ялдо ҳам бекор...
Баъзан уни ширин мудроққа чулғаб,
Секин сас берар бад қуюн очмай лаб,
Қора пешайвонда шопирганча қор.
Бўрон ёввойи ҳис исканжасида,
Тўсатдан ташланиб қолганди уйга.
Дир-дир титрагай деб борганди уйга,
Фамда кимдир унинг муз панжасида.

Даштда заиф инграр — тушмиш не кўйга?
Неча бор тонггача, кўйганми танда?
Ҳоргин кўз ёшдан ялтирамади,
Демам, бола кўргач — қалтирамади,
Унга нурсиз кўзи билан боққанда...

МАЁҚ

Кўзсиз ойна, маёқ ичида,
Куз шамоли елар увиллаб,
Шовқин солар маёқ учида,
Салқин шамол мени маст қилар.

Мен бурама зинада тўхтаб,
Пастга боқдим — тўлқинлар саси.
Соҳил мавжи, осмондир ажаб,
Ва уммоннинг мовий нафаси.

Пастда тўлқин, тепада тордек
Занжир боғи жаранглаб куйлар.
Маёқ, кўрфаз, тўлқин ўркакдек
Ва мен, осмон, булутлар, уйлар...

ИККИ КАМАЛАК

О, бир жуфт камалак — зарнигор, малҳам,
Баҳор ёмғирлари. Жило сочар нур.
Куюқ дарахтзорлар ичра ушбу дам
Намчил май ҳавоси қолдирган биллур.
Уфқда қоронғу булутлар зил-зил,
Қора нуқта — қушнинг қанот излари.
Камалак турфа ранг, нофармон, яшил,
Анқир бошоқларнинг тотли ислари.

Милорад ПАВИЧ

Серб ҳикоялари

БУЮМЛАРНИНГ АСЛ ҲОЛАТИ

Урушнинг дастлабки йилларида Югославияда бир тўп қочоқлар немислар босиб олган ҳудудлардан чиқиб кетишга уринишди. Мамлакатнинг италияликлар забт этган қисмида, ҳатто лагерларидаям шимоли–шарққа қараганда аҳвол бирмунча яхшилиги кўриниб турарди.

1942 йилнинг баҳорида Албанияга қараб йўлга чиққан қочоқлар орасида икки нафар эркак ва бир аёл бор эди. Уларнинг паспорт ва қолган бошқа ҳужжатларидаги расми, муҳрлари рисоладагидай бўлса ҳам йўл бўйи кўп қийинчиликларга дучор бўлишди. Эркаклардан бири – баланд бўйли, кекса кишини Првуд Балочевич деб аташарди. Елкасида кабоб сихига ўтказилган карамни кўтариб, хаёлчан ва жим борарди. У йўл бўйи дарахтлар билангина ҳол-аҳвол сўрашди. Иккинчи қочоқнинг исми шарифи паспорт бўйича – Матия Врана, унинг ёшини аниқ айтиш қийин, белига камари остига озроққина балиқ уни боғлаб олганди. Анастасия Делянович исмли ёш ва гўзал аёлнинг ёнбошида осилиб тушган иккита узун қўлқоп буғдой дони билан тўлдирилган. Унинг паспортида ҳомиладорлиги қайд этилган, бу кўзга ҳам ташланиб турарди. Қочоқлар Рудникдан ўтиб, Ибара водийси орқали Косовога қиялаб тушдилар. Дам олиш учун тўхташар экан, бир деҳқондан қайнаган сув олиб, унга тўғралган карам, балиқ унидан солиб, шўрва тайёрлашди. Қочоқлар Косоводан

*Рус тилидан
Гўзал БЕГИМ
таржималари*

Серб ёзувчиси Милорад ПАВИЧ дунёнинг энг кўп ўқилаётган ёзувчиларидандир. Ёзувчининг “Хазар луғати” роман-луғати унга мислсиз шон-шухрат келтирди. “Чой билан чизилган манзара” (1988), “Шамолнинг ички қиёфаси” (1991), “Константинополдаги сўнги муҳаббат”, “Башорат қўлланмаси” (1994) романлари адабиёт оламида кўп шов-шувларга сабаб бўлди.

Сирлилик, аниқлик ва афсунгарлик ўртасига қурилган кўприк, тубсизлик устида қад ростлаган “ақл ва руҳ бинолари” ўқувчини ўзига тартади. Ҳар бир предмет ёки воқеликни, умуман бошқа, тескари, минг-минглаб бўлақларга бўлиб кўришга, ҳис қилишга ўргатади. Адибнинг насрий асарларидаги ўлчамсизлик, тилининг фантазия ва юморга бойлиги, қочиримли “ўйинлар” туйғуларингизга таъсир ўтказмасдан қолмайди.

Милорад Павич серб адабиёти тарихи бўйича мутахассис. Байрон ва Пушкин асарларини серб тилига таржима қилган. Париж, Вена, Фрайбург, Регенсбург, Белград каби Европанинг нуфузли университетларида дарс берган. Асарлари дунёнинг 80 дан ортиқ тилига таржима қилинган.

олислашишар экан, оёқ кийимларини ечиб, орқасини олдга қаратиб кийишди, мўлжалдаги йўлни яёв босиб ўтишди. Тоққа кўтарилишса, оёқ излари тоғдан тушаётган одамнинг изларидай бўлиб турарди. Бироқ уларни тез орада қўлга тушириб, Италиядаги унча катта бўлмаган сузиш лагерига олиб боришди. Лагерни немисларга хизмат қилувчи маҳаллий аҳоли кўриқларди. Эркак ва аёлларнинг ҳужжатларини текшириш учун қандайдир марказий немис идорасига жўнатишди. Бу лагерда қочоқлар ўзлари кўзлагандан ҳам узоқроқ қолиб кетишди, бу орада лагер қутволи, горнизондаги кўриқчилар бир неча марта алмашинди.

1943 йилнинг охирларида икки нафар эркак ва аёлнинг лагерга келиши ҳақидаги гувоҳнома қўлга текканида аёл аллақачон фарзанд кўрганди. Балочевич ва Врананинг ҳужжатлари Анастасия Деляновичниқига қараганда анча вақтли тайёр бўлди. Италиядан чиқиб кетиш визасини эркаклар лагердаги қолган қочоқларнинг катта қисми билан биринчилардан бўлиб олишди. Лагерни тарк этаркан, Анастасия ва унинг ўғлини ёнларига олишди. Ҳужжатлар текширилаётганда номувофиқлик юз берди: паспортда аёлнинг ҳомиладорлиги кўрсатилган, айни пайтда Анастасия Делянович оғироёқ эмас, бунинг устига, паспортдаги сана ҳам чаплашиб кетганди. Нечоғлик тушунтиришга уринишмасин, аёлни лагерда қолдиришди, паспортдаги ёзув нарсаларнинг асл ҳолатига тўғри келмасди.

Болани олиб лагерни тарк этган икки нафар эркак Врж худудида қолган аёлнинг сирли гўзаллигини узоқ вақтгача унутишмади. Аёл пичоқни қандай ушлаганини, киприқларининг узун ва қайрилганини, кўйлаганда овозидан таралган тўлқинни эслаб, такрор-такрор ҳайратланишди. Катта ва юмшоқ нонни қандай кесганини, иссиқ нон ҳароратини кўкрагига босиб иссиқ, майин хўрсинганини, маҳзунликлар аёл кўксига бир маромда сингиб кетганини кўз олдига келтиришди. Сўнг ҳар қайсиниси бир бўлақдан нон олишди. Кейинроқ шуларни лагерда ҳеч қандай нон ҳам, пичоқ ҳам бўлмагандек хаёлда жонлантиришди.

Тасвир нарсаларнинг асл ҳақиқатига номутаносиб эди.

ГУЛЛАШ МАВСУМИДАГИ АЛЛЕРГИЯ

1973 йилнинг баҳор ташрифи яқинлашди. Яхши биламанки, илк майсалар ва гулчанлар пайдо бўлиши билан қирқ уч йиллик ҳаётимда ўттиз тўртинчи марта гуллаш мавсумидан аллергияга дуч келаман. Бу касалликка қарши олиб борган уринишларимдан шуни билдимки, касалликнинг ягона давоси (албатта, вақтинча) — денгиз. Фақат угина мени йилнинг бу мавсумидаги чорасиз, чалкашиб кетган кўзларим, лабларим, бурун тешиги ва териларимни тобора кучли забт этаётган турли ҳидлардан ҳимоя эта олади. Гуллаш бўрони фақат қулоқларимгагина раҳм-шафқат қилди, холос. Денгиз буғланиши, тузли шамол, йод, сув ости ўтлари, қирғоққа урилаётган тўлқинларнинг майин ифори, эҳтимол, қуруқ ва намчил ҳавонинг тўқнашуви, қуруқликдаги гиёҳлар жангига дучор бўлиш ҳолати — булар ҳаммаси мени жуда осон ўз измига олди. Тоққа қилган саёҳатим ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Водийда гуллайдиган гиёҳлар тоғларда кечроқ гулга киради. Тепага ҳаракатланиш одамни хасталикка солгандек туюлади. Мен эса денгиз тубигача тушишим зарур. Ҳар йили ёзни қора нон ва оқ шароб тамадди қилиб ўтказадиганим — Стона эмас, бу гал жанубий қирғоққа боришга аҳд қилдим. Йил-

нинг гуллаш мавсумини ҳеч бир дўстим мен билан ўтказишни хоҳламади. Кийимларим солинган кўк сумка, бир шиша вино, янги терилган кўзиқорин, консерваланган ловия, дудланган иккита колбасани олдим-у, машинага ёлғиз ўтирдим. Аллергияга қарши истемол қилган дориларимдан ўзимни тетик ҳис қилиб, Ниш ва Ускуфнинг қисқа йўлларида Эгей денгизининг жанубий соҳилларига жўнаб кетдим.

Кун ботаётганда Стобида қисқа муддатга тўхтаб, машинадан вино ва егуликлар олдим. Рим амфитеатри ортидаги иссиқ булоққа пиёда етиб бордим. Бир қарашда у ерлар майсазорга айланган, ичкараси озмоз кўру қувватини йўқотган. Лекин йиллар у ердаги бир юз йигирма ўринлик томошабинлар ўриндиқларига ўз соясини ташламаган эди. Намчил ҳаво, тошлар билан ўралган бу жойда кўёш ҳамда гулчангидан хайиқмай бемалол дам ола бўлади.

Актёрлар учун мўлжалланган йўлакдан юриб кирарканман, шишани, егуликлар солинган идишни саҳна ўртасидаги катта тош устига қўйдим-да, у ердан шитоб билан узоқлашдим. Қуриган шохшаббаларни йигиб, саҳнага олиб келдим, гулхан ёқишга чоғланиб, ўт қаладим. Гугуртнинг “чирт” этган товуши амфитеатрнинг энг охирги қаторигача етиб боришини кутгандим. Бироқ майсалар, дафна ва брусникалар ўсиб ётган амфитеатр ҳовлиси чеккаларида ҳеч бир товуш тарқалмади. Ҳар хил пўпанак ва ботқоқ ҳидларидан халос бўлиш истагида оловга туз сепдим, кўзиқоринни вино билан ювиб бурчакка қўйдим. Сояда ўтириб, кўёшнинг бир жойдан иккинчи жойга енгил кўчиб, ботишга қай тахлит ҳозирлик кўришини томоша қилдим. У театрни тарк этганида кўзиқорин ва колбасани оловдан олиб, ловияли банкани очдим, тамадди қилишга ўтирдим.

Амфитеатр ҳовлисида таралаётган товушлар шу қадар бениқсон эдики, уларнинг қайсидир бир бўлаги оғзимга кирар, биринчидан саккизинчи ўриндиққача ҳар бири бирдай тушунарли акс-садо қайтарар, бироқ мен томонга қайтаётганда турфа хилда жаранларди. Овқатланаётганда акс-садолар мен билан бирга тамадди қилаётгандай, ҳеч бўлмаганда томошабинлар менга ҳамроҳ бўлиб оғзини иштиёқ билан чапиллатаётгандай туюлди. Тош ўриндиққа кимнингдир исми ёзилганди. Қайси бир исмлар аёлларга даҳлдор эди. Нима бўлмасин, бир юз йигирма жуфт кулоқ ҳар бир акс садони мароқ билан тинглар, Стоби театридаги хатти-ҳаракатларимни синчков кузатар, колбасани мен билан бирга кавшарди. Агар ейишдан тийилсам, улар ҳам томоғига бир нима қадалгандай тўхташар, менинг ҳаракатга келишимни пойлашарди. Бундай кезларда пичоқ бирор жойимни кесиб юборишидан, бармоғимдаги янги жароҳат ҳидлари мени мувозанатдан чиқариши мумкинлигидан, икки минг йилдан бери томиримда қийналаётган қонлар менга ташланиб, бўлак-бўлаклаб ташлашидан ҳайиқаман.

Тушликдан сўнг бир бўлак колбасани чўққа ташлаб, қизариб пишини кутдим, сўнгра оловни вино билан ўчирдим. кўмирнинг чирсиллашида амфитеатрдан эшитилаётган “ш-ш-ш” товуши панасида манзараларни кузатдим. Пичоқни ғилофга соларканман шамол беозор эди, саҳнада гулчанглар айланди, акса урдим-у, беҳосдан қўлимни кесиб олдим. Томчилаётган қондан тошга илиқлик югурди...

Агар мен тўғри тушунган ва хотирлаган бўлсам, бундан сўнг нималар юз бергани, бу сўзларни ким ёзаётгани мавҳум эди.

ДЕНГИЗ ТЎЛҚИНЛАРИ РАНГИДАГИ ЁМҒИРПЎШ

Ҳар бир инсоннинг умри давомида қайта-қайта кўрадиган туши бўлади. Масалан, менинг тенгқурларим етуклик шаҳодатномаси олишга топширилаётган имтиҳон лаҳзаларини тез-тез туш кўрадилар. Мен бу ҳолга тушмаганман. Бу ёшим билан боғлиқ бўлса керак. Мени шу кунгача бир туш таъқиб қилади. Ота-онам 1872 йили мени — ўн уч яшар болани фаранг тилини мукамал ўргансин деб Швецариядаги ёзги курсларга ўқишга жўнатишди. Қўлимизга савдо-сотиқ маълумотномаси, коллеж ҳаёти учун зарур бўлган буюмлар рўйхатини тутқизишди. Ўғил болаларга мўлжалланган рўйхат шундай бошланарди:

* байрам ва тантаналарда кийиш учун костюм — 1 дона.

* камзул, уни буклаганда белбоғ ҳолида ишлатишга ҳам яраши лозим — 1 дона.

* уйда кийиладиган халат — 1 дона.

* ёмғирпўш — 1 дона.

* ёмғирда кийишга мўлжалланган бош кийими — 1 дона.

* бир жуфт резина ботинка — 1 дона

* денгиз тўлқинлари рангидаги ёмғирпўш — 1 дона.

* бир жуфт алпинистлар киядиган тишли ботинка — 1 дона.

* оёқ кийимлари учун қоп — 1 дона. * *шахсий гигиена буюмлари солинган сумка — 1 дона.*

Кетиш соатлари яқинлашди, узун рўйхат бўйича менда бўлмаган нарсаларни харид қилишга киришдик. Ишнинг охири кўринмасди. Ҳар куни янги харидлар учун дўконга чиқардик: янги камзул, калта шим, ботинка...

Машғулотларнинг бошланиш санаси аниқ белгиланган, шу боис кўрсатилган буюмларнинг катта қисмини сотиб олмасданоқ йўлга тушдик. Ёшим ва буй-бастим янги-янги мураккабликларни келтириб чиқарарди. Ҳали уйдалигимдаёқ, сафарга чиқишдан бир неча кун олдин, менга зарур ҳамда тўғри келадиган буюмларни ахтараётганимизни туш кўрибман. Йўлда ҳам Италия, Швецария бекатларида тўхтаганимизда рўйхатда кўрсатилган нарсаларни сотиб олишга уриндик. Бироқ ҳаёлимда менинг ўлчамимдаги кийимлар ҳеч қачон мавжуд бўлмагандек: ўн уч ёшли болага тўғри келадиган ингичка елка, узун энгли уй халатини топиш қийин эди. Менинг ёшимдаги ўспиринларга мос шляпа ва денгиз тўлқинлари рангидаги ёмғирпўшни ҳеч қаердан тополмадик: чўнтагига герб тасвири туширилган саноқсиз кўк ёмғирпўшларни кийиб кўрдим, бирортаси тўғри келмади. Ниҳоят, ҳориб-чарчаб ахтарганимиздан сўнг белгиланган куни Оллон қишлоғига етиб келдик. Зарур буюмларнинг аксарияти — халат, ёмғир учун шляпа, денгиз тўлқинлари рангидаги ёмғирпўш ҳам менда йўқ эди. Шундан буён то ҳозиргача пешонадаги ўжар ёзиғимиз — 1972 йилда Италия шаҳарчалари орқали Триест, Венеция, Милан, Стрес, Луганога ҳайдаб солганини, денгиз тўлқинлари рангидаги ёмғирпўшни, табиатда умуман бўлмаган фаройиб нарсаларни Швейцариянинг немис шаҳарчаларидан излаганларимиз тез-тез тушимга киради.

Узоқ вақтгача бу тушларни маънисиз ва ҳатто ёқимсиз деб ўйлаб юрдим. Маънисиз нарсаларга кўп эътибор сарфлаш, ҳатто тушда бўлса ҳам вақт йўқотишнинг нима кераги бор? Кутилмаган мўъжиза боис бу йўсинда фикр юритишдан, ўз тушларимдан хижолат бўлишдан ва денгиз тўлқинлари тусидаги ёмғирпўшни ахтаришдан халос бўлдим. 1983 йили мен ҳарбий ҳужум чоғида Юнонистон яқинидаги “Иблис тер томчилари” қишлоғига бориб қолдим. Кунларнинг бирида қисм-

даги аскардан, гарчи у машғулотлар давомида, ундан сўнг ҳам бир оғиз гапирмаган бўлса-да, билдирги ёзиб беришини талаб қилишимга тўғри келиб қолди. Аскар ҳар бир топшириқни ҳеч қандай эътирозсиз бажарарди. Ундан нега жим юришини сўраганимда, биз жойлашган ернинг номланишини билиш-билмаслигимизга қизиқди. Ажабландим. Қишлоқ номи қандай маъно англатишини сўрай туриб яна аскарнинг ўзи қўшиб қўйди: 1355 йил декабр ойида “Иблис тер томчилари” қишлоғида серб императори Душан вафот этган экан. Тақдир тақозоси билан бу жойга келиб қолган аскар кун давомида марҳум ҳарбий қўмондонни хотирлаб, бир оғиз гапирмасдан кунни тик оёқда ўтказишга аҳд қилибди. У шу йўл билан ўзининг ҳарбий қарзини адо этмоқчи бўлибди. Суҳбат давомида биз билдиргидан тортиб, “Иблис тер томчилари” мавзуси атрофида айландик.

— Тангри уч қават нур билан қоплангани каби инсон ҳам уч қават тер билан ўралган, — дея гап бошлади аскар. — Уч тер ўзида уч хил ўрамни ёки аниқроғи, қоплама ва астарни акс эттиради. Бу ўзида уч қаватли ёмғирпўшни ифодалайди, гўё. Биринчи тер ёки ёмғирпўш, моҳиятан, ҳамманинг чекига тушади, умумий аслиятимиздан андоза олган. Бу тер инсонлар вужудига урушлар ва бузғунчиликлар даврида қуйилган бўлиб, эгнимиздаги либосларимиз шундан бичим олган. Тер томчиларининг бу турини китоб мундарижасига ўхшатса бўлади, умуман, янги китоб муқоваси остида унга тамоман даҳлсиз бошқа бир китоб жойлашгандай. Иккинчи тер ёки ўрам — оила ва уруғнинг талабларидан келиб чиққан. У биринчи терга шу қадар мувофиқки, ҳар бир қоплама моҳиятига кўра ич кийим уст кийимга мос келганидай тўғри келиши лозим. Бу айни пайтдаги оила ва насл-насабга тааллуқли алоқаларнинг асли — ҳалоллик дарси ёки таҳлика-сидир. Сирли китобни ошкор қилиш керак, холос. Учтинчи тер ёки ёмғирпўш астари шахсимизни ўзида гавдалантиради, вужудимизга қоришиб кетади. У умумий эмас, ҳар кимнинг ўз тери, ёмғирпўшнинг эски қаватидан назар ташланганда кўзга чалинмайди.

Учинчи тер илоҳий китоблардаги каби бизнинг эртанги кунимизни башорат қила олади. Одам — уч бора чоп этиладиган китоб, бироқ у нима сабабли терга ботганини ҳеч ким билмайди.

Суҳбатдошимнинг қутилмаган фикрларини тинглаб, ўзимни ўраб турган уч ўрам, ёмғирпўш астарининг сир-асрорларини излашга киришдим.

ИБЛИС ТЕР ТОМЧИЛАРИ

Илк ўрам — ҳаммамизни ўраб турган ёмғирпўш ҳақида тасодифан билиб қолдим. Аввало, уни атрофимдан, серб императорининг ҳалокатига сабаб бўлган, унинг рамзига айланган “Иблис тер томчилари” қишлоғидан изладим. Сибирда қишнинг 40 даража совуғида терга ботган одамни учратгандим. У XVIII асрга оид энг соф далил, шунинг ўзи тўғри йўлдалигимни кўрсатади.

Биз сўз юритаётган одам 1664 йилда, деҳқонлар ҳали-ҳануз ҳайдаладиган шудгорлардан қадимий тангалар топиб оладиган, чақалоқнинг илк қирқилган сочи оловга ташланадиган жойда — Герцеговинада туғилган. Болалигини қум-тупроқ билан тўлдирилиб, узум қаламчаси ўтказилган қайиқчада ўтказган. Ҳар йили кузда, узум пишганида Неретве бўйлаб денгизда, қариндошлари нуфузли савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланадиган Дубровника қараб йўлга тушади. Бечир — паша Ченгич уларнинг оила аъзоларини қонга бўктиргани-

да ҳикоямиз қаҳрамони Житомислич монастирида ўқирди, ўқишни давом эттириш учун Дубровникка, у ердан Константинополь, Рим, Москва ва бошқа шаҳарларга жўнаб кетади. Бу ёш йигит улкан оила мероси тарқаб кетмаслигини ва аждодларидан ўтиб келаётган катта миқёсдаги савдо иши тўхтаб қолмаслигини истарди. Ватандан олисда яшар экан турк ҳукмронлиги таъсири остига тушди, ўзи учун ғайриоддий, хавфли, бироқ фойдали машғулоти танлади. Бегона шаҳарда ёлланма элчи, сайёҳга айланди. Насронийликка шарқона назокатга тўла эътиқод билан қарар, Портдаги найрангли ҳолатларни тушунишга интилди, Константинополда инглиз элчихонаси қошида тилмочлик билан шуғулланди, кейин узоқ йиллар Россияда хизмат қилди. Унинг иккинчи дипломатлик мавқеи чорак аср давом этди, Россия империясининг муҳим йиғинларида ҳар доим иштирок этди. Буюк Пётр номидан Яссада молдаван князи билан ҳужжат имзолади. Прут султонлари билан шартнома тузди, Полтава жангида иштирок этди. Ниҳоят, насронийлар русумларига кўра Виржиния Тревизан билан никоҳлангач, Римга кетди. У ерда 14 ноябр 1720 йили Папа Климент қабулида бўлди. 1721 йилгача – Папа Климентнинг ўлимигача Россия ва бутхоналар ўртасида музокаралар олиб борди. Ҳаётидаги энг муҳим миссияси – охири нафасгача Тревизан сулоласига мансуб бўлган рафиқасига садоқатли бўлди. Буни Франческо Гвардининг Тинторетто порти, Дель-Равано кўприги, Прокурацио-веккьо биносидаги картиналарда кўриш мумкин. Кейинроқ Петербургга кўчиб келади, Буюк Пётрнинг биринчи қизининг туғилиш санасига бағишланган тантанада иштирок этади.

Унинг бир маромда кечаётган ҳаётида 1725 йилга келиб ўзгаришлар рўй берди. Азал-азалдан Россиядан Хитойга Буюк ипак йўли ўтган. Бу йўлларда охири кўринмайдиган карвонлар арқондай чизик ташлаб ўтишган. Буюк Тартария орқали Хитойга газлама, тери, қундуз ва оқсувсар мўйнаси, атторлик моллари, сахтиён ҳамда қоғоз олиб борилган. Карвонлар Мўғлистондан то Пекингача хитой соқчилари томонидан кўриқланган, орадан вақт ўтиб, чинни, пахта, тилла, олмосга тўлдирилган моллар билан ортига қайтган. Хитойликлар кутилмаганда, 1725 йили карвон йўлларига чек қўйишди. Кейинги гал Хитой ва Россия ўртасида аниқ бир чегара ҳудудларини белгилаш, бу жавобгарликлардан қайси бирини Хитой, қайси бирини Россия савдогарлари ўз зиммасига олиши юзасидан келишмовчилик юзага келди.

Подшоҳ саройи уни барча зарурий ҳужжатлар билан таъминлади: дипломатик паспорт, Улуғ Пётрнинг вафот этганлиги гувоҳномаси, Екатерина Биринчининг тахтга ўтириши ҳақидаги кўрсатма, икки император орасида иш юритиш ишонч ёрлиғи, ниҳоят, 30 август 1725 йилда маликанинг Хитой императорига ўз қўли билан ёзган мактуби. У ўзи билан бирга келиб чиқиши Пераст шаҳридан бўлган, Бока-Которск кўрфазида яшовчи, католик мазҳабини қабул қилган шоир Иван Крушалани, бир рус зобитини, Константинопол кул бозорида ўгли билан бирга сотилиб, проваслав мазҳабига чўқинтирилган арабни Буюк Пётрга совға тариқасида келтирган эди. Араб чиройли ва хушбичим эди, айни пайтда катта рус ҳарбий қисмини бошқаради. Бу миссия 1728 йилгача давом этди, ўтган вақт ичида моҳир элчи соқчилар кузатувида Пекинга келди. Хитой императори томонидан қабул қилинди, музокаралар олиб борди, маҳаллий элчилар, маҳфий полиция ходимлари билан алоқа ўрнатди. Хитой вакиллари билан биргаликда 6 минг километрлик чегара масофасини босиб ўтди. У Сибирда ҳаётининг энг оғир дамларини яшади. Бу ерда

унинг пешонасига ҳаёт билан видолашув терлари туши, 40 даражали совуқда гир-атрофини қорлар ўраб олганида гарчи Хитой императори номидан музокаралар қилиш учун жўнатилган бўлса-да, булар мутлақо шахсий қизиқишлари туфайли рўй бераётганини ҳис этди. Ўз қизиқишларини сусайтирмай подшо қариндошларидан бирининг тутқун қилиниши сабабли Пекинга чопар юбориб, унинг Хитой офицерлари кузатувида ортга қайтишини кутди.

Ҳамма иш охирига етгач, Сибирда Троицкосавск қишлоғига асос солди, Муқаддас Савва Сербский черковини қурди. Чегарада ёзувли ёғоч бут ўрнатди:

Хоч

Муқаддас

Белги

Россия чегараси ва

Хитой империяси ўртасида ўрнатилди.

1727

йил

июнь ойи

26

санаси

Хочга битилган бу ёзув ўша кундан бошлаб, Хитой билан Россия ўртасидаги чегарага айланди.

Фламандиялик мусаввир Антонис Ван Дейк бу чегарани ўрнатган одам кексайган чоғларида Венеция либосида қандай кўринганини, олмос тўғнағич билан безатилган бош кийимини, ўз-ўзини туш кўрган қора кўзларини асарларида ифодалаб берган. Кенг қора ёмғирпўш кийган. Унда Ван Дейк¹ картинасининг нафис чизиқлари акс этган. Асарда ҳаммамизни ўраб олган илк қават ифодаланган бўлиб, у олис Сибир кенгликларига абадий қорлардай ҳар биримизнинг елкаларимизни эгаллаб ётибди. Бу — менга аскар ҳикоя қилиб берган “Иблис тер томчилари”. Унинг сўзларига ишондим, шунда бу менинг ҳам ўз теримга айланди.

ТҮРТ ШАМОЛ ЙЎЛИДАГИ ҚАБРИСТОН

Тер томчиларининг иккинчи кўриниши ҳақида мулоҳаза юритиш анча қийин. Оиламиз, насл-насабимизнинг туб томирларига бориб туташувчи ёмғирпўшни узоқ изладим. Унда менинг шахсий ҳаётим сирли табассум қилаётганини ҳис қилиб турардим. Аждодларимнинг қилган ишларидан менда кўрқинч туйғуси, тўғрироғи, ваҳимаси кўпроқ эди. Бобомнинг аянчли вафот этганини, онамнинг етим-есирликда, кўнгли ярим ҳолда катта бўлганини биламан. Мен сизга айтмоқчи бўлган тарихий ҳикояни бобомнинг ўлимига қадар Шабач шаҳри ҳарбий горнизонида хизмат қилган шифокор бувимга ҳикоя қилиб берган. Бобомнинг иқрономаси нимага айнан шу кўринишда бизга етиб келганини ҳеч тушунолмасдим.

Кечкурун, 1929 йилда — шундай бошланган эди бу воқеа — мен Шабач горнизонидаги беморларни кўриб чиққач, уйга отландим.

¹ Хитой элчихонасининг асосчиларидан бўлган уч нафар шахс адабиётда ўзининг ёрқин изларини қолдиришган: улардан биринчиси элчининг ўзи — Савва Владиславлевич, граф Рагузинский (1664–1738) бўлиб, у ўзининг Хитой саёҳатлари асосида “Хитой ҳукмронлигининг қудрат ва ҳолатларига оид махфий маълумотлар” номли мемуар асарини ёзиб қолдирган; христианликка чўқинтирилган Иван Крушала Хитойни ўз шеърларида тасвирлаган; ёш араб, элчихона кузатувчиси, ҳарбий отряд бошлиғи Абрам Петрович Ганнибал Александр Сергеевич Пушкиннинг она томонидан катта бобоси бўлган.

Кечки овқатга қовурилган жигар тамадди қилиб олгандик. Тепаликка бормай фойтунга ўтирдим. Қаттиқ совуқ бўлганидан бурним остидаги мўйловларим устида музлаган қуш ўтиргандек эди. Қушнинг хўл патлари юз ва бурнимда вижирлаётгандек, қўлларим эса уни олиб ташлашга уринаётгандек туюларди. Иссиқ шинел кийиб олганман, фойтуннинг тепа қисми кўтарилган, шамол бир ёқдан-иккинчи ёққа ўзини урар, совқотган булоқлар ичкарига киритишни сўраб ялинар, фойтун полига тўкилган муз парчалари гўё рестораннинг синган ойнасига ўхшаб, этик остида гичирларди. Извошчи менга адёл берди. Адёлга ўраниб, пинакка кетибман, ҳатто терлабман, шинелимдан эса казарма, ошхона ва шаробнинг қоришиқ ҳиди анқирди. Қовурилган жигар ҳидидан уйғондим. Манзилга қачон етиб келишимизни билиш учун ташқарига қараган эдим, фойтун тепасида кимнингдир қўлини кўриб қолдим. Шубҳасиз, кимдир қочишга, шамолга қарши юришга уринарди. “Бундай ёғингарчиликда ким бўлиши мумкин?”—дея ўйладим, шу пайт қулоғим тагида қоронғулик қаъридан бўғиқ товуш эшитилди:

— Мени олиб кет, кўча жудаям совуқ! Уйгача етиб боролмайман.

— Извошчига тўхташни буюрдим. Отлар тўхташи билан ташқаридан ёпирилган қўллар биттаси билан менинг қўлларимни, иккинчиси билан шамширни ушлади. Тик турган кўйи камарини тақиб олдию, ичкарига отилди. Мавсумга мос либосда кийинмаган бу қиз жудаям совқотганди.

— Нега бундай кийингансан? — сўрадим, қиз совуқдан титраб-қақшаб жавоб берди:

— Йил фасллари ўзгараётган пайт ташқарида қандай ҳаво бўлишини билиб бўлмайди.

Уни одеялга ўраб кўйиш истаги туғилди, одеял оёқларим остида чангга беланганди. Қиз совуқдан менга яқин сурилди, бироқ бундан мен негадир ўнғайсизландим.

Шинелимни ечиб, қизни ўраб кўйдим, бироздан сўнг ўзига келди. Ундан сўрадим:

— Кимнинг қизисан?

— Исми — Деспина, ота — онам Кой ва Драгина Лазаревлар, шу ерга яқинроқ Илерово тор кўчаси 7-уйда яшаймиз.

Фойтундаги қисқа жимликни бузиб, қоронғуликни бармоқлари билан кўрсатди:

— Кўряпсизми, Лайлак қудуқ¹ни (шундай расво ҳавода ким ҳам сувга келарди, ўйладим мен), шу ерда тўхтатинг.

Биз тўхтадик, қиз шинелни ечмоқчи бўлган эди, эртага горнизонга кетаётиб, ўзим олишимни айтдим. Извошчи отларни уйига ҳайдади, қиз оёқларини ерга кўяр-кўймас ташаккур билдирди, ҳовлидан ичкарига йўл олди.

Извош жойидан силжиди, эртасига ишга кетаётиб, Илерово тор кўчаси 7-уй эшигини тақиллатдим.

Ажойиб қуёшли кун бўлса-да, унинг учқур игналари қўлқоп ва сочларимиздан тишлаб тортқилаётгандек эди. Эшикни очган мўйсафидга исмини айтиб мурожаат қиларканман, чол тарсаки еган одамдай сапчиб тушди, ўз исмидан кўрққан одамни илк марта кўрганимдан ҳайратландим. Кеча унинг қизи Деспинага берган шинелимни ола кетмоқчилигимни айтдим. У ҳеч нима демасдан ўгирилиб, ичкаридан кимнидир чақирди. Орқасидан кекса бир кампир кўринди, соч ўримининг бири оқ, иккинчиси қора эди.

¹ Л а й л а к — қудуқдан сув чиқарадиган ричаг шаклидаги мослама.

— Афв этинг, жаноб, Деспинамизнинг ёрқин хотирасини асраб-авайлаб яшаётганимизга яқинда уч йил бўлади. Сиз қандай қилиб қизимизга ўз шинелингизни бериб туришингиз мумкин?

Улар мени калака қилишяптими, деб ўйладим. Қариялар индамай қизининг ўлими ҳақидаги гувоҳномани қўлимга тутқазишди: гувоҳномада унинг исми, берилган санаси, суврати ҳамда 97-қабр майдони қайд этилган эди. “Нима қилиш керак - ўйладим мен, - бу ерни излаб топаман, шинелим бу ҳангомага арзиш-арзимаслигини билишим керак”. Чол-кампир билан хайрлашиб, казармага тушкун кайфиятда кириб бордим. Кечқурун уйга қайтаётиб кечаги қудуқ ёнидан ўтмадим. “Тўрт шамол йўналиши” да қад ростлаган меҳмонхонага бурилдим, у қабристон рўпарасида жойлашган. Меҳмонхона ресторанида овқатланмоқчи, бироз исинмоқчи, шу билан бирга ўлим гувоҳномасида кўрсатилган жойнинг бор-йўқлигини аниқламоқчи бўлдим.

Ичкарига кирдим. Зобит Илия Веркович билан капитан Марк Вранеш домино ўйнаб ўтирганига кўзим тушди. Уларнинг ёнига ўтириб, буюртма бердим ва овқатландим. Стол устида пул солинган этик, ёнида ликопчалар турарди. Тамадди қилиб бўлгач, улар нимага шинелсиз кирганимни сўраб қолишди. Бўлган воқеани гапириб бердим. Капитан Вранеш илжайиб шундай деди:

— Икки ярим кумуш танга тикаман, шундай қоронғи ва туманли ҳавода қабристон дарвозасига ҳам яқин боролмайсан.

— Гаров ўйнайман, жаноб капитан, қўрқмайди, - хижолатомуз эътироз билдирди подпоручик Веркович. — Бу воқеада ажабланидиган гайритабиийлик йўқ, деб ўйлайман.

У мени кичик лавозимда деб ўйладими ё тушкун кайфиятда кўриб руҳлантирмоқчи бўлдими, тушунолмадим.

— Бўлмаган гап, — дедим уларга, — қанча баҳслашманг — сизнинг ишингиз, мени фақат бир нарса қизиқтиради — шинель. Шу учун бу ерга келдим.

— Уртоқ капитан, — тинчланай демасди Веркович, — сизнинг у ерда бўлганингизни қаердан биламиз?

— Бу — сизнинг ишингиз, — дедим. Қолаверса, хоҳласангиз майдонга 97 шамшир суқиб чиқинг, кейин ўзингизникини излаб топинг. Эрталабгача уларни тозалаб менга қайтаришингизни кутаман.

Биз бир-биримизнинг қўлимизни сиқдик, ресторандан чиқдим. Қўлимда ўлим ҳақидаги гувоҳнома, қабристон томон илдам юриб кетдим. У ерда қабрлар бир-бирига тегиб, зич жойлашган, бўш жой йўқ эди. Бош хиёбондан чапга бурилдим. Майдонларни рақамлар бўйича излай бошладим. Мана, ниҳоят, 97-қабр жойлашган майдон. Ҳушим ўзимда эмас, қўрқув ва ҳаяжонда дағ-дағ титрардим. Ўлим гувоҳномасини енг манжети орасига тикдим, шамширни ғилофдан олиб, ерга санчдим. Қабрлар орасидан сал узоқроқ кетишга шайланганим, кимдир шинелим баридан тутиб, қаттиқ силтади. Бақриб юбордим, бироқ товушим ўзимга эшитилмади. Ётган кўйи менга яқинлашган фонар нурларини илғадим, аралаш-қуралаш товушлар эшитилди. Буларнинг ҳаммаси менга жуда яқин жойда, ёнгинамда рўй берди. Менга яқинлашган одамлар энгашиб, тўлқинланиб гапиришарди:

— Бечора, — деди ҳарбий зобит ўз ҳамроҳига, - қаранг, ўртоқ капитан, ҳаммаси кафтдагидай аён, бу ерда гайритабиий ҳеч нима юз бермаган. У шамширни ерга суқаётиб, шинелининг ҳам ярмини қўшиб санчганини пайқамаган чоғи. Олдинга ҳаракат қилганида шамшир эса унинг баридан маҳкам ушлаб қолган, қўрқиб, ўз зарбига

йиқилган. Инсон — финжон каби. Бу жуфтликка хулоса ясаб бўлмайди. Афсус, галаба қозонишимни билган эдим.

Баҳса киришганларнинг иккинчиси — капитан Вранеш сукут сақлаб, жавоб берди:

— Сиз икки томонлама ғолиб бўлдингиз. Файритабий ҳеч нима йўқ, деганмидингиз? Шамширни шунчаки шинелимга кўшиб ерга санчганман, деяпсизми?

— Ҳа, шинел. Кўрмаяпсизми, шамширнинг учи шинелдан чиқиб турибди.

— Мен-ку, кўраяпман, сизнинг кўзингиз қаерда? Капитан қабристонга отланганида эгнида ҳеч қандай шинели бўлмаган. У шинелсиз эди.

* * *

Учинчи — энг асосий қатлам — тер томчилари ёки ёмғирпўш астари менинг кўлимда бўлган асос ва уйдирмани барибир тополмадим. Узоқ вақт, аниқ хулосага келолмай маънос бошимни эгдим. Бу эса ёмғирпўшнинг энг муҳим, энг “эски” қисми, агар аскарнинг сўзларини аниқ эслолган бўлсам — унинг ташқи кўриниши бўлмаган, баданга ёпишиб турарди. Айнан бизнинг “қаҳрамонимиз” — ёмғирпўш ҳақида айтилгандай: ўз кўйлагинг — вужудингнинг яқин сирдоши. Бироқ учинчи қатлам ҳеч қаерда йўқ эди. Кунларнинг бирида денгиз тўлқинлари рангидаги ёмғирпўш яна тушимга кирибди. Тўйиб ичибман-у, каравотга чўзилиб, кўзим илинибди. Ҳушимга келаётган лаҳзалар ҳам тушимга кирганмиш. Ҳеч қачон юриб кўрмаганим — Истрия ярим ороллари бўйлаб поездда саёҳатга чиқибман. Бу йўллардан ҳечам ўтмаган бўлсам-да, тинимсиз ёғингарчиликлардан сўнг унинг тўсатдан ўзгарганини ҳис қилибман — денгизни, ороллари, Триест, Альпни, ҳатто тикилиб қарай олмаганим — Двоградни кўрибман. Уйга эмас, Италияга кетаяпман, деб ўйлаётганмишман. Бир-бирига ўхшамайдиган ҳолатларда ҳушимга келдим, уйғондим. Шуларни эсладимки, ортимда нималар қолаётгани, олдимда нималар кутаётганини аниқ ва аён тушда кўрибман. Шунда тушундимки: денгиз тўлқинлари тусидаги ёмғирпўш — қачонки биз харид қилолмаган — учинчи, энг сўнги тер томчилари эди. Тўғрироғи, ёмғирпўшимнинг астари, янаям аниги унда астар йўқ, биз уни топа олмагандик. Ҳеч нима менга ҳақиқий тер томчиларидек таъсир қилган эмас. У эса мавжуд.

Бугунги кун ҳавосидан тўйиниб фикрлаётганларидек, яхши кийиниш — баданнинг кўринмас қисмини тўлдириши ёки ҳимоя қилишига ишонмайман. Ўша пайтлари менинг моҳиятимга бекиниб олган сирли борлиқ: елкаларимнинг мукамал орзулари, қалбимнинг тирсак ва тиззаларига мос кийим топилмагани — натижада уларнинг бир умрга тақдир зўравонликларида яланғоч, ҳимоясиз, ташландиқ бир аҳволда қолганини тушуниб етдим. Улар менинг ҳаётимда асосий ўрин тутиши, яшаш тарзимга таъсир этиши мумкин эди. Мавжуд бўлмаган камзулнинг тушимга кириши — ўзимда бир умр тарбиялай олмаган барча ёвузликлардай қаҳратон совуқдан асрайдиган туйғунинг исмидир балки...

Агар ўша маҳалда биз денгиз тўлқинлари тусидаги ёмғирпўшни топганимизда эди, елкаларим узра бошқа қушлар куй чалар эди, демоқчимасман.

Кимнингдир бир хил тушни қайта-қайта кўришини оддий ҳол деб бўлмайди. Бу бекорга эмас.

Собир САЙҲОН

Бугдой экиб, арпа ўрганлар

Қисса

Камина — Орифжон Саид Маъруф ўғли Наманганнинг Найманча қишлоғиданман. Онам — Эгамберди қизи Бибирисолат.

Бу эсдаликни Саройқамарда ёза бошладим. Бу ерларга ўн йил олдин кўчиб келганмиз. Ёшим 17 да. 1931 йилда туғилганман. Дарёга яқин қишлоғимни элас-элас эслайман. Муллараҳмат номи билан шуҳрат қозонган бир домладан озгина диний дарс олганман. У улуг зот араб алифбоси, ўзбек имлосида ёзиб-чизар, кўпроқ Навоий, Ҳофиз, Бедил, Машраб, Муқимий, “Тухфатул Обидин”, “Ҳикматнома” дан дарс берардилар. Тарихдан ҳам дарс ўтардилар. Мендан бошқа саккиз ўғил, икки қиз шогирдлари бор эди. Ўша зотнинг сўзларига қараганда, киндик қони тўкилган қишлоғим бамисоли жаннат экан. Ўзим ҳам эслайман: уйимиздан юз қадамча нарида лим-лим тўлиб оққан сойнинг икки томони мева дарахтлари билан тўла. Яқинимизда тепа мисоли эски қалъа бор эди. У ерда ўрик қоқиб берган онамнинг юзини кўргандай бўламан. Домламизнинг сўзлари қишлоғимни эсга солар ва дарс охирида қишлоғимга қайтгим келарди. Аммо начораки, ота-онам қулоқ бўлиб, ном-нишонсиз кетганлардан. Акам қазо қилган. Опам бўлса оқсочлардай ҳам она, ҳам опалик қилиб, мени вояга етказиш учун умри ўтиб бораяпти. Қариндошлар омонда қолиш учун қишлоқ аҳли билан биргаликда расмий идораларга тилхат беришиб, биздан тонишиб, жон сақлашар, қайтганимда ҳам юзимга боқадиган бир меҳрибон тополмаслигим аниқ эди. Асли наслим билан фажрансам ҳам, ғурбатдаги айрим муҳожир юртдошлар каби аждоду бойликлардан қувониб юришга кўнглим бўлмасов, деб ўйлардим.

Собир САЙҲОН 1931 йилда Фарғона вилояти, Тошлоқ туманидаги Варза қишлоғида туғилган. Шўро ҳукумати қатағонлари туфайли ўша йили ёш Собирнинг ота-онаси Афғонистонга ўтиб кетишга мажбур бўлишган. Шундан сўнг Собирнинг ҳаёти сарсон-саргардонликда — Ҳиндистонда, Покистонда, бир муддат Ироқда кечди. Ниҳоят, 1952 йилда Туркияга келгач, муқим яшаб қолди.

Ёшлигидан адабиётга ҳавас қўйган Собир Сайхоннинг шеърлари, илк ҳикоялари, мақолалари 1953 йилдан бошлаб эълон қилина бошлаган.

“Тижорат ва ҳалол ош” маърифий-тарбиявий рисоласи, “Адашганлар” қиссаси, “Тўлғаной” ва “Емирилган гурур” ҳикоялар тўпламлари эълон қилинган. 2006 йилда “Ватан қидирган йигит” қиссаси нашр этилган.

Собир Сайхон Ўзбекистоннинг истиқлолга эришганлигини хориждаги ватандошларимиз ичида биринчилардан бўлиб қутлаган юртдошимиздир.

Таҳририят хориждаги ўзбек адабиёти намояндаларидан бири Собир Сайхоннинг Ватан соғинчи, юртга муҳаббат туйғуларига йўғрилган асарларидан “Бугдой экиб, арпа ўрганлар” қиссасини эътиборингизга ҳавола этар экан, бу асар ёшлар қалбида она-Ватанга садоқат туйғуларини шакллантиришда хизмат қилади, дея умид қилади.

Домла жудаям мулойим, доно, меҳрибон, хусусан, мен учун гўё авлиё эди. У ҳайвонотдан бошлаб, ўсимлик оламию, дунё жуғрофия-сигача билар эди. Зилзилани олдиндан билувчи инс-жинс ва илонба-ликлар, ўн қулоч баландликда девор бино қилувчи чумолилар, қайси ўлкада қандай баланд тоғ ва узун дарё бор, қанча ёмғир ёғиб, қайси мавсумларда ҳосил яхши бўлади, илон чаққанга қайси ўсимлик даво бўлади — ҳамма-ҳаммасини биларди. Ижтимоий, маданий-маънавий соҳалардан ҳам бохабар эди. Айниқса, Туркистондаги тилларнинг ўзгариб қетгани ҳақидаги маълумотларни жон-қулоғим билан тинг-лардим. Ўз Ватанимизда қўшни тожик биродарларимиз бизларни му-ҳожир дейишарди. Аммо домла “барчамиз бир ота-онанинг болалари-миз”, дея жон куйдирарди.

Афсуски, Ватанимдан бутунлай ажраб қолиш хавфи туғилиб, дунёмиз қоронғу зиндонга айланиб қолгандай эди. Хуфтонга яқин домла уйимизга келиб, опамга “тезда силжиб, изимизни йўқотмасак қора кунларга қолажагимизни айтиб, маъқул кўрсак, ўзи билан Аф-ғонистонга ўтиб кетиш мумкин”лигини қайта-қайта уқтирди. Бу зот-нинг сўзига қараганда, жосуслар биз қатори икки-уч хонадоннинг кимлиги ҳақида маҳаллий идораларга хабар қилишган. Пайшанбадан жумага ўтар кечаси тонг олдидан бор-йўғимизни ташлаб, икки-уч тугунчани олиб, йўлга чиқдик. Қўшнилари шубҳаланмасин, деб ўчоққа ўтин қалаб, човғум, қумғонга сув тўлатиб қўйдик.

Қамишзорлар оралаб минг машаққатлар билан Амударё бўйига кел-дик. У ерда сол-қайиқ тайёрлаб турган губсарчи туркманлар етагида нариги томонга ўтмоқчи бўлган бола-чақали икки оилага кўзим тушди. Қўй терисидан шишириб ясалган губсар-мешлардан ўн-ўн иккита-сини бир-бирига боғлаб, унда жонивору одамларни элтишарди. По-кизагина, чўққи соқол, мусулмон туркман биродарларнинг сўзла-рига қараганда, дарёнинг муҳим нуқталари ҳозирчалик қуршов ос-тида бўлиб, нариги ёққа ўтиш хавfli экан. Камида икки кун кутиш кераклигини, ўт ёқмаслик, баланд овозда гапирмаслик, ёввойи ҳай-вонлар кўриниб қолса, ўқ узмасликни тайинлади.

Жавзо ойи. Ҳаволар анча илиб қолган. Шундай бўлса-да, кечалари салқин. Чой ва иссиқ таом йўқлиги сабабли, талқон, қуруқ мева-чева билан тирикчилик қилардик. Домла асли наманганлик бўлса-да, бу томонларга қандай келиб қолганини билмасдик. Юзига узоқ тикил-ганимдан ичимдагини сездими, ўзи айтиб қолди:

— Ўғлим Орифжон, биладан, кимлигимга қизиқаяпсан. Камина Ватанимга, халқимга, хусусан, сизларга ўхшаш жабрдийдаларга хай-рихоҳ бир одамман. Чунки барчамизнинг тақдиримиз ўхшаш. Қисмат экан, хом сут эмганим сабабидан ўз юртимдан айро тушдим. — Би-роз сукутдан кейин: — Экканини ўради, киши, — деб қўйди.

— Амаки, — дедим журъат қилиб. — Сизга ўхшаш ёши улғу ота-хонлар экибсизлар, албатта, ўрасизлар. Аммо бизга ўхшаш норасида-ларнинг гуноҳимиз нима эдики, эсмоққа ҳам муяссар бўлмасак? Нима учун сарсонмиз?!

Домла табассум қилиб кулди, кейин қошини чимириб деди:

— Бирники мингга, мингники туманга, — деганлар. — Сиз нора-сидалар бошқаларнинг касофатига учрагансизлар.

Домла терлаган пешонасини, дув-дув оққан кўз ёшини артиб, ўткир кўзларини кўзимга тикканча давом этди:

— Ўтган ишга салават. Бундан кейинги қисматимиз чин муҳожир-лик. Нариги қирғоқ ҳам аслида ўз Ватанимиз. Муқаддас тупроғимиз-нинг давоми. Муҳожир бўлсак, пайғамбар йўли. Начора, ўз юртимиз-

дан бегона бўлиб, хўрландик. У ерга боргач, бошимизга қандай савдолар тушади, Худо билади. Аммо, сенга насиҳатим шуки, қаерга борсанг, бошинга қандай бало ёғмасин, киндик қонинг тўкилган муқаддас юрт тупроғини асло ва асло унутма. Муҳожирлик қондасига мос ҳаракат қилиб, аҳду вафо, Ватанга садоқат деган табаррук гапларни унутмасанг бўлгани. Хусусан, ўз юртдошларинга ёмон кўз билан қарама. Она тилингни сақла. Азиз Туркистон заминидagi тилларнинг барчаси сен учун — она тили. Ўзбекчами, тожикчами, туркманчами, қозоқчами, — барчасини дилдан авайла. Бирини-бировидан фарқлатма. Чунки, табаррук Туркистон аҳлининг барчаси — ака-ука. Бир ота-онанинг болалари. Қўл беш бармоқ билан обод. Бу дунёда бир-бирини ҳурмат қилганларгина манзили мақсудига етгай.

Бу насиҳатларнинг қанчасига риоя ва амал қила олишим бир Худога маълум. Чунки, тажрибам йўқ. Домламнинг кўзлари узоқларга тикилганча, хаёлга чўмган. Бир вақт губсарчининг овози иккимизни ҳам уйғотиб юборди. Пешин пайти йўлга тушишимизни айтишди.

Карвонимизда ёши қирқ бешларда, кўринишдан аёлмижозроқ бир киши — Сафар ака ва унинг ёнида ўн беш-ўн олти ёшлардаги қорақош, оппоқ, бўйдоргина, аммо жудаям сулув бир аёл бўлиб, у кишининг рафиқаси эканлигига ишониниш қийин эди. Улардан ташқари икки дуоғўй отахон бор. Сол-қайиқ губсарлардан бирига менинг опам, тоғам Қодиржон, Сафар ака рафиқаси билан ва икки отахон тугунчаларимизни кучоқлаб, ўтириб олдик. Нариги солга эса саккиз кишича эркак-аёл, туркман ватандош ва домламиз чиқишди. Иккала солнинг икки бурчагида қалпоқли туркман ватандош йигитчалар белигача сув ичида турар, яна икки йигит сол устида бизлар билан эди. Қўлларида арқон чирмалган узун ясси, учи лой хода бор. Демак, тираб туриб, қайиқни ҳаракат қилдиарар экан, деган фикрга бордим. Шу пайт тўсатдан узоқлардан пақ-пақ ўқ узилиб, қичқирик овози эшитилди. Губсарчилар кўрқув ва саросима ичида узун ходаларни ишга солиб, қайиқларни ўрнидан жилдириш пайига тушишди. Энди 25 қулочча сузганда юқори томондан оқиб келаётган бошқа бир бўш губсар ҳадеганда етиб келиб, биздан тўрт-беш қулоч орқароқда сузиб келаётган ҳамроҳларимизнинг қайиғига келиб гурсиллаб урилди. У бўш эмас экан, ичида етти-саккиз ёшу-қари қизил қонига бўялиб ётарди. Ўлмайд қолганлари тўхтовсиз дод солар, оҳ-воҳ қиларди.

Иккала губсар устидаги ўлигу тирик аралаш-қуралаш бўлиб, сувга юмалади. Дабдаласи чиққан қайиқлар оқиб кетди. Унинг орқасидан яна икки-уч губсар қип-қизил қон ичида бизга томон оқиб келаётганини кўриб, куним битди дея, мен ҳам дод сола бошладим. Хайриятки, сузиб келаётган қайиқлар қирғоққа яқин бўлгани учун тўқнашмасдан ўтиб кетди. Маҳоратли губсарчиларнинг биттаси сузиб, бизгача етиб келди. Қолганлари эса изига қайтиб, нариги қирғоққа етиб олишга ҳаракат қила бошлашди.

Дарё қизғалдоқ даласидай қип-қизил. Келгинди, босқинчи шўро аскарлари пистирмада туриб, саноқсиз Ватан эгалари жонига зомин бўлганини губсарчилар афсус билан гапиришарди. Ўлганларни Оллоҳ раҳматига олишини, қолганларга эса сабр тилаб, Худога илтижо қилдик. Тақдири азалда ёзилган экан, қутулиб қолдик. Дарё қирғогидаги қамишлар орасида яширинганларнинг биронтаси ҳам омон қолмагани аниқ.

— Худоё, — дейман, — доимо йўлингда жонфидо, камтарин ва маъсум бир халқнинг нима гуноҳи бор? Мазлумлар “оҳ”ини эшитгувчи ўзингсан. Ватандангина эмас, ҳатто ширин жонларидан ҳам

ажраб қолганларга нимага раҳм қилмадинг? Домла каби не-не пок инсонлар бекафан у дунёга рихлат қилишди. Ўлсак-да, қолсак-да, дарё Ватанимники эди. Орадан бир-икки соатча ўтгандир, нариги қирғоққа борганда ватангадо бўлишнинг қанчалик машаққатли эканини ҳис этиб, борлигим увишди.

Муҳожирлик муборак бўлсин. Алвидо, серқуёш она-Ватан.

Алвидо, киндик қоним тўкилган муқаддас тупроқ.

Алвидо, қавму қариндошлар, дўстлар!

Алвидо, тиниқ сувларга тўла, ҳаётбахш анҳорларим!

Алвидо, ариқлар бўйидаги ёввойи жамбил, райҳон, ялпиз ва кийикўтлар!

Алвидо, осмонўпар тоғлар!

Алвидо, Наманганжон!

Бу ёғи муҳожирлик. Қирғоққа оёқ босмасдан балчиққа тушиб, кечиб ўтиш керак. Ушанда, губсарчилар сўзига биноан, аёллар юз-бетларига лой суртиб, табиий чиройларини яшириб, сочларини тўзи-тиб, уст-бошларини бошқачароқ қилиб олишди. Афғон аскарларидан жон сақлаш учун бу муҳим экан.

Шу аснода бир нарса мени қаттиқ ўйга толдириб қўйди. Сафар аканинг рафиқаси мендан сира кўзини узмасди, дарёда қайиқ устида эса келиб ёнимга ўтириб олганди. Ўнғайсизланиб, ундан узоқроқ ўтиришга ҳаракат қилдим.

Губсарчилар бизларни қуруқликка чиқариб қўйиб, хайрлашиб қайтишди. Улар йўл пулларини олдиндан олиб, дафъатаноқ бизларни Ватандан жудо қилиб қўяқолишганди. Икки отахон раўйига қараб, жилдираб оқиб турган сувда бет-қўл ювиб, таҳорат олиб, икки ракаат шукр намози адо этдик, дуо қилдик. Дуомиз ижобат бўлиб, ишимиз ўнгидан келди, шекилли, иттифоқо икки хачир, беш-олти эшак ва бир яғир отни етаклаб бир чўпон шу ердан ўтиб қолди. Бизларни кўриб, салом берди, кўринишидан тожикка ўхшарди. Жияк-ли дўппи, олача кўйлак ва япалоқ гулли чит тўн шундан дарак бериб турарди.

Бир эшакка қумғон, тугунча ва майда-чуйда юкланган, егулик нарсалар ҳам борга ўхшарди. Севиндим. Ҳавас ҳам қилдим. Майсалар устида ўтириб, атрофдан қуруқ ўтин тўплаб, чой дамлашни таклиф қилганимизда чўпон бажону дил рози бўлди.

Тугунчалар очилиб, гурбат элда биринчи бор дастурхон ёйилиб, худо берган неъматлардан тановул қилдик. Эсон-омон ўтиб олганимиз ўзи Раббул оламиннинг чексиз марҳамати эди.

Бир чўпондан яқинроқ бир қишлоққа олиб бориб қўйишини илтимос қилдик. Чўпон: “Бугундан менинг меҳмонимсизлар. Мен ҳам уч йилча олдин сизларга ўхшаб минг хил азоб-уқубат кўриб, Ватанимдан ажрагандим... хайриятки, анавиларга йўликмадим, йўқса...” — деди чуқур хўрсиниб, аламли табассум билан.

Мен кўрган баъзи шахсий қийинчиликларимни батафсил ёзмадим. Чунки, мақсад ўзимнинг эмас, балки халқимиз бошига тушган мусибатлардан сизни оз-моз огоҳ этиш эди.

Йўлда, ишқилиб, дағ¹ларга дуч келмайлик дея Худога илтижо қилардим. Чунки, жилгай ва саксовуллар орасида сочилиб ётган одам жасадларию қоқ суякларни кўрганимда юрагим бўғзимга келиб, қўлимга қалам тутолмай қолардим. Тангадай соя йўқ. Беихтиёр кўз ўнгимда Саройкамардаги биз ўзимиз бунёд этган боғларимиз пайдо бўларди.

¹ Д а ғ а — афғонларнинг бир тоифаси.

Гоҳ эшакда, гоҳ пиёда икки кун йўл юрдик. Ниҳоят, бир қишлоққа дуч келдик. Кечаси тўс-тупроқли бир майдончада тўхтадик, чўпон зим-зиё бир уйга кириб, икки-уч эски кийим олиб чиқди, кўлидаги олтингугурт ботирилган қиёқларни ўчоқдаги ўтдан олов олдириб, саҳнни ёритди. Чўпоннинг исми Очилбек экан. Унинг ёрдами билан палос ёйиб, тоғам ва мендан бошқа ҳамма кўлидаги тугунчаларни ёстиқ қилиб, дарров ухлаб қолди.

Очилбекнинг сўзига қараганда, қишлоқ атиги йигирма беш хонадондан иборат экан, унда яшаётган беш-олти йиллик муҳожирлар бизга ўхшаш янгиларга хизмат қилар, шундан тирикчилик юргизишар экан. Барчалари ҳам Амударёдан ўтиб келган юртдошлар бўлгани учун аҳил эканлар. Сўнгги кунларда чегарадан ўтувчилар озайиб, бола-чақа боқиш қийинлашиб қолибди. Яқинда Ватанга қайтиш умиди билан йил бўйи иморат қилишга ботинолмай юмшоқ тепаликларнинг остини кавлаб, ёрларда хору зор яшаб, шунга ҳам шукр қилишаркан. Бу жойларнинг энг хавфли томони илон, чаён, қора куртлар экан. Минг қақиримча нарида, қоялар орасидан чиқадиган сувдан ичишаркан.

Очилбек эшакка мешни юклаб, кўлига қумғон олиб сувга отланди. Мен ҳам унга эргашдим. Сўзлашиб кетяпмиз-у, у эса Амударё томондан кўз узолмасди. Буни кўриб, мени ғам босади. Ҳартугул Ватандан сўз очмади. Бир соатча унаб, меш қумғон ва челақни сувга тўлдириб қайтдик. Қишлоқ аҳли иккимизнинг ҳимматимиздан хабардор бўлиб, ким сут, ким қаймоқ, ким қатиқ ва қора нон олиб келди. Очилбек зудлик билан бир ўсимлик баргидан кўк чой дамлади. Сухбат бошдан-оёқ Ватан ҳақида бўлди. Қишлоқ аҳлининг кўпчилиги Фарғонадан бўлиб, усти-бошига қараб бўлмади. Ҳаммасининг қовоқлари солиқ — Ватанда қолган қариндош-уруғларидан на хат, на хабар бор. Афсуски, уларнинг кўзларидаги ёшини артишга ожиз эдик. Тоғам Қодиржон Очилбекнинг одамийлигидан сўзлаганча бўхчадан бир олачопон олиб унга кийдирди. Опамлар ўзлари учун атаб тиккан атлас кўйлак, лозимни мезбоннинг рафиқасига совга қилдилар. Чунки, у муштипар аёлнинг усти-боши таъриф этилмас даражада илвираб кетганди.

Икки отахон ўзаро маслаҳатлашиб, биттаси белбоғидаги халтачадан олтин танга чиқарди. Кекса, чўққисоқол бир отахон миннатдорона бош эгиб, узундан-узун дуо қилди. Опам дуогўйга бир Наманган дўппи кийдирдилар. Дастурхон йиғилгач, Очилбек тоғамга тепа остида кавланган бир ертўлани кўрсатди. Бориб кўрдик. Палос ўрнига қамиш бўйра, бурчакда иккита эски тўшак ва иккита ёстиқ турарди. Тоғам раҳмат маъносида икки кўлини кўксига қўйиб, миннатдорчилик изҳор қилдилар. Менга ишора бергач, нон ва тугунчаларни олиб келиб ўрнашдик. Шунга ўхшаш Сафар ака ва рафиқасини бир ертўлага, икки оқсоқолни бошқа бир ертўлага жойлаштириб, ўзлари ён қўшнилариникига кириб кетишди. Бизда айтарли пул йўқ эди-ю, опамнинг бир талай ранг-баранг тақинчоқлари, қимматбаҳо безаклари бор эди. Маълум бир муддат амал-тақал яшаб туришимиз мумкин.

Мана, орадан ўн кун ўтди. Барчамиз ўртада пул тўплаб, Очилбекка егулик олдирамиз, қишлоқ аҳлига малол келмасликка тиришамиз.

Ишим ҳар куни эшакларга меш ортиб, сув олиб келиш бўлиб, ўзимни шу билан овулардим. Ўн бешинчи куни эрталаб икки чол рози-ризолик тилашиб, бир қишлоқлик йигитча йўлбошчилигида қай-

гадир жўнаб кетишди. Адабсизлик бўлса ҳам бир воқеани ёзмай тура олмайман. Сафар ака билан танишганимдан бери рафиқасининг бежо қарашидан хижолат эдим. Ҳали ёш бўлганим учунми, бу боқишларга маъно беролмай ҳайронман. Лекин, у жудаям жонон аёл. Яна икки кун ўтиб, улар ҳам бир йўлбошчи раҳнамолигида кетмоқчи бўлиб, хайрлашгани олдимизга келишди. Хонободга биз билан бирга кетасизлар деб туриб олишди. Рафиқаси шундай деган бўлиши керак Сафар акага. Чунки, жувоннинг нигоҳи ҳамон менда эди-да. Тоғам негадир рўйхушлик бермай, яна бир муддат қолиб, ўйлаб кўришга қарор бердилар.

Қишлоқда янги келганлардан биз қолдик, холос. Очилбек доим насиҳат бериб, дағалар сўрашса, уч йил олдин келганмиз, деб жавоб беришимизни тайинларди. Албатта, бунда бир сир бордир, аммо биз парво қилмай юрардик. Соат, кун, ҳафтанинг маъноси миямда бошқача бўлиб, гўё дақиқалар тўхтаб қолгандай. Қаердан, қачон келганимни ҳам эсимдан чиқариб, шу қисқагина муҳожирлик минг йилдай туюлиб кетмоқда эди. Бу ёғи қандоқ бўлади, деган савол олдимизда тоғдай кўндаланг турарди.

Кечаси тоғам Қодиржонни қандайдир газанда чақиб олди. Эрталаб қарасак кўзи, дудоғи кўкариб, нофармонлашиб, шишиб кетибди. Бирпасда аъзои бадани тош қотиб, нафас ололмай қолди.

Очилбек биз дўппи кийгизган чўққисоқол дуоғўй чолни етаклаб келди. Жанозаларда имомлик қилар, бир оз табиблиги ҳам бор экан. Чол Очилбекка қараб бош чайқагач, опам уввос солиб йиғлашга тушди. Тоғамни бий, яъни қорақурт чаққан экан.

Тоғам пешинга бормаи жон таслим қилиб, бизларни Ватандан узоқ, ёт элда ёлғиз ташлаб кетдилар. Қишлоқликлар ёрдамида бир амаллаб кўмиб, маросим ўтказдик.

Мен ва опам нима қиларимизни билолмай, довдираб қолдик. Аммо, қишлоқ аҳли бизларга таскин-тасалли берди. Барибир, опам кундан-кунга сарғайиб борар, чурқ этмай фақат ер чизиб ўтирадиган, кечалари ухламай, ўзича жавраб чиқадиган бўлиб қолди. Бир кун кечаси донг қотиб ухлаб қолдилар. Айниқса, мен хурсанд бўлдим. Зора шундан куч-қувватга келиб, тузалиб кетсалар, деган умидда эдим. Тонгда хабар олсам, шифтга қараб кўзлари очиқ, қотиб қолганди. Дод солиб Очилбекка югурдим. У киши яна ўша чолни чақирди. Фақат афсуски, ярим кечада жон таслим қилганини айтди. Опамни дафн этдик.

Худо бундан баттаридан сақласин, деган сўзнинг маъносини энди англадим. Йиғи-сиғи билан маросим ҳам ўтказилди. Қишлоқ аҳли гўё яқин қариндошлардай жонкуярлик кўрсатишиб, менга тасалли беришарди. Ҳатто ўзлари ҳам: “Жон аялар, опалар, акалар, оталар, тезда Ватанга қайтинг. Ўликларимиз бегона тупроқда қолгандан кўра Ватан бағрида душманлар билан ёқалашиб, ўлганимиз афзал”, дея фиғон қилишарди.

Тоғам ва опамларнинг қирқини ўтказдик. Очилбек ва рафиқасининг фидокорлигига умрбод ташаккур айтиб юраман. Чунки, улар менга ибрат бўлдилар. Инсонийлик деган нарса зотан пок туркистонликлар урф-одатидан бир намуна бўлса керак. Меҳмонни азиз билиб, беминнат хизмат қилиш яна қайси миллатда бор экан? Ўз Ватаним Саройкамарда шунча қадрлансам эди, гурбатда қолармидим? Демак, гурбат адоси кишиларни бир-бировига яқинлаштириб кўяр экан.

Опамдан қолган бору йўғимни Очилбек ва рафиқасига қолдириб, тоғамдан қолган уч олтинни олиб, бир қишлоқлик одамдай Хонобод

шаҳрига жўнадим. Қишлоқ аҳли гўё ўз фарзандини кузатгандай кузатиб қўйди.

Учинчи куни аср пайти Хонобод шаҳрига борганимда, кўприкда дага афгон мелисага кўзим тушди. Унинг бор-йўғимни шилиб олишдан чўчиб, бир панароқ жойда пойлаб турувдим, толеимга қарангки, Сафар ака ўша ердан ўтиб қолсами. Кўришиб кетдик. Бошимдан ўтганларни бир-бир ҳикоя қилиб бердим. Икки кўзи афтодаҳол усти-бошимда. Хижолат бўлиб, бошимни эгдим. У раҳми келгандай, қўлимдан маҳкам ушлаб, мелисага парво қилмай олиб ўтиб кетди. Мелисанинг саломлашишига қараганда, аллақачон маҳаллийлашиб, ўз йўлини топганга ўхшайди.

Ҳовлисига борганимизда рафиқаси севинчдан питиллаб, яқин бир қариндошини топиб олгандай кўзлари порлаб кетди. Хижолат бўлдим. Аҳволимни кўриб, сув иситиб берди. Ювиниб, тараниб, Сафар ака берган кийимларни кийиб олдим. Номозшом, хуфтон аралаш тамадди қилиб, меҳмонхонага солинган ўринга кириб ётдим. Эрталаб турганимда офтоб бир-икки найза бўйи кўтарилиб қолган экан. Ҳовлига чиқсам ҳарир, мовий узун қўйлак кийган ҳалиги нозанинга кўзим тушди. Бош эгиб, эҳтиёт билан Сафар акани сўрадим. У жуда шўхчан қаҳ-қаҳ уриб: “Бир-икки соатларда келиб қоладилар”, — деб жавоб қайтарди. Олдимга келиб: “Сафар аканинг кийимлари сизга жуда ярашибди”, — деди.

Мен ҳурмат бажо келтириб: “Яхшиликларингиз учун раҳмат. Хижолатдаман”, — дедим. У тўсатдан икки қўлини елкамга ташлаганча: — Арзимаиди. Сиз ҳар яхшиликка лойиқсиз, — деб лабини ялади. Шу пайт дарвозадан Сафар аканинг товуши келиб қолди-ю, зудлик билан ўз хонасига кириб кетди.

Орадан бир ҳафта ўтди. Сафар ака билан хайрлашгандан кейинги воқеаларни эслашдик, мусофирчиликнинг раҳмсизлиги, Ватан соғинчидан дамо-дам кўзларимиз ёшланар эди.

— Хўш, — деди меҳрибонлик билан Сафар ака гап орасида, — кўринишдан ҳали ёшсиз, бирор хунарингиз борми?

— Келгиндилар хунар ўрганиш учун бизларга фурсат бердиларми? — дея кулдим. — Аммо, опам яхши пазанда, ҳам тикувчи эди. Миллий таомлар тайёрлаш дарсини олгандай бўлганман.

— Ундай бўлса, — деди Сафар ака — бир афгон ўзбек паловига пазанда қидириб юрувди. Эртаданоқ бирга борамиз.

Эртаси саҳар ошхонага бордик.

— Уста, ошпаз олиб келдим, — деди Сафар ака. Дага афгон каминани бошдан оёқ кузатиб, менсимагандай лабини бурди:

— Кўрамиз.

Ошхонага кирарканман, камида ўн йилдан бери тозаланмаган, занг босган қозону, чўмичга, капгирга кўзим тушди. Ичкарисси зиндон каби қоп-қоронғи, пашшалар вижиллаб, кишини талайди. Ирғишлаб юрган бўрдоқи қаламушларни айтинг. Нариги томонда ёғ босиб, қорайиб кетган қамиш бўйралар. Сопол косачаларнинг ҳолига маймунлар йиғлайди.

— Қани, бошла! — деди амрона ўшқириб дага. Мен бисмилло деб иш бошладим. Яхшиям сув сероб экан, вақтни ўтказмай, кўринган нарса борки, яхшилаб ювдим, бужмайиб, сўлиб қолган сабзи-пиёзларни артиб, тўғрадим, пашша босиб ранги кўкариб қолган гўштни чайиб, тўғраб, зиғир ёғи доғладим. Гуручни тошини термоқчи бўлиб қарасам, гуруч нобоп.

— Бўлмайди, — деб имладим дагага. У ниманидир фаҳмлаб, нариги қопни кўрсатди. Сув кўтариш, кўтармаслигини сўрасам елка қисди.

Ҳайрон бўлдим, ўзимча иссиқ сувда ювиб дамлаб қўя қоламан, дедим.

Беш қадоқча гуруч ажратиб, тошини териб тоғорага солдим. Дага бошимда посбонлик қилгандай кузатиб турарди. Ҳаракатларимни тергамоқчи бўларди-ю, аммо ботинолмасди.

Мен ошни пешинга яқин дамлаб қўйдим. Дага дўкон эгаси ҳам бақлажон аччиқ-чучук усулли қовурма тайёрлади. Пешиндан кейин бадбуруш, пахмоқ соқол, ифлос дағалар оч бўридай ёпирилиб кела бошлашди. Бирорта ўзимизнинг элатлардан кўринмаганидан лаган-товоқ йўқлигини пайқагандим. Чунки лаган сўраганимда, дага кўлиб туриб, дастурхон ўрнига бўлса керак, мен тозалаб қўйган қамиш бўйраларни муштарийлар олдига ёзиб қўйган эди. Пиёла катталигида сопол косачаларга бақлажон қовурма солиб, устига яримтадан шапа-лоқдек юпқа нонни қўйди. Кейин дастаси қорайиб, моғори чиқиб кетган, иккала палласи ҳам тери тарози олиб келиб, бир палласига тахминан бир тош, бир палласига ош қўйиб тортди-да, ҳалиги яримта ноннинг устидан тўкди, хўрандалар олдидаги бўйра “дастурхон” устига дўқиллатиб, қўйиб чиқа бошлади. Хўрандалар паловни илк бор кўриб турганларидан ҳайрон. Қовурмага кўшиб қўл билан ҳовучлаб-ҳовучлаб олиб, бирпасда идишнинг рангини ўчиришди. Кейин қўлларини силтаб-силтаб, пулини тўлаб туриб кетишди. Оғзим очилиб, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Азиз халқимнинг озодалиги ва назокати эсимга тушиб, шундай ваҳшийлар орасида муҳожир бўлиб қолганимдан афсусланиб, кўзим жиққа ёшга тўлди. Аммо, ваҳший бўлишса ҳам улар ҳур. Байроқ эгаси. Биз эса Ватансиз, дарбадар бир муҳожирлармиз. Ҳаш-паш дегунча ош тугаб, хўрандалар кетди, улар ўрнини қоп-қора пашша ва арилар босди. Дўкон эгасининг ранги очилиб, “офарин”, дегандай кўз қисди. Гадога пул бергандай:

— Ол, сенга! — деб менга уч танга чақа пул отди.

Мен учун садақа эмас, балки меҳнатимга берилган ҳақни олиб, липпамга урдим. Чунки чўнтагим йўқ эди. Бу ҳол бир ойча давом этди, дўконда ётиб турар, вақт замонларда дўкон деворларини оқ бўр билан оқлар, бўйралар ёғини тозалаб, ажабтовур қилиб қўярдим.

Савдо юришган сари хўжайиннинг чиройи очилиб, кунлик ҳақим беш олтингача чиқди. Хўрандалар хурсанд. Қўшни дўкончилар хурсанд. Мени кўрсатиб, дага тилида бир нималар дейишарди.

Бозорга бориб, бир туркман юртдошдан чўнтакли бир яктак, бир дўппи, қўйлак-иштон ва ковуш сотиб олдим. Сафар ака берган кийимларни ювиб, уч кунда бир уст кийим алмаштирадиган, улфат одамларга яраша олифта юрадиган бўлиб қолгандим.

Бугун жума. Эрталаб дўкон яқинида одамлар орасида 40 ёшлардаги бир дўппили кишига кўзим тушдию, юрагим ҳапқириб кетди. Чунки унинг бу ерлик эмаслиги яққол кўриниб турарди. Югуриб бориб, салом бериб, ҳол-аҳвол сўрашдим. У алик ўрнига йиғлагудек ҳолга тушди. Кейин ўшлик қирғиз эканини, уч бола ва хотини билан яқинда дарёдан ўтиб, иш қидириб юганини сўзлаб берди ва йиғлаб мени кучди. Раҳмим келиб, дўконга олиб бориб, бир пиёла чой қўйиб турувдимки, хўжайин келиб қолди. Янги меҳмон ёқинқирамай, хиёл хўмрайиб қўйди.

— Бегонамас, хотиржам бўлинг, — дедим мен уни тинчлантириш мақсадида.

Жумадан сўнг таомларимиз тезда тугади. Хўжайин кундалик беш афғонни бера туриб: “Дўкон санга омонат”, — дея хайрлашиб кетди. Меҳмон қўлимдаги пулга қараб, алланечук бўлиб кетди. Чунки беш

афғонийга камида 25 та нон ёки икки қадоқ гўшт олиш мумкин эди. Ҳиммат юзасидан унга бир афғонийни бердим.

— Отим Ўроқбой, болаларга нон олиб борай, — дея хурсандлигидан сабри чидамай учиб кетди. У кетгач, яна бир ҳамшаҳар келиб, салом берди. Алик олдим. У мени таниб, ҳол-аҳвол сўради. Сўзига қараганда, сартарошхонаси бор экан. Келаси жума куни гаштаги борлигини, агар мумкин бўлса, ўттиз кишилик ош дамлаб беришимни илтимос қилди, турар жойи, номини қоғозга ёзиб, менга узатди. Розилигимни олгач: “Хурсанд бўласиз”, — дея ўзи ҳам хурсанд жилмайди. Мен пулдан кўра кўпроқ юртдошларни кўриш орзусида Абдуманнон ақанинг таклифини бажону дил қабул қилдим.

Ўшлик Ўроқбой ҳар куни келиб, суҳбатлашиб, сабзи-пиёз тўғрашиб, ёрдам берадиган бўлиб қолди. Мен, майли ўргансин, кези билан бирор жойдан иш топиб берарман, — дея ҳар куни бир афғоний пул берсам, гоҳ озиқ-овқат улушимнинг ярмини ёки қолган-қутган нону овқатни тугиб бериб юборардим. Пайшанба куни ҳамма ишни саранжомладим-да, жума куни ишим борлигини, ўрнимга Ўроқбой бўлиб туришини, пулини ўзим беришимни хўжайинга айтиб қўйдим. У ёқтирмайгина “хўп” маъносида бош силкиб қўйди. Хонобод шаҳрининг ўртасида “Бандар Бухорий” деган муҳожир юртдошлар маҳалласи бор экан. Бир томони ариқ, дов-дарахт, тоза ҳавосидан Наманган Найманчасида юргандай ҳис етдим ўзимни. Уй эгаси мулойимлик билан қаршилаб, меҳмонхонага олиб кирди. Кечаси тинч дам олиб, оғир ухлаб қолибман. Фурбатга чиққанимдан бери бу биринчи марта одамга ўхшаб дам олишим бўлса керак. Тушимга бир нуроний одам кирибди, у ёнимга келиб ўтирди-да, “Безовта бўлманг, жияним, фақат эътиқодингизга содиқ бўлинг, гафлатда қолманг, — дедию, кўздан ғойиб бўлди. Чиройли она тилимда қилинган бу насиҳатдан таъсирланиб, дилим ҳаприқиб уйғониб кетдим. Қарасам, ҳали тонг отгани йўқ. Яна ухлаб қолибман. Яна туш кўрибман. Бошига чуст дўппи кийган бир киши кўлидаги китобни менга бера туриб: “Жияним, унда-мунда шу китобга ўхшаш китобларни ҳам ўқиб туринг”, — дедию, рўпарадаги бир боққа кириб кетди. Китобнинг муқовасига кўз ташладим: “Ўткан кунлар”. Орқасидан югуриб, тиниқ сув оқиб турган ариқдан ҳатлаб, боққа кирсам, одамлар намоз ўқияпти. Уйғониб кетдим. Шу пайт азон овози ҳам келди. Тезда таҳорат олиб, бомдодга чопдим. Кун бўйи шу туш хаёлимдан кетмади. Харажат тайёр экан. Катта қозонда ош дамлаб, яна қовурма пишириб, аччиқ-чучук, шакароб — ҳаммасини бажо қилиб қўйдим.

Жумадан чиқиб, меҳмонлар битта-битта кела бошлашди. Барчалари савлатдор одамлар. Юриш-туришу гап сўзларидан одоб ёғилади. Тамадди қилинди, чой ва мевадан сўнг суҳбат бошланди. Мени ҳам давраларига чақириб олишди. Пазандалигимни мақташди. Азбаройи хурсандлигимдан кўзларим ёшланди. Кўпдан бери илк бор мени ҳам инсон ўрнида кўриб ардоқлашлари вужудимни титратиб юборди, ўз қишлоғимда тургандай дилим равшан тортди. Чўққисоқол бир отахон сўзни Ватан ва истиқлолга қараб бурди: “Ҳаммамиз 1502 йилдан, яъни, Қозон хонлиги ва бошқа босқинчилар томонидан истило қилингандан бери қулликда яшаб келмоқдамиз. Бу сўзлар менга янгиликдай эди, ҳушёр тортдим. Чунки мен Туркистон 1881 йилдаги Туркман муҳорабасидан сўнг енгилган деб юрарканман. Ким билсин. Нима бўлганда ҳам шу давр ичида ватандошларимиз жувонмарг бўлиб кетишди. Чойдан сўнг навбат қовунга келди, хил-хил қовунлар дастурхонга ўзгача файз киритиб юборди.

Меҳмонлардан бири юзимга тикилиб:

— Офарин, ўғлим, қовун сўйишга уста экансиз, — деди, сўнг: Афсуски, бу қовунлар водий ва Бухоро қовунларига ўхшамас, — дея кўшиб кўйди. Хонобод пашшанинг кони эди. Иситма ва безгак касали хавфи катта. Ҳозир қовун еб турган одам, бирдан иситмалай бошлайди. Зах таъсиридан бўлса керак. Бозор нони мағзидан чумоли, пашша чиқмаса, Хонобод шаҳрида яшаганингизга ишонмайсиз. Дағалар қатори ерлик халқнинг кўпчилиги ҳам покизаликка унча эътибор бермай, микроблар билан қариндош бўлиб кетишган.

Меҳмонларнинг сўзларига қараганда яқин кунларда Ватаннинг ширин қовунлари ҳам кўпайиб қолармиш. Сабаби, кўчманчи муҳожир юртдошлар ўша сизу биз таниган қовун уруғлардан олиб келишиб, синаш учун экишга бошлашганмиш. Хусусан, бу мавзуга шаҳар ҳокими Шерхон жуда катта аҳамият бераётган эмиш. Чунки, у водий ва Тошкентда ўн йилча яшаб келган одам экан.

Гурунгда Ватан қайта-қайта эста олинди, моддий жиҳатдан ночорлашиб қолган миллий курашчиларга қай йўсинда кўмак бериш, янги кўчиб келганларга иш топиш, мелисахоналарга тушиб қолганларни кутқазиб, болаларига она тилини ўргатиш борасида узоқ фикр олишувлар бўлди.

Бу суҳбатдаги гаплардан англадимки, ҳар қандай ҳолда ҳам Ватанни унутиб бўлмайди. Худо хоҳласа, кучоғингга қайтаман, она-Ватан! Тасодифни қарангки, бир иш билан бу ерга Сафар ака келиб қолди. Мажбуран даврага кириб ўтирди. Кечки пайт: “Уйга юринг” — деб туриб олди. Аввалига унамадим. Ҳа, эшагингиз лойдан ўтибди-да”, — деб киноя қилгандан кейин хотиннинг ҳаракатларидан андишамни ичимга ютиб, таклифини қабул қилдим. Кетар пайти уй эгаси:

— Меҳмонхона бўш. Қолаверинг, — дея яқинлик кўрсатди. Қололмаслигимни билгач, пул бермоқчи бўлди. Олмадим. Чунки ҳамюртларимни кўрганим мен учун пулдан қадрлироқ эди. Ҳар қанча рад этмай, чўнтагимга солиб кўйди.

Йўлда кетар экан, Сафар ака ўзи билан ўзи гаплашгандай, “тавба” дер ва ёқасини ушларди. Қизиқсиниб нима гаплигини сўрадим.

— Ҳе, жияним, — деди. — Икки юртдош пул орқасидан келишолмай қолибди. Пул берган кишининг сўзига қараганда, бошида шерикликка шартлашишган, аммо қарз олган киши уч йилдан бери пайсалга солиб келаркан, фойдасидан кечдим деса ҳам “пулим йўқ” деб қасам ичармиш. Аммо, ўзи мол-мулки кўплиги билан гердаийб юрармиш. Қизиғи шундаки, қарздор ўзи, давраларнинг тўрида ўтирса ҳам, иши пок кишиларга лой отиш экан. Орадан бир йил ўтибдики, ҳанузгача уч юз тилладан бир тилла ҳам қайтармаганмиш. Мен ҳам ўша одам билан гаплашиб кўргандим. Ўшанда: “Модомики, сизлар ўртага тушибсизлар, ҳурматингиз учун бир йил ичида тўлаш шarti билан 100 олтинга рози бўлсин. Сизлар гувоҳлигингизда ҳужжат ёзиб бераман”, — деган эди. Пул эгаси: “Мен ҳажга кетаман. Майли уч юз олтин ўрнига юз олтин қайтарсин. Аммо, нақд тўласин”, — деб ялиниб юрибди ҳалигача.

Во ажабо! Ватандан жудоликда пешона тери билан топган бечора бир кишининг пулини ҳийла билан олиб, қайтармаслик гуноҳи азим эмасми? Худодан кўрқмайдими? Сафар ака хўрсиниб кўйди.

— Худовандо, барчамизга инсоф берсин. Бу ҳам ҳал бўлиб қолар, — дедим Сафар акага.

Қовунхўрлик менга жуда катта зиён бериб, тўрт кун деганда Сафар аканинг хотини пиширган қуюқ-сууюқ ошни ичиб, ўзимга кел-

гач, иш жойимга бордим. Хўжайин йўқ. Ўроқбой ўз иши билан ўзи овора. Салом берсам, алиқ олмади. Кўрмагандир, дея яқинлашдим. Ҳазар қилгандай юз ўгирди. Шу пайт аллақасёқдан хўжайин пайдо бўлдию менга қарата ўшқира кетди:

— Қай гўрда юрибсан, ҳой ўриснинг жосуси, қочқинчи.

Ҳайрон бўлдим. “Сафар ака хабар берган эдилар-ку” — дея тушунтирмоқчи бўлдим. Аммо у: “Бировларнинг ювундихўри, йўқол!”, — деб ҳайқиргач, нафасим ичимга тушиб кетди. Чунки: “ғиринг” десам милицияга ушлаб бериши аниқ. Ўроқбойдан овоз чиқмайди. Хўжайин: “Мана, сан беш афғонийга қилган ишни манави икки рупияга жон-жон деб қойил қилаяпти дегандан кейингина гап нимадалигини англаб, миям зирқираб кетди. Чунки, яхшилик қилиб ёмонлик сотиб олгандим. Икки рупия бир ярим афғонийга тенг. Ваҳоланки, қарашгани учун Ўроқбойга кунда ҳалолидан бир, баъзан бир ярим афғоний бериб, ҳатто уч кун учун беш афғонийга келишиб олган эдик. “Гадонинг душмани — гадо” деганлари рост экан.

Мен бугдой экувдим, арпа униб чиқди. Яхшилик қилиб, ёмонлик олдим. Шунда ҳам тақдирдан кўриб, нарсаларимни йиғиштирдим. Кетаётиб, иккаласидан ҳам розилик тилаб, яхшиликча хайрлашмоқчи бўлдим. Аммо, улар жавоб ўрнига ит қувгандай орқамдан мағзава ағдариб қолишди...

* * *

Қаерга боришимни билмай, бир чойхонага бориб қўндим. Бомдод азонини эшитгач, ўзимга келиб, масжид томон йўналдим. Тасодиф деган нарса шу ерда ҳам мени ёлғизлатиб қўймай, Сафар акага дучлаштирди. Воқеани батафсил тинглагач, афсусланиб мени уйига олиб кетди.

Бир ойча бўлди. Бомдод чиқиб кетиб, хуфтон қайтаман. Жума ва шанба кунлари хизматим боис гап эгаларининг меҳмони бўлиб, уларнинг даврасида ҳам қорин тўйдириб, ҳам маънавий файзланиб юраман.

Баъзан кундузлари мардикорчиликда, баъзан тўйларда кўмаклашиб, кечалари машрабхонлик билан ўзимни овутаман. Ҳамшаҳарлар орасида эътиборим жойида. Ана шу ҳурмат борлигида Сафар аканинг уйдан кетиб, ҳаётимни тўғрилаб олишим керак, деган фикр миямда айланарди.

Бугун жума. Тобим йўқлигидан гаштакка боролмаслигимни хабар бериб қўйдим. Сафар ака қаергадир кетган. Хонамни ичкаридан қулфлаб қўйиб, иситмалаб ётибман. Бир пайт кимдир эшик қоқди. Терлаб ётибман, овоз бермадим. Эшик эса тўхтовсиз дук-дук қиларди. Охири майин аёл овози эшитилди:

— Онт ичаман, сизга зарарим тегмайди. Мастава олиб келдим. Сиз билан икки оғизгина гаплашиб олмоқчиман. Хўп демасангиз, ҳаётимга зомин бўласиз.

Роса у ёқ-бу ёғини ўйлаб, эшикни очдим-у, бурчакка биқиниб олдим.

Заифа кириб патнисни хонтахта устига қўйди-да, ўзи эшик олди-га чекиниб, мени дастурхонга таклиф қилди.

“Раҳмат” дегандай бош ирғадим-да, маставага бутун нонни бўктириб, пок-покиза туширганимни ўзим ҳам билмадим. Иккаламиз ҳам жим. Бир-биримизнинг оғзимизни пойлардик. Ниҳоят у: “Кечиринг, Ориф ака” — деди-да, хўнграб йиғлаб юборди. Нима дейишни бил-

май, дудуқланиб қолдим. Жувон ярим соатча достонини сўзлади. “Сафар акангиз мени пул кучи билан никоҳлаб олганлар. Севганим худди сизга ўхшаган чиройли йигит эди. Тақдирга тан бериб, номусимни сақлаб келмоқдаман. Аммо, уят бўлса ҳам айтай, у киши (Сафар ака) эркакликдан маҳрум, хунаса. Билиб туриб, зулм билан олиб юрибди. Мен “Талоғимни беринг”, десам, “Ўлганимда оласан” — дейди. Агар ўртага тушиб озод бўлишимга ёрдам берсангиз, бир умр хизматингизни қилардим. Бошқа ниятим йўқ. Агар ниятим бузуқ бўлганда эркак зоти Ҳиротдан келибдими”, — дея кўз ёши қилди.

Уни юпатиш ўрнида айтганим шу бўлди:

— Синглим, бу гапларни сиз айтмадингиз, мен эшитмадим. Чунки, сизлар шаръий эр-хотинсизлар. Сабр қилинг, бир йўли чиқиб қолар. Тез уйга кириб, ишингизни қилинг, Сафар ака келиб қолсалар, шубҳаланишлари мумкин. Менга ишонганингиз учун раҳмат.

Гапим тугамай, ташқаридан оёқ товуши эшитилди. Эшик ланг очилиб, Сафар ака пайдо бўлди. Хотинига кўзи тушдию заифанинг сочидан судраб, дўппослай кетди. Кайфим учиб, “ҳай-ҳай”лаб, ёнларига борган эдим, Сафар ака шартда ханжарини чиқариб, менга ўқталиб қолди:

— Йўқол, беномус! Қўйнимда илон сақлаган эканман. Қўлимда ажалинг етмай туриб йўқол, ифлос!

Начора! Қўни-қўшининг эшитиб қолишидан кўрқиб, иситмада апил-тапил кийинарканман: “Илтимос, гапимни тингланг аввал”, — дея минғирладим. Аммо унинг гапимни эшитишга тоқати йўқ эди, — “Йўқол, итвачча!” — дея қичқирди кўзлари қонга тўлиб. Бир амаллаб уйдан чиқдим-да, ярим кечада чойхонага бордим. Асли толесизлик пешонага ёзилгандан кейин қийин экан, яна бугдой экиб, арпа ўрдим. Эй Худо, бу не кўргулик!

* * *

Тузалиб қолгандай бўлсам ҳам, вужудим латтадай эзилган. Барибир Мозори Шарифда истиқомат қилиш ҳаваси кўнглимдан кетгани йўқ. Ҳамроҳ истаб, шаҳар чеккасидаги деҳқон бозор томон йўналдим.

Сарой дарвозаси олдида икки от қўшилган янгигина извош Кундуз шаҳрига жўнамоқчи бўлиб, яна битта йўловчи кутиб турган экан. Таваккал қилиб, беш афғоний тўлаб, шунга чиқиб олдим. Мендан бошқа яна уч йўловчи, аравакаш билан беш киши эдик. Ичкарида биттаси Мозори Шариф тожикларидан бўлиб, номи Фуломсаҳий экан.

Йўл анчагина бор. Суҳбатлашиб кетдик.

Фуломсаҳийнинг каبوبпазлик дўкони бор экан. Орзу қилсам “Иш тайёр”, — деди.

— Насиб, — дея жавоб бердим ичимдан суюниб. Олдин бу шаҳарга омон-эсон бориб олиш керак эди. Қабристонга ўхшаш вайрона қишлоқлардан ўтиб боряпмиз. Аҳоли ҳаддан ташқари ночор ва ибтидоий. Йирик тошли йўллардан извош силкина-силкина юради, барчамиз ичи тушган қовундек бўлдик ўзиям.

Кундузда бир кеча-кундуз дам олдик. Кўча-кўй айланиб, саройга қайтдим. Бир ерлик кишининг сўзига қараганда, шаҳар ободончилиги сабаб, янги кўчиб келаётган фарғоналик муҳожирлар экан. Аммо, мен йўлда ҳамюртларимга дуч келсам ҳам, сўрашишга ботинолмай, гўё ҳаммалари сўнгги воқеадан хабарлари бордай ҳадиксираб, сўрашишга чўчирдим. “Киши хиёнат қилмай туриб шунчалик қийналса, хиёнат қилганлар қандай бош кўтариб юраркин-а?!” — ўйлардим ўзимча.

Эртаси куни тахтадан ясалган ибтидоий солда Кундуз дарёсидан нариги томонга ўтиб олдик. Бу томон у ёқдан ҳам беш баттар экан. Атроф қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган биёбон. Номи ҳам “Исми жисмига монанд” дегандай: “Дашти Қободиённинг беш томони”. Аммо дарёнинг лаққа балигидан еб, мазза қилдик.

Фулумсахийнинг сўзига қараганда, бу чўлнинг шимоли Амударёга, гарби Майманага ва жануби Мозори Шариф шаҳрига бориб тақаларкан. Зотан биз шу чўлдан юриб ўтган эдик. Икки отли аравада уч киши кечаю кундуз йўл юриб, ниҳоят манзили мақсуд — Мозори Шарифга етиб келдик.

Дарҳақиқат, шаҳар Фулумсахийнинг мақтаганича бор экан. Хусусан, Равза зиёратгоҳига гап йўқ. Болалигимда Ҳўқанд саройини кўрган эдим. Унинг ёнида Равзанинг меъморий шакли жудаям бошқача. Фахрланадиган томони шундаки, бу обида ҳам боболаримиз Ҳусайн Бойқаро ва Навоий ҳазратларидан қолган мерос. Аслида-ку, бу тупроқлар ҳам она-Туркистонга қарашли.

...Тўғри Фулумсахийнинг ҳовлисига бориб кўндик. Бир кун дам олгач, бозорга тушиб, харажат қилиб қайтдим. Уй эгасининг рухсати билан бошлаб олти кишилик ош дамладим.

Уй эгалари кунига олти афғонийга иш таклиф қилишди. Бир ҳафта кейин иш бошлашга келишдик.

Пайшанба куни эди. Бозор тушдим. Бозорда мўл-кўлчилик, ҳар растада камида йигирма-ўттиз муҳожир ҳамюрт савдогар бор. Туб аҳолининг аксариси — покизагина кийинган тожик, туркман кишилар. Агар яккам-дуккам даға бўлмаса, гўё Наманган бозорими дейсиз. Қонга ўхшаш, бурмали иштон кийган дағаларнинг ифлослиги кўнгилни оздиради.

Тепароқдаги дўконда ўтирган қора соқолли нуроний киши барваста қоматини кўтариб, мени чорлагандай бўлди. “Менми?” — дея бармоғимни кўкрагимга бигиз қилдим. “Ҳа”, — деган маънода бош ликиллади у. Салом бериб, яқинлашдим. Новчалигига қарамай, чаққон сакраб дўкондан пастга тушди. Маҳкам қучиб сўраша кетди:

— Водийданмисиз? Янги келдингизми? Исмингиз нима? — деган саволлар билан юқорига бошлади. Дуои фотиҳадан сўнг бирпасда апоқчапоқ бўлиб кетдик. Қондошлик мўъжизаси шу бўлса керак, деб ўйлаб, юрагим орзиқиб кетди.

Янги танишим хунаримни сўраб қолди. Ошпазман, дедим.

— Менинг исмим Жавлон. Андижоннинг Дардак қишлоғиданман. Дўкон ўзимники. Ҳовли, боғим бор. Бу кеча меҳмон бўласиз,— деди у.

— Омон бўлинг, ташаккур, бошқа жойга бораман деб қўйган эдим. Исмим Ориф, янги келдим. Худо хоҳласа, ҳали кўп кўришамиз.

— Аттанг. Менда толе бўлса, Ватандан ажраб қолармидим, — дея сўлиш олди дўкондон.

“Ватан” сўзини эшитиб, аъзои баданим титраб тушди. Ундан узоқлашганим сайин муҳожирларга шунча кўп дуч келмоқда эдим.

“Азон яқин” дея турмоқчи бўлдим. Аммо самоварчи бир чойнак чой, мева-чева тўла патнисни Жавлон акага узатди.

— Ҳали вақт бор, жияним.

У икки-уч исмни айтиб чақирган эди, зум ўтмай торгина дўконча одамга лик тўлди, қўйди.

Бир-бир кўришдик. Барчалари ҳам Ватандан хабар қутгандай мена мўлтайиб қараб турар, савол устига савол берар эдилар. Шунда ичларидан биттаси:

— Биродарлар, ҳаммага бирданига жавоб қайтариш қийин. Яхши-си, меҳмонни гапимизга таклиф қилайлик, ўшанда гап оламиз жиянимиздан, — деди кўзлари ёшга тўлиб.

Шу тўхтамага келиб, хайрлашдик.

* * *

Кейинги ҳафта учрашуви учун хўжайиндан рухсат сўраганимда у бажону дил хўп деб, қўлимга анчагина қоғоз пул ҳам тутқазди ва кўшиб қўйди:

— Якшанбага рухсат, бемалол.

Эрталаб ювиниб-тарандим-да, йўлга тушдим. Равза узоқлардан кўзга ташланиб турарди. Мозори Шариф шаҳрининг фахри бўлган феруза гумбази неча асрлардан бери бешикаст, савлат тўкиб турибди. Бино ичидаги даврахоналарда сийрак қабрлар бор. Саҳна ўртасида гўё ҳазрати Алининг мозори. Ваҳоланки, ҳазрати Али бу томонларга келгани ҳам йўқ. Аммо ривоятга кўра, турли тарафлардан келган муридлар ҳазрат Алининг маййитини ўз юртларига олиб кетиш учун етгита тобут олиб келишган эмиш. Тобутлардан: “мен қайси тобутда кўринсам, ўшаларникиман”, — деган овоз келармиш. Еттита тобутда ҳам у киши намоен бўладилар, бинобарин тобут эгаларининг ҳар бири ҳазрат Алини ўзлари билан олиб кетганига ишонар эди. Шунга ўхшаб, Фарғонадаги Шоҳимардон қишлоғи аҳли ҳам шундай эътиқодга эга эдилар.

Равза ҳовлисининг шимолий томонида чорбоғ ва ҳазрати Аббос зиёратгоҳлари, кун чиқарда Болойиҳазор ясама тепаси, кун ботар томонида аҳоли ҳовлилари ва бир туп чилонжийда ва бир арча дарахти қаламдай ҳавога тиралиб ўсган. Халқ орасида Сабр дарахти номи билан машҳур. Унинг ёнида жудаям чиройли чиннилар билан безанган хароба бир обида. Тўғрироғи, у Равзадан алоҳида. Аммо йўл билан бир-бирига уланганидан Равзага қарашлига ўхшарди. Афғон раҳбарлари бу бинони бузиб, турк изларини йўқотиш ҳаракатида эмишлар.

Равзанинг жанубий томонидаги катта кўчанинг ўнг томонида ҳазрати Баҳовуддин Балогардоннинг зиёратгоҳи бор. Равзанинг яна бир хонасида эски подшолардан Шералихоннинг қабри ястанган. Равзанинг кенг ҳовли саҳни кўк-сарик тўртбурчак, қизғиш пишиқ гишталар билан фаршланган. Мингларча оқ каптарлар гулгўн. Бу каптарлар ажлоди асли Самарқанддан олиб келинган экан, ораларида бирорта қораси йўқ.

Равзанинг жанубий дарвозасида пахмоқ соқол, салласи катта, дуо-гўй эшонлар ўтиришарди. Аслини сўрасангиз, улар ковуш пойлаган текинхўрлардан бошқа нарса эмас. Тижорати ривожланган Мозори Шариф савдогарларининг кўпчилиги туркий халқлар бўлиб, нисбатан зиёли кишилардир. Даға афғонлар ҳокимият гурури билан ўзларини осмонда тутишади, бу яхшимас, албатта, аммо ўз эли орасида биродарона ҳамжиҳатлик кўзга ташланиб туради.

Жума намозидан кейин Жавлон ака билан бирга Абдурашид Самарқандий исмли бир юртдошнинг боғига қараб жўнадик. Сув танқислигига қарамай, маҳалла жуда покиза. Сердарахт. Хусусан, ҳожатхона масаласи Хонободдагиларга қараганда анча дуруст. Бу шаҳарнинг ҳавоси қишда жуда совуқ, ёзда жуда иссиқ бўлиб, айниқса гармселини жаҳаннамдан нишона дейишади.

Ана шундай “жаҳаннамий” ҳавода тўсатдан салқин жойга кириб тиниқ сув тўла балиқлар ўйнаб турган чинор остидаги ҳовуз бўйида

чўгдай, туркман гиламлари устига тўшалган атлас кўрпачаларда дам олиб, меҳмон бўлиш қанақанги ҳузур бағишлашини ўзингиз билан-веринг.

Бизларни дарвозахонадан боғ эгаси Абдурашид Самарқандий қаршилаб, меҳрибонлик кўрсатди. Дарвоза пешонасига арабча имлода жудаям чиройли ва жуда йирик ёзув билан “Абдурашид Самарқандий” деб ёзилган. Меҳмонлар салом беришиб, бирин-кетин кела бошлади. Кўзим қип-қизил туркман гилами устидаги атлас кўрпача ва оқ парқуларда. Гўё Ватанимдаги бир боққа кириб қолгандайман.

Меҳмонлар жойлашгач: “Илоё келаси мажлисимизни Ватанда ўтказиш насиб этсин”, — дея юзларига фотиҳа тортишди. Бир лаҳза овозлар товланиб, кўзлар ёшланди. Сўрашиш асносида Жавлон ака мени “пазанда укамиз, Орифжон”, — дея таништирди. Бош эгиб, икки кўлим кўксимда, таъзим қилдим. Кейин даврада ўтирганлар ўз номларини ва қарлик эканликларини бир-бир айтиб, роҳатбахш совуқ сувда қўл чайишди, миллий таому неъматлардан тановул қилишди. Таомдан кейин бир-икки оят тиловат қилишиб, яна Ватан озодлиги, тинчлик-омонлик учун дуо ўқишди. Чойдан кейин уй эгаси менга қараб: “Орамизга хуш келдингиз, Ватан ҳидини олиб келдингиз” дея яна бир бор илтифот кўрсатишди.

Абдурашид ака новча, барваста кишига:

— Қани, қори Сойиб, марҳамат, — дея мурожаат этди.

Ул зотнинг лақаби шоир Увий, номлари Қори Муҳаммадшариф экан. У киши ҳам кўз ёшини артиб туриб, ўн-ўн икки мисрали бир шеърини ўқиб, даврадагилардан олқиш олди. Ундан сўнг Мирзаҳаким номли хўқандлик ҳазилкашга сўз берилди. Ундан сўнг бир кўплари Ҳуррият, Ватан ва муҳожирлик ҳақида ўз улушларини баён қилиб, юртдошлар орасида жуда қадрли бўлган Шоилҳом Тошкандий орзусига биноан “Ҳижрон турур жафосидан жон бўлди беқарор”, — деган ҳазин ашулани бошлади. Жамоат пиқиллаб йиғлашиб олдик. Ке-йин ҳамма менга қараб, Ватан ҳақида маълумот истади.

Қишлоқдан чиқишдан бошлаб, шу мажлисгача ўз ҳикоямни сўзлаб, ҳурмат кўрсатдим. Вақт анча кеч бўлгач, фотиҳага қўл очиб, яна бир бор Ватан озодлиги учун дуо қилинди.

* * *

Мозори Шариф аҳолисининг ҳусни-хулқи, Ватанимизга қўшнилиги, нон, қаймоқ ва меваларининг мўллиги Ватанни эслатганигами, унга боғланиб, олти йилча қолиб кетдим. Аҳён-аҳёнда Тошқўрғон шаҳарчасига бориб келаман. Тарихий Балх, оталар ёдгорликлари, хусусан, Аҳмад жангчининг мазорига зиёратлар, тарихий воқеалар ҳақида ҳайратомуз ҳикоялар мени ажодлар тупроғига боғлаб қўйди.

Яна Оқнай, Сарикўл, Маймана, Андхўй деган бир кўп шаҳарларни айланиб чиқдим. Барчаси ҳам тарихийлиги билан маълум ва машҳур.

Мозори Шарифдаги муҳожир юртдошларнинг гапу гаштаклари мазмунидан Ватанга интилишини кўриб қойил қоламан. Ҳар суҳбатда Оврупо ва Туркияда миллий курашчи ватанпарварлар томонидан нашр қилинган китоблар, журналлар ва газеталардаги чиқишлар мени маҳлиё этарди.

Ибн Сино, Алишер Навоий, Бобур, Нажмиддин Кубро, Хўжаобид, Абдураҳмон Жомий, Муқимий, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Садриддин Айний, Махтумқули, Абай, хуллас, аксари мумтоз ёзув-

чилар ва уларнинг асарлар устида бўладиган суҳбатларда мен аслимни танигандай бўламан. Бундай йиғинларда бегараз хизмат қилар ва бундан ўзим кўпроқ ҳузурланардим.

Айрим харажатлар, хусусан, моддий томондан қийналиб қолганлар учун пул тўпланганда мен ҳам баҳоли қудрат ҳиссамни қўшаман. Иш жойимда хўжайин хурсанд. Ҳаққимни бегидир адо этиб туради.

Жонимни қийнаган бир нарса — гиламчи туркман аёлларининг аҳволи жуда чатоқлиги эди.

Бизда шўролар бўлса, бу ерда дағалар оддий халқ бошига битган бало эди. Шўрлик халқ ўз молини Афғонистон иқтисодиётига қўшган ҳисса деб билган ҳолда меҳнатига яраша ҳақ ололмасди. Ўзбеклигим учун шундан айниқса изтироб чекардим.

Шу орада бир воқеа бўлиб ўтди.

Хўжайиним Фуломсахийнинг бир қайинсинглиси бор эди. Бир-икки бор дарвозахонада сочи узун даға йигит билан адабсиз вазиятда кўрган эдим. Иккаласи кўрқиб, сирларини фош қилмаслигим учун роса ёлворибди. “Менга нима”, — деб қўя қолдим. Бир ойча кейин хўжайин, хонани тозалаб, кир-пиримни ювиб берсин деб ўша қизни юборди. Рад қилдим. Аммо хўжайин ўзи келиб ундагандан кейин иложсиз калитни бериб, чиқиб кетдим. Хуфтондан сўнг қайтиб, не кўз билан кўрайки, даға йигит билан қиз ювуқсиз ҳолда ётишарди. Йигит тезда кийиниб чиқиб кетди. Унинг дўппайган чўнтағига кўзим тушиб, юрагим шув этди, ёстиқлар орасини титкиладим. Йиллар меҳнат қилиб, ёмай-ичмай, Ватанга қайтиш учун тўплаган ақчамни “ер ютган” эди. Вақтни ўтказмай хўжайинга югуриб, пул воқеасини баён қилдим-у, қиз ҳақида индамай қўя қолдим.

Фуломсахий ҳайрон бўлиб, бугунгача берган пулини ичида ҳисоблагандай деди:

— Жуда катта пул-ку.

— Ҳа. Жуда катта пул.

Фуломсахий қизни чақириб, сўраб кўрди. Аммо натижа йўқ. Кўлимни бурнимга тикиб қолавердим. Миршабга берай десам, даға миршаблар ҳужжат сўраб, бошимга бало орттиришдан кўрқдим. Ҳатто ҳамшаҳарлар орасидаги бирорта дўстларимга масалани очмай, эски ишимда давом этдим. Ўша-ўша даға йигит ҳам, қиз ҳам кўринмай кетди.

Орадан олти ойча ўтди. Миш-мишларга қараганда, қизнинг ҳомиладорлиги ошкор бўлиб, Фуломсахий уни калтаклабди. Ҳаромининг отасини сўрашганда, жувон ўлгур менга юклаб қўя қолибди.

Хўжайин ҳам оғзи қулоғида, ҳиринглайди:

— Хотиржам бўлинг, ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолади, дарҳол тўйни бошлаймиз.

— Нима, тўй?! — дедим, жоним чиқиб.

— Бошга тушганни кўз кўради, дейдилар каллахом ўзбак.

Чапараста жаҳлим чиққанини сизди, шекилли, сал мулойимлик билан гапиришга ўтди.

— Ёлгон!!! — дедим жавобан, титраб.

— Аввал ўйлаб иш қилсайдинг, аҳмоқ? — дея ўшқирди Фуломсахий.

Ҳечдан кўра кеч, дея ўша воқеани батафсил сўзлаб берган эдим, аммо у ишониниш ўрнига:

— Тўйдан кейин хинони... — деди, — қизнинг отаси даға, мен ҳам кўрқаман, шўро жосуси дея қаматиб юбориши мумкин.

— Бир дагани хотин қилиб яшагандан зиндонда чириганим маъқул!!! — қичқирдим мен.

Шовқинга бутун уй аҳли ёппасига югуриб чиқди. Хусусан, Фулом-сахийнинг мен ҳанузгача кўрмаган алвасти келбат хотини супургиси билан хужумга ўтди:

— Каллахом ўзбак, жосус, қочоқ, чапандоро!

Калтақдан аъзои баданим шилиниб, тўғри Жавлон аканинг олди-га бордим. Воқеани эшитгач, ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай, ҳайрон бўлиб қолди. Ювинтириб-кийинтириб, бир кеча меҳмон қилди. Эрталаб бир от аравакаш бирлан келишиб, мени Тошқўрғонга кузатиб қўйди.

Азиз юртдошларим билан хайр-маъзурни насия қилиб қочганим учун ҳали-ҳануз ўзимни кечиролмайман. Яна бир бор бугдой экиб, арпа ўрганим қолди.

* * *

Тошқўрғонда ҳам бирмунча дўстлар орттирдим. Ҳунарим соясида беш-ўн танга тўплаб, қора тўриқ от сотиб олдим. Бир мажлисда бедилшунос адиб биродарларнинг суҳбатидан азбаройи таъсирланганимдан шу азизларнинг маслаҳати билан савр оёи охирларида Ойбек шаҳри томон жўнадим. Довон ошиб, чарчасам ҳам қийналмай Ойбек шаҳарчасига етиб келдим. Атрофи аксар пистазор бўлган шаҳар озодагина экан-у, аммо зиёли кишилари йўқдай, асл халқи ўзбек, тожик, ҳазора. Афсуски, дилозор, даға афгонлар бу ерда ҳам истаганча топилади. Ўн кунча дам олиб, Пулхур томон йўл олдим. Пулхурда таниш-билиш топилмади, бу ғирт азоб эди. Ҳамманинг мақсади кетмоқ. Хору зорлик мендан бошқаларнинг ҳам қисмати экан. Бир амаллаб иккинчи ватаним Туркияга бориб олишим керак, деган тўхтама келдим. Ватандош керак экан кишига. Балки Қобулда ниятимга етарман? Афгон даға қишлоқларидан, нисбатан тожиклар яшайдиган Чорикор, Саройхўжадан ўтиб, кейин Қобулга етиб келдим. Икки тоғ орасида жойлашган шаҳар ўртасидан дарё оқади. Аммо дарёдан сиз ўйлагандай кўм-қўк, тиниқ сув оқмайди. Шаҳарнинг ифлослигини таърифлаб, таъбингизни бузмай қўя қолай. Икки-уч қаватли лой уйлар оралаб, тор кўчалардан ўтишнинг ўзи бўлмайди. Шўрбозор ва хиёбон атрофидаги кўчаларда кўпроқ ҳазора қавми яшайди. У ерларда овқатланган соғ одам эртаси ўлмаса ҳам индинга етиши даргумон.

Аммо Бобуршоҳ мақбарасигача ариқ кавланиб, зилол сув олиб келинган бўлса-да, бугунда жилдирабгина оқади. Ҳавоси яхши. Раҳматли Бобур “Ватанга яқин бўлайин”, деган мақсадда шу ерга кўмилишни орзулаган бўлса керак. Афсуски, минг меҳнат билан вояга етказилган боғ-роғлар бефайз, мақбара харобага айланиб, ҳовузлари сувсиз, қимматбаҳо мармар тошлар ўғирланган. Ҳазрат Бобур шу ётишда мендан ҳам ғариброқ туюлиб, қалбим зирқираб, зиёратларида узоқ ўтириб қолдим. Руҳларига Қуръон тиловатлар бағишладим. Озгина бўлса-да, таскин топиб, яна йўлга тушдим.

Кўпдан буён суҳбатга муҳтож юрардим. Тасодифни қарангки, суҳбатдошлардан ёлчидим. Сартарош Назиржон, мен билан тенгдош, меҳрибон, хушхулқ йигит. Шу бозорнинг ўзида ўнтача сартарош, уч ошхоначи, бир гиламфуруш, уч новвой, бир ковушдўз, уч кулчапаз, икки қандолатчи туркистонликлар билан танишдим. Моддий ҳолатлари қандай бўлишидан қатъи назар, доим бир-бировларидан бохабар. Икки юзга яқин савдогар биродарларнинг ягона мақсадлари — Ватанни кўриш. Яна дардим янгиланди.

Жамиятда воқеа-ҳодисалар ичида аллома зотлар даврасида юрганнимми ёки чўнтакка бир оз пул тушиб, ўзимни ўнглай бошлаганимми, тилим чиқиб, назарга тушган эсам-да, барибир, бошим галвадан чиқмасди.

Усти бошим башанг. Эътиборим ҳам жойида. Бир кун оғир юк кўтариб, терлаб кетган бир ҳазора одамга дуч келиб қолдим. Чингизхон невараларидан бўлган бу бечора халқнинг иши даға аффонларга хизмат қилиб хўрланиш. Юки жуда оғир кўринади, устига-устак икки бўлак. Бирини эпласа, наригиси юмалаб қийнайди. Одамийлик қилай деб юкининг кичикроғини даст елкамга олдим, беш юз қадамча юрүддикки, икки мелиса бизни тўхтатиб, юкларни тинтий бошлашди. “Тфу-у!” деб юзимга тупук сочганича, қўлимни қайириб боғлади. “Ўзбак хар, сартбачча!” — дея савалай кетди. Оғиз очирмай мелисабошига олиб борди.

— Сен ўзинг бир қочоқ, муҳожир бўлсанг-у, ниманга бино қўясан. Айт пулни кимлардан оласан?

Биттасига жавоб олмай, бошқасини айтади. Бир пайт бўйнимдаги чарм туморчани ушлаб, батгар авжга минди:

— Ҳали бу ўлкамиз конларининг харитаси бўлса керак, а?

“Хўш, қани, гапир энди” дегандек кўзларимга тикилди. Мен ҳам дангал дедим:

— Худога шукр, сиз ҳам, мен ҳам мусулмонмиз. Очиб кўрсангиз биласиз, безгак дуоси.

У ўқрайиб қўйди-а, юкни оча бошлади. Мен парво қилмай ўз ўзимга сўзлардим: “Киши балога қолурми, ўз ихтиёри билан?” Мелиса ҳуштак чалиб юборди.

— Вой-вой, ҳали ўз ватанингни сотиб, энди биздай пок миллатга хиёнат қилмоқчимисан?

Оғзидан боди кириб, шоди чиқарди. Нима бало бўлди десам, ҳалиги кўтаришиб келганим ўн-ўн иккитача тўппонча экан.

— Нариги юк кимники? — сўради мелиса.

— Иккаласиям шу бадбахт ўзбакники! — деди ҳазора.

Лол бўлиб қолдим. Ҳазора тап тортмай тўхмат қиларди. Ўт балоси, тўхмат балосидан асра, деб бекор айтмас экан. Бир вақт мелиса, ҳазора, ҳаммол, мелисабоши шундоқ нариги хонага кириб, гаплашиб чиқишди. Демак, ҳаммол олдиндан кузатувда бўлган. Тасодифни қарангки, қопқонга мен тушиб ўтирибман. Аммо ҳақиқат маълум бўлгач, энди бир ўқ билан икки қушни нишонга олишмоқда эди. Мелисабоши ҳовуридан тушиб: “Агар шу аҳволда қозихонага тушганингда домдараксиз кетардинг. Ундан кўра...” — дея бошдан оёғимни кузатиб, назаридан ўтказганича кўзларимга тикилиб, жавоб кутди.

— Қозихонаси ҳам одил-ку! — дедим тилимга эрк бериб.

— Ўзбакларда Бухоро тилласи кўп бўлади-а? Хоҳласанг, бу ишни ёпди-ёпди қилиб, сенга яхшилик қилишим мумкин.

— Раҳмат, аммо бой эмасман, — дея мингилладим.

“Ўзинг биласан” деган маънода елка учирди. Кўрқувдан тиззаларим қалтираб, мажолим қолмади. Чунки бу ўлканинг қонуни мелиса эди. Бутун қарору фармонлар уларнинг олдида чикора. Мозори Шарифдаги воқеадан кейин бор топган-тукканимни белимга боғлаб юрардим. Ичкари хонага рухсат сўраб, кийимларимни ечиб, қоғоз ва танга пулларни пеш тахта устига тўкиб, мелисани чақирдим. “Бутун бойлигим шу”, дея эгилиб, таъзим қилдим. “Бу юк меники эмас, аҳмоқлик қилдим. Худо хайрингизни берсин, мусофир одам билиб туриб бундай номаъқул ишларга бош қўшармиди? Ишонинг, ҳурматли соҳиб!” — дея ялиндим.

— Ҳали хужжатинг ҳам йўқдир?

Бошимни куйи солиб, сукут сақладим. Хўжайиннинг ёнида турган маҳмадона бир ўзбек мелиса унинг қулоғига бир нарсалар деб пичирлади. Кейин мени кўйиб юборишди.

Анча олдинроқ ҳамюртлар мени Исмоилжон деган бир киши билан таништиришган эди. У Туркия элчихонасида ҳайдовчи бўлиб ишларди. Мақсадимни айтганимда, у маъқуллаганди: “Офарин! Инсон каби яшамоқ учун, киши албатта, ўз қондошлари орасида бўлиши керак!” Кўйинг-чи, элчихонага олиб борди. Кобулда элчихонага кириш ўлимдан қийин. Чунки, жосусликда гумон қилиниб, зиндонларда чириётганлар қанча.

Элчихона машинасида боққа кирдик. Яхёбек номли очиқ чехрали, барваста бир киши илтифот билан қаршилади. Бошимдан ўтганларни батафсил ҳикоя қилдим. “Отатуркка фарзанд бўлиб, Ватаним Туркистонни озод қилиш — ягона мақсадим”, — дедим кўзларимдан ёш куйилиб. Исмоилжон аканинг: “Элчи яхши одам, шоир табиат”, деганича бор экан. Элчи пешонамдан ўпиб, кўнглимни кўтарди. Котибни чақириб, икки варақ қоғозга нималарнидир ёзди, қўл кўйди ва менга ҳам қўл кўйдиргач: “Туркия чегарасига борганимда, кўрсатасан”, — дея қоғозни кўлимга тутқазди. Кейинча мен учун табаррук бўлган бу қоғозни чарм ғилофчага жойлаб, тумордай бўйнимга осиб олдим. Ҳалиги мелиса хўжайини сўраганида “безгак тумори” деганим ўша хужжат эди.

* * *

Кобулда улуг хосиятли юртдошлардан бири бу — кўп оғир кунларда синашта дўстимиз Исломжон носвой эди. “Носвой” лақабига сабаб кунига икки носқовоқни бўшатади, десам ишонаверинг. Қачон қараманг, оғзи тўла нос. Бир гап сўрасангиз аввал “туф” деб туфлайди-да, гапингизга жавоб бериб, яна чекиб олади, туфлайвериб тупроқни носвой гиламга айлантириб юборади. Ўша Исломжон аввал Ҳиндистонга, ундан кейин Туркияга кетмоқчилигини айтиб, ҳамроҳ бўлишимни сўради, бу айни муддао бўлди. Сафардан бир кун олдин ҳаммомга бориб ювиниб, яхши ниятда покланиб олдик.

Икки дўст маслаҳатлашиб, Туркияга Ҳиндистон йўли билан эмас, Эрон йўли билан боришга қарор қилдик. Юртдошлар билан рози-ризолик тилашиб, йўлга тушдик. Устига юк ортилган машинага чиқиб, бошқалар қатори юклар устига жойлашдик. Машина ҳар ўттиз-қирқ чақиримда бузилар, кўплашиб итариб, моторни зўрага ўт олдириб, яна йўлга тушардик. Хайриятки, йўлда бирор марта дага афгон текширувчи ёки ёмон ниятли кимса йўлиқмади. Эртаси бомдод бир амаллаб Ғазна шаҳарчасига етиб бордик. Бир замонлари машҳур бўлган Ғазна шаҳрининг ҳавоси муссаффо. Бинолари хом гишт, сомон сувоқ. Лекин қадимги осори атиқалар шон-шухратидан нишон йўқ, қабристон мисоли ўлик бир шаҳар. Маҳмуд Ғазнавий, Абу Райҳон Беруний ва бошқа тарихий аждодлар руҳига дуои фотиҳа ўқиб, саройдаги мусофирхонада икки кеча-кундуз дам олдик. Учинчи кун от киралаб, Қандаҳор томон йўлга тушдик. Йўллар бир аҳвол бўлиб, халқининг ҳолига маймунлар йиғларди. Биз ҳам пиёда юрган ҳисоби, учинчи оқшом Қандаҳорга етиб келдик.

Бу шаҳар ҳам бизга яқин бир зотларга бағридан абадий жой бергани учун қадрли.

Усти-бошимиз тердан чириб, жийиб кетди. Яхшиямки, тугунчада икки-уч сидра кийим олганмиз. Сарой чойхонасига бориб тушдик.

Сув йўқ экан. Чойхоначидан сўрасам: “сув йўқ, чой бор”, десами? Аччигимни ичимга ютиб, бир афгоний бериб, илтимос қилдим. Хумчада сув олиб келди. Оз кўринди. Яна пул бердим. Яна бир кўзачада сув олиб келди. Исмоилжон иккаламиз ювиниб, кейин ётиб ухладик. Тонгда уйғонганда қарасак, хасак деган қонхўр ҳашарот аъзои баданимизни еб, гўштини чиқарибди. Бўларимиз бўлиб, шаҳар-пахар айланмай, бир юк машинасига ўтириб, Гриш, Фарро, Кофиристон йўли билан Ҳирот сари йўл олдик. Чорсу ва Фарот деган жойларни бу дунёнинг жаҳаннами деса бўлади. Аҳолиси каллакесар, ўғри. Йилларча олдин минглаб тожик, ўзбек, қирғиз, қозоқ, туркман — ватандош муҳожирлар бу томонларга Амударё бўйидан пиёда ҳайдаб келтирилиб, сургун қилинган. Назоратчиларнинг гапига қараганда, юзтадан саксон муҳожир очлик, сувсизлик, қийинчиликдан ўлиб кетган экан. Афгон маъмурлари деҳқончиликдан хабардор муҳожирларни қулдай ишлатиб, бу ерларни обод қилишмоқчи бўлишган. Аммо ерли халқнинг жаҳолати ва зулмига дош беролмай қолганлари ҳам, қочиб кетганлари ҳам дунёдан ўтишган. Аммо аёллар маҳаллий эркаклар билан ватан тутиб, афгонлашиб кетишган.

Бозорга кираверишда даға сифат бир кишига дуч келдик. Башанг кийинган, покизагина бир йигит. “Номим Бобур” деганда оғзим очилиб қолди, Ислонжон носвой шошиб, носини ютиб юбордиёв. Бобур дарий тилда “ғилжай афгонлариданман, аммо асли насабим турк” деганда яна бир бор шошиб қолдим. Бирор хуфия бўлса керак, деган гумонда бироз ҳушёр тортдим.

— Бу ерда гўристонлар бор. Кўпчилиги аёлларники, сиз томондан келганлар.

Сўнг мақтангандай: “Рафиқам татар”, — дея табассум қилди.

— Домод экансиз-ку, — дедим суюниб.

— Ҳа. Шунинг учун бизга меҳмон бўласизлар.

— Кимлигимизни сўрамайсизми? — деди Ислонжон носвой.

— Кимлигингиз юзларингиздан маълум-ку.

Мезбон астойдил илтифот қиларди. Буни ҳам Худонинг бир инояти билиб, мезбон ортидан эргашдик.

Айвонли уй. Гўё Фарғона ҳовлиси дейсиз. Шинам, озода. Рўмол ўраган рафиқаси биздан қочмай, ҳол-аҳвол сўраб, кўзига ёш олди. Татарча лаҳжаси ғоят заиф. Сургун йиллари саккиз ёшларида бу ерларга келиб қолиб, ота-онасидан етим қолганда Бобурнинг отаси раҳми келиб, қаноти остига олган ва кейинчалик ўғлига никоҳлаб қўйган экан.

Бобур рафиқасига: “Нега йиғлайсан? Менинг ҳамюртларимга шикоят қилмоқчимисан?” дея ҳазиллашди. Анчадан бери соғинганим водийча оҳангдан танимга бир ҳаловат югургандай бўлди. Чунки дағаларда бунақа ҳазилнамо гаплар йўқ ҳисоби. “Ростдан ҳам томирида турк қони бор экан”, деган ўй кечди кўнглимдан.

Таомлар афгонча. Покиза. Тамаддидан кейин қўл ювмоқчи бўлиб, руҳсат сўраганимда ҳовли бурчагидаги ҳаммомни кўрсатишди. Мазза қилиб ювиниб, покланиб олдик. Қазо намозларининг адосида улуғ тангримга шуқр, жинсимиздан бўлган уй эгаларию ўлиб кетган мазлумлар ҳақида дуо қилиб, кўз ёши тўқдик. Кечаси айвонда, покиза кўрпалар остида ухладик. Эртаси бомдод миннатдорчилик эвазига нимадир қилмоқчи бўлиб, бир нарсанинг тайинини тополмай, охири пул чиқариб бермоқчи эдик, Бобуржон ранжиб: “Дурагаймисиз?” — дея бизни уялтирди.

— Нотўғри фаҳмладингиз, Бобуржон, — дедим ўзим ҳам хижолатда, — бу пул меҳмоннавозлигингиз эвазига эмас, балки харажат учун. Сизларга эсдалик учун бир туркистонча палов пиширишни ўргатсам, девдим, холос. Хафа бўлишингиз ўринсиз.

Бобуржоннинг юзи бирдан ёришди. Исломжон носвой ҳазиллашиб: “Илтимос, поччангизни ранжитманг”, — дея кўз пилдиратди. Шу билан беш кишилик палов учун рўйхат қилиб, пулни Бобуржоннинг қўлига мажбуран тутқаздим. Бобур ичкари хонага кириб, рафиқаси билан келишиб чиқди. Сўнг дудуқланган тарзда: “Исми шарифингиз?” — дея сўради.

— Исмим Ориф...

— Ҳа, Ориф бўлсангиз, “шап-шап” демай шафтоли” дейишингиз керак-ку, ахир, — деди илтифот билан.

— Хўш?

— Агар маъкул кўрсангиз, кечқурунга қариндошларни, туркистонлик биродарларни ҳам таклиф қилсак ...

— Неча киши? — дедим у ҳали сўзини тугатмай.

— Кўпи билан ўн беш-ўн олти киши.

— Ундай бўлса, рўйхатдаги майда-чуйдаларни уч баробар оласиз.

У“бажонидил”, дея халта-хулта олиб, бозорга жўнади. Мендан ҳам оми ва содда бўлган Исломжон носвой тўнғиллагандай бир нарсалар демоқчи бўлар, аммо гапи бўғзига тиқилиб, кўзларини пирпиратишдан нарига ўтмасди.

— Дўстим, — дедим унга ва ўзимга ҳам таскин берувчи сўзларни излаб. — Аҳволингизни ҳис қилиб турибман. Парвардигор қудратига қойил бўлмай илож қанча? Денгиз остидан марварид топиш қанча қийин бўлса, бу кенг оламда бир жонқуяр дўст топиш ҳам шунақа. Бу Худойимнинг инояти эмасми, нима дейсиз?

“Носвой” ҳам бошини лиқиллатиб, кўзига ёш олди. Бобуржон қайтгач, биргалашиб ошга тайёргарликни бошладик. Бобурнинг рафиқаси Марямхон беш қадоқ катталиқдаги чўян қозон олиб келди. Унинг сўзига қараганда, бу қозон Қозон шаҳридан, ота-онасидан ёдгорлик бўлиб, Қурбон ҳайитларида калла пишириш ва бошқа пайтда кирга сув иситишда ишлатилар экан. Худо ишнинг ўнгидан келтирганига суюниб, “бисмиллоҳ” деб ишни бошладим.

Бобуржоннинг сўзича, бу мавсумда сабзи анқонинг уруғига тенг. Аммо бир таниши воқеани эшитгач, ошдан татиб кўриш шарти билан тупроққа кўмиб қўйганидан уч қадоқча сабзи топиб берибди. Кулдим. Марямхонга палов дамлаш усулини қўлдан келганича ўргатиб, пешиндан кейин меҳмонларни кутдик. Меҳмонлар бирин-кетин келиб бўлишгач, айвонга дастурхон ёзиб, қўлбола ошимизни олтига сопол лаганга сузиб, дастурхонга тортдик. Айрон, қатиқ бор. “Носвой” иккаламиз чойни афзал кўрдик. Ҳаво иссиқ. Меҳмонлар паловни бизга ўхшаб ошамоқчи бўлишар, аммо уdda қилолмай, бир-бировларига кўз ташлаб, қулишарди. Охири, қора ундан қилинган юпқага ўраб, ошай бошлашди. Баъзилари ҳовучлаб егани ҳолда хурсанд бўлиб, миннатдорчилик изҳор қилишарди.

Кексаларнинг сўзига қараганда, ўлтирганларнинг барчалари ҳам бир замонлари Фарғона томонлардан мажбуран ҳайдаб келтирилганларнинг болалари экан. “Уруғ”лари айниб, шу аҳволга тушиб қолишган. Лекин гоҳ-гоҳ қондаги қадимийлик хуруж қилиб, ўз ҳолларини ўзлари тушунолмай, нимадандир қўнғиллари тўлмай, ҳардамхаёл юришар экан. Ичларидан ўрта ёшлироғи: “шу кунларда бир ўзбакни ушлаб қамашганмиш, қўл-оёғи, бўйнига занжир уриб, кишанлаб,

зиндон қилишганмиш”, — деб қолди. Бу сўз “Носвой” иккала-мизни ҳам ташвишга солди. Чунки Кобулдаги вазият нозик, бир оз чўчидим, десам ёлғон бўлади. Бориб, йўқлаб қўйишни истаганимизда ўтирганлар бараварига: “Жинни бўлдингизми, сизларни ҳам ушлаб, қамоққа тиқишсинми?” — дея эътироз қилишди. Тўғриси, раҳмимиз келса ҳам “эркакликнинг ўндан тўққизи қочмоқ” деган номардона нақлга риоя қилишдан ўзга чорамиз қолмади. Чунки ўша киши “Ватанпарвар” ташкилоти ёки олмонлар билан иш олиб борувчилардан бўлиб чиқиши мумкин эди. Шундан кейин мезбонлар: “Хабар олганимизда сизлардан ҳам салом айтиб қўямиз”, — дея ваъда беришиб, шу билан бу мавзуга нуқта қўйишди. Начора, ҳар каллага бир тақдир битилган бўлса, кўрмай илож қанча? Ўша қардошимиз ҳақиға дуо қилишдан бошқа бирор чорамиз йўқ эди.

Дастурхонга фотиҳа қилдик. Ватандан чиққанимиздан бери илк бор шундай хурсандликка ноил қилган, ҳузурли дақиқалар ато этган Оллоҳга шукрлар айтдик. Бу дили пок, қадршунос инсонлар суҳбати неча замонлардан бери чўкиб ётган кўнглимизга биҳишт саболарини, бўйларини олиб кирди. Худойимнинг инсонларни миллат ва элатларга нима учун ажратганлигининг маъносига тушунгандек бўлдим. Наҳотки, инсонлар миллий қадриятни, ўзаро миллий муҳаббатни англашлари учун ҳар бири биз каби азобларни бошларидан кечирिशлари кераклигини тушунолмаё ўксидим. Инсон зоти асли бир отанинг боласи бўлишидан ташқари, улар орасидаги жигарчилик муносабатлари ҳам гоёят нозик ва илоҳий туйғу эканлигини Бобуржоннинг оиласи ва меҳмонлари даврасида юрак-юракдан ҳис қилдим.

Эртаси бомдод пайти мезбонлар бизни йўловчилар саройига элтиб қўядиган бўлишди. Уйдан чиқар эканмиз, Марямхон бир яқинидан айрилиб қолаётгандек дамба-дам кўз ёшларини артарди. Мен ҳам йиғлаб юбордим. Белимдаги қинли чувт пичоқчасини олиб, эсдалик учун қолдирдим. “Яна кўришгаймиз”, — деган орзу билан айрилишдик.

* * *

Йўл азоби — гўр азобини торта-торта Ҳиротга ҳам келиб тушдик. Кўпдан буён бир нарсага қизиқиб юрардим. Ҳиротдаги тарихий обидалар ва Каррух қишлоғидаги Худоёрхоннинг мозорини кўриб, зиёрат қилиш насиб бўлди. Афсуски, аждоқларимизга қарашли тарихий обидалар атайлаб вайрон қилинган. Юракларимиз эзилди.

Табийй бўёқлар билан ранг берилган чинни кошинлар, музайян иморат ва бино деворлари йўл текислаш баҳонасида барбод қилинган. Тарихий мазор ва ёдгорликларнинг аҳволига йиғлаб, фотиҳа қилишдан бошқа чора йўқ.

Худоёрхон қабри ҳақида бир-бирига зид ривоятлар бор. Шундай бўлса-да, ким ётганлигига қарамай, исломий қоидаларга кўра, эътиқод билан дуои фотиҳа адо қилдик. Жойлари жаннатда бўлсин. Ҳиротда ўн беш кун қолиб кетдик. Ҳужжат йўқ, иш йўқ, заифлаб қолган бисотимизга эҳтиётроқ бўлиб юрибмиз. Бир амаллаб Эрон тупроқларига ўтиб олсак, у ёғига худо меҳрибон деган умид билан чегарага етиб бордик. Аммо расмий Исломқалъа дарвозасидан ўтиш қийинга ўхшади. Тўғриси, сарҳаддан чеккароқ сўқмоқ йўллар орқали, ерли йўлбошчилар ёрдамида ўтиб олдик.

Эрон заминига ўтиб, ушланиб қолганда “хужжатларимни йўқотдим” деган баҳоналар қилишар экан. Тасодифан, Эронда яшовчи туркман қардош дуч келиб, чойхонада бир соатча сўхбатлашдик. Отаси дага афгон, онаси эрон туркманларидан экан. Ўзбекча тандир нон ёпувчи новвой, палов пиширувчи пазанда керак, деганда суюниб кетдим.

Кўрнинг элаги бир кўз, худо берди икки кўз, деганларидай, иш ўнгидан келадиганга ўхшарди. Агар охири вой чиқиб қолмаса, ҳозирча ишнинг бориши яхши. Танишимиз: “Пулингиз бўлса, чораси бор”, — деди кўзи остидан синчков маъноли қараб.

— Модомики, сиз, пулдор экансиз тўлаб тулинг, биз ишлаб сизга қайтарайлик, — дедим.

— Мен пулимга майда-чуйда харид қилиб қўйдим. Бўлганда бажонидил эди, — деди овозининг ярмини ичига ютиб.

— Хўш, қанча керак бўларкан?

— Бориб, чегара соқчиси билан келишиб келиш керак. Сизларда қанча бор?

Иккаламиз гаплашиб қўйгандай ярим пулимизни олиб, ўртага тўқдик. У эса кўзлари олайганича дарров ҳаракатга тушди.

— Пул сизда тура турсин, мен ҳозир соқчи билан гаплашиб келаман.

Беш юз-олти юз қадамча жойдаги соқчи ҳузурига физиллаб бориб қайтди ва “Бу пул оз, аммо яхшиликка бўлсин. Қолганини ўзим тўлаб қўярман”, — дея пулни чўнтакка уриб, йўлга бошлади. Саккиз юз қадамча афгон чегарасидан юриб, дарахтлар орасига кириб кетдик. Яна бир оз юргач, бугунда Эрон, Хуросон аталмиш заминга қадам қўйдик. Олдимизда кўриниб турган қишлоққа икки юз қадамча қолгач, йўл бошловчимиз, “Сизлар бораверинглар, мен ҳозир келаман”, дея ортига қайтди. Биз миннатдорчилик билан қишлоққа кираверишда кутиб туришимизни айтдик. Худонинг марҳаматини кўрингки, ҳар тарафи қип-қизил қумдан иборат бу ўлканинг халқи озод ва хур. Жаннатий ватанга эга, бизлар эса залил ва хормиз. Дилимиз маҳзун, бошимиз эгик, қишлоқ томон юрдик.

Қишлоқ бизни бегона ва гариб билиб, акиллаган итлари ва бадбашара турқлари билан қаршилагандек туюлди. Хавотир ила харобликда биздан қолишмайдиган бир чойхонага кирдик. Салом бериб, чой сўрадик. Чойхоначи: “Чой йўқ, айрон бор”, — деди майин, аммо миннатли оҳангда. Терлаб туриб совуқ ичиш зарарлигидан айронга раҳмат айтиб, “ҳамроҳимиз келгунича дам олиб турсак бўладими?” дея илтимос қилдик, чойхоначи худди ёнимизда юргандай бошимиздан ўтган воқеаларни бир-бир ҳикоя қилиб, сўзи охирида маслаҳат берган бўлди:

— Энди уни кутиб овора бўлманглар. Чунки у бу ерларга келолмайди. У ҳам бир қочоқ афгон фуқароси. Иши алдоқчилик. Яхши-си, сизлар мелиса келмасидан олдин нариги қишлоққа етиб олинглар. Ўша ердан йўловчи машиналарга миниб, бир амаллаб Техронга етиб олсангизлар, катта шаҳар, кун кўриб кетишларингиз мумкин.

Ўзича яхшилик қилмоқчи бўлган чойхоначи бир зум тикилиб туриб, “Шиамисизлар?” деб сўради ачинган тарзда. Индамадик. Дилимда эса, “Шиамасман, ўзбекман”, — дердим хўрликдан юракларим пора-пора бўлиб. Лекин ким бўлсак ҳам бир ожиз муҳожир, қочоқ эдик. Бу сафар бугдой экиб, арпа ўришни қўятулинг, чўнтакдаги арпани ҳам икки қўллаб тариққа алмаштиргандик. Демак, йўлбош-

ловчимиз биз берган пулни ўзича ҳалоллаган экан. Аммо соғу саломатлигимизга, чегарадан ўтиб олганимизга шукр қилдик. Иккинчидан, бор пулимизнинг ярмига чув тушган эсак ҳам биз ҳеч кимни алдамаганимиздан руҳимизда бир енгиллик пайдо бўлган эди. Ҳеч қачон бировни алдамай, тиланмай, ўзи муҳтож бўлгани ҳолда сўнги чақаларини ҳам садақа қилувчи ҳақиқий туркистонлик аждодлар руҳига раҳматлар тиладик. Ўзимиз ҳам ана шундай зотлардан эканимиз дилимизни фаҳрга, кўзимизни ёшга тўлдирди. Йўлбошловчининг келмаслигига кўзимиз етгани ҳолда, ваъдага хилоф бўлмаслиги учун яна икки соатча кутдик. Чойхоначи кўз остидан, “Аҳмоқ экансизку!” дегандек масхаромуз қарарди. Шу алпозда, агар айронидан ичмасак, қувиб юбориши аниқ. Айронидан олиб келишини сўрадик. Чойхоначи лаби синиқ икки сопол, сирли пиёла ва кўзачани олиб келиб олдимизга қўйди. Пиёла, менимча, балки тутилгандан бери ювилмаган. Кўнгил тортмаса ҳам мажбуран айрон билан чайиб ташлаб, бир пиёладан ичган бўлдик. Раҳмат айтиб, йўл-йўриқ сўраб, кейин “ё худо” деб йўлга тушдик...

* * *

Юриб-юриб, бироз покизароқ, Хуросон минтақасига қарашли бир қишлоққа келдик. Аҳоли орасида туркман, ўзбеклар ҳам бор. Тасодифан Мозори Шарифлик Худойберди (гиламфуруш)ни кўриб суюниб кетдим. Аммо дилимга бир қўрқув тушди. “Мозордаги воқеалардан хабари бўлсачи? Бунинг сўзларидан нам олиб, ҳамроҳим “носвой” билиб қолсачи?”

Таваккал салом бериб, қўлини ушладим. Ҳамроҳим билан мени кўриб қувониб кетди. Чунки у ҳам биз каби ёлғиз ва ғариб, олдиндаги сафар устида ўйланиб турган экан. Бир чойхонага кириб, бир бардоқдан чой ичиб ўтириб, маслаҳатлашдик. Унинг сўзига қараганда Техрон томонларда “ушла-ушла!!” авжига чиққан. Шунинг учун аввал Ҳиндистонга ўтиб, Бомбей ва Карочи, ундан Арабистонга, кейин Туркияга ўтиш осонроқ эмиш. Аммо йўл йироқ, пулимиз кам. Ўзи баъзи ишлари учун Кўҳта шаҳрига бормоқчи экан.

“Носвой”га вазиятни уқтирдим. Ҳиндистонда нотинчлик. Йўлни Техрон тарафга ўзгартирдик. Мозори шарифлик қондош билан хайрлашиб, йўлга чиқдик. Оқшом пайти эди, бир машина йўловчи қидириб биз турган жойга келиб қолди. Ҳайдовчиси озарий йигит экан, масалани кўндаланг қўйди:

— Парво қилманглар, сизларни соғу саломат олиб бориб қўяман. Хўп десангиз, иш ҳам топиб бераман. Аммо шартим бор. Иккалангиз тўрт кишилик пул тўлайсизлар.

Ўйланиб ўтирмасданоқ таклифни қабул қилдик. Тугунчалар қулимизда, ҳайдовчи ёнига жойлашиб олдик.

Машинамиз уч-тўрт жойда бузилиб, уч-тўрт кун йўлда қолиб кетдик. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, манзилга анча яқинлашиб қолдик.

— Туркистонликмисизлар? — қизиқди йигит лаҳжамизга эътибор бериб.

— Топдингиз, ўзбекмиз, — дедик бараварига.

Ҳайдовчи юз-кўзимиздан ўпиб, бошқатдан кўришаркан: “турк туркнинг қардоши, маниям, озарния”, — деди озарчалаб. Ва яна ҳам яқинлик кўрсатиб, гурунглашиб кетдик. Беш кун деганда Табриз шаҳрига етиб келдик. Қардошимиз озарилар маҳалласида Мустафо деган чойхоначи билан таништириб қўйди. Раҳмат айтиб, йўл пулини бермоқчи эдик, “Худоба омонат бўлинглар, ишларингиз ўнгидан

келсин, жоним, қардошим!” — дея бизни ҳайрон қолдирганча, кўзига ёш олиб хайрлашди.

Бир қондошнинг лутфига лойиқлик ҳам саодат экан. Қувониб, ўзбек бўлиб яратилганимизга шукр қилдик. Бу ердаги “миш-миш”-ларга қараганда подшога қарши бир ҳаракат сабабли “ушла-ушла” авжига чиққанмиш. Шубҳали, ҳужжатсиз кишиларни ушлаб, номаълум бир жойга юборишаётган эмиш. Шу сабабли, ҳатто бозор айланишга қўрқиб, биз ҳам иш жойимизда меҳнат билан оввора бўлиб қолдик. Эрондаги тарихий обида ва диний зиёратгоҳларни айланиш орзусида эдик, афсуски, муяссар бўлолмадик.

Биз тушган ошхона эгасига пазанда керак экан. Ишимиз юришиб кетди. Хўжайин ҳам хурсанд, биз ҳам. Эронча ва озарча таомларни тез ўрганиб олиб, ҳунаримизни бойитдик. Хўжайин тўғрисўз, ширинсухан, туркпараст киши экан. Шунинг тавсияси билан иш жойимизга яқин бир ҳовлидан икки хона ижара тутиб, озода, покиза яшай бошладик. Киримизни олтмиш ёшлардаги бир кампир ювиб, хонамизни ҳам супуриб кўярди. Қаршилашиб қолганда, баъзан беш-ўн танга бериб, хурсанд қилардик. Шу тариқа Табризда уч йилча қолиб кетдик.

Иигитлик чоғимиз, нафс деган жонивор мени безовта қилмаса ҳам Исломжон носвой жуда қийналиб, нукул: “Ҳаромга юришнинг гуноҳ азобидан кўра, домламнинг насиҳатларига амал қилмаслик азоби кучлироқдир”, дея бот-бот такрорларди. Бир куни онамиз ўрнидаги хизматчи аёл озари тилда насиҳат қилиб қолди:

— Агар шу ерларда қолмоқчи бўлсангиз маъқул бир қиз топиб, уйланиб, бола-чақалик бўлингиз. Акс ҳолда ёшларингиз бир жойга боргач, қийналиб қоласиз.

Мен Ватан илинжидан ноумид эмаслигимни сўзлаб, меҳрибончилиги учун “раҳмат” дедим.

— Ундай бўлса, — деди у. — Бу ерда, форсий халқ орасида шаръан сийға усули бор. Вақтинча никоҳлаб, ҳалол йўл билан хотин олсангиз бўлади.

Мен шартга рад жавобини бердим. Аммо Исломжон носвойга бу гап жуда маъқул тушди. Хўжайин кулиб :

— Ҳа, пул кўпайиб қолдими? — дея ҳазиллашди.

“Пули кўпайган — хотин, банги — кўкнор олади”, — деган нақл юраркан бу ерларда. Исломжон носвой бир ой ичида ўзига тенг бир бевани никоҳлаб олиб, ўзи билан ўзи бўлиб кетди. Орадан олти ойча ўтгач, Туркияга кетмоқчи эканлигимни дўстимга билдириб, жавоб кутдим. У киши ҳаётидан мамнун, рафиқаси ҳомиладор, юкли эканини айтиб, узр сўради. Хўжайинга очилдим.

— Анчагина пулинг тўпланиб қолди, — деди у астойдил, — Аммо, ҳужжат масаласи бор, чегарадан ўтишингиз хавфли. Лекин бунинг йўлини биладиганлар ҳам топилади.

Ўз фикридан ўзи хурсанд хўжайин эртасига дага губсакни чақирди, биргаликда гаплашдик. Узун бўйли, серсоқол, бадбуруш киши хўжайинга қараб деди:

— Пули борми?

Мустафо сал аччиғи келиб, бош ирғади:

— Хотиржам бўл. Ўртада ман борман.

— Беш инглиз олтини берса, чегарадан ўтказиб қўяман. Аммо ўн олтин берса, Карочига олиб бориб қўяман. Шарти шуки, йўл пулини ўзи тўлайди. Иккинчи шартим, Эрон чегарасидан чиқиб олгунча рафиқамнинг эски афғонча кийимини кийиб олади. Учинчиси, мен сўрамагунимча чурқ этмайди. Тўртинчиси, ҳаққимни олдиндан тўлайди.

30 та олтин пулим бор эди.

— Майли, — дедим ўйлаб ўтирмасдан. Ўша куниеқ хўжайиндан пулни олиб, 10 олтин миқдорида риёл тўлаб, дагани хурсанд қилдим. Туз-намак бўлган юртдошим Исломжон носвой билан хайрлашиб, ҳалоллик, омонлик тилаб, Гулзай билан бир саройга бордик. Хонада алвасти келбат бир хотинга Гулзай дагачалаб, бир нарсалар деганди, аёл севинганидан бир эски, қора узун кўйлак, бир кир оқ лозим, илвиллаб кетган бир дока рўмол олиб чиқди. Даганинг ишорати билан уст-бошимни чиқариб, сассиқ дага қиёфасини ки-йиш билан аъзойи баданим жимирлаб, бир нарсалар чақа бошлади. “Ўла, жинни”, дейдиган одам йўқ. Гоҳ кулиб, гоҳ кўз ёши қилиб, дага кийимида, майда қадам ташлаб, йўловчи кутиб турган усти очиқ машинанинг ҳайдовчиси ёнига ўтириб олдим. Йўллар деярли равон. Уч кеча йўл босиб, Зоҳидон деган чегара шаҳарчасидан Ҳиндистонга ўтиб олдим.

Хаёлим бир неча йил аввал Туркман оға айтган сўзга кўчди. Чунки ўшанда ҳозирга ўхшаб, “дага аёл” бўлишга кўнганимда аллақачон манзилимга етиб олган бўлардим. Аҳволимга гоҳ куламан, гоҳ йиглайман. Нима қилишимни билмайман. Чегарачиларнинг кўпчилиги дага Гулзайни таниб, баъзилари эса хотини хаёл қилиб, менга ҳам яхши сўзлар эдилар. Узунқулоқ гапларга қараганда, дагаларнинг барчаси ё қорадори сотар, ё одам олиб қочар экан. Ҳинд чегарасидаги Миржаво шаҳарчаси аҳлининг ночор ҳолини кўриб, беихтиёр обод ва озод Ватаним эсга тушиб, оғир хўрсиндим. Шунча кўрганим нохуш манзаралар ҳолва экан ҳали.

Одамларнинг қумурсқадай кўплигини кўриб, эсхонангиз чиқиб кетади. Чегарадан эсон-омон ўтиб олгач, ўзимнинг усти-бошимни кийиб олдим. Аммо, эркакнинг хотинга ўхшаб юриш азобини менадан сўранг. Бунинг устига “эрингиз” дага Гулзай бўлса! Хотинининг жийиб кетган усти бошини Гулзайга берганимда, у қора кўйлакни ҳидлаб, бағрига босди.

Кўчаларда минглаб одамларнинг узаниб ётиши одамзотнинг қанчалик қадрсизлигини атайлаб намоиш қилгандай. Катта-кичик ана шундай шаҳару шаҳарчалардан ўтиб, саккиз кун деганда Карочига етиб келдик. Гулзай хайрлашиб, изига қайтди. Йиллар Эронда бўлиб, зиёратгоҳларни кўролмаганимдан афсусда эдим. Шунинг учун бўҳчамни қучоқлаб, пулни белимга тугиб, Карочи шаҳрини айланиб чиқмоқчи бўлдим. Аммо хиёл ўтмаёқ, фикримдан воз кечдим. Чунки неча миллион аҳоли яшайдиган бу шаҳри азимдаги халқнинг аҳволию муҳитнинг ифлослигини кўриб, кўнгил айниб кетаверди. Кўчанинг бу томони шундай. Нариги томонда эса қават-қават чиройли бинолар, покиза магазинлар. Яна хаёлим ажодлар хотирасига кўчди. Улар бизга мерос қилиб жаннат Ватани ташлаб кетишди. Аммо биз уни эпложмадик. Бугун харитада толе қуши кўнган Покистон номли бир хур давлат кўринадди. Биласизми, бу халқ кимнинг меросхўри? Бобуршоҳнинг меросхўри... Фалакнинг кажрафторлигига қаранг... Бир соя жойда оғриган оёғимни уқалаб турганимда, узоқдан қора-қура халойиқ орасидан қотма, ўзбекбашара бир барваста кишини кўриб қолдим. Ўзимдамасман.

— Амаки! — дея қичқирдим ва унга томон югурдим. У кўпни кўрган синовчан кўзлари билан бир зум боқиб турди-да, “Сиз Фарғона водийсидансиз-а. На қилиб юрибсиз?” — деди ва қучоқлашиб кўришди. Асли-насли самарқандлик экан.

Икки юртдош кўзёши тўкиб, хўнграб йиғлардик. Бирдан ўзимизга келиб, атрофга кўз ташласам, тўпланганлар раҳмдиллик билан дардимизни сўраб, баъзилари: “пулни киссавурга урдирибди”, айримлари “боласини йўқотибди”, яна бошқалари “нонини йўқотиб қўйибди” каби хаёлларга бориб афсусланишарди. Янги юртдошимнинг исми шарифлари Ҳожи Шамсуддин бўлиб, ўзлари Бомбейда турар, ҳожатбарорлик бир иш билан бир ҳафтага бу ерга келган экан.

Бобурни ва урду тилини жуда яхши биларкан. Оппоқ соқолли, нуроний бир чол ёрдам бермоқчи бўлиб:

— Нима йўқотдингиз, қимматбаҳо нарсами? — деб сўраб қолди. Дарвоқе, покистонликлар жуда раҳмдил, инсофли келар экан. Ҳожи Шамсуддин ака чолга жавобан:

— Ҳа, жондан азиз нарсамизни йўқотдик. — деди урдучалаб. Чол:

— Нима экан, жондан азиз нарса? — дея таажжубланди. Шунда Ҳожи ака кўзига ёш олиб туриб, дона-дона қилиб дедилар:

— Ватанимизни йўқотдик. Жондан азиз бойлигимиздан ажраб қолдик. Бухоро, Самарқанддан ажраб қолдик.

Буни эшитиб, тўпланганлардан бир талайи йиғлаб юборди. Уларга қўшилиб, биз ҳам хўнграб йиғладик. Салдан кейин, ҳожи акадан уларнинг йиғиси сабабини сўрадим. У киши: “Улар ҳам беватан. Чунки киндик қони тўкилган тупроқларини мажбуран тарк қилишган. У жойлар ҳозир Ҳиндистон, ҳинду-мажусийлар қўлида. Булар эса мусулмон бўлгани учун ҳайдалганлар”, — деди. Шундай бўлсаям ишорат билан биттасидан сўрадим:

— Нима бўлди? Сиз нега йиғлайсиз?

У мени қучиб, Шамсуддин аканинг қўлини ушлаб, баттар хўнграб юборди. Шунда икки қўлимни очиб, Худога илтижо қилдим:

— Итни ҳам ўз Ватанидан жудо қилма, Оллоҳим!

Ҳамма ўзи билан ўзи бўлиб, йиғи-сиғи ичида, биз ҳам аста у ердан узоқлашдик. Эртаси эрталаб Ҳожи ака икки кишилиқ гаройиб рикша аравасига ўтқазиб, мени соя-салқин бир жойга, уч-тўрт хоналик бинога олиб борди. Атрофи девор билан ўралган. Бир томонда тандир, ўчоқдаги чўян қозон бошида қорачадан келган, кексароқ бир киши ош сузарди.

Саломлашиб, ичкарига кириб кетдик. Кенгина хона. Тўғрида бугдойранг, ўрта бўйли бир киши бизни кўриб, ўрнидан кўзгалди.

“Хуш келдингиз” маъносида қўл қовуштириб, тўрга ўтқазди. Ҳожи ака:

— Булар Орифжон, янги келибдилар, — деди. Хонадаги киши қўл бериб сўрашиб, яқинлик кўрсатди.

— Мўминжон, — деб ўзини таништирди у. Кўзларим порлаб, гўё ярим Ватанни топиб олгандай суюниб кетдим. Фотиҳадан сўнг:

— Сиз бафуржа дам олинг. Икки соатдан кейин мажлисимиз бор. Уйғотамиз, — дея илтифот кўрсатди.

Шамоллаб келай деб турдим-да, ташқари чиқиб, ҳожатхонами, деб бир эшикни очсам, тўғрида бир ҳайкал турибди. Чўчиб тушдим. Ўзимча, ўзбеклардан ҳам бутпараст чиқар экан-да, — дея таажжубландим. Кетимдан Мўминжон ака “ҳо-ҳо” лаб етиб келиб изоҳ берди:

— Ҳожатхона наригиси. Бу ҳовли ҳиндулар бутхонаси экан. Покистонликлар бу жойдаги бутни шундайлигича сақлаш шарти билан вақтинча туркистонликлар жамиятига топширган. Қулфлашнинг кераги йўқ. Чунки майда-чуйдаларимизни шу ерга қўямиз.

Қайтиб келиб, узандим-да, пинакка кетдим.

Уйғонганимда дарахт остидаги сўри устида 8-10 киши суҳбатлашиб ўтиришарди. Қўл-бетимни ювиб келиб, даврага йўналиб салом бердим. Ҳаммалари бир-бир жойларидан кўзгалишиб, қўл беришиб, кексалари эса қучоқлашиб, кўзлари аламли ёшланиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Дуои-фотиҳадан кейин Мўминжон ака мажлисни очаркан, менга қараб яна бир бор “хуш келдингиз” дея сўз бошлади.

— Азиз юрдошларим! Ҳамида опанинг қизлари Шоҳсанам жияни-мизнинг хасталигидан хабардоримиз. Аммо янги меҳмон билиб қўйиши учун қисқача маълумот бериб ўтишни маъқул кўрдим. Шундай дея менга қараб қўйди. — Жияним, Покистонда яшовчи биз туркистонликлар бир-биримиздан хабардор бўлиб туришга мажбуримиз. Ночорларимизга баҳоли қудрат ёрдам бериб келмоқдамиз. Уч ой бурун Ҳамида опанинг хўжайинлари қазо қилган эдилар. Марҳум сахий киши эдилар. Ҳамма маросимлари ўтди. Аммо афсуски, дўхтурлик мактабида ўқиб юрган 18 ёшдаги карималари Нодирахон тўсатдан хасталаниб ётиб қолдилар. Дўхтурларнинг сўзига қараганда, юраклари хаста экан. Бугунгача яшаб юришларининг ўзи мўъжиза экан. Аммо бундан кейин зудлик билан даволанмаса хатар бор. Энг кечи билан олти ой ичида жарроҳлик амали керак эмиш. Ҳиндис-тонда бунинг иложи йўқ, Ландан /Лондон/га бориш керак, дейишди. Бунинг учун жуда катта маблағ керак бўлади. Тахминан 90-100 олтин. Шошиб қолдим. Бомбейдаги юрдошларга мурожаат қилдим. Кишовудан 10, Пиндидан 25, Бомбейдан 30. Карочидан 15 — жами 80 олтинимиз бор. Яна камида ўн беш-йигирма олтин керак бўлади. Хўрсинди. Тандирда нон ёпиб турган хуш-рўйгина, оқ юзли йигит даврага қарата:

— Кўрдингизми? — деди қандайдир тўлқинланиб.

— Ҳа, — деди Мўминжон, — мамнуният билан.— Икки бой йўл харажатини тўлашга сўз беришди.

Ўтирганлар бошларини қуйи солиб, индамай қолишди. Мен ўзимча ҳолимни чўтга солдим. Бир нарса берай десам, сафар узун. Бермай десам, виждоним қабул қилмайди. Эрта-кеч менинг ҳам бошимга шу кулфат тушиб қолиши мумкин-ку. Шартта ҳамёнимни қўлга олдимда, ундан ялтираб турган ўнта олтинни олиб ўртага ташладим.

Ҳамма жойидан бир-бир туриб келиб, мени қучиб табриклашди.

* * *

Икки ҳафтача шу ерда эъзозу икромда бўлдим. Бу орада менинг бўйдоқлигим барчага аён бўлганди. Ҳунаримни сўрашди. Пазандалигимни си-намоқчи бўлгандай ош дамлаттириб кўришди. Жума зиёфатидан кейин ошпаз Ҳожимат ака бир сўз айтиб қолди. Бобуршоҳ эвараларидан бўлган кекса эр-хотин шаҳар ташқарисидаги боғда ёлғиз яшашаркан. Кўпдан бўён битга-яримта туркистонлик пазанда қидириб, булардан илтимос қилиб келар экан. Мен айнан ўша эр-хотин қидирган одам эканимни айтиб, табриклашмоқчи бўлишди. Аммо мен Туркияга бориш ниятида эканимни билдириб, қандай бўларкан, дея иккиландим.

Мўминжон ака бу иш дарров ҳал бўла қолмаслигини, камида бир йил кутиш кераклигини айтиб, унганча бемалол ишлаб туришимни маслаҳат берди. Ўша кечаси севинчданми, чарчабми, тош қотиб ух-лабман.

Бомдодга туриб, у ён-бу ёнимни қарасам, ҳамёним бор-у, ўзи бўм-бўш. Олтинлар йўқ. Шошиб, Мўминжон акага айтдим. У ҳам нима дейишга ҳайрон. Овозимизга уйғонганлар ётар жойимни тинтиб кўришди. Аммо фойдасиз.

— Осимжон Синга қачон жўнади? — сўради Мўминжон ака.

— Икки кун бўлди, — деб аниқлик киритди яна биттаси.

— Ҳожи Шамсуддин акани Бомбейга жўнатишган кунийёқ Синг томон жўнагани, — деди яна биттаси.

Дарҳақиқат, бу одам хаста Нодирахонни Лондонга жўнатиш куни мен билан суҳбатлашган ва ўша кундан бери кўрингани йўқ эди.

— Демак, кечаси дарвоза очиқ қолиб, ташқаридан кирган уста ўғри ёки сочи узун бачча болаларнинг иши бу, — деди Мўминжон ака хафа бўлиб.

Жамоадагилар ноқулай аҳволга тушиб қолишди. Гумон қилмаслигим учун кўрпа-тўшакларинию бор-йўқларини тинтиб кўришимни талаб қилишарди. Мен жамоага хурматан узр сўрадим. Чунки, Мўминжон ака айтганидай, кечаси уйку аралаш бир бегона одамни кўргандай бўлувдим. Тушимдир, деб ўйлагандим.

Ҳар нарсада бир хайр бор, албатта. Қайтанга шу баҳона бўлиб, ишга кириб олдим, шундан икки йилча қолиб кетдим. Бу орада Нодирахон ҳам соғайиб қайтди.

Мен ҳам фурсатдан фойдаланиб, Мўминжон ака маслаҳати билан Туркия элчихонасига мурожаат қилмоқчи бўлдим. Аммо у: “Олдин бошқа бир иш бор”, — деб, мени шаҳар ўртасидаги бир ҳовлига олиб борди. Фоят чиройли, ўрта ёшдаги сипо бир аёл киши эшик очди. Ҳовлида худди аёлнинг эгизаги бир қиз: “Хуш келдингизлар”, — дея салом берди. Хонага кирдик. Фоят покиза дастурхон ноз неъматлар билан безанган. Фотиҳадан кейин мени таништиргач, улар ёрдимим учун қайта-қайта раҳмат айтиб, миннатдорчилик изҳор қилишди. Мен уларни ҳеч кўрмагандим. Ҳатто қиз даволанишга кетаётганида ҳам кўрганим йўқ. Кейин қиз қайтадан ўзига хос назокат билан ташаккур билдириб, умр бўйи мени унутмасликка аҳд қилганлигини айтди. Ҳеч бўлмаса бир инсон ҳаётининг яхшиланишига ҳисса қўшганимдан суюндим. Қўлбола палов, чой-мевадан сўнг, фотиҳа қилиб, жамиятга қайтдик. Ҳовлида одатдагидай яна азиз юртдошлар давра куришган. Салом бериб кирганимизда барчаси чапак чалиб, қарши олганидан ҳайрон бўлдим. Чой ичилиб, суҳбат бошланганда кимдир дудуқланиб, Ҳамида опа ва қизи Нодирахондан сўз очди. Гўё ҳамма менинг уларга ичқуёв бўлишим тарафида эмиш. Ҳалиги юртдош ниҳоят менга қараб:

— Хўш, нима дейсиз? — деди.

Мен биргина ғамим — Ватан қидириш эканини, бундан ташқари бунга на моддий, на маънавий жиҳатдан тайёр эмаслигимни тушунтирдим. Бекорга бир қизнинг ҳаққига зомин бўлишни истамаслигимни айтдим. Атрофдан луқмалар ёғила кетди: “Моддийга эҳтиёж йўқ. Ишингиз ва ҳунарингиз бор”, “Арслондай йигитсиз, диний илмингиз ҳам ўзингизга яраша. Маънан қандай қийинчилигингиз бор?”

“Ҳам она, ҳам қайлиқ топиб олиш ҳар йигитга ҳам насиб бўлавермайди...”

Аммо мен ўзимни куёвликка лойиқ кўролмас, негадир ўзимдан шубҳам бор, иродам заиф эди. Оми Мўминжон ака сукут қилар, фикримни уққандай юзида андиша аломати сезиларди.

Кимнингдир: “Сал жадал бўлинг-да, ғам деган нарса ҳаммамизда ҳам бор. Қаерда қорнингиз тўйса, ўша Ватан-да!” — деган гапи нақ жигаримга ханжар ургандай бўлди.

— Ичингизда мендан лойиқроқ йигитчалар бор. Бу ишни менсиз ҳал қилинлар, илтимос, — дея ялиндим.

Мен таклифларини қабул қилмасам ҳам, юртдошларимнинг меҳр-оқибатидан хурсанд эдим. Мажлисга жимгина қулоқ солиб ўтирган кексароқ ёшдаги Ҳожимат ака ўзича бир нарсани билгандай, пешана жийриб туриб, бир ибратли ҳикоя билан мавзуга якун ясади:

— Орифжон яна ўйлаб кўрсин. Жавобини эрта-индин кутаимиз.

Эртаси жамиятдагилар орасида Кобулдан олти-етти оила Туркияга кўчмоқчи бўлиб, мурожаат қилгани ҳақида гап тарқалди. Булар гўё ҳозиргача афгонларга алоқаси бўлмаган ва олмонлар билан туркистонликлар озодлик ташкилотига аъзо бўлиб, олмонлар мағлубиятидан сўнг қамалиб чиққанлар ва бола-чақалар эмиш. Хурсанд бўлиб кетдим. Ниятим маълум бўлгандан сўнг ҳам аввалги масалага қайтиб, оила қилиб шу ерларда қолишга даъват қилишди.

Аммо мен бошдан бери Туркияга ният қилиб қўйганимни, худо насиб қилса, бир кун фарз адоси учун у пок, муқаддас ерларни зиёрат қилажагимни сўзлаб, узр айтдим. Қатъий қарордан кейин Мўминжон ака билан биргаликда рикшага миниб, Туркия элчихонасига жўнадик.

Йўлда Мўминжон ака биров ташвишланган бўлди:

— Хужжатингиз йўқ. Қандай бўларкан?

— Хужжатим бор, — дедим қулиб.

— Қани? — деди ҳайрон бўлиб, — Шу пайтгача оғиз очмаганингизга қойилман.

— Сиз сўрамасангиз нима деб оғиз очаман?

— Бўпти, қани?

— Мана, — дея бўйнимдаги чарм ғилофли туморни кўрсатдим.

Буни ҳазил ҳаёл қилиб, деди:

— Ақлингиз жойидами ўзи, жияним? У ухравий хужжат фойдасиз.

Дунёвий хужжат керак.

Шундан кейин туморни йиртишимга тўғри келди.

— Ие, қойил-э, бу қаердан чиқди?

— Мана шу ухравий тумордан.

— Безгак тумориданми? Ўзбекман дейсизу, аммо ишингиз пухта, — дея қулди Мўминжон ака.

— Ҳа, бу хужжат умримнинг энг катта хазинаси.

Сўз билан овора бўлиб, элчихонага борганимизни ҳам пайқамай қолибмиз.

* * *

Қоровул йўл тўсиб, рухсат бермай турганди, ичкарида, майсалар устида майда қадам ташлаб, у ёқдан-бу ёққа юриб турган узун бўйли, қорақош, хушсуврат бир одам ёнимизга келиб, кимлигимизни сўради. Қўлимдаги бир варақ қоғозни кўрсатишим билан иккаламизни етаклаб, бино ичига олиб кириб кетди. Башанг хонадаги курсилардан жой кўрсатди. Расмий уст-бошини кийиб чиқиб, қайтадан қўл бериб сўрашиб, яқинлик кўрсатди.

— Қоғоз кимники? — деди мулойимлик билан туркчалаб. — Сурат йўқ-ку.

— Меники, афандим.

Жаноб Мўминжон акага қараб “бизга бир дақиқага рухсат”, дегандай мени етаклаб, ичкарига бошлади. Қўлида қоғоз, саволларга кўмиб ташлади. Ёшим, кимлигим, қаердан келганим, нима учун Туркияга кетаётганим, саводим, Ватаним, Туркия ва Туркистон ҳақида... Меҳрим тушганидан унга бир-икки мақтов сўзлари айтдим. Албатта, чин дилдан. Сўзларимдан таъсирландими, Мўминжон ака-

ни ҳам ичкарига чақирди. Илтифот кўрсатиб: “Нимадан қийналсангиз, бемалол келаверинг”, — дея қўлига қоғоз топширди. Мен ичимдан суюндим. Чунки мендан кейингиларга йўл очилгандай кўринмоқда эди. Карочиди эккан бугдойим баракали ҳосил берди, дея шукр қилдим.

Котиб йигитнинг иккаламизни дарвозагача кузатиб қўйганини кўриб, бизни тўсган қоровул ўзгача ҳурмат кўрсатди. Эртаси гердайиброқ кириб бордим. Миллий гурур бошимни ҳам тик қилиб қўйганди.

Салом бериб ичкарига киришим биланоқ котиб қўлимга бир қоғоз тутқазиб, деди:

— Элчибек мажлисда. Манови ҳужжат билан Бағдодгача бемалол борасан. У ердаги элчихонамизга бориб, ўзингни таништириб, ҳужжатингни кўрсатсанг, янги ҳужжат тайёрлаб беришади. Поездга пул тўламай, Туркияга етиб олгач, фуқаролик олиб турк бўласан, — деди.

— Мен зотан турк ўзбегиман, афандим, — дедим ҳурмат билан.

— Қардошим, албатта, турксан. Аммо, турк фуқароси бўласан димоқчиман, — деди котиб ҳазиллашганимни пайқаб.

— Ташаккур, соғ бўлингиз, — дея ўзим билган беш-олти туркча сўзни қаторасига ишлатиб ташладим. — Элчибекка салом ва миннатдорчилигимни билдирарсиз. Эшик тагида котиб ўзининг ёқасидаги ой сувратли турк байроғи нишонини олиб, менинг ёқамга тақиб қўйди. “Раҳмат”, — дедим она тилимга ҳам навбат бериб.

Жамиятга қайтганимда ватандошлар ҳужжатни бир-бир қўлга олиб кўзларига суртишди. Хушxabарни эшитиб, хўжайин кўзига ёш олди, табриклади.

Мўминжон ака билан кемага чипта олгани бордик. Чиптачи ҳужжат сўраб қолди. Гурур билан ҳужжатни кўрсатдим. Зарҳал ёзувли ҳужжатни кўриб, кўзи қинидан чиққудай бўлди, бошини ҳурматан ликиллашиб, чипта берди. Айни пайтдаги гурур ва севинчимни қай қаламда қай сўз билан таърифлай? Бу масъуд дақиқаларни Ватандан йироқда, хору зорликда сарсон-саргардон юрганларгина ҳис этади, холос.

Кузатишга чиққан Карочиди яшовчи азиз юртдошларим, ҳамшаҳарларим қадрини яна ҳам теранроқ туйдим. Ҳамюртларсиз муҳожирот дунёсининг бир зиндондан не фарқи бор! Мен юқорида оппоқ уст-бош кийган юртдошлар пастда бир-биримизга кўринмай қолгунимизча қўл силкишдик.

Кечки пайт бир оролчада тўхтадик. Баъзи йўловчилар кемадан тушиб, қайиқчаларга миниб, қаёққадир жўнашди. Икки кун ичида учтўрт оролчада тўхтаб, учинчи куни Маскад деган жойга етиб келдик.

Мен чипта оларқанман, йўл кира ҳақи тўлаб, ошхона ҳақини бермаган эканман. Юртдошлар олиб чиққан нону мева, майда-чуйдалар ҳам тугаб, оч қолиш эҳтимоли кўринди. Маскадда юк тушириш учун 12 соатча тўхтаб қолдик. Нон масаласида ҳайрон бўлиб, юк олиб бораётган қоп-қора, барзанги, дудоқлари қалин, ваҳшийсифат, аммо кўзлари ичидан кулиб турган бир ҳаммолга мурожаат қилдим. Уқди шекилли, мени бир панароққа етаклаб, паст овозда: “Сен сунний-мисан”, — дегандай дудуқланди.

— Алҳамдуллиллоҳ, сунний, — дедим ифтихор билан. Қора одамнинг исми Ҳаниф экан. Ҳаниф менга имо-ишоралар билан “шу ерда кутиб туришимни” тушунтирди. Чорак соатча кўздан йўқолиб, қайтиб келди. Қўйнидан оқ қоғозга ўроғлиқ нонни чиқазиб, менга тутди. Раҳмат билдириб, бир қисмини бермоқчи бўлдим. Аммо у: “Аху, аху”, — деганча узоқлашди.

Хизмати учун миннатдорчилик изҳор қилиб фотиҳага қўл очгач, у ҳам қайта ёнимга келиб, бир нарсалар дея дуо қилди. Худо бандаларини ҳар хил қилиб яратаркан. Қора одамдан кўнгли оқлар, оппоқ кишилардан кўнгли қоралар чиқаркан. Худонинг кароматига қойил бўлмай илож йўқ. Етти кун араб чегаралари бўйлаб, Баҳрайн, Маскад ва яна бир мунча жойлардан ўтиб, саккизинчи кун деганда турли сувлар бирлашиб, денгизга қуйилувчи катта, кенг дарёга ёки ҳавзага етиб келдик. Икки томон, хусусан, Ироқ қирғоқлари ям-яшил, қаламдай тўғри, саноқсиз хурмо дарахтлари осмонга бўй чўзган. Эрон қирғоқларида кўпроқ нефть ишхоналарию, бинолар саф тортган. Бир жойда кемага юк ортувчи ҳаммоллардан биттасининг эғнида катта лотин ҳарфлари билан “Туркистон” деб ёзилган кийимини кўриб жуда ҳам ҳайратландим: “Вожаб! Бутун душманларимиз муқаддас Туркистон номини ўчирмоқчи бўлиб турганда бу қадршунослик фикри кимнинг ақлига келган экан-а?”

Ўйланиб турганимда инглиз байроғига кўзим тушиб қолди. Демак, ушбу манзил ҳам, “Туркистон” либосли мардикор ҳам туркистонлик бойларники эмас. Хўрсиндим. Яна ким билади дейсиз. Уша “Туркистон” билан гаплаша олмадим. Саккизинчи куни пешиндан олдин Басрага етиб келдик. Ҳаво жаҳаннамдай ёнарди. Қоровулларнинг турқи бадбуруш. Ҳаммолларнинг бақир-чақири қулоқни қоматга келтиради. Ҳамма битта-битта тушиб, божхона томон юрмоқда. Мен ҳам эргашиб, божхоначи олдига бордим. Тугунчамдан бошқа нарсам йўқ. Қўлимдаги қоғоз-ҳужжатни кўрган божхона маъмури иккиланиброқ:

- Турк? — деди бармоғи билан нуқиб.
- Ҳа, турк, — дадил жавоб бердим, мен.
- Ҳў! — деди кўзи қинидан чиққудай бўлиб.

Афтидан тарих ўқимаганга ўхшарди. Агар ўқиганида, Ироқ тупроқларида адолат ўрнатганлар Туркистондан келган турклар эканини билган бўларди.

Мени бир хонага етаклаб, бошдан-оёқ текшириб, гайри қонуний нарса тополмагани алам қилиб, гижинди. Чунки пулимни ҳам тийинигача ёздиргандим. Охири мени ит қувгандай қилиб, божхонадан чиқариб юборди. Ҳайрон бўлдим. Бу барака топгурлар дағалардан ҳам ўтиб тушади-ку... Асфальт йўллар сақичдай эриб, домига тортгудай билқиллайди.

Бекатда кўп турмадим. Таксилар ғиз-ғиз ўтиб турибди. Биттасига ишора қилдим.

- Шаҳарга қанчага олиб борасан?
- Динорми?
- Йўқ, доллар.

Ёнига чақириб, қулоғимга: “Доллар мамнуй¹”, — деди. Фаҳмлаб елка қисдим. У ёқ, бу ёққа аланглаб олгач: “Хамса² доллар”, — деди беш бармоғини кўрсатиб. Сутдан оғзи куйган қатиқни пуфлаб ичар, деганларидай, бўш келмадим:

- Бир доллар.

“Йўқол” дегандай қўлини елпиди. Орқадан бошқа такси келиб тўхтади. Афти-ангоримдан тил билмаслигимни сезиб, уч бармоғини кўрсатганича бир нарсалар деди. Мен:

— Икки доллар, — дедим. Ўйланиб туриб, рози бўлди. Демак, бу йўл икки долларлик йўл экан. Севиндим. Олиб бориб, бир раста ол-

¹ М а м н у ь — ман этилган, тақиқланган (араб.).

² Х а м с а — беш (араб.).

дига тушириб қўйди. Дўконлару тахланиб қўйилган матоларни кўриб, оғзим очилиб турувдимки, рўпарамдан қўлида бир даста алақчин дўппи кўтарган ўзбек башара одам кўриниб қолди. Қорайиб, араблашиб кетган. Аммо кўзи ва нимаси биландир ўзбеклиги сезилиб турарди.

У ҳам менга кўзи тушгач, худди кутиб олгани чиққандай: “Хуш келибсиз, ҳамюртим”, — дея кучоқ очди. Худойимга шукр қилиб, сўраша кетдик. Унинг дўппилари, менинг бўхчам одамлар оёғи остида думаларди. Ўткинчилар бизга ажабсиниб, малолланиб қарар, лабларини буриб ўтиб кетишарди. Кўз ёши десангиз, дарё. Соққа топиб олган болалардай бир йиғлаб, бир кулиб, сочилган нарсаларни йиғиб олгач: “Бир жойга бориб ўтирсак”, — деб таклиф қилдим. Аммо ҳамроҳим: “Бу шиалар масжиди, наригисига бора қолайлик”, дея ўша ёққа етаклади. Ҳайрон бўлиб юзига қарадим.

— Номим Қосимжон. Аслим Ўшдан — жалолободликман. Рафиқам кобуллик даға.

“Ўҳ”, дедим ичимда, “бу бечора зиндонда яшар экан-ку. Қиёматда тўғри жаннатга киради, Худо хоҳласа”. Навбати билан ўзимни таништирдим.

У қайта кучоқлаб, ўз достонини сўзлаб кетди. Аммо мен ўзимдамасман, гаплари бир қулоғимдан кириб, наригисидан чиқиб кетаяпти. Ёлғиз “хотиним даға” дегани қулоғимда қолган. Бир чойхонага бордик. Ҳаво ёндираяпти. Яхна сувни кўнглим тусаган. Ошнам чой чақириб, меҳмон қилмоқчи бўлди. Бирпасда араб бола стаканчада чой олиб келди. Чойнак йўқлигига ҳайрон бўлганимни кўрган Қосим ака кулимсираб деди: “Хавотирланманг, яна олиб келади”.

Булбулнинг кўз ёшидайгина совуб қолган чойни бир кўтаришда ютдим. Ҳаётимда илк бор бунақа чойхўрликка рўпара келишим. Мезбоним яна чой чақирмоқчи эди, мен унамадим. Пулни тўлагач: “Уйга борамиз”, — деб туриб олди. Чарчаганимни баҳона қилиб, мени бирор арзонроқ меҳмонхонага элиб кўйишини сўрадим. У хафа бўлгандай, унамади. Сира кўнмаганимдан кейин бир кечаси беш долларлик меҳмонхонага олиб бориб қўйди. “Раҳмат” деб хайрлашдим. Қосим ака кета-кетгунча неча бор қайрилиб қараркан, қўл елиб, кўзини арта-арта кўздан ғойиб бўлди.

“Э, Худо, — дедим ўз-ўзимча. — бу шаҳри азимда ҳамюртларсиз бир ўзи қандай яшаб келаяпти экан. Уйда даға рафиқасига қандай чидайти?” Айтишига қараганда, беш йилдан бери илк бор ҳамюртини, яъни мени кўриб туриши экан. Фарзанди йўқ, ёши бир жойга борган...

Ювиниб, бироз енгиллашиб, узандим. Ухламоқчи бўлувдим, ухломмадим. Басраси жаҳаннамнинг ўзи экан. Тўлғониб, Қосимжон акани ўйлаб, гўё ойнада ўзимни кўрардим. Бомдодга яқин ухлаб қолибман. Меҳмонхоначи уйғотганда соат 10 ларга бориб қолган, ташқарида Қосим ака кутиб турарди.

Узр сўраб, қазо адосидан сўнг, тановул қилгани бозорга тушдик, кейин станцияга бориб, Бағдод поездига чипта олдик. Эртаси оқшом жўнар экан. Демак, эртагача ҳали анча вақт бор. Ҳамроҳим билан бир ошхонада мен танимаган таомлардан тамадди қилгач, вақт зое қилмай, баъзи жойларни кўрмоқчи бўлдим. Аммо Қосимжон “офтоб уриб, касал бўлиб қоласиз”, дея йўл бермади. Мажбуран меҳмонхонага бориб, чойхўрлик қилдик. У ер-бу ерларга боришдан кўра дўст суҳбати ганимат, дедим.

Қосимжоннинг сўзига қараганда бир кечалиги 25-50, ҳатто 100 долларлик меҳмонхоналар бор экан. Саррофга бориб, 50 долларни динор қилиб олдим. Эртаси оқшом Қосимжон ака кузатгани келди, йиғидан кўзлари қизариб кетибди. Ҳамдардлик билдириб: “Юринг, Туркияга кетайлик”, — дедим. У узоқларга тикилиб туриб: “Худо хоҳласа”, — деб қўя қолди. Ажрашиш пайти келди. На ундан, на мендан садо чиқади. Жимгина кучоқлашдик. Юрагимиздан жой олган “Ватан” ҳидининг ярми унда, ярми менда, сўзсиз хайрлашдик.

Эртаси пешинга яқин Бағдодга кириб келдик. Дарҳол Туркия элчихонаси томон учдим. Бино тепасидаги ой-юлдузли байроқни кўриб, салом бердим. Дарвозабон миршабга вазиятни уқтиргач, миршаб қаергадир кўнғироқ қилди. Ичкаридан бўй-басти келишган бир йигит чиқиб, мени ичкарига етаклади. Жуда катта, чиройли безатилган саҳна тўрида 50 ёшлар чамаси бир зот эски қадрдонлардай истиқболимга юрди, қўл бериб сўрашди. “Хўш, хизмат?”, дегандай илиқ назар ташлади. Мен ҳужжатларимни чиқариб бердим. Уқтигач, бошқатдан кучоқ очиб, юз кўзимдан ўпиб деди:

— Арслоним, ота ёдгорим, бобойигит, хуш келибсан, ўзбегим...

Хўнграб йиғладим. Юпатмоқчи бўлса-да, ўзимни тутолмадим.

— Ўғлим, йиғлама, — дердию ўзи ҳам ёшли кўзларини қайга яширишни билмасди.

Кейин бардоқда совуқ сув, булбулнинг кўзидай сопол пиёлада қаҳва олдириб келди. Ўзи оёқда, мен курсида, ўтириб қаҳва ичдик. Қаҳва— куйган нўхат таъмидаги бир ичимлик. Зўрға ютиб, устидан сув ичиб юбордим. Кейин билсам, турклар энг мумтоз, ҳурматли меҳмонларини қаҳва билан сийлашаркан. Бизда “бир кун туз еган жойингга қирқ кун салом бер” деганларидек, туркларда “бир қўлтум қаҳванинг ҳурмати қирқ йил” деган ибора бор экан. Мен эса нафақат хизмат, ҳатто жонимни беришга ҳам тайёрман. Турк дунёси учун, турк учун, Туркистон учун, туғилган ерим, киндик қоним тўкилган тупроқлар учун ҳар замон хизмат қилишга тайёрман.

Ҳужжатлар тайёр бўлгач, меҳрибон киши: “Номим Беҳжа, туркман, бийгачиман”, — дея ўзини таништирди. Мамнуният билан қўлини ўпдим.

— Бирга овқатланамиз, — деди у.

Уялганимдан довдираб, минг баҳона билан узр сўрадим.

— Ўзинг биласан, ўғлим. Майли, қачон жўнамоқчисан?

— Ҳозироқ, — дедим ўйлаб ўтирмасдан.

— Ҳе, йўқ! — деди у. — Ҳазиллашаяпсанми? Чилан, яъни поездинг кетишига ҳали икки кун бор.

Ёнидаги йигитга пул бериб: “Чипта олинглар”, — деди. Йигит ғоят вазмин, сипо. Саволлар бериб танишган бўлди. Кўпроқ: “Русча биласанми, русларни яхши кўрасанми?” — дея шўроларга муносабатимга қизиқди. Мен: “Ўлкамни таниган, халқни ҳурмат қилган, тан олган тенг миллатни яхши кўраман. Босқинчилардан нафрат қилсам ҳам, агар чиқиб кетишса, унинг миллатидан нафрат қилмайман, ҳатто яхши кўриб қолишим мумкин”, — дедим. У кулиб, ажойиб бир қараш қилди. “Инсоннинг иши қизиқ-да” — деди чўзиб. Нима демоқчи, туншунмадим. Бориб чипта олдик. Мени бир меҳмонхонага жойлаб, икки кечалик ётоқ ва овқат пулини тўлаб, “Худога омонат, ўғлим”, — дея хайрлашди. Меҳмонхона жуда салқин ва покиза. Мазза қилиб ухладим. Эртаси куни барча тарихий жойларни, кўп зиёратгоҳларни, бозорларни айланиб, Дажла дарёси қирғоғида балиқхўрлик қилдим.

Йўлга чиқадиган куним “Масжиди ўзбекия” жоме масжидида пешинни ўқиб, бу осори атиқани мерос қилиб қолдирган аждодлари-

миз ҳақиға дуо қилдим. Катта кўча бўйида ғоят кенг ҳовли, ичида камида минг киши сифадиган саҳн ва ичкарида меҳмонхона, мусофирлар учун 8-10 хона, яна бир ҳовлича бор. Аммо ичкарида араблар истиқомат қилмоқда. Айтишларича, орқаси аскархона бўлгани учун бу жоме масжид яқинда йўқ қилиниб, ўрнига замонавий аскархоналар бино қилишмоқчи экан.

Биз туркистонликлар ёлғиз ватанда эмас, балки четдаги, гўё одил мусулмон ўлкаларда ҳам ҳақсизликка учраган мазлумлармиз. Афсусланишдан бошқа чора йўқ. Масжид девори соясида майда-чуйда сотиб ўтирган Муҳаммадали исмли юртдошга дуч келдим. Яқинда Ватанга қайтиш умидида экан, 80 ёшдаги онаси билан яшаркан. Юрт соғинчида юрак-бағри куйиб юрган бу йигит дардига даво топгандай, мени кузатиб қўймоқчи бўлди. Аср пайти бекатга бирга чиқди. Кўз ёши сел бўлиб оқар, бир куни илоҳий адолат қарор топишига умидвор. Ватан озод бўлиб, ҳақсизлар Худонинг ғазабига учрашига ишончи комил бўлганидан тасалли топарди. Бекатга борганимда Басра темир йўлидан кенгроқ бошқа темир йўл устида бир қатор вагон турибди. Ўтхона устида турк байроғи ҳилпиради. Вагон деразаларидаги пардаларда ой-юлдуз нишонаси. Мовий рангли вагон, устига лотин ҳарфларда жуда катта қилиб: “Туркия жумҳурият давлат темир йўллари — Истамбул, Бағдод турист экспресси” — деб ёзиб қўйилган.

Чидаёлмай, севинчдан пиқиллаб йиғлаб юбордим. Муҳаммадали ака ўксиб-ўксиб кўз ёши тўкарди. Аслида иккаламиз ҳам нима учун йиғлаётганимизни билмасдик. Аммо ичимизни тоширган туйғу шуки, биз миллат эдик, инсон эдик. Худованди карим ҳеч бир миллатни байроқсиз қўймасин, деган дуо билан Яратганнинг ўзига сифиндик. Муҳаммадали ака билан қайта-қайта кучоқлашиб хайрлашгач, бўхчамни кучоқлаб, поездга ирғиб миниб олдим. Пастда қолган маъюс юртдошимнинг букилиб қолган қади-қомати, сел бўлиб оқаётган кўз ёши ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди.

Чипта текширувчи ҳужжатларимни текширгач, ҳаддан ташқари яқинлик кўрсатди. Ҳатто дам-бадам чой, егулик олиб келиб, хабар олиб турди. Поезд Ироқ чегарасидан Туркия томон яқинлашганда хушсуврат турк миршаби йўловчиларни текширгач, навбат менга келганда алоҳида бир яқинлик кўрсатиб, ҳарбийчасига саломлашди:

— Хуш келдингиз, Ота ёдгори қардошим, — деб эркалади. Чегара, аскархона томидаги Буюк Турк байроғи гуё шаҳидлар қони каби самодда ҳилпираб, хаёлни тортар, ҳаяжондан ичларим дир-дир титрар эди. Ҳалиги турк миршаб аҳволимни англади чоғи, Сурия полициясига ҳужжатларимни кўрсатиб, йўлбошчилик қилди. Поездимиз Туркиянинг Ислоҳия бекатига киргач, турк миршаби қариндошини кутган каби кўлида гул билан қаршилаб, илтифот кўрсатди. Уч соатча меҳмондорчиликдан кейин шаҳарнинг машҳур узумлари билан меҳмон қилишди. Кўкаламзорлар устидаги лоларанг турк байроғи шабадада енгил ҳилпираб, оғриқли қалбимни оҳиста силаётган каби жоним ҳузур қиларди. Атрофимда туркона илтифот, сўзлашув, товушдаги юмшоқ оҳанг, қардош тил таъсирида ўзимни она-Ватандагидай ҳис этдим.

— Оҳ, она тилим, жон тилим, иззату нафсим, гурурим ифодаси ўзбек тилим. Мана сенга тенгдош, илдизи бир қардош, биродар тили. Араблар билан чегарадошликдан орада арабча сўзлашганлар ҳам бор. Икки кеча, икки кундуз тоғу, тош, катта-кичик шаҳар ошиб, Истамбулнинг Ҳайдар бекатига етиб келдик. Йўлда Жаҳон, Сайхон дарёларини кўриб, Ватандаги Сайхун, Жайхун дарёларим ёдимга тушди. Юртдошлик, диндошлик, тилдошлик қандоқ ҳам гўзал-а!

Поезддан кейин, денгизда 45 дақиқача сузиб, бошқа дунё, яъни Туркиянинг Оврупо қисмига ўтдим. Такси ушлаб, тарихий Султон Аҳмад майдони яқинидаги ўзбеклар кўчаси, ўзбеклар такяхонаси, яъни мусофирхонасига етиб олдим. Уч қаватли бу бионинг учинчи қаватида камида уч юз киши сиғадиган бир масжид ва теварагида меҳмонхоналар бор. Бир замонлар бухоролик Кушбеги томонидан туркистонлик ҳожилар учун мусофирхона мақсадида қурилган бу бино олдидаги хоналарда бир кўп юртдошлар, хонадонлар, вақтинча яшаб, ишларини йўлга қўйишгач, чиқиб кетишган.

Менга зина устидаги кичик бир хоначани бўшатиб беришди. Ўрнашиб олдим. Келди-кетди ва дастурхон очган юртдошлар кўпайиб, анча ўзимга келиб қолдим. Фамли кунлар ортда қолгани шукронасига ҳар ҳафта камида беш-олти кишини меҳмонга чорлаб, дўст-ёрлар орттирдим, ишга шўнғиб кетдим. Пазандалик ҳунарим асқотиб, юртдошлар орасида тилга тушдим.

Белимни ростлаб, гамим бироз ариди, кам-кўстсиз яшаётганимдан мамнунман, аммо эски дард — то Ватаним мустақил бўлмас экан, кўнгили хотиржам бўлиши амри маҳол. Истанбулдаги юртдошлар Туркистон ва миллий мустақиллик йўлида устувор турганини кўриб, ич-ичимдан бир қувониқ келиб, умидланардим.

Чунончи, кўқонлик дўхтир Солижон Эркин бошчилигидаги Туркистон миллий жамияти нашрлари шу йўлда фаолият олиб бораётганлардан. Гоҳ такянинг кенг бир хонасида миллий либослар кўргазмаси ташкил этилар, гоҳ йиғилишларда миллий ўйинлар, миллий таомлар намойиш қилиниб, қадриятлар эса олинарди. Ҳатто Наврўзларда сумалак пишириб, ажодлар аънаналарини тиклашга уринишарди. Кейинчалик, Туркия маданият марказлари ёрдамида Туркистон кўмакчи жамияти фаолият бошлади. Маданий, сиёсий ва ижтимоий фаолиятлар ерлик турк қардошлар ичида эътибор топа борди, ҳатто давлат идоралари назарига тушди.

Жамиятларнинг сиёсий фаолият олиб бориши ман қилинган бўлса-да, биз, туркистонликлар, бу борада эркин эдик. Хусусан, урушда асир тушиб, кейин Туркия ҳомийлигида юртга олиб келинган ҳамюртларнинг ҳаёти турк қардошлар орасида алоҳида эътиборга эга эди. Бир замонлар Туркия истиқлолида иштирок қилиб, шахид бўлган туркистонликлар Афғон паспортларига эга бўлганлари учун афғон ҳисобланишар, бу афғонлар манфаатига хизмат қиларди. Туркистонликлар ва жамиятлар орқали ҳақиқат рўёбга чиқиб, мен ва менга ўхшаганлар эътиборга тушиб қолдик. Расмий идораларнинг бизларга кўрсатган алоқа ва эътиборидан чўчиган шўролар туркистонликларни ичидан емириш мақсадида орамизда юрган дудуқ Маҳмудга ўхшаган махфийлар борлигини ривоят қилишарди. Ватандан айро муҳожирларга “Ватан хоини”, уларни ёмонотлик қилувчиларни эса “Ватанпарвар, миллатчи” дея бонг ураётганлар Маҳмуднинг думлари эканлигини аниқлаганлар бор эди. Халқ иккиланиб қолган. Аммо эгри ўлтириб, тўғри сўзлаганда қайси томонда бўлишидан қатъий назар бой-камбағали, ёшу қариси, ҳам-масиям Ватан, Туркистон ва турк-лар учун ҳар замон жон фидо қилишга тайёр юртдошлар эди. Ватан билан алоқа боғлаш учун мен ҳам бир неча бор қишлоғимга хат ёзиб, қариндош-уруғимни қидиргандим. Афсуски, улар ё сургун қилинган бўларди ёки кўрқувдан бизлардан тонишарди. Асл мақсади четдаги туркистонликлар орасига фитна суқиш бўлган Тошкентдаги “Дўстлик жамияти” хат йўллаб, гўё бизларга ёрдам бермоқчи бўларди. Мен ҳам кўрқмай, жасорат

билан билиб туриб хатлашардим. Чунки жамият бошида ақли расо, хусусан, самарқандлик Зиёмиддин ака, ундан бошқа шоир Миад Ҳақимов, Рамз Бобожон ва Аҳмад Луқмон деган ватанпарвар, кўнгли оқ, девюрак кишилар бор эди. Булар асли руҳан Ватанига содиқ кишилар эдилар.

Яқин келажакда ёруғ кунлар умиди билан яхши ниятларда четдаги юртдошлар билан алоқа боғлаш пайига тушгандим. Шу сабабли тақиядагилар орасида шов-шув кўтарилди. Қизиқ, умрида бир бор Ватанни эсламайдиганлар ватанпарвару, бизга ўхшашлар, бахтсизлар қора бўлиб қолишганди. Мен парво қилмай, муносабатни узмай, Ватандан тарқатилган пуч хабарлар орасидан яширилган тўғри хабарлар чиқиб қолар, деган умидда эдим. Ва бу умидим пучга чиқмади. Чунончи, 1988 йилдан бошлаб советлар қурган сохта иморатнинг миxlари ўйнаб, Горбачёв бошчилигида “қайта қуриш” режалари чизилиб, “эркин фикр” каби иборалар қулоққа чалиниб қолди. Тўғриси, 70 йил зулм остида калтак еб меҳнат қилган, асл жумхурият халқларига янгича сиёсат асосида сиртини силаб туриб, яхши гап билан авраб, яна ҳам кўпроқ фойда олмоқчи бўлишарди. Аммо “қайта қуриш” бир туртки бўлдию ичдан етилиб келган озодлик туйғуси жунбушга келди. Қадим Туркистон жумхурияти миллий халқлари ҳам фурсатни ганимат билиб, миллий туйғу оташида ҳақларини талаб ва ҳимоя қила бошладилар. Бу ёғи ўқувчига маълум. Ўзбекистон 1991 йил 1 сентябрда ўз миллий байроғини тиклади.

Ўзбекистон газеталари Президент И.Каримовнинг “Биз нима учун бировлар олдида тиз чўкишимиз керак? Биз ўз халқимизнинг хоҳиш истагига қараб иш кўришимиз керак” каби фикрлар билан чиқа бошлади. Бу ҳақиқий уйғониш эди. Ниҳоят, Туркистон, хусусан, ўзбек халқининг бутун дунё диққатини ўзига жалб этганлиги улуғ саодат эди. Мен ўзимга ачиниб кетаман, чунки бир умр бугдой экиб, арпа ўриб келдим.

Тақияда узоқ қолишим менга тўғри келмаётганди, “Ҳазрати Аюб” томондан бир ҳовли сотиб олиб, ўша ерга муқим ўрнашдим. Мабодо Ватанга қайтолмасам, шу табаррук ерда хоким қолар, деб ўйладим.

Ватанга қайтиш ҳаракатларидан натижа чиқмади. Мен сиёсатчи эмас, оддий инсон эдим. Шўроларда инсоний туйғу ўрнига ҳайвоний туйғу ҳоким эди. Шу боис ҳам у абадий қололмади. Худонинг адолати тажалли қилиб, шўролар парчаланиб, азиз ўлкам озод бўлди. Очилган дарвозалардан биз томон кириб келган, мен доим соғиниб кутганим юртдошларимга ҳамиша бағрим очик. Ўрни келганда баъзиларга моддий ва баъзиларга маънан ёрдам бериб, йўл кўрсатаман. Ҳа, ораларидан битта-яримта жонкуяр қариндошим чиқиб қоларми-кан деб умид қиламан-у, аммо умидларим пучга чиқади. Ҳозирча ҳеч ким қақирув қоғози юбориб, Ватанга даъват этганича йўқ.

Мазлум Ватанга-ку, боролмаган эдим, энди Оллоҳ мадад берса, озод Ватанга бир куни қайтиб бориш менга ҳам насиб этар. Чунки Ватан соғинчи дилу жонимни ёқмоқда. Хайр, Худо иймондан айирмасин. Ватан омон бўлсин, Ватан соғ бўлсин! Ранги рўйим сомон бўлса ҳам, майли, она-юртим омон бўлсин. Аввалда ҳам, ҳозирда ҳам ҳеч қандай қийинчилик ва жудолик мени фикрий, ғоявий йўлимдан қайтаролгани йўқ.

Биз эса Ватанимизга сифмадик, аммо Ватан муҳаббати, Ватан орзуси билан охират остонасигача етиб кела олибманми, демак бундаги ҳикмат ҳам Оллоҳимга аёнди. Омон бўлингиз...

Ватан меҳри билан яшаган инсон

Жабрдийда ўзбек халқи тарихида шундай даврлар бўлганки, фан ва маданият аҳли эркин нафас олиш, яйраб-яшнаб ижод қилиш, илмий асарлар яратиш учун бошқа юртларга равона бўлганлар. Аммо большевиклар тарих саҳнасига чиққанларидан кейин кўҳна Туркистон ва туркистонликлар ҳаётида шундай мушкул даврлар бошландики, озгина ер-суви бўлиб, эмин-эркин яшаётган кишилар “қулок” қилинди, ер-суви, мол-мулки тортиб олиниб, ўзлари азиз жонларини, болачақаларини XX асрнинг “яъжуж-маъжуж”ларидан сақлаб қолиш истагида хорижий мамлакатларга бош олиб кетдилар. Уларнинг бир қисми чегара жойларда тутиб олиниб, отиб ташланди, бошқа бир қисми Амуни кечиб чоғида дарёга фарқ этилди, омон-эсон қолганлар эса Хитой, Афғонистон, Туркия, Саудия Арабистонидан бошпана топдилар.

Бугун “Жаҳон адабиёти” саҳифаларида “Бугдой экиб, арпа ўрганлар” қиссаси эълон қилинаётган Собир Сайхон – золим фалакнинг гардиши билан ўзга юртларга бориб қолган ва ўша ерда палак ёзган минглаб ватандошларимиздан бири. 30-йилларнинг бошларида қишлоқ аҳли бошига тушган офат унинг оиласини ҳам четлаб ўтмаган. Шўро ҳокимиятининг зуғуму зўравонлигидан жони ҳалқумига келган бошқа фарғоналиклар қатори, унинг ота-онаси ҳам 1931 йили киндик қонлари тўкилган Варзак қишлоғини бир умрга ташлаб кетишга мажбур бўлишган. Шу вақтда Собиржон ҳали чилласи чиқмаган чақалоқ эди. Ярим кечаси солга ўтириб Амударёни кечиб ўтишда, бир томондан, орқадаги қизил аскарлар, иккинчи томондан, олдиндаги афғон сарбозлари ёғдирган ўқ ёмғиридан қанчадан-қанча бегуноҳ юртдошлари, кўни-қўшнилари ҳалок бўлишган. Аммо ўттиз кунлик чақалоқча Оллоҳнинг раҳми келиб, у ота-онаси билан бирга шўроларнинг “қил

кўприги”дан тирик ўтган. Собир афғон тупроғидаги хорлик ва зорликлар, сарсону саргардонликлардан ҳам омон чиққан. Тақдир унга Туркиянинг тоза ҳавоси билан нафас олиб яшашни раво кўрган экан, мана ҳозир у Истанбулдек дунёнинг энг гўзал шаҳарларидан бирида истиқомат қилиб келмоқда.

Фарғона вилоятининг Тошлоқ туманидаги Варзак қишлоғида тутилган ва шу қишлоқни, айтиб ўтганимиздек, ўттиз кунлик “жиш” пайтида тарк этган Собир Сайхон бутун онгли ҳаёти давомида Ватанга соғинч ҳиссини бир дақиқага бўлсада йўқотмади. СССР деган темир кўрғоннинг деворлари нурай бошлаши билан у ўз қишлоғи ва ҳамқишлоқларини, осмонида истиқлол қуёши порлаган ўзбек диёрини кўргани, она-Ватан ҳавоси билан тўйиб нафас олгани келди.

Хорижий оламда она қиртини соғиниб-қўмсаб яшаган, мухташам бинолар пештоқида ҳилпираб турган 12 юлдузли байроқни кўриб, кўз ёшларини яшира олмаган бундай ватандошларимиз оз эмас. Аммо Собир Сайхон улардан қатор фазилатлари билан ажралиб туради. Бу фазилатларидан бири ва журналхонлар учун, айниқса муҳими, унинг шоир ва адабигидир. Собир Сайхоннинг “Тўлғаной”, “Адашганлар”, “Силсила” деган қиссалари, “Ватан қидирган йигит” номли қисса ва ҳикоялар тўплами Тошкентда чоп этилиб, китобхонларга манзур бўлган. Бу асарларни ўқиган китобхон Собир Сайхоннинг тақдирнинг қандай хатарли сўқмоқларидан ўтиб, Инсон бўлиб қолганини, бағрида нафақат ватансеварлик, балки ўзбекона кенглик, тантилик, олийжаноблик, меҳр-оқибат сингари эзгу хислатлар ҳам жўшиб турганини яхши билади.

Ўтган асрнинг 80-йилларида, аниқроғи, мустақиллик арафасида собиқ шўро мамлакатида ҳаётбахш шабадалар эса бошлади. Биз шу

даврдa Булоқбоши тахаллуси билан шеърлар ёзган, Тоҳир Чигатой исми-шарифи билан илмий ва адабий-танқидий мақолалар эълон қилган, фаннинг турли соҳалари бўйича профессорлик унвонига сазовор бўлган ватандошларимиз борлигидан хабар топдик. Бу, биз учун қувонарли воқеа эди. Аммо илм бошқа олам-у, бадиий ижод – бош-қа олам. Шоирлик Булоқбошининг касб-кори бўлмаган. Умуман, шоирлик – касб эмас. Шеър ёзиш бегона юртда истиқомат қилаётган Булоқбоши учун Ватан туйғуси билан яшашнинг бир шакли эди. Шунинг учун ҳам унинг шеърларига ҳозирги ўзбек шеърляти эришган юксакликдан туриб ёндашмаслигимиз лозим. Худди шунингдек, Собир Сайхоннинг шеърларини ҳам шеърят мухлисларига профессионал шоирнинг шеърлари деб тақдим этиб бўлмайди. Шоирлик – унинг ҳаваси. Унинг, масалан, Ҳусниддин Шариповдек шеър ёзиши учун Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Миртемир шеърларини ўқиган, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Жуманиёз Жабборовлар билан бир адабий муҳитда яшаган бўлиши лозим. Шунинг учун

ҳам Собир Сайхон ўзини фақат ҳаваскор шоир деб билади. Лекин унинг қисса ва ҳикояларини ўқиган китобхон муаллифда бадиий дид ва дил борлигини сезмай иложи йўқ. Собир Сай-ҳон бошидан кўп яхши ва ёмон воқеаларни ўтказгани, ундан ҳам кўпроқ яхши ва ёмон кишиларни кўргани туфайли унинг насрий асарларидан у яшаган, у орзу қилган, унга қанот бағишлаган ҳаёт нафаси уфуриб туради.

Собир Сайхон насрий асарларининг менга, айниқса, манзур бўлган жиҳатларидан бири ўзбеконан рангин тилидир. Замона зайли билан 30-йилларда ўз ватанларини ташлаб, хорижий мамлакатларда яшашга мажбур бўлган ватандошларимизнинг, хусусан, Собир Сайхоннинг қисса ва ҳикоялари тили ва услубида оҳори тўкилмаган сўзларни, лисоний соддалик ва табиийликни, ўзбеконан услуб жилларини кўриб, қувонмай иложингиз қанча...

Шояд, Собир Сайхон узоқ ижодий умр кўриб ва янада бадиий бақувват асарлар ёзиб, “Жаҳон адабиёти” журнали мухлисларини хушнуд қилиб юрса.

*Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

Жон Максвелл КУТЗЕЕ

Хўжайин ва Хизматкор

Бироқ, янги дўстимга қайтаман: у менга жуда ёқиб қолди, унга фойдаси тегадиган нима борки, ўргатишни, асосийси — мен гапирганимда тушунадиган ва гапирадиган қилишни ўз олдимга мақсад қилиб кўйдим.

Даниел Дэфо. “Робинзон Крузо”

Линкольншир қирғоғида жойлашган Бостон шаҳри жуда чиройли, деб ёзади Хизматкор. Бутун Англиядаги энг баланд кўнғироқхона шу ерда, ҳамма кемаларнинг штурманлари унга қараб йўл мўлжалини оладилар. Бостоннинг атрофларида ботқоқликлар ёйилиб ётади. Бунда ботқоқ қушлари, ваҳимали нола қиладиган яна қандайдир қушлар яшайди. Уларнинг овози нақд икки мил узоқлардан ҳам эшитилади.

Хизматкорнинг ёзишича, ботқоқликда бошқа қушлар ҳам бисёр эмиш: ўрдаклар, гағилдоқлар, чурраклар ва ҳоказо. Уларни тутиш учун ботқоқлик одамлари ўрдакларни ишга солишар экан. Аввал махсус жойларда сақлаб, қўлда дон бериб, яхшилаб ўргатишади, кейин бошқа қушларни эргаштириб келиш учун қўшни юртларга, масалан, Голландияга ёки Германияга учуриб юборишади. Ёлгончи ўрдаклар у ёқларда турдошлари билан танишволиб, намуноча бечорасизлар, емишларинг кам, дарёларинг музлар экан, деб ташвиқотни бошлайдилар. Биз томонларда — Англияда аҳвол бутунлай бошқача, қўналға қўлтиқ ва кўрфазларимиз, кўллар, дарёлар емишларга бой, одамлар бошоқларни йиғиштириб олгандан кейин ҳам ҳаммаёқда донлар сочилиб ётади. Сал-пал қор ёғиб ўтишини айтмаганда, совуқ нима, билмаймиз, дея лоф уришади.

Хизматкорнинг ёзишича, ёлгончи ўрдаклар шунга ўхшаш афсоналар тўқиб, гала-гала турдошларини Голландия ва Германиядан, денгизлар оша Линкольншир ботқоқликларидаги кўлтиқларга эргаштириб келишади, тинмасдан гағиллаб, биз сизларга таърифлаган ўлкалар мана шу, энди тўкин-сочин, хавф-хатарсиз ҳаёт кечирасизлар, дея сўйлашади. Бу орада ботқоқлик одамлари — ёлгончи ўрдакларнинг хўжалари қамиш чайлалар ичига беркинволиб, сув бетига дон сочиб ўтиришади. Бунга ўрганган ёлгончи ўрдаклар хўракка томон ташланишади,

*Рус тилидан
Кудрат
ДЎСТМУҲАММАД
таржимаси*

Жон Максвелл КУТЗЕЕ – адабиёт соҳасида 2003 йил Нобел мукофотига сазовор бўлган. Жанубий Африкага бориб қолган голландияликлар оиласида 1940 йили туғилган. Кейптаун университетининг математика факультетини битириб, Англияга, кейин АҚШга боради. У ерда адабиёт профессори бўлиб ишлайди. АҚШда 10 йил бўлиб, Кейптаунга қайтади ва бу ерда 2003 йилгача яшайди.

Кўп йиллар ватанидан узоқда бўлса ҳам ёзганлари нукул Жанубий Африка ҳақида. Юртдоши, 1991 йили Нобел мукофотига сазовор бўлган Надин Гордимер сингари апартеидга қарши курашмаган, ижодкор сифатида кузатган, холос. Автобиографик китобларида ёзишича, теварагидаги таранг ижтимоий вазиятларни болалик пайтларидаёқ сезган, «хўрланганлар ва ҳақоратланганлар»ни кўрган. Икки ирқнинг

чет эллик меҳмонлар эса уларга эргашиди. Шу алфозда, икки ё уч кун давомида меҳмонларни “Қаранглар, бизнинг Англияда ҳаёт қандай яхши!” дея “гарант” қилиб, торайиб борадиган қўлтиқларга олиб киришади. У жойларда ботқоқлик одамлари ёйиб ташлаган тўрлар бор. Маккор одамлар ўргатилган итларини сувга қўйиб юборишади. Улар ўрдакларнинг ортидан сузиб қўрқитишади. Ўрдаклар жонҳолатда ҳавога қўтарилади, лекин тўрларга урилиб яна сувга тушади, баъзан тўрга илинганча жон бериши ҳам мумкин. Бу пайт тўрлар аста-секин тортилиб, ичи тораяди, одамлар гиж-гиж ўрдакларни биттама-битта ушлаб олишади. Агар ўргатилган ёлгончи ўрдак илинса, силаб-сийпаб қўйиб юборишади, “чет эллик” бўлса, бошига болга билан бир уриб пачоқлашади. Кейин патларини юлиб, юзлаб, ҳатто минглаб ўрдак сотувга чиқарилади.

Линкольнширдаги бундай янгиликлар ҳақида Хизматкор эринмасдан ёзади. Аввал қўлларини яхшилаб ювади, сиёҳга ботириладиган патларни пакки-пичоқча билан ўткирлаб, янги саҳифани очади.

Галифаксада бир вақтлар қатл машинаси бўлган, уни қирол Яков Биринчининг даврида олиб ташлашган экан. Ўлимга маҳкум қилинганнинг бошини кунда устига ўрнатилган, хочсимон қоқилган тахтача ёки тоғора устига қўйиб ушлаб турилади, жаллод эса оғир пичоқни тутиб турадиган чўпни суғуриб олади. Черков эшигидек баландликда турган пичоқ, тўғрироғи, кескич шиддат билан пастга тушиб, маҳкумнинг бошини сарийёг кесгандек олиб ташлайди.

Ўша Галифаксада галати одат жорий қилинган экан. Агар, чўпни суғуриб олгандан бошлаб, пичоқ бўйинга келиб тушгунча, маҳкум оёқга туриб олса ва жаллоднинг қўлига тушмасдан тепаликка чиқиб, унинг ортидаги анҳордан сузиб ўта олса, ҳукм бекор бўлар экан. Бироқ, қатл машинаси ишлаб тургандан бери бирон марта ҳам бундай ҳодиса бўлмабди.

Хўжайин Бристолдаги хонасида ўтирганча, Хизматкорнинг хатларини ўқийди. У анча қартайиб қолган, деярли чол. Тропик қуёш остида юрган кезлари, ўзига пальма баргларида соябон ясаб олгунича қорайиб кетган юзлари энди заҳил, куруқ, гижимланган қоғозга ўхшаб қолган. Бурнининг учида ўша вақтлар пайдо бўлган яра ҳалигача битиб кетмаган.

Ўшандаги соябон ҳозир шу хонасида, тўтиқуш эса ўлиб кетди. “Бечора Робин! – деб қурқурларди тўти хўжайиннинг елкасида ўтирганча. – Бечора Робинзон Крузо! Уни ким қутқаради?” Хотини тўтиқушнинг “Бечора Робин” деганига чидаб туrolмасди. “Бир кунмас-бир кун бўйинингни қайириб ташлайман!” деб пўписи қиларди-ю, лекин бунга ботинолмасди.

Хўжайин кимсасиз оролдан Англияга тўтиси, соябони ва бир сандиқ ҳазина билан қайтиб келиб, кампири билан тинчгина яшаб юрди, Хантингдондан ер-мулк сотиб олди. Ахир, у бой эди, айниқса, саргузаштлари ҳақида китоб ёзгандан кейин янада бойиб кетди. Бироқ, кимсасиз оролдаги саргузаштлардан кейин, хизматкори Жумавой билан юрт кезишлардан кейин қандай қилиб жентельменларга ўхшаб уйда ўтирсин! (Бечора Жумавойга ачиниб кетди, қанча ўргатмасин, тўтиқуш унинг номини бир марта ҳам айтмади-я!). Бунинг устига, эр-хотинлик ҳаётидан ҳам кўнгли совиб кетди, тез-тез отхонага кириб олиб, қолиб кетадиган одат чиқарди. Отлар яхши-да. Кирганида секингина кишнаб қўйишади, кейин таниб, жим тураверишади.

У кимсасиз оролда Жумавойни топиб олгунга қадар сукутда юриб ўрганиб қолган эканми, энди дунёда гап жуда кўпдек туюлади. Хотини билан бир кўрпа остида ётганида нуқул бошига майда тошлар шатир-шутур ёмғир бўлиб ёғаётгандек туюларди, унга эса бунақа “ёмғир” эмас, тинчгина уйқу керак эди.

тўқнашуви сабабли туғилиб ўсган юрти ёмонотлик бўлганини, иккала томон ҳам бағритошлиқда бир-биридан қолишмайдиган ҳаракатлар қилганини ёзади.

Кўзга кўринган романлари: «Варварларни кутиб», «Микаэл К.нинг ҳаёти», «Санкт-Петербурглик моҳир», «Шармандалик», «Элизабет Костелло».

«Санкт-Петербурглик моҳир» романида Ф.М.Достоевскийни бош қаҳрамон қилиб тасвирлаган. Нобел кўмитаси Ж.М.Кутзее ижодига қуйидагича баҳо берган: «Пухта ўйланган композиция, бой диалоглар ва аналитик моҳирлик Кутзее романларига хос. Айни пайтда, у ҳамма нарсени шубҳа остига олади, фарб тамаддунининг қаҳри қаттиқ рационализм ва сунъий ахлоқини аёвсиз танқид қилади. У – интеллектуал ҳалол; тўғри ва нотўғрини ажратиб олиш, танлаш азоблари, ҳаракат ва бепарволлик муаммолари ҳақида фикр юритади».

Шунинг учун ҳам кампири бандаликни бажо келтирганда кўз ёш қилдию, аммо гамга ботмади. Уни дафн қилгандан кейин анча вақт ўтказиб, Хантингдондаги мулкни бошқаришни ўғлига топшириб, Бристол верфидаги “Қувноқ матрос” трактиридан мана шу хонага кўчиб ўтди. Ўзи билан кимсасиз оролдан эсдалик бўлиб қолган соябонни ва ўлган тўтиқушининг тулумини кўноққа маҳкамлаб, яна энг зарур ул-бул нарсаларни олиб келди. Ўшандан бери бир ўзи яшайди, кундузи верфда, причалда сайр қилади, муштугини кетма-кет тутатганча, денгизга, гарб томонларга – узоқ-узоқларга тикилади. Кўриш қобилияти яхши сақланиб қолган. Овқатни тўппа-тўғри хонасига келтириб беришади, кимсасиз оролда ёлғизликка ўрганиб қолганидан одамлар орасида бўлишнинг қизиғи йўқ эди, унга.

Китоб ўқишга қизиқмай қўйди, лекин ўз саргузаштларини баён этаверганидан ёзувчилик одатга айлана борди. Бу, унга ёқарди. Кечалари шамни ёқиб қўйиб, оппоқ қоғозни олдига қўйволади, ёзув қуроли – патнинг учини ўткирлаб, саҳифа-саҳифа қоғозларни Хизматкори номидан тўлдиради. Гўё, Хизматкор унга – Хўжайинга ҳисобот юбориб туради: Линколнширдаги ёлгончи ўрдаклар ҳақида; Галифаксдаги баҳайбат қатл машинаси ва маҳқум чаққонлик қилиб қочиб қолса ва жаллоднинг кўлига тушмай, тепаликка югуриб чиқиб, бир талай ҳаракатларни қилолса, ўлим ҳукми бекор бўлиши ҳақида ва қаерга бормасин, ўша жойнинг манзаралари ҳақида.

Хўжайин – Робин, тўтиқуш айтганидек, “Бечора Робин” бандаргоҳ девори ёқалаб сайр қиларкан, Галифаксдаги қатл машинаси ҳақида ўйлайди, зерикканидан сувга тошча ташлайди. У сувга етиб боргунча бир сония, эҳтимол, ундан камроқ вақт ўтар. Яратганнинг карами, лекин тобланган пўлатдан ясалган, мойланган, оғирдан-оғир кескич ундан ҳам тезроқ эканми? Қандай қилиб чап бериб қолиш мумкин? Ва бунинг учун мамлакатнинг мағрибию мащриғи оралигида сандироқлаб юрган, бир қотилликдан қочиб бошқасига рўпара бўладиган, яна бунинг устига, ҳисобот кетидан ҳисобот ёзиб юборадиган одам қандай наслардан бўлиши керак? Ишбилармон бўлиши керак, дейди ўзига ўзи. Майли, шундай бўла қолсин, дон ёки тери сотадими, айттайлик, Уоппинг деган жойнинг тупроғидан черепица ишлаб чиқарадими ёки қаерлардандир олиб келиб сотадими, барибир, юрт кезади. Борингки, омадли бўла қолсин, севимли ва камгап хотини бўлсину, бир этак бола, кўпроқ эса қиз туғиб берсин. Маълум бир меъёрларда бахтли бўла қолсин ҳам, вақти-соати етиб, бу бахт арқондек узилиб кетсин. Айттайлик, қиш кунларидан бирида Темза тошиб, черепица пиширадиган хумдонини ёки дон омбориними, кўнчилик устахонасиними, ювиб кетсин. У хонавайрон бўлади, қарз берганлар пашшадек ёки қаргадек учиб келишади, хотин, бола-чақани ташлаб уйдан қочиб кетишга, камбағалларнинг кварталларидан бошпана топиб, қиёфани, исмини ўзгартириб, беркинишга тўғри келади. Тошқин, сув ювиб кетиши, қочиш, сариқ чақасиз, жулдур кийим, ёлғизлик, буларнинг бари бечора Робин бир вақтлар йўлиққан кема ҳалокатининг, кимсасиз оролда йигирма олти йил (!) ақлдан озгудек бўлиб яшашнинг ўхшаши, мажози (маълум даражада ақлдан озмаганига ким ҳам кафил бўла оларди?) эди.

Ёки, мана бундай бўла қолсин: У – саррож, эгар-жабдуқ савдогари, Уайтчепелда уйи, дўкони, омборлари бор, даҳанида сўғали, уни севадиган ва камгап хотини бор; бир уй бола, кўпроқ қиз туғиб берган ва уни, шаҳарга ўлат тарқагунга қадар бахтли қилган. Бу – 1665 йил эди. Лондонда бўладиган катта ёнғинга анча бор. Ўлат Лондонни босди, ўлганлар сони кундан-кунга ошиб кетаверди. Бойлар ҳам, камбағаллар ҳам ўлаверди. Ўлат бой-камбағал деб танлаб ўтирмас экан, қанча бойлигинг бўлмасин, қутулиб қололмайсан. Мана, саррож қизлари ва хотинини қишлоққа жўнатиб юборди. Ўзи ҳам қочиб кетгиси бор, лекин бу фикридан қайтди. Инжилни таваккал очиб ўқиса, туннинг даҳшатларидан, кундузи учиб ўтадиган найзалардан, қоронғиликларда пусиб ётган яра-чақалардан, чошгоҳда бари тирик жонзотларни қириб кетадиган юкумли касалликдан кўрқмасанг, атрофингда минглаб, ўн минглаб одам қирилиб кетаётган бўлса ҳам, улар сенга яқинлашмайди, дейилибди. Буни, у илоҳий ишора деб қабул қилди-да, ўлат тарқалган Лондонда қолиб, ҳисобот ёзишга киришиб кетди. Кўчада, деб ёзади у, оломонни кўрдим. Бир аёл осмонни

кўрсатапти. “Қаранглар! – дейди у – Фаришта, оппоқ кийимда, ўтли қиличи билан пўписа қилапти!” Оломон ҳам ишониб, “Тўғри! Ана, қилич ушлаган Фаришта!” дейди. Саррож эса на фариштани, на қилични кўради! Фалати шаклли булут кўриниб турибди, қуёшда бир томони кўпроқ ёришган.

“Бу – киноя!” – дея бақиради кўчадаги бир аёл. У бўлса, бунда ҳеч қанақа кинояни кўрмапти. Ҳисоботида шундай деган.

Эртаси куни Хизматкор, собиқ саррож, ҳозир эса ишсиз, Уоппингда, дарё ёқалаб ўтиб бораркан, бир аёл ўз уйининг эшигидан бош чиқариб, таги ясси қайиқда сузиб келаётган кишини чақиради: “Робин! Робин!” Қайиқдаги киши эса қирғоққа келиб тўхтади-да, бир қоп нарсани қўйиб орқага сузиб кетди. Аёл дарё лабига келиб, гамга ботган ҳолда қопни кўтариб, уйи томон шайланди. Қайиқчи – Робертни чақириб, нималарнидир гаплашди.

Ҳисоботда ёзилишича, бу аёл унинг – Робиннинг хотини, қопдаги нарсалар эса, оиласи учун бир ҳафталик озиқ-овқат экан: гўшт, ёғ, кепакли ун кабилар. У хотини ва болаларига яқин келолмас экан, чунки уларга ўлат теккан; шундан юрак-бағри эзилади. Буларнинг бари: Роберт исмли эрақ, узоқдан туриб гаплашаётган хотини, қирғоқда қолдирган қоп – катта нарса бўлиши билан бирга, унинг – Робинзоннинг кимсасиз оролдаги ёлғизлигини эслатади. Ўшанда, энг оғир тушқунлик пайтларида океан тўлқинлари оша Англияга, ўз яқинларига қарата ёлвориб, қутқаришларини илтижо қиларди; бошқа пайтларда, ҳалокатга учраган кеманинг қолдиқлари орасидан бирор егулик топишдан умидини узмасди.

Ўша қайғули кунларини эсга соладиган бошқа нарсалар ҳам бўлиб туради. Ўлат теккани чов билан қўлтиқ безларининг катталашиб, оғриқ беришидан билинади. Шунда баъзилар чидолмасдан, инграганча кўчага яланғоч ҳолда чиқиб кетади. Уайтчепелдаги Харроу-аллеяда югуриб юрган шундай бечоранинг галати хатти-ҳаракатларини, унинг ортидан хотини ва болалари ялиниб-ёлвориб, уйга қайтишга ундаётганини кузатиб турган саррожнинг хаёлида бир вақтлар ўзи кимсасиз оролда шунга ўхшаб сакраб юрганлари гавдаланади. Кема ҳалокатга учрагач, у ҳам, биронта шерик тирик қолдимикин деган ўй билан югургилаб эди. Пойма-пой иккита ботинкадан бошқа ҳеч нима топмагач, кимсасиз оролда ёлғиз қолганини тушуниб етган, энди қутулиб кетишга ҳеч қанақа умиди қолмаган эди.

Ўлат теккан бечора одам нималар ҳақида куйлар экан, деб бош қотирарди Хўжайин–Хизматкор. Охири йўқ ёлғизликдан бошқа нима ҳақида ҳам бўлиши мумкин? Ҳамманинг кўзидан яширин горю уммон оша кимларга нола қилади?

Ўтган йили Робинзон бир матросдан икки гинейга тўтиқуш сотиб олган эди. Матроснинг гапига қараганда, у қушни Бразилиядан олиб келган эмиш. Бу қуш ўзининг қадрдон тўтиқушичалик бўлмаса-да, чиройли эди; патлари яшил, кокили қип-қизил; матрос айтишича, жуда сергап эмиш. Хўжайин–Хизматкор уни трактир хонасидаги қўноққа, оёғига занжирча боғлаб ўтқизиб қўйган эди, нуқул “Бечора кўталанг! Бечора кўталанг!” дегани, деган. Қалпоқ билан устини ёпиб қўймагунча такрорлайверади. Бошқа бирон сўзга, масалан “Бечора Робин” дейишга ўрганолмаса керак. Чунки бу тўти анча қариб қолган экан.

“Бечора Кўталанг” энсиз дарча орқали мачталарнинг учига, улар ортидаги кулранг Атлантика уммонига термулиб ўтираркан: “Қанақа оролга тушиб қолдим-а! Мунча совуқ, мунча нохуш бўлмаса! Ҳаётимдаги энг оғир бу кунларимда қайдасан, эй Халоскорим!”, дея ўзига-ўзи сўзларди.

Хизматкор яна бир ҳисоботида ёзишича, бир одам Крипллгейт дарвозаси олдида, кечқурун, маст ҳолда ухлаб қолибди. Ўлатдан жон таслим қилганларнинг мурдалари ортилган арава ўтиб бораётган экан, одамлар ухлаб ётган мастни ҳам ўлик ҳисоблаб, аравага ортиб юборишибди. Арава гирчиллаб-гирчиллаб, Маунтмиллдаги, ўликлар кўмиладиган катта чуқурликка етиб келибди. Оғиз-бурнини латта билан ўраб олган аравакаш мурдаларни судраб чуқурга ташлаётганда, улардан биттаси “Вой, дод! Нима қилипсизлар?” дебди. Аравакаш: “Сени ўлик деб ўйлабмиз, кўмилиб кетишингга оз қолувди”, деса, “Наҳотки мен ўлган бўлсам?” – дермиш.

Бу воқеа ҳам Хўжайин—Хизматкорнинг кимсасиз оролдаги ҳаётига ўхшайди. Лондон аҳолисидан кимлардир ўзини соппа-соғ ҳисоблаб, тирикчилик кўйида югуриб-елади, бетоблик ўтиб кетади, деб ўйлайди. Бироқ уларнинг қонида ўлат бор, у юракка етиб борган заҳоти, чақмоқ ургандек таппа ташлаб ўладилар, деб хабар берибди Хизматкор. Мана буниси, умуман ҳаётнинг мажози. Қандай бўлса — шундай. Зарурий тайёргарлик. Биз ўлимга тайёрланишимиз керак, акс ҳолда у бизни турган жойимизда олиб кетади. Робинзон ҳам буни, кимсасиз оролда, қирғоқдаги қумда бегона одамнинг оёқ изларини кўрганида тушуниб етди. Бор-йўғи оёқ излари эди-ю, “Сен бу ерларда ёлғиз эмассан. Қаёқларга сузиб қочмагин, қаерларга беркинмагин, барибир сени топиб олишади”, дегандек бўларди.

Ўлат тарқаган йили, деб ёзади Хизматкор, одамлар кўрққанидан бола-чақа, мол-дунёсини ташлаб қочишди. Иложи борица Лондондан узоққа. Ўлат босилгач, қочиб кетганларни кўрқоқ деб эълон қилишди. Бироқ, дейди Хизматкор, ўлат сен билан ёнма-ён изгиб юрганда одамга қанақа ботирлик керак бўлиши ҳақида ўйлаб кўрмаймиз. Қуролини маҳкам тутганча душманга ташланган аскарнинг жасурлиги бунда ҳеч гапмас, қора отига миниб келган Ўлимга тик ташланиш керак бўлади.

Ҳатто ҳаётининг энг яхши дақиқаларида суюкли тўтиқуши Хўжайини ўргатган сўзлардан ортиқ ҳеч нима демаган. Ундай бўлса, қандай қилиб бу — Хизматкор, ахир у ҳам тўтиқуш-да, фақат унчалик суюкли эмас, Хўжайиндан кам эмас, балки яхшироқ ёзади? Чунки Хизматкорнинг қалами ўткир, бунга шубҳа қилмаса ҳам бўлади. “Қора отига миниб келган Ўлимга тик ташланиш керак бўлади”. Хўжайиннинг ҳисоб идорасида тўплаган маҳорати эса рақамларнинг жамини чиқариб, ҳисобларни яқунлашдан иборат бўлган, тил-забон ишлатмаган. “Қора отига миниб келган Улимга...” Бунақа жумлани ҳеч қачон тузолмайди. Хизматкорига ихлоси уйғонгандагина шунақа сўзларни айта олади.

Ҳа, ўша алдамчи ўрдакларни олайлик: Робинзон алданган ўрдаклар ҳақида нимаям биларди? Ҳеч нарса! Чиндан ҳам ҳеч нарса! Хизматкори хабар бермагунича!

Линкольншир ботқоқликларининг алдамчи ўрдаклари, Галифаксдаги каттакон қатл машинаси, Хизматкори, афтидан, Британия оролини синчиклаб ўрганиб чиққани ҳақидаги ҳисоботлар, Хўжайин ўз оролини ўз қўли билан ясаб олган қайиқда ўрганиб чиққанини эслагани. Ушанда бу кимсасиз оролнинг олисидаги бошқа, қоялардан иборат, зим-зиё, кўрқинчли томонлари борлигини билганди, кейин у ёқларга боришдан ўзини тийди; гарчи, келажакда мустамлакачилар келиб, у ерларни ўрганиб, ўтириб қолишлари мумкин бўлса ҳам; бу ҳам ўзига яраша мажоз — қалбининг қоронғи пучмоқлари мажози.

Кўчирмачилар ва тақлидчиларнинг биринчи галаси унинг ороли тарихига ташланиб, оммани, қайиғи ҳалокатга учраган одамларнинг ҳаёти ҳақида тўқиган афсоналари билан гўл қилишганда, улар Хўжайинга одамхўрлардек туюлишганди. Бу каннибаллар унинг гўшти, тўғрироғи, ҳаётини еяётгандек эди, бу ҳақда ўз вақтида баёнотлар берди. “Мен каннибаллар билан жанг қилганимда (улар мени ўлдириб, гўштимни пишириб емоқчи бўлгандилар), — деб ёзади, — шундай ҳодиса билан курашмаяпман, деб ўйлагандим. Ўша вақтда, каннибаллар шайтоний, ҳақиқатнинг гўштини гажиб ташлашга қодир очкўзликнинг тимсоли эканлигини билмас эдим”.

Шунга қарамай, энди у узоқ мулоҳаза қилганидан кейин дилида тақлидчиларга ачиниш ҳисси уйғонди. Чунки энди унинг тасаввурича, дунёда бор-йўғи бир ҳовуч мавзу бор холос, ва агар ёшлар қариялардан озиқланишини тақиқлаб қўйилса, бу ёшлар бир умр сукут сақлаб ўтиши керак.

Худди шунингдек, у оролдаги саргузаштлари ҳақидаги ҳикояларидан бирида айтишича, бир куни тунда даҳшатга тушиб ўғониб кетади; нақд Шайтоннинг ўзи каттакон ит қиёфасига кириб, унинг устига ётиб олган эмиш. Кўрққанидан сакраб туриб, болгасига ёпишади ва ўнгу сўлига қарамай ниманидир чопаверади-чопаверади, ниҳоят, тўтиқуши чинқариб уни ўзига келтиради.

Орадан анча кунлар ўтиб, тушунишича, ҳеч қанақа Шайтон ёки ит унинг устига ётмаган, бор-йўғи, оёғи қисқа муддат фалажланганидан қимирлатолмай

қолган экан. Бундан чиқариш мумкин бўлган сабоқ шуки, ҳар қандай бетоблик, жумладан, фалажлик Шайтондан, чунки хасталикнинг ўзи – Шайтон. Шайтон ёки итнинг мажози; Шайтон мажозининг ўзи шунақа ва аксинча, саррожнинг ўлат ҳақида ёзган ҳикоясидаги каби хасталикнинг тимсолига ўхшаган ҳодиса, ким Шайтон ёки ўлат ҳақида бир нима ёзмоқчи бўлса, ёлгончи ёки товламачидан қочгандек ўзини олиб қочмаслиги керак.

Кўп йиллар илгари, у кимсасиз оролдаги ҳаётини қоғозга туширишга аҳд қилганида, қарасаки, тилига сўзлар келмаяпти, қалам қоғоз устида юришни хоҳламаяпти, ҳатто бармоқлари қимирламаяпти. Шунга қарамай, у ўзини мажбур қилди, сўз кетидан сўз топиб, жумла ортидан жумла тўқиб, кундан-кунга ёзувчилик кўникмасини оширди ва ниҳоят, гап Жумавойга бориб тақалганда саргузаштларни силлиқ ва шариллатиб ёзиб ташлади.

Уша ўйнаб-ўйнаб ёзишлар, афсуски, энди йўқ. У Бристол гаванига қараган деразаси олдидаги ёзув столига ўтирганида қўллари беўхшов аҳволга тушади, қалами эса бегона иш қуролига ўхшаб қолади.

Ёзувчиликни Хизматкори қандай бажараётганикин? Унинг алдоқчи ўрдаклар, қатл машинаси ва ўлат тарқаган Лондон ҳақидаги ҳикоялари анча силлиқ, лекин ўзи ҳам бир вақтлар қолишмасди. Эҳтимол, даҳанида сўғали бор бу кичкина олифта – Хизматкор ҳақида нотўғри ўйлаётгандир. Балки у, шу дақиқаларда қироллик ўлкасининг қай бир ерида ижарага олган хонасида ёлғиз ўтириб, ўй-фикрларга кўмилиб, гоҳ шубҳаланиб, гоҳ иккиланиб, патни сиёҳга ботираётгандир.

Бу икки киши – Хўжайин ва Хизматкорни қандай тасвирлаш керак? Эгизаклар қилибми, қуролдош дўстлар қилибми? Ёки ганимлар, душманлар қилибми? Хўжайин ўзининг бу номсиз, ҳар кеча, ҳар тунда бирга бўладиган биродарига қандай ҳам исм берарди. У фақат кундузлари, Робин причалда у ёқдан-бу ёққа юриб, янги келганларни кузатаётганида бирга бўлмайди, қироллик мулкида кезиб, нималарнидир ёзиб юради. Шу юришларининг бирида у Бристолга ҳам кириб ўтармикин? Хўжайин унинг вужудини кўриб, кўлини сиқиб, тўлқинқайтаргич бўйлаб ёнма-ён юришни, оролнинг қоронғи шимол томонига босқинлар ҳақидаги ҳикоялари, ёзувчилик ишидаги саргузаштлари ҳақида тинглашни истайди. Лекин у билан бу ҳаётда учрашолмай қоламанми, деб кўрқади. Агар Хўжайин ўзи билан Хизматкорини тасвирлашга киришса, бири гарбга, иккинчиси – шарққа қараб сузиб бораётган ва бир-бирига интилган иккита кемага ўхшатган бўларди.

Ёки шу кемаларда арқонларини судраб юрган матросларга ҳам ўхшатса бўлар экан. Кемалар шундоққина ёнма-ён ўтадию, матрослар саломлашишга улгурадилар, холос. Денгиз тўлқинли, ҳаво пўртанали, кўзларга шўр сув сачраган, кафтлар арқонларнинг сирпанишидан қизиб кетган, матрослар қўл билан имо қилишга ҳам улгурмайдилар.

Эрнст НЕИЗВЕСТНЫЙ: “Лоақал ғалаба байрами кунда...”

Машхур ҳайкалтарош 85 ёшга кирди

– **Эрнст Иосифович, сизнинг “Бу – уруш” деб номланган илк ишларингиз ҳукуматга маъқул келмаган эди, чунки сиз унда Улуғ Ватан урушига нисбатан ўз муносабатингизни билдиргандингиз? Вақт ўтиши билан урушга бу муносабатингиз ўзгардими?**

– Ҳа, секин-асталик билан. Аввал мен уни азоб тарзида қабул қилган эдим, чунки у пайтда кўп операцияларни бошидан ўтказиб, госпиталдан эндигина чиққан, кўксида нолаю оҳ-воҳ тўлиб-тошган бир бола эдим. Менинг “Бу – уруш” туркумидаги ишларим инсоннинг уқубатни енгиб ўтишига, ярадор аскар иродасига, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги олишувга, руҳ ва вужуднинг қўрғошин билан тўқнашувига бағишланган ўзига хос мадҳия эди. Бугун эса, ҳар қанча ғалати туюлмасин, Россиянинг урушга ва унда кўрсатилган жасоратга бўлган муносабатига менинг туйғуларим уйғунлашган. Айни чоғда ўша давр ҳарбий либосидаги кишини учратсам ёки сочи олинган йигитларни, ҳужжатли фильмлардаги солдатларни кўрсам кўнглим юмшаб кетади. Уларда ўзимни кўраман. Баъзан шундай ҳам бўладики, курсантларни – саф тортиб ўтаётган Суворов билим юрти ўқувчиларини кўрганимда кўзимга ёш қалқийди. Ҳаммасидан ҳам, албатта, мен учун энг эзгу ва энг улуғ байрам бу – ғалаба кунидир.

– **Бироқ ушбу ғалаба кунда ҳам бир-бирига зид жиҳатлар бор. Ғалаба шарафига тантаналар уюштирилиб, катта миқдорда пуллар сарфлашади. Бироқ бу байрам эгаси бўлган уруш фахрийларининг кўпчилиги ҳозирги кунда қашшоқ ҳолда яшаётганликлари туфайли, қорин тўйдириш учун урушда олган орденларини олиб-сотарларга сотишга ҳам тайёрлар...**

– Афтидан, бу уруш қаҳрамонлари амалдорлар доирасида ўз қадр-қимматларини топа олмаяптилар. Менингча, лоақал Ғалаба байрами кунда Россиянинг бой кишилари дастурхонларидаги икрани уруш фахрийлари билан баҳам кўришса бўларди. Уруш пайтида мен Одессадан Констанцега десант бўлиб тушган эдим. Орадан йиллар ўтиб, 1993 йили Одессада ғалаба кун шарафига “Олтин бола” деб номланган мен ишлаган ёдгорлик ўрнатилди ва шаҳар ҳокимлиги кемада мен билан бир сафда жанг қилганлар учун зиёфат уюштирди. Уларнинг кўпчилиги мендан катта бўлиб, ҳаммаси ҳарбий-денгиз флотида хизмат кўрсатган инсонлар эди. Дастурхон ажойиб эди: Россияга хос бўлган меҳмон-навозлик кўзга яққол ташланиб турарди. Мен бирдан сафдошларимни, фахрийларни, ўз юртдошларимнинг оч эканликларини пайқаб қолдим! Улар таомга бирдан ёпирилдилар. Қоринлари тўйгач, бутербродларни салфеткаларга ўраб, чўнтақларига сола бошладилар. Кўриниб турибдики, бу энди – яқинлари учун. Юрагим увишиб кетди. Бўғзимга нимадир тикилди. Уятдан ер ёрилмади, ерга кирмадим: бу тубан аҳволга – шармандаликка қайси бир жиҳатдан лоқайдлигим билан мен ҳам сабабчимаан-да.

Бугунги кунда фронтдан ўзим жўнатган хатларимни кўздан кечирарканман, менда ҳозир айтганим – орийат туйғуси ўша уруш пайтларидаёқ

туғилганлигини ҳис этаман. Галабадан кейин биз голиблар уйга бутун Европадан ярадор ҳолда, қўлтиқтаёқларда, хокисор аҳволда қайтарканмиз, йўлда немис асирлигидан келаётган инглизларга дуч келдик. Улар ўзига тўқ сайёҳларга ўхшаб ювинган-таранган, чиройли плашларда, қўлларига кўркам чамадонлар кўтариб олишганди. Кўкракларидан орденлар ярқирарди. Бу орденларни нима учун олишганди улар? Асирликда бўлганлари учунми? Йўқ! Жанг қилганликлари учун. Мана буни ўз фуқароларига тўғри муносабат деса бўлади. Мен уйимга қўлтиқтаёқда келдим. Ва мени нима кутиб турарди? Жамоат транспортида бепул юриш ва фронтдан қайтганлар учун ойда бир марта текинга ҳаммомга тушиш ҳуқуқи. Ҳолбуки, трамвайларда эса инвалидларнинг тикин-тирбандликдаги аҳволи ҳавас қиладиган даражада эмасди. Бизнинг мамлакатимиз ва хорижий давлатларнинг ўз қаҳрамонларига, қолаверса, оддий фуқароларига муносабатдаги кескин тафовут бугунги кунга қадар ҳам сақланиб қолган.

– Сиз 1976 йили “тузум билан маънан келиша олмаганлигиниз учун” хорижга кетиб қолгандингиз. Ҳукумат билан бу хилдаги зиддият бугунги кунда ҳам сақланиб қолганми?

– Мен Россияда доимий яшамайман ва бу ҳақда бир нима дейишим қийин. Мендан баъзан ўтмишга нисбатан ўпка-гинангиз нима, деб сўраб қолишади. Йўқ... ҳеч қандай гина-гудуратим йўқ. Аксинча, мен ўтмишимдан миннатдорман. Менга у пайтлар ҳаётни нарсалар, буюмлар билан ўлчашни эмас, кимнинг қандай уст-бош кийганига қараб баҳолашни эмас, авлодимга ҳар қадамда ҳамроҳ бўлган ҳаёт ва ўлим билан ўлчашни ўргатишганди. Шунингдек, бойлик орқасидан қувишни эмас, балки яланғоч ҳолда бўлса ҳам асфальтда ётиш имконини берганлиги учун Худога шукроналар айтишни ўргатишганди. Мени бугунги мамлакат ҳаётидаги таажжубга солган нарсаларнинг сира сиёсатга дахли йўқ. Бир жиҳатдан, менга ўзим шуғулланаётган соҳада кенг уфқлар очилганлиги ёқади. Бироқ, бошқа жиҳатдан санъатнинг саёзлашиб бораётганлиги ёхуд унинг махсус салонлардан четга чиқа олмаётганлиги кўнглимда ғалати туйғулар қўзғайди. Аксарият асарларда рус анъанаси акс этмайди. Зеро, улар ғарбнинг чиройли мода нашрлари руҳига йўғрилган бўлади.

– Сиз айтмовдингизми, пул бу – ижоднинг қуввати деб. Демак, қувват ижодга ҳаммаша ҳам яхши таъсир кўрсатмас экан-да?

– Пул Миколанжело ва Рафаэль қўлига тушганда ҳақиқатан ҳам ижоднинг қувватига айланади. Бироқ, у агар сохта “санъаткаш”нинг қўлига тушса, мутлақо ҳеч вақодир! Ҳа, пул муҳим нарса. Бурнимизни жийирмайлик. Айниқса, ҳайкалтарошларга тааллуқли бу. Мен ҳозир ошиб-тошган бой эмасман, чунки бор орттирганимни хотиним билан (худого шукр, бу борада омадлиман) бронзага айлантирганмиз. Ҳаммаси менинг санъатимга эврилган. Бошқа нима ҳам қилардик?

– Яъни ҳаммаси санъат учун бахшида. Қачондир сиз ҳатто Магадандаги “Ҳасрат тимсоли” ишингиз учун тўланадиган 1 млн. доллардан ҳам воз кечгансиз...

– Магадандаги – асар эмас. 50 млн. қурбон хотирасига ёдгорликдир. Бу лойиҳа учун рус зиёлисининг пул олишга ҳаққи йўқ. Айтишим лозимки, бу бизга XIX асрдан, рус адабиётидан мерос шуурнинг зоҳирий ифодаси – зиёли юрагининг фарёди эди. Мен бунда мутлақо бетамъа иш қилдим. Бироқ айрим ҳолларда асарингга оладиган пулдан воз кечиш бу ўз-ўзингга қилган ноз-димоғдан бошқа нарса эмас. Жумладан, Толстой камбағалларга ёрдам берган, аини чоғда граф-лигидан ва ўз пулларидан воз кечмаган.

– Магаданда сиз яна бир рус “анъанасига” дуч келдингиз – ёдгорликни ўрнатиш учун ажратилган пулнинг ярми ўғирланган эди...

– Бу пуллар ўзларининг иш вақтидан кейин ишлашга истак билдирган кўнгили ишчилар гуруҳи учун мўлжалланган эди. Ҳеч эсимдан чиқмайди: “Ҳасрат тимсоли” асарим тикланаётганда кўчадаги совуқдан ҳатто бетон музлаб қоларди. Ишчилар бригадири қошимга келиб, кўлини узатди. Бу кўл шу қадар серқодоқ эдики, ушлаш даҳшат эди. Мен фидойи инсонлардан тиланиб олган пулларимнинг фақат оз қисмигина бу кўлларга текканди. Уйлайманки, бу “анъана” давом этадиган бўлса, кўпгина эзгу ишлар завол топиши муқаррар.

– **Сиз қачонлардир, ёшлар билан суҳбатлашишни яхши кўраман, дея эътироф этгандингиз. Ғарбдаги ва ўзимиздаги ёшларимизнинг дунёқарашларида келажакка нисбатан фарқни сезасизми?**

– Катта фарқни сезмайман. Нафс туйғуси, бойликка интилиш, ҳодисаларга сирдан баҳо бериш, ибрат ва идеаллар борасидаги тасаввур – сирасини айтганда, бутун дунёда ғоятда аянчли аҳволда. Ҳозирги ёшларни Гомер ҳам, бошқа улуғ зотлар ҳам ўзига ром қилолмайди, бироқ қад-қомати келишган бирон-бир журналдаги нозанин сурати уларнинг ақлу ҳушини буткул эгаллаб олиши мумкин.

– **Сизнинг “Ҳаёт дарахти” асарингиз эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалаба қозонишининг рамзидир. Файласуфларнинг кўпчилиги дунёда кураш ҳамиша давом этади, дея таъкидлашади. Бундан келиб чиқадики, эзгуликнинг, ёруғликнинг охир-оқибат енгиб чиқиш борасидаги ғоя шунчаки гап экан-да?**

– Ёшроқ пайтимда бунга муқаддас китоблардан жавоб топишим, балки, мумкин бўларди. Бироқ энди тушуниб етдимки, ҳамма нарса давомли экан. Инсоннинг қалби чексиз, поёнсиздир. Эҳтимол, эзгулик фалсафаси ёруғ ва тўғри орзудир, унга ишонишнинг ўзи саодат. Тинимсиз танқидбозлик, иддао — бу сиёсатдонларга, кинога, матбуотга тегишли — ёмон хислатдир. Шунингдек, ҳамма нарсани фақат оқ рангда кўриш ҳам. Дунёга шундай қараш керакки, бу нигоҳингдан кўнглинг айнимасин. Ахир, рўзи қиёмат моҳиятида ҳам Янги Ер — Янги осмон ваъдаси мужассам.

*“АиФ”нинг 2010 йил 22-апрел
14-сонидан олинди*

Валентина ОБРЕМКО

*Русчадан
Мирнўлат МИРЗО
таржимаси*

Анъанавийлик ва замонавийлик уйғунлиги

Чор Россиясининг Туркистонда йигирма йилдан кўпроқ вақт (1864-1885) давомида олиб борган босқинчилик юришлари натижасида ўлка халқлари мустабиллик зулми остига тушиб қолди. Лекин шунга қарамай, Туркистон халқларининг мустамлакачиликка қарши миллий-озодлик ҳаракатлари доимий равишда давом этди. Мустабид бошқарув сиёсати маҳаллий халқлар миллий руҳиятини сўндира олмади, аксинча, уларнинг миллий озодлик учун интилишларини кучайтирди.

XIX асрнинг 70-90-йилларидаги чор мустамлака сиёсатига қарши кўзголлар, 1916 йилги Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги умуммиллий озодлик ҳаракатлари ҳамда 1917 йилдан бошланган мухторият тузиш ва жамиятни демократик асосда қайта қуриш учун олиб борилган курашлар шулар жумласидандир. Мазкур курашларда иштирок этган барча ижтимоий-сиёсий кучлар миллий мустақилликка эришиш мақсадида амирлик, хонлик ва вилоятларга парчалаб ташланган миллий ҳудудларни бирлаштириш асосида давлатчилиكنи тиклашга интилдилар.

Маълумки, ҳарбий зўравонликка асосланган чор тизимининг ўрнатилиши, биринчидан, маҳаллий халқларнинг маданий, иқтисодий, сиёсий ҳуқуқлари таҳқирланишига, миллий маънавияти топталишига олиб келди ва минтақанинг табиий ривожланишига тўсқинлик қилди. Иккинчидан, бундай ҳолат Туркистон жамияти билан рус мустамлака бошқаруви ўртасида жиддий ижтимоий-сиёсий зиддиятларни вужудга келтирди.

Мустамлака бошқаруви амалдорлари халқнинг ижтимоий-иқтисодий талабларидан кўра сиёсий мақсад ва шиорлар асосида чиқишларидан қаттиқ ташвишга тушган. Шунинг учун ҳам ўлка маъмурияти маҳаллий халқни итоатда ушлаб туришдан бошқа муқобил йўл йўқ, деган фикрда қатъий турган. Шунга қарамасдан, XX асрнинг бошларига келиб мустабид тузумга нисбатан сиёсий қаршилиكنинг кучайиши натижасида мустамлака маъмурияти амалдорлари жазо ташкилотларига эътибор бериб, ўз каторга қамоқхоналарига ҳам эга бўлиш масаласини илгари сурганлар.

Метрополия Туркистонда ўзининг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларидан келиб чиқиб, мустамлака ҳудудини бошқаришда қуйидагиларга эътибор қаратди:

- хонлар ва беклар давридаги давлат бошқарув тизимини бутунлай йўқ қилиш;
- ўлкада Россия давлатчилиги анъаналарини шакллантириш;
- Туркистон халқларининг мустамлака тузумига қарши чиқишларини аёвсиз равишда ҳарбий йўл билан бостириш;
- Туркистоннинг моддий ва инсоний ресурсларини эксплуатация қилишнинг арзон ва самарали тизимини яратиш.

Мазкур вазифаларни амалга ошириш учун мустамлака маъмурияти генерал-губернаторлик ҳудудида турли “фавқулодда” қонунларни қабул қилиши ва жорий этишига қарамай, Туркистон кенг жамоатчилиги, аввало, илғор зиёлилар қаршилиқ ҳаракатини тўхтатмадилар. Натижада, мустамлака бошқарув идоралари ҳужжатларида зикр қилинганидек, “гапга кирмаганлиги”, “бошқарув тартибига қарши чиққанлиги”, “ҳукумат вакилларига қўполлик қилганлиги”,

“тинчлик ва тартибни бузганлиги” учун каби айбловлар билан халқнинг асл фарзандлари турли жазоларга тортилдилар.

Лекин шунга қарамай, XIX аср охирига келиб, қаршилик ҳаракати кучайиб борди. Масалан 1887-1889 йилларда Туркистон вилоятларида рус бошқарув тизимига қарши 668 марта маҳаллий халқ ҳаракатларининг рўй берганлиги қайд этилган. Жумладан, улардан 429 таси Фарғона вилоятида, 182 таси Самарқанд вилоятида, 57 таси эса Сирдарё вилоятида содир бўлган¹ 1911 йилга келиб эса биргина Фарғона вилоятида 833 маротаба ҳукуматга бўйсунмаслик ҳолатлари қайд этилган. Яна икки йил ўтганидан сўнг эса бу кўрсаткич 1120 тага етган. “Нисбатан тинч йиллар”, деб ҳисобланган 1911-1914 йилларда бутун Туркистон бўйлаб мустамлака бошқарувига қарши очиқдан-очиқ 1136 марта чиқишлар рўй берган². Бу ҳаракатлар таҳлили чор тизимининг беқарорлигидан ва унинг жамиятда ижтимоий пойдевори йўқлигидан далолат берган.

Табийки, қарши чиқиш ва курашлар исзиз қолмади. XIX аср охиридаёқ ижтимоий-маданий ҳаётни янгилаш учун миллатнинг зиёли қатлами, тараққийпарварлар маорифни ислоҳ қилиш, янгиликка қарши турувчи эскилик сарқитларини чиқариб ташлаш, тараққий этган мамлакатларнинг ютуқларини миллий кадриятлар ва анъаналар билан уйғунлаштирувчи дастур билан чиқдилар.

Шу ўринда, таъкидлаш жоизки, Туркистоннинг ижтимоий ҳаётига ва маданий тафаккурига қўшни Шарқ мамлакатларида рўй бераётган миллий давлатчилик масалалари билан боғлиқ воқеалар — Туркиядаги 1908 йил инқилоби, Ҳиндистонда инглиз мустамлакачиларига қарши (1905-1908 йиллар) ҳаракатлар ва Эрондаги конституциявий ҳаракатлар (1905-1911) йиллар кучли таъсир этган. Айни пайтда, қўшни мамлакатлар ва Россиядаги мусулмонлар яшайдиган ҳудудлардан Туркистонга турли нашрлар — Бохчасаройдан “Таржимон”, Қозондан “Вақт” ва “Юлдуз”, Астрахандан “Идил”, Бокудан “Хўжа Насриддин”, “Тараққий”, Оренбургдан “Шўро” каби газета ва журналлар мунтазам равишда келиб турган. Мазкур нашрларда чоп этилган мақолаларда мусулмон дунёсидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий вазиятга доир маълумотлардан ташқари, бир вақтлар қудратли бўлган Шарқ давлатлари тарихи, Шарқ мамлакатларининг ғарб давлатлари томонидан мустамлака қилиниши каби масалалар ҳам таҳлил қилинган. Шунингдек, миллий таълимни ислоҳ қилиш, Россиянинг барча мусулмон мактабларида таълимни ягона адабий тилга ўтказиш, она тилининг обрўсини кўтариш, миллий маънавий кадриятларни сақлаш ва бойитишга доир даъватлар бериб борилган.

Албатта, бу ҳодисаларнинг барчаси Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши ва ривожланишига кучли таъсир кўрсатган эди. Жадидлар нафақат маорифни ислоҳ қилиш, балки шу тариқа миллатни маърифатли миллатлар қаторига кўшиш, мустамлакачиликка қарши миллий-озодлик ҳаракатини яна бир поғона юқорига кўтаришга интиланлар. Улар маърифатли жамият шакллантирилганда мустақилликка эришиш анча енгил кечишини чуқур англаб етганлар. Шунинг учун ҳам жадид маърифатпарварлари раҳбарлигида Тошкентда “Тараққий”, “Шухрат”, “Осиё”, “Хуршид”, “Садои Туркистон”, Самарқандда “Самарқанд”, Бухорода “Турон”, “Бухорои Шариф”, Қўқонда “Садои Фарғона” каби ўнлаб газета ва журналлар нашр этилган. Бу нашрларда миллат онгини уйғотадиган, ижтимоий фикрни жонлантирадиган, жаҳон илм-фан ютуқларини тарғиб этадиган кўплаб мақолалар мунтазам чоп этиб борилди.

Туркистондаги жадид матбуоти фақат дунёда рўй бераётган воқеалар ҳақидагина маълумот бериб қолмай, балки уларга ўз муносабатларини ҳам билдириб борган. Таъкидлаш керакки, маърифатпарварлар ўз мақолаларида Россиядаги 1905-1907 йиллар воқеалари, Россия думаси ва ундаги Туркистон вакиллари фаолияти, маҳаллий жамият ҳаётидаги эски одатлар, ёш авлод тарбияси ва бошқа кўплаб масалаларга ўқувчи диққат-эътиборини қаратганлар. Умуман, тарихий-давлатчилик, миллий ўзликни англаш, таълим-тарбия, тил масалаларига доир мақолалар Туркистон матбуотининг асосий мавзуларига айланди. Бу мавзуларда Бехбудий, Фитрат, Ҳожи Муин, Аҳмад Заки Валидий, Мунаввар-

¹ Г а л у з о П.Г. Туркестан-колония. Москва, 1929. С. 66.

² Т у р с у н о в Х.Т. Восстание 1916 г. В Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1962. С.143.

қори Абдурашидхонов, Н.Ражабзода ва бошқаларнинг қатор қизиқарли мақолалари эълон қилинган. Жумладан, Н.Ражабзоданинг “Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққиётининг йўли”, Беҳбудийнинг “Ўқувчиларга ёрдам керак”, “Туркистон тарихи керак”, “Тарих ва жўгрофия”, “Муҳтарам ёшларга мурожаат”, А.Азимийнинг “Таълим ва тарбия”, Фитратнинг “Бухоро ҳукуматининг ислоҳкорона қадамлари”, Ҳожи Муиннинг “Миллий тарих ҳақида”, М.Шермухаммедовнинг “Аҳволи зоримиз”, П.Шамсийнинг “Улум ва маориф” каби мақолаларида маорифни ислоҳ қилиш, маҳаллий ёшлардан шифокор, муҳандис, ҳуқуқшунос, тadbиркор, молия-банк мутахассисларини тайёрлаш масаласи кўтарилди. Шунингдек, мақолаларда миллат фарзандлари замонавий билим олишлари учун, уларни моддий қўллаб-қувватлайдиган алоҳида жамғармалар тузиш орқали ёшларни хорижий мамлакатларга таълим олишга жўнатиш масалалари ҳам кўтарилган.

Юқорида таъкидланганидек, тараққийпарварлар она тилида ёзилган миллий тарихни ўрганиш ва ўқитишнинг долзарблигига алоҳида эътибор қаратганлар. Мақолаларда “Биз киммиз, кимнинг фарзандларимиз?”, “Кўҳна Туронда қандай давлатлар бўлган?”, “Уларнинг тиллари, урф-одатлари ҳақида қандай маълумотлар бор?” каби саволлар берилиб, “бу саволларга жавоб олмоқ учун тарихни билмоқ зарур” деган фикр илгари сурилган.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг таъкидлашича, Туркистон тарихи туркий, форсий ва арабий тилларда ёзилган қадимий китобларда мавжуд. Мазкур китобларни руслар ва европаликлар аллақачон ўқиб ўрганганлар ва ўрганмақдалар. Лекин туркистонликларга бу китобларни ўқиб ўрганиш анча мушкул бўлган. Бунинг асосий сабаби китобларнинг турли хорижий тилларда ёзилганлиги эди. Шунинг учун мутафаккир она тилида ёзилган яхлит Туркистон тарихини яратмоқ лозим, деган фикрни ўртага ташлайди. У “Тарих ва жўгрофия” номли мақоласида ушбу фанларни ўрганишнинг аҳамияти ҳақида сўз юритиб, инсон дунёга келгандан кейин онгли, диёнатли, «комил ва одил бўлмоғи учун тарихни ўқиши ва билиши керак. Подшоҳ, вазир, ҳукумат одамлари ва сиёсий кишилар учун тарих ўқимоқ керак... Дин ва дунёдан бохабар бўлмоқни хоҳлайдурган ҳар ким учун тарих ўқимоқ керак. Чунки ҳар нимарса ва ишнинг асли ва фасли тарихдан билинур. Катта киши бўлмоқ учун тарих билмоқ лозимдур, дейди.

Шу билан бирга, жадидлар давлат бошқаруви масалаларига ҳам эътибор қаратганлар. Б. Қосимов “Миллий уйғониш” китобида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Беҳбудий замонасидаги мавжуд идора усуллари ҳақида фикр юритиб, уларни учга бўлади: 1) Идораи мустақалла (идораи мулгақа – монархия); 2) Идораи маршрута (конституциявий парламентли ҳокимият); 3) Идораи жумҳурият (республика). Лекин миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайд. Бу Беҳбудий келган биринчи хулоса эди... Унинг “Дума ва Туркистон мусулмонлари” мақоласида эса чор мустамлакачилик сиёсати, хусусан, ўлкадан етмиш минг русдан олти депутат бўлгани ҳолда етти миллион мусулмонга беш ўрин ажратилгани ошқора танқид қилинади... Умуман жадидлар келажак ҳақида фикр юритар эканлар, истиқлолга эришиш борасида бир-бирдан фарқ қилувчи уч йўлдан бордилар:

– Русияга тобеликдан зўрлик йўли билан қутулиш, истиқлолни куч билан олиш;

– муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масалаларида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларни тиклаш;

– ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг программаларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш”.

Кўриниб турибдики, маърифатпарварлар ўз мақолаларида таълим, давлат бошқаруви, ижтимоий-сиёсий соҳага доир долзарб масалаларни илгари сурганлар ҳамда бу йўлда тараққийпарвар кучларни бирлаштиришга интиланлар. Ана шу ҳаракат ва ташаббус натижасида “Турон”, “Тарбияий атфол”, “Умид”, “Падаркуш”, “Нашри-Маориф”, “Баракат”, “Ғайрат”, “Тараққийпарвар” каби ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ташкил этилган. Бу муассасаларнинг фаолияти асосан Туркистон халқининг сиёсий онгини оширишга, уларни фаолаштиришга ва мустамлакачиликка қарши кайфиятини кучайтиришга қаратилган.

1917 йилнинг кўкламига келиб Туркистонда миллий-демократик кучларнинг фаоллиги ва сиёсий сафарбарлик даражасининг ошиши ўзининг юқори чўққисига етди. Чунки айнан шу вақтда улар демократик Россия таркибида кенг суверенитет асосида ўз мустақил миллий давлатчилигини миллий-худудий мухториятни ташкил этиш дастури билан чиқдилар. Бунинг учун эса улар мусулмон аҳолининг бирлигини мустақамлаш зарурлигини чуқур ҳис қилдилар ва шу мақсадда қатор ташкилий ишларни амалга оширдилар. Жумладан, 1917 йилнинг 14 мартида Тошкент шаҳрида халқ вакилларининг мажлиси чақирилди ва унда “Шўрои Ислом” ташкилоти тузилди. Мазкур ташкилотнинг ташаббуси билан 1917 йил 16–23 апрель кунлари Тошкентда мусулмонларнинг бутун Туркистон қурултойи бўлиб ўтди. Унда Туркистонга мухторият берилиши масаласи кун тартибига қўйилди. Лекин орадан кўп вақт ўтмай, либерал қарашдаги зиёлилар ва кескин қарашдаги мусулмон руҳонийлари (“қадимчилар”) ўргасида жамиятда демократик ислохотлар ўтказиш масаласида ихтилофлар пайдо бўлиши натижасида бир гуруҳ диндор зиёлилар 1917 йилнинг июнь ойида “Шўрои Ислом”дан ажралиб чиқиб “Шўрои Уламо” жамиятини туздилар.

Туркистон ўлкасида якка ҳукмронликка даъвогарлик қилаётган Туркистон ишчи-солдат депутатлари кенгаши ҳамда Муваққат ҳукуматнинг Турк қўмитаси ўртасидаги навбатдаги сиёсий таназзул ва зиддиятли ҳолат вужудга келган бир пайтда, яъни 1917 йилнинг 10 сентябрида Тошкентда II ўлка мусулмонлари қурултойи чақирилди. Унда Туркистон тараққийпарвар кучларининг миллий-либерал ҳаракати вакиллари — жадидлар ҳамда диний уламоларнинг “Шўрои Уламо” ташкилоти вакиллари ягона куч сифатида фаолият юритиш вақти келганини алоҳида таъкидладилар.

Шу тариқа, уламолар ўзларининг консерватив қарашларидан воз кечиб голиб чиққан февраль инқилоби эълон қилган озодлик ва эркинлик, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш имкониятидан фойдаланишга тайёр эканликларини билдирганлар. Бошқача айтганда, вужудга келган вазиятда қарашлари турлича бўлган бу икки кучни мустабид тузумга нисбатан чуқур нафрат туйғуси ҳамда миллий маданиятнинг пойдевори саналмиш маънавий кадрлар бирлаштирган. Қурултойда қабул қилинган дастурий ҳужжатларда қуйидагиларни шакллантириш мақсад қилиб қўйилди:

– тузиладиган миллий давлат “Туркистон федератив республикаси” деб номланиб, ундаги қонун чиқарувчи ҳокимият Туркистон ўлкасида яшовчи барча халқларнинг вакиллари кирган ва умумий, тенг, тўғридан-тўғри овоз бериш орқали сайланадиган парламентдан иборат бўлиши белгиланди;

– Туркистон парламентининг қонунчилик фаолияти Россия демократик республикасининг асосий қонуни билан мувофиқлаштирилиши ва айни вақтда, мусулмон ҳуқуқи талабларига ҳам мос бўлиши таъкидланди;

– Шайхул ислом бошчилигида Сенат ёки Қонунчилик палатасига ўхшаш “Мақмаи-шаръий”ни ташкил этиш, унинг зиммасига фақат мусулмон аҳоли учун шариат қонунлари ва талабларини изоҳлаб, уларни нашр этиш, шунингдек, барча суд қарорларининг тўғри бажарилиши, ҳукумат ташкилотлари ва масъуллари устидан назоратни амалга ошириш каби вазифаларни юкланиши мўлжалланган. Айни пайтда, бу ташкилот Туркистон федерациясининг Олий суди экани таъкидланди;

– ижроия ҳокимият Туркистон парламенти томонидан сайланиши ва республика ҳукумати тарафидан тасдиқланиши ҳамда ўзининг барча ишлари бўйича маҳаллий парламентга ҳисобот бериб бориши лозим бўлган Секретариатга топширилиши қайд этилди;

– “Шўрои Ислом” Туркистон федерацияси Сенатига, Муваққат ҳукумат Туркқўмитасининг маслаҳат ташкилотларига кириши алоҳида таъкидланди; Большевикларнинг ҳокимиятни тўлалигича Советларга берилиши ҳақидаги талабини қурултой қаттиқ қоралади ва ҳокимият коалицион, яъни умумхалқ ҳокимияти бўлиши кераклигига эътирофни қаратди;

– жамоатчилик асосида фаолият юритадиган барча мусулмон ташкилотларини бирлаштириш орқали Туркистон мусулмонларининг “Иттифақ ул-муслимин” сиёсий партиясини ташкил этиш ҳақида таклиф киритилди;

– Туркистон федерацияси ўз пулини муомалага чиқариш ҳуқуқига эга эканлиги таъкидланди ҳамда ички тартибни сақлаш учун ўз милициясига эга бўлиши ва давлат чегараларини қўриқлаш учун қўшин сақлаши лозимлиги ҳам белгилаб қўйилди.

Шундай қилиб, 1917 йилда миллий тараққийпарвар кучлар бошқарувда мусулмон ҳуқуқларига амал қилувчи, икки палата асосида фаолият юритадиган парламент республикаси тузишни таклиф қилди ва унинг амалиёти учун курашди. Бошқарувнинг мазкур муқобил дастури инқилобларсиз, фуқаролар урушисиз ва аста-секинлик билан ўзгаришларга эришиш йўли эди. Аммо, бахтга қарши, ўша даврда бу дастур амалга ошмай қолди. Ҳокимиятни террор, алдов ва турли найранглар воситасида большевиклар эгаллаб олди.

Қўлга киритилган мустақиллик сирдан қараганда бир-бирига қарама-қаршидек туюлган, аслида эса моҳиятан бир бўлган чор ва шўро бошқарув тизимларининг ўрнатилиши билан боғлиқ жараёнларнинг ўхшашлигини илмий жиҳатдан англаш, уларнинг мақсад ва вазифаларининг ўзаро боғлиқлиги ҳамда амалга ошириш усуллари ва йўналишларининг бир эканлиги ҳақида аниқ хулосаларга келишга имкон беради. Яъни:

– Туркистонда чоризм бошқарувининг ҳарбий-маъмурий тизими қандай ўрнатилган бўлса, большевикларнинг “пролетар диктатураси” шаклидаги бошқарув тизими ҳам худди шундай ташкил қилинган;

– ҳар икки бошқарув тизимида ҳам Туркистон Россия давлатчилигининг “ажралмас ва таркибий қисми” сифатида қаралган;

– давлат қурилишининг бу тамойили шўро тузуми даврида баландпарвоз “қонун” ва шиорлар билан ниқобланган;

– октябр тўнтаришидан сўнг Туркистонда ҳокимият аҳолининг гарбдан келган қисмига мансуб қуролланган ишчи ва аскарлари қўлига ўтган. Шу тариқа миллий-худудий эмас, балки маъмурий-худудий чегараланган Туркистон мухторияти вужудга келган;

– 1920 йилда Туркистон халқларини мустақиллик ва эркинликдан тўлиқ маҳрум қилинишини тасдиқловчи ТАССР Конституцияси қабул қилинган;

– Россия Федерацияси мухтор республикаларни “ягона ва бўлинмас Россия”нинг маъмурий қисмлари даражасигача тушириши, шўро давлатчилигининг тоталитар хусусиятини белгилади.

Кўрамизки, шўролар даврида Туркистонга бўлган муносабатнинг моҳияти ўзгармади, фақат унинг гоъвий ва сиёсий ниқоби ўзгарди, холос.

Бугунги мустақил Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтишга доир ислохотларни янада чуқурлаштириш жараёнларида XX аср биринчи чорагида яшаган тараққийпарварларнинг миллий давлатчиликка доир гоълари Ўзбекистоннинг ўзига хос миллий хусусиятлари сифатида намоён бўлмоқда. Президент И.Каримов таъкидлаганидек, «Бугун янги Ўзбек давлатини барпо этар эканмиз, биз тарихдан, аجدодлар меросидан, уларнинг руҳи покидан, Туркистон халқларининг қадриятларидан, маънавий меросидан, ... баҳраманд бўлишимиз табиийдир».¹

Истиқдол туфайли юз бераётган ўзгаришлар, мустақил миллий сиёсатни амалга оширилиши, юртимизда кўппартиявийлик тизимининг жорий этилиши, партияларнинг демократик қадриятлар асосида фаолият юритиши, 2009 йил декабрда мамлакат парламенти ва маҳаллий вакиллик органларига бўлиб ўтган сайловларда уларнинг бу муҳим сиёсий жараёнда етакчи институтга айланиши Туркистон маърифатпарварлари бир умр орзу қилган сиёсий қадриятлар эди.

Хуллас, маърифатпарварларнинг илғор фикрлари, дастурларида ифодаланган қарашлари бугунги кунда мамлакат тараққиёт концепцияси – озод ва обод Ватан, фаровон ҳаёт, эркин демократик жамият барпо этишда ўз ифодасини топмоқда. Жамиятимизда турли қатлам, миллат ва дин вакиллари ўртасида уйғунликни таъминлайдиган механизмнинг шаклланиши эса сиёсий ҳаётда кўппартиявийлик тамойилини янада мустаҳкамламоқда.

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.: «Ўзбекистон» - 1996,37-б.

Маърифатпарварларнинг миллий қадрият, анъаналар, миллий ўзликни англаш борасидаги илгор фикрлари партиялар дастуридаги миллатнинг маънавий бирлиги, миллий қадриятлар, илмий-техникавий тараққиёт ва интеграция, замон кишиси каби ҳаракат йўналишларида мужассамлашган.

Шунингдек, маърифатпарварларнинг жамиятда мулкдорлар қатламининг имконият ва салоҳиятларидан оқилона фойдаланиб, уларни миллатнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий тараққиётига жалб қилиш борасидаги илгор фикрлари ҳам партиялар дастурида ўз аксини топган. Булар тадбиркорлар ва ишбилармонлар учун барча шарт-шароитларни яратиш, мақсадларини амалга оширишга қаратилган дастурлар тузиш, ёш тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш кабилардир.

Тарихий ҳақиқатни қарор топтириш, ижтимоий адолат, миллатга муносабат, маърифатпарварларнинг асосий ғояларидан бири эди. Бугунги кунда партиялар жамиятда тенглик, бирдамлик ва ижтимоий адолат каби демократик тамойилларининг устувор бўлишига ҳаракат қилмоқдалар. Чунки булар ўз мазмун-моҳияти билан миллий тараққиётимиз ва миллий ғоямиз мақсад ва манфаатларига ҳамоҳангдир. Бундай ғоялар бугунги жамиятимиз барқарорлиги ва тараққиётига хизмат қилаётган миллий ғоянинг ажралмас қисми сифатида ёки кўплаб демократик институтлар, жамоат бирлашмаларининг маслаги сифатида ҳам кўзга ташланмоқда ҳамда ижтимоий-сиёсий жараёнларда ўз ифодасини топмоқда.

Шундай қилиб жамиятда ижтимоий адолат ўрнатиш, инсон ҳуқуқлари ва эркини таъминлаш, маънавият ва маърифат қарор топган жамиятни яратишдек мақсад маърифатпарвар аждодларимизнинг қарашлари билан ҳамоҳангдир.

Буларнинг ҳаммаси миллий тараққийпарвар кучларнинг озодлик, мустақиллик учун олиб борган саъй-ҳаракатлари изсиз кетмаганидан, ҳозирги кунда улар халқимиз учун ўз аҳамиятини йўқотмаганидан мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маърифий тараққиётига хизмат қилаётганидан далолат беради. Шу боис буюк аждодларимизнинг илмий, маданий-маърифий ҳамда маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, уларни бугунги илгор тажрибалар билан уйғунлаштирган ҳолда амалда татбиқ ва тарғиб этиш муҳим аҳамият касб этади.

*Фатхулла ЭРГАШЕВ,
тарих фанлари номзоди*

Вильям Шекспир ва 57 номзод

Вильям Шекспир вафот этганидан бир қанча муддат ўтгандан сўнг бошланган, “у ҳақиқатан ҳам буюк ижод намуналарининг муаллифими?” деган баҳс-мунозара ҳозиргача давом этиб келяпти. Бу ҳақда қанчадан-қанча кутубхоналарга жой бўладиган адабиётлар нашр этилган. Мазкур жумбоқни ҳал этиш мақсадида ҳатто махсус жамиятлар ташкил этилган. Умуман, **жаҳон адабиёти олтин хазинасидан ўрин олган нодир трагедия ва драмалар, бетакрор сонетлар, бошқа шоҳ асарлар муаллифлиги нима учун шубҳа остига олинган?**

Шекспир ҳаёти ва ижоди хусусида мана тўрт юз йилдан ортиқ турли, кўп ҳолларда бир-бирига зид фикрлар билдирилиши унинг асарлари қанчалик машҳур бўлса, ўзи ҳақидаги маълумотлар шунчалик кам сақланиб қолганлиги билан изоҳланади.

В. Шекспирнинг муаллифлиги муаммоси жаҳон адабиётининг энг буюк саргузашт қиссаси ҳисобланиши сабабли **шекспиршуносларнинг ушбу муаммони ҳал этишга ҳуқуқшуносларни жалб этишга ҳаракат қилаётганликлари тушунарлидир**. Чунки ҳуқуқшуносларгина бундай текширишларни амалга оширишда ўз фаолиятларида фойдаланадиган услублар — ҳодиса иштирокчиларининг гувоҳликлари, бу ишга тааллуқли турли ҳужжатлар, ашъвий далиллар, экспертлар хулосалари ва ҳоказоларни самарали қўллаш оладилар.

Бироқ ҳуқуқшуносларга зарур бўлган В. Шекспир таржимаи ҳолига оид маълумотлар жуда кам, қўлэмалар ва улардаги бармоқ излари сақланиб қолмаган. Шунинг учун бу жумбоқни ҳал этишда машҳур шекспиршунослар **А. Аникст¹** ҳамда америкалик **Самуэль Шенбаум²** асарларига, шунингдек, эълон қилинган бошқа бир қатор маълумотларга таянишга тўғри келади. Гап шундаки, В. Шекспирнинг бирорта пьесаси қўлэмаси, унинг ўзи томонидан ёзилган бирорта хат сақланиб қолмаган. Буюк инглиз драматурги ва шоирининг бир қатор юридик ҳужжатлар остига қўйган имзолари ҳам шубҳа уйғотган. Бу айримлар учун В. Шекспир саводсиз бўлган, шунинг учун ҳужжатлар остига унинг ўрнига нотариуси имзо қўйган деб даъво қилишлари учун асос бўлган. Ҳатто В. Шекспир вафот этишидан бир неча кун аввал битилган васиятномадаги исми-шарифи аввалги ҳужжатлардагидан фарқлироқ (**Willim Shackspeare - William Shakespeare**) қайд этилганлиги ҳам кўплаб гумонлар туғдирган.

Яна бир “айб”: В. Шекспирнинг вафоти Стратфордда, айниқса бу шаҳар ташқарисида, деярли сезилмаган, “умуммиллий мотам”га айланиб кетмаган эмиш. Бунга унинг вафоти тўғрисида, ўша вақтда одат бўлганидек, бирорта элегия ёзилмаганини исбот сифатида келтиришган. Аммо Англияда биринчи босма газета 1621 йилда чиқа бошлагани, Лондонда артистлик фаолиятини тугатиб, Стратфордга қайтиб келиб вафот этган, оддий бир одам бўлган драматургнинг бутун мамлакат миқёсида шов-шувларга сабаб бўлиши мумкин эмаслиги эса негадир ҳисобга олинмайди.

Кироллик театри артисти бўлган В. Шекспир шу ном остида нашр этилган асарлар муаллифи эканлиги, айниқса кўплаб саволлар туғдирган. Хусусан, шахсий кундалик олиб борган артист **Аллин** Лондон театрларидаги ҳодисаларга доир кўплаб воқеаларни баён қилгани ҳолда бирор марта В. Шекспир номини тилга

¹ Аникст А. Шекспир. ЖЗЛ. —М., 1964.

² Шенбаум С. Шекспир. Краткая документальная биография. —М.: Прогресс, 1985.

олмаган. В. Шекспирнинг куёви доктор Холл ҳам ўз кундаликларида қайнотаси машҳур асарлар муаллифлиги хусусида бирор сатр ёзиб қолдирмаган.

Кўпгина тадқиқотчилар В. Шекспир асарларини таҳлил этар эканлар, бу пьесаларнинг муаллифи антик адабиёт, Рим ва инглиз ҳуқуқи, жуғрофия, кўпгина чет тилларни жуда яхши билиши, фақат тажрибали сиёсий арбобларга хос бўлган давлат бошқарувининг энг мураккаб масалаларидан муфассал хабардор бўлиши кераклигини таъкидлаганлар, бундан театр артисти бу ва бошқа кўпгина соҳаларда шу қадар билимдон бўлиши мумкин эмас деган хулоса чиқарганлар.

В. Шекспирни саводсизликда айблашгача бориб етганлар у нуфузли оила фарзанди эканлигини, шу сабабли Стратфорддаги грамматика мактабида ҳар тарафлама чуқур билим олганлигини назар-писанд қилмайдилар. У бу мактабда университетни тугаллаган ўқитувчилардан (В.Шекспирнинг асосий ўқитувчиси, санъат бўйича магистр **Томас Женкис**нинг номи сақланиб қолган) лотин, ҳатто кўҳна юнон тиллари, нотиклик санъати, тарих ва адабиётдан сабоқ олган. Грамматика мактаби ўқувчилари антик давр муаллифларининг асарлари билан танишганлар, ҳатто уларнинг пьесаларини саҳналаштириб, ролларни ўзлари ижро этганлар (бу В.Шекспирнинг ижодида ўз аксини топган).

Бу шубҳаларга жавоб буюк драматург ҳаёти ва ижоди тадқиқотчиларидан **Т.Болдуин**нинг **“Шекспир: бир оз лотинча, янада камроқ юнонча”** асарида қайд этилган: “Вильям Шекспир ўз даврида грамматика мактаби берадиган сабоқни олган бўлса ҳам бадиий адабиёт мезонлари билан ўлчанганда замондошларидан биронтасидан қолишмайдиган билимга эга бўлган. Шекспирнинг мумтоз адабиётдан ва унинг бадиий усулларида бениҳоя хабардорлигини қандайдир мўъжизаларга йўйишга ҳожат йўқ. Стратфорддаги грамматика мактаби фақат талаб қилинган билимларнигина берган. Мўъжизани ҳамма жойдан, лекин фақат бу мактабдан изламаслик керак. Бу худди курраи заминимиздек кўҳна ҳисобланадиган даҳолик мўъжизасидир”, деган фикрларини келтириш kifоя.

Мазкур масалада шуни ҳам эслатиш ўринлики, масалан, буюк рус шоири А.С.Пушкин расмий равишда фақат олти йил Царское селодаги лицейда таълим олган, шунда ҳам давоматда ўқувчиларнинг энг охириги сафида бўлган. Шунга қарамасдан у ҳам шоҳ асарлари билан маълуму машҳур. Аммо ҳеч ким “Евгений Онегин”ни А.С.Пушкин ёзганлигини шубҳа остига олмаган.

Шу билан бирга эмишки, В.Шекспирнинг Қирол саройининг ташқи нигоҳлардан яширин турмуш тарзини бу доирага мансуб бўлмасдан шу қадар аниқ, ҳаётий, бутун икир-чикирлари билан тасвирлашига ишониш қийин. Айни пайтда адибнинг кўпчилиги асарларида тасвирланган воқеалар Италияда рўй бериши, аммо Шекспир бутун ҳаёти давомида бу заминга бирор марта қадам кўймаганлиги ҳам рўқач қилиниб, яна мазкур асарларнинг “ҳақиқий муаллиф” ким деган савол кўндаланг қўйилган.

Аммо “даъвогарлар” нега ўша даврда Англияда турли соҳаларга тааллуқли “кварти” лар (бир босма варақнинг саккиздан бир қисми катталигида, бир жилди атиги бир неча пенс турган китоблар) кўплаб нашр қилинганлигини эътиборга олишмайди? Вильям Шекспир ёшлик йилларидаёқ бу арзон китобларни, хусусан “Венера ва Адонис”, “рим тарихига доир “Лукреция”ни жуда кунт билан мутолаа қилган.

Пьесалардаги давлат арбобларининг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ масалаларга келганда В. Шекспирнинг бундан яхши хабардор бўлганлигига ажабланишга ҳожат йўқ. Чунки у Қирол театрининг аристи эди, саройда кўрсатилган тамошаларда қатнашиб, бу ердаги муҳитдан яхши хабардор бўлган. Жумладан, 1603 йилда адабий тўгарак соҳибаси бўлган графиня **Мэри Сидни-Пэмбрук** ўз ўлига мактубида уни театр ихлосманди **Қирол Яков I** ни ўзининг Уилтон Хаусдаги оилавий кўрғонида кўрсатиладиган В.Шекспирнинг **“Бу сизга қандай ёқади?”** пьесаси тамошасига келишга кўндиришни сўраган. Мактуб охирида графиня **“We have the man Shakespeare wits us”** (**“Биз билан эркак Шекспир бор”**)¹ жумласини кўшимча қилгани аслида бундай шубҳаларга ўрин қолдирмаслиги керак эди.

¹ Фридман Г. Об авторстве Уильяма Шекспира / <http://www.proza.ru>.

Бундай тушунмовчиликларнинг изоҳи осон: **В. Шекспирнинг “Шекспир эмаслиги” – ўша давр хусусиятларини ҳисобга олмасликдан келиб чиқадиган хатодир.**

Бу ўринда шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, **В. Шекспир ўзининг шоҳ асарларини оммабоп халқ театри учун ёзган.** Театр номини олган биринчи бино (тахта ва фанерадан вақтинча фойдаланиш мақсадида олти, саккиз бурчакли шаклда енгил-елпи қурилган) 1578 йилда Англиянинг Бишопсгейт шаҳрида қурилган. **В. Шекспир актёрлик қилган “Глобус” театри 1599 йили барпо этилган.** Ўша даврда театр санъати иккинчи даражали ҳисобланган, бошқа енгил-так, қўнгилочар тамошалар қаторида кўрилган. Театр бинолари труппа артистлари томонидан ижарага олинар, улар сахнасида пьесалар намойиш қилиш билан бирга, дорбозлар, масхарабозлар, айиқ, маймун ўйнатувчилар ҳам ўз тамошаларини кўрсатган. Зодагонлар театрларни ахлоқсизлик ўчоғи, ҳатто ўлатлар тарқалишига сабаб бўладиган жой деб ҳисоблаганлар.

Труппа артистлари Қирол саройларига тамоша кўрсатиш учун таклиф этилсалар ҳам драма юксак санъат сифатида кўрилмаган. Фақат кўҳна Рим драматурглари Сенека, Теренций ва Плавт хурматда бўлган. В. Шекспир даврида театрлар учун пьесалар ёзадиган драматурглар зодагонлар доирасида менсилмаган.

Шу сабабли В. Шекспир пьесаларининг биринчи нашрлари унинг сонетларидан сўнг чоп этилиб, бу китобларда муаллиф исми шарифи келтирилмаган. Бу, умуман, ўша давр учун одатий ҳисобланган. У замонларда муаллифлик ҳуқуқи деган тушунчанинг ўзи бўлмаган. Драматург пьесасини театрга сотганидан сўнг асар эгаси ҳуқуқидан маҳрум бўлган. Пьеса театр мулкига айланиб, у сахнада неча марта ижро этилмасин, муаллифга бир чақа ҳам тўланмаган. Масалан, 1619 йилда лондонлик икки ношир В. Шекспир баъзи пьесаларини чоп этишмоқчи бўлганларида, Қироллик театрлари бунга қатъий эътироз билдириб, труппа мулки ҳисобланган бу асарларни улар руҳсатисиз нашр этишни тақиқлаш тўғрисида махсус қарор қабул қилинишига муваффақ бўлганлар.

Бироқ буюк инглиз драматургининг суратлари, ҳатто қабрига ўрнатилган ҳайкал ҳам савол остига олинган. Унинг ҳайкалидаги сиймо кўриниши у вафот этгандан сўнг етти йил ўтгач, 1623 йилда чоп этилган биринчи асарлар тўпламидаги суратга унчалик ўхшамаган. Бу каби ноаниқликлар ҳатто **Байрон** ва **Диккенс** каби машҳур адибларда ҳам шубҳа туғдирган, улар “Шекспир масаласининг “сири” очилиши керак” деган фикр билдирганлар¹.

Биринчи бўлиб ўша давр театрлари сахналарида кўйилган машҳур пьесаларнинг муаллифи ҳақиқатдан ҳам Вильям Шекспирми деган саволни **Жеймс Уилмот** кўйган. У ушбу асарларнинг ҳақиқий муаллифи **Фрэнсис Бэкон** деган тахминни илгари сурган². Ж. Уилмотнинг бу шубҳалари чоп этилмаган. Аммо 1848 йилда АҚШнинг Нью-Йорк шаҳрида ҳуқуқшунос бўлиб ишлаган полковник **Жозеф Харт “Яхтада сайр қилиш тўғрисида роман”** китобида **Дионисий Ларднер**нинг **“Хона қомуси”** асарида В. Шекспир ҳаёти ва ижодига тааллуқли бўҳтонларга таянган ҳолда гўё у бошқа муаллифларнинг пьесаларини хуфиёна сотиб олиб ёки бошқа йўл билан қўлга киритиб, сўнг уларга айрим қўпол ўзгартишлар киритгани ҳолда театрларда сахналаштириш учун ўз номидан тақдим этган деб даъво қилган. 1856 йилда эса яна бир АҚШлик **Делия Бэкон “Шекспир пьесаларининг очилган фалсафаси”** китобида В. Шекспир асарларининг ҳақиқий муаллифи файласуф олим **Фрэнсис Бэкон** деб очикдан-очик кўрсатган³.

Бундай кўплаб даъволар билан чиққанлар ҳаракати **“аксилстратфордчилар”** (яъни, В. Шекспир стратфордлик машҳур адиб эканлиги тарафдорларига қаршилар) номини олган 1885 йилда Англияда Ф. Бэкон жамиятига асос солиниб, у томонидан ҳатто журнал нашр этишга киришилган. 1892 йилда эса худди

¹ *Е.Б.Черняк. Пять столетий тайной войны.-М.: Изд-во «Международные отношения», 1985. С.90.*

² http://www.lib.ru/SHAKESPEARE/shks_dictionary.txt

³ *The Philosophy of the Plays of Shakpeare Unfolded, 1857//http://www.lib.ru/SHAKESPEARE/shks_dictionary.txt*

шундай жамият АҚШда ҳам ташкил этилган. “Аксилстратфордчилар” сафида **Марк Твен** ва **Зигмунд Фрейд** каби ўз замонасининг машҳур кишилари ҳам бўлган.

“Аксилстратфордчилар” **Ф. Бэкон**нинг комедия ва трагедиялар битганлигини аниқ исботлай олмаганларидан сўнг **В. Шекспир** томонидан ёзилган айрим асарларнинг муаллифи графлар **Дерби, Эссекс, Оксфорд, Рэтленд, ҳатто қиролича Елизавета** бўлганлигини даъво қилишган.

Умуман олганда, В. Шекспир ижодий меросининг ҳақиқий муаллифлари сифатида тилга олинган номзодларнинг сони 57 тага етган. Бундай далилларга келганда антиқа асослар келтирилган. Масалан, граф Оксфорднинг сурати Эшборн шаҳридан топилган **В. Шекспир** расмига ўхшаш. Шу сабабли машҳур шеър ва пьесалар унинг қаламига мансуб?!

В. Шекспир қатор асарларининг ҳақиқий муаллифи **Кристофер Марло** эканлиги, айниқса, ҳақиқатга яқинроқ деб ҳисобланган. Чунки у ўша даврда кўпчилик эътиборига тушган, “**Тамерлан**”, “**Фауст**” ва бошқа машҳур пьесаларнинг муаллифи бўлган. **В. Шекспир** пьесаларида **К. Марло** тақдирига ишоралар мавжудлиги ҳам бунга асос сифатида келтирилган. **В. Шекспир**нинг аслида **Томас Уолсингем**га бағишланган сонетида бағишлов “**W.H.**”га деб кўрсатилгани (**Уолсингем** фамилияси ҳақиқатан ҳам баъзан чизикча орқали “**Walsing-Ham**” деб ёзилган) ҳам шубҳа туғдирган. Аммо **К. Марло** 1593 йил 30 майда ҳалок бўлганлиги, **В. Шекспир** эса шу санадан кейин ҳам қанчадан-қанча асарлар ёзганлиги негадир эътиборга олинмаган.

Д.Э. Суит 1956 йилда нашр этилган “**Шекспир (сир)**” китобида “**Ромео ва Жульетта**” пьесасида тилга олинган воқеалар “зилзила рўй берганидан 11 йил ўтди” деб кўрсатилгани асосида мазкур асар **В. Шекспир**ники эмас деган хулоса чиқарган. Муаллифнинг даъво қилишича, 1580 йилда Лондонда зилзила бўлган, шунинг учун “**Ромео ва Жульетта**” 1591 йилда ёзилган бўлиши керак. Ҳолбуки, мазкур асар 1594 йилда битилган. Аммо **Д.Э. Суит** нима учундир Италияда рўй берган ҳодисалар тўғрисида гап борган пьеса ёзилган вақт нимага Лондонда бўлиб ўтган зилзила санасига асосланиши керак деган саволга мантиқий жавоб беришни ортиқча ҳисоблаган.

В. Шекспирнинг машҳур асарларининг ҳақиқий муаллифи **Қиролича Елизавета** деган гоёни ҳам илгари сурган ҳам ана шу **Д.Э. Суит**дир. Унинг фикрлашича, машҳур пьесаларда баён этилган мураккаб сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий масалаларни қаламга олишга фақат **Қиролича Елизавета**дек ҳар томонлама билимдон, дунёқараш кенг, ўта истеъдодли шахс қодир бўлиши мумкин экан. Бундан ташқари **Д.Э. Суит**нинг кўрсатишича, **В. Шекспир** асарларидаги воқеалар бевосита **Қиролича Елизавета** ҳаёти билан боғлиқ эмиш. Яъни у севган граф **Лейстер** **Қироличани** алдаб юрган, **В. Шекспир** асарларининг қаҳрамонлари “**Ҳамлет**”, “**Отелло**” ва бошқалар образлари ҳам **Қиролича** саройи аъёнлари ҳаёти асосида яратилган экан.

Д.Э. Суит ўз шубҳаларини асослаш учун **В. Шекспир**нинг **Қиролича Елизавета** вафоти муносабати билан элегия ёзмаганлигини ҳам келтирган. У, умуман, **Қиролича** вафот этган 1603 йилдан сўнг машҳур инглиз драматурги трагедиялар ўрнига кўпроқ романтик руҳдаги пьесалар битганини ҳам рўқач қилган. Энг қизиғи шундаки, бу номзодларнинг кўпчилиги умри даврида бирор сатр шеър битганлиги ёки театр санъатига бироз қизиқиш билдирганликлари маълум эмас.

Муаллифи В. Шекспир деб кўрсатилган асарларни ҳақиқатан ҳам **стратфордлик В. Шекспир** ёзганлигининг исботлари кўп. Масалан **В. Шекспир**нинг васиятномасида унинг 1623 йилда нашр этилган биринчи **фолиоси** (бир босма варақнинг тўртдан бир қатталигида бўлган китоб) нашр этилишига бевосита алоқадор дўстлари **Жон Хеминг** ва **Генри Кондел** номлари қайд этилган. **В. Шекспир**нинг **Стратфорд**даги ҳайкалида лотин тилида битилган матнда у кўҳна даврнинг буюк арбобларига тенглаштирилган, инглиз тилида ёзилган матнда эса у бевосита ёзувчи эканлиги кўрсатилган.

В. Шекспир чаласавод артист бўлган деган даъволарга жавобан унинг таржимаи ҳолига доир қизиқ бир мисолни келтириш мумкин. 1592 йилда Лондонда вабо тарқалиши оқибатида театр ёпилганидан кейин ишсиз қолган **В. Шекс-**

пир иш топган. У машҳур файласуф **Ф. Бэкон**нинг котиби бўлиб ишлаган. **Ф. Бэкон** **В. Шекспир**га ўзининг эсселари (“тажрибалари”)ни таҳлил этиш ҳамда **граф Эссекс** учун нутқ матнларини ёзишни ишониб топширган. **Шундай экан “В. Шекспир пьесларини ёзганми?” дейиш ўрнига эҳтимол “В. Шекспир Ф. Бэкон эсселарининг муаллифими?” дейиш ўринли бўлар?!**

Шуни айтиш керакки **В. Шекспир**нинг тахминан тўрт йил (1592-1596) давомида ўз даври қонунларининг билимдони бўлган **Ф. Бэкон** билан ҳамкорлиги унинг юристпруденцияга доир билимларининг чуқурлиги сабабини ойдинлаштиради.

В. Шекспир ўз асарларининг муаллифлигини исботловчи асосий далил — у ҳаётлик пайтида қатор асарлари, биринчи навбатда 1593 ва 1594 йилларда иккита поэмаси, пьесалари, сонетлари чоп этилгандир. Бу “ашёвий далиллар” сақланиб қолган. Британия кутубхонаси (аввалги Британия музейи кутубхонаси) 2004 йилда Интернетда **В. Шекспир** асарларининг ҳаётлиги пайтида чоп этилган 21 та нашрнинг 93 та электрон нусхасини жойлаштирди. Улар “кварто” (бир босма варақнинг тўртдан бири катталигида) арзон турувчи нашрлар бўлиб, улар театр томошаси тугагандан сўнг сотилган. Бу асарлар орасида тарихий хроникалар, “**Бекордан-бекор тўполон**”, “**Ёз кечасининг туши**”, “**Винзориялик ҳазилкашлар**”, “**Венеция савдогари**” комедиялари, “**Ромео ва Жульетта**”, “**Қирол Лир**”, “**Ҳамлет**” ва “**Отелло**” трагедиялари бор эди.

В. Шекспир асарларининг қўлёзмалари сақланиб қолмаганлиги ҳам унинг ўз асарлари муаллифи эканлигига шубҳа туғдирмаслиги керак. Чунки унинг давридаги бошқа кўпгина драматурглар қўлёзмалари ҳам сақланиб қолмаган. Масалан, машҳур ёзувчи **М. Булгаков** ўзининг “**Жаноб де Мольер ҳаёти**” китобида ўкинч билан “**унинг барча қўлёзма ва мактублари вақт ўтиши билан сеҳрли тарзда йўқолиб кетган**” деб қайд қилган.

В. Шекспирнинг ҳаёти ва ижодини жиддий равишда ўрганишга киришилган XVIII аср бошларида **Николас Роу** оламшумул инглиз драматурги ижодини жаҳон адабиёти тарихида биринчи ўринга қўйган. У **В. Шекспир**нинг барча таржимаи ҳоллари негизини ташкил этган ҳаёт йўли ҳақида кейинчалик ҳикоя қилиб берган, шунингдек, асарлар тўпламини нашр этган.

Буюк ижодкор асарларини ҳар тарафлама чуқур тадқиқ этган **Эдмунд Мэлон**, **Жеймс Холиуэл-Филипс**, **Эдмунд Чемберс** ва бошқалар ҳам унинг муаллифлигига заррача шубҳа қилмаганлар.

В. Шекспирнинг сўз бойлиги, кишини ҳайратга солади. **Тадқиқотчиларнинг ҳисоблаб чиқишларича, у асарларида 20-29 минг атрофида сўз ишлатган. Файласуф Ф. Бэкон ўз ғояларин баён этиши учун эса 8-10 минг сўз кифоя қилган. Бугунги кунда зиёли тўрт минг сўз ишлатса, оддий одам учун бир мингта сўз етарлидир.** “**Аксилстратфордчилар**” **В. Шекспир** ўзининг ҳамма асарларининг муаллифи бўлса у ўта ўқимишли бўлиб чиқмайдими, деган саволни ўртага қўядилар.

Аммо бу даъво ўринсиз эканлигини қуйидагича исботлаш мумкин:

биринчидан, В. Шекспир ўз пьесаларига асос қилиб кўпгина муаллифлар асарларидан, беҳисоб манбалардан фойдаланган;

иккинчидан, унинг ҳам, муаллифлари бўлган шекспиршунослар В. Шекспир илк ижодига мансуб асарлари “Ричард II”, “Ричард III” ва бошқаларга Кристофер Марлонинг таъсири бўлган ёки бу пьесаларнинг ёзишда иштирок этган К. Марлонинг 1592 йилда саҳналаштирилган “Генрих VI” ва 1594 йилда ёзилган “Тит Андроник” пьесалари ҳаммуаллифи деб ҳам ҳисоблашади. Бу асарларни қайтадан ишлаш учун 1593 йилда ҳалок бўлган К. Марлонинг ижозати талаб этилмаганлиги тушунарлидир. **В. Шекспир**нинг бошқа ҳаммуаллифлари ҳам бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Бу ўринда ўта сермахсул бўлган **А. Дюма**ни мисол қилиб келтириш мумкин. Унинг учун “**адабий мардикорлар**” тер тўкишган, моҳир адиб эса бу хом матнларни шундай таҳлил этганки, хира сатрлар “**ярақлаб ва жилваланиб**” кетган. Бироқ ҳеч ким **А. Дюма** бу асарларнинг муаллифлигига шубҳа қилмайди. Ўрни келганда шуни айтиш керакки **А. Дюма** ҳам мактабда кўп йил ўқимаган (эҳтимол, бошланғич 2-3 йиллик таълим олган).

В. Шекспир ўз асарларини ўзи ёзганлиги ҳатто компьютер техникаси ёрдамида таҳлил қилиб чиқилган. **Компьютерли лингвистик таҳлил В. Шекспирнинг барча асарлари бир муаллиф томонидан битилганлигини исботлади.** Бу ниҳоятда муҳимдир. Чунки бу В. Шекспирнинг барча пьесалари бир инсон томонидан таҳлил этилганлигини англатади. Бу В. Шекспирнинг ўзи эканлигига шубҳа қилмаса бўлади;

учинчидан, пьесалар матнларини ўзгартиришга **“Фолио-1623”¹** нашрининг ҳомийлари катта ҳисса қўшганлар. Зодагонлар адабий тўғарагининг аъзолари графиня **Мэри Сидни-Пембрук** (эҳтимол унинг ўғиллари граф **Уильям Пембрук** ва граф **Филипп Монтгомери**), **Бен Жонсон** ва бошқалар мазкур нашрдаги матнларни таҳлил этиш, уларга қўшимчалар киритишда иштирок этганликлари тахмин этилади. Бу аввал нашр этилган пьесалар матнлари **“Фолио-1623”**га киритилган худди шу номдаги пьесалар матнлари билан таққосланганда, уларга жиддий ўзгартиришлар киритилганлиги яққол кўзга ташланади.

Айни пайтда **“Фолио-1623”** ёки **“Буюк Фолио”** деб аталган бу нашр тузувчилари камтарлик билан қўйидагиларни қайд этганлар: **“Биз фақат пьесаларни тўплаб, марҳум муаллифга хизмат қилдик, холос. Шу тариқа биз унинг етимларига ҳомийликни зиммамизга олдик; биз манфаатга ҳам, шон шухратга ҳам интилаётганимиз йўқ, балки ҳаёт йўлида бизга муносиб дўст ва ўртоқ бўлган Шекспир хотирасини сақлаб қолиш истагидамиз”.** Ана шу нашрда бу жумлалардан кейин оксфордлик олим **Леонард Диггз**, **IM тахаллусли кимса** (тахмин этилишича, драматург **Жон Марстон**) шоир ва машҳур драматург **Бен Жонсон** ва шоир **Хью Холланд**нинг мақтов шеърлари чоп этилган. Х. Холланд ўз шеърини шундай яқунлаган:

**Майли унинг ҳаёти ўз муддатин тугатгандир,
Лек боқийлик — буюк сатрлар қисматидир.**

Бу жумбоқлар қанчалик чигал бўлмасин, адабиёт ихлосмандлари учун Вильям Шекспир номи, бебаҳо ижодий мероси буюк қадрият ҳисоблайди. Унинг шох асарлари асрлар оша неча авлод ўқувчилари қалбини сеҳрлаб, ларзага солиб келмоқда. Даҳо адиб қаламига мансуб шеърят, трагедия ва комедиялар, ҳикматлар келгуси авлодлар учун ҳам юксак санъат намунаси вазифасини ўтайвериши шубҳасиздир.

*Акмал САИДОВ,
юримдик фанлари доктори,
профессор*

¹ “Ф о л и о” — бир босма варақнинг ярми катталигидаги китоб. В.Шекспирнинг 1623 йилда нашр этилган фолиоси биринчи, деб аталади, 1632, 1663, 1685 йилларда қайта нашр этилган фолиоляр, ўз навбатида, иккинчи, учинчи ва тўртинчи фолиоляр номларини олган. Аммо иккинчи, учинчи ва тўртинчи фолиоляр мустақил нуфузли манбалар ҳисобланмайди. *Қаранг:*. С.Уэллс. Шекспировская энциклопедия. М.: Радуга, 2002. С.145.

Французча „Бобурнома“ лар

Франция илм аҳлига Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва “Бобурнома” ҳақида илк бор маълумот берган француз шарқшуноси Бартолеме д’Ербело (1621-1695) ҳисобланади. Д’Ербело ўзининг “Шарқ кутубхонаси” (La Bibliothèque orientale. — Paris, 1697) қомусидаги “Бобур ёки Бобар” номли мақоласида Бобурнинг ҳаёти, унинг давлати ва саркардалик маҳорати, адабиёт ва санъатга қизиқувчи илғор фикрли киши бўлгани ҳақида маълумот беради.

Француз шарқшунослигида Бобур ижодини ўрганиш, у ҳақида тадқиқотлар ёзиш XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. 1773 йилда шарқшунос А. Де Лонгперье ўзининг “Асарлар” (“Oeuvres”) тўпламида “Хатт-и Бобур ҳақида” мақоласини эълон қилди. Муаллиф „Хатт-и Бобурий“ хусусида фикр юритаркан, Бобур алифбоси мураккаб араб алифбосидан ўзининг соддалиги ва ёзувга қулайлиги билан фарқ қилишини таъкидлаб ўтади.

XIX асрга келиб Европа, хусусан, француз шарқшунослигида Бобур меросини ўрганиш, унинг асарларини таржима қилиш борасида янги давр бошланади. Бу йилларда “Бобурнома”ни француз тилига таржима қилиш, унинг матн хусусиятларини ўрганиш, сиёсий-тарихий аҳамиятини баҳолашда француз олимлари эътиборига молик тадқиқотларни яратишди.

“Бобурнома”ни француз тилига таржима ва тадқиқ қилишга шарқшунос Анри Жюль Клапрот (1783-1835) биринчилардан бўлиб киришади. 1824 йил А. Клапротнинг, “Султон Бобур ёхуд “Бобурнома” тарихига оид кузатишлар” номли мақоласи босилиб чиқади. Марказий Осиё ва Сибирда яшаган халқлар тарихи, маданияти ва адабиётини яхши билган Клапрот Европа шарқшунослигида “Бобурнома” хусусида илк бор тўлақонли фикр юритган эди. Муаллиф “Бобурнома”нинг айрим бобларини француз тилига ўгириб, ўз таржималарини асл нусха билан қиёсий таҳлил қилади ва асар матнининг лисоний жиҳатлари ҳақида тегишли хулосалар чиқаради.

1854 йилда Парижда “Ҳозирда ва қадимда яшаган тарихий шахслар ҳаёти” номли катта китоб чоп қилинади. Мазкур китобдан шарқшунос М. Ланглэ (1763-1824)нинг “Заҳириддин Бобур ҳаёти ва ижоди” номли мақоласи ҳам ўрин олган эди. Мақолада Бобур ҳақидаги аввалги манбаларга нисбатан анча бой маълумот берилган бўлиб, ўқувчи ундан адиб ҳаёти ва ижоди тўғрисида чуқурроқ билим олишга муваффақ бўлади.

XIX асрнинг олтинчи йилларида француз лексикографи Пьер Ларусснинг “XIX аср француз қомусий лугати” (“Grand Larousse universel du XIX siècle”)нинг кўп жилдлиги нашр этилади. Лугатнинг иккинчи жиҳатидан ўрин олган “Заҳириддин Муҳаммад Бобур” мақоласи диққатга сазовордир. “Заҳириддин Муҳаммад Бобур Амир Темурнинг набираси бўлиб, 1483 йилда туғилган, — деб бошланади мақола, — 1494 йилда татарлар (бу ерда ўзбеклар маъносидан — М. Х.) юртнинг гарбида, кейинроқ Хуросонда тахтга ўтиради. 1525 йилда ўнг минг отлиқ суворийлари билан Ҳиндистонни эгаллаб, Қандаҳор, Кобул, Деҳли, Агра шаҳарларини ўзига бўйсундиради. Сўнгра Ҳиндистонда Буюк Мўғуллар империясига асос солди.

XVIII асрнинг охирига қадар Ҳиндистонда бобурийлар сулоласи ҳукмронлик қилди. Бобур 1530 йилда вафот этди”. Ушбу сатрлардан сўнг мақолада “Бобурнома” китоби хусусида фикр юритилади. Мақола муаллифи китобнинг ёзилиши ва бошқа тилларга таржима қилиниши тарихига тўхталиб, “бу асар, дарҳақиқат, жуда қизиқарли бўлиб, ҳали Францияда қарийб маълум эмас. Туркий-чиғатои тилида ёзилган бу китоб дастлаб форсийга таржима қилинди ва Ҳиндистон мусулмонлари орасида шухрат топди”, — деб ёзади.

Пьер Ларусс қомусидаги мақола муаллифи “Бобурнома” матни бадиийлиги хусусида мулоҳаза юритаркан, аниқ хулосалар чиқаришга ҳаракат қилади. “Услуби жиҳатдан, – ёзади муаллиф, – асарнинг биринчи ва иккинчи қисмининг бошланиши жуда қизиқарли ёзилган, воқеаларга, деталларга бой, хронологик изчил, ифода соддалиги ва равлонлигига катта эътибор берилган”. Шунингдек, мақолада “Бобурнома”га чизилган миниатюралар хусусида ҳам ижобий фикрлар билдирилади, Бобурнинг Афғонистон ва Ҳиндистонга қилган юришлари ҳақидаги ранг тасвирларда жуда жонли ифода этилганлиги ҳам қайд қилинган.

Дарвоқе, венгер шарқшуноси Ҳерман Вамбери 1873 йил Санкт-Петербургда нашр қилинган “Бухоро ва Трансаксония тарихи” асарида “Бобурнома”ни “Шарқ Цезарининг хотиралари” дея баҳолайди. Диққатга молик томони шундаки, Пьер Ларусс қомусидаги мақолада эса бу ҳақда Вамберидан олдинроқ қуйидагича таъриф берилган: “Ўқувчида “Бобурнома”да худди Рим императори Юлий Цезарнинг, ”Хотиралар” китобини эслатади. Ҳа, Цезарь “Хотиралар”и билан бу асар ўртасида кўп ўхшаш жиҳатларни кузатиш мумкин. Иккала муаллиф ҳам воқеалар баёнига, ҳаққонийлигига бир хил тасвирда ёндашадилар, бир географик жойлар тасвирини беришда айрим яқинликлар ҳам мавжуд. Бирок, турк ҳукмдори (Бобур – М.Х.) қаламида қаҳрамонлар кайфиятини, ички ва ташқи дунёсини чизишдаги маҳорат Рим императориникига қараганда бадиий жиҳатдан астунороқ. Яъни, биринчиси ўз китобида турли мароқли ва жозибали саргузаштларини ривоят ва лагифалар, халқ юмори, мақол ва маталлар ишгузокида бадиий маҳорат билан тасвирлайди. Мақола сўнгида “Бобурнома”нинг форс ва инглиз тилига қилинган таржималари, бу таржималардаги айрим камчиликлар хусусида ҳам фикр билдирилган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур меросини ўрганиш, “Бобурнома”ни таржима ва лисоний таржима қилишда француз турколог Анри Паве де Куртейль (1821-1889)нинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. Француз коллежи (College de France) туркий тиллар кафедраси мудир, Француз академияси аъзоси, Санкт-Петербург фанлар академияси мухбир аъзоси бўлган Паве де Куртейль ватани Францияда туркология илмининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшди. Профессор А. Паве де Куртейльнинг олимлик фаолиятида у тузган “Шарқий туркий тиллар лугати” (“Dictionnaire de turc orientale”. – Paris, 1870), ёхуд “Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур ва Абулғози Баҳодирхон асарларини ўқиш учун изоҳли лугат” алоҳида аҳамиятга моликдир.

Олим ўз лугатини тузишда Алишер Навоийнинг “Ҳазойинул – маоний” девони, “Хамса”си, Заҳириддин Бобурнинг “Бобурнома”си, Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асарлари матнидан манба тузишда фойдаланади. Лугатда келтирилган олти мингдан зиёд қадимги ўзбек тилига оид сўзларни француз тилига ўгиришда олим ижодий ёндашиб, ҳар бир сўзнинг маъносини аниқ, атрофлича изоҳлашга ҳаракат қилади. Академик А.Н. Кононов таъкидлаганидек, мазкур лугат эски ўзбек тили ва адабиётини ўрганишда то ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотган эмас (Қаранг: Кононов А.Н. Очерк истории изучения турецкого языка. –Л., 1976, с.25.).

Профессор А. Паве де Куртейлдаги бу катта тайёргарлик, эски ўзбек тили ва адабиётдан эгаллаган пухта билим уни „Бобурнома”ни таржима қилишга ундаган эди. 1871 йилда “Бобурнома”нинг Паве де Куртейль таржимаси икки жилдда нашрдан чиқди (“Memoire de Baber”. Traduit pour la premiere fois sur le texte djagatai par A. Pavet de Courteille. – editions, 1871). Биринчи жилдда таржимоннинг ўн олти саҳифалик сўзбошиси берилган. Сўз бошида “Бобурнома”нинг ёзилиши тарихи, унда тасвир этилган даврлар, Бобуршоҳнинг Афғонистон ва Ҳиндистонда барпо этган қудратли империяси хусусида маълумотлар берилган. “Мен таржима қилган бу асар фақат шарқшунослар учунгина эмас, – ёзади профессор Паве де Куртейль, –балки тарих ва география илми билан шуғулланувчи кишилар учун ҳам фойдалидир. Унда XV асрнинг охири ва XVI асарнинг биринчи ярмида яшаб ўтган арбоблар ва ҳукмдорлар ҳаёти, шарқий турк адабиётининг олтин даври таърифи, шаҳзодалар, беклар ҳамда фуқаронинг турмуши ўз тавсифини олгандир”. Шунингдек, сўзбошида

Бобурнинг тахтга ўтириш давридан то Ҳиндистонни забт эттунига қадар босиб ўтган ҳаётий йўли ҳикоя қилинган, айниқса, “Бобурнома” таърифига кенг ўрин берилган.

Маълумки, “Бобурнома”нинг тили халқ тилига, қолаверса, ўша даврда ижод қилган йирик шоирлар ва адиблар тилига яқиндир. Бу хусусида Паве де Куртейль шундай ёзади: “Бобур тили усмонли турк тили эмас, балки соф туркий тил (ўзбек тили – М.Х) бўлиб, ҳар қандай араб ва форсий иборалардан холидир. Бу тил шоир Лутфий ва Навоий, Султон Ҳусайн ва Мир Ҳайдар тили бўлиб, жуда содда, бой ҳамда ифодалидир”.

Юқорида қайд этганимиздек, гарблик бир қатор олимлар “Бобурнома”нинг яратилишини Бобур Ҳиндистонда ҳукмрон бўлган давр билан боғлайдилар. Француз таржимони бу борада қуйидаги фикрни айтди: “Агар мендан “Бобурнома” қайси даврда ёзилган, деб сўрасалар, мен китоб Бобур Ҳиндистонни забт этгандан сўнг, яъни 1526 йилдан бошлаб ёзилган ва Бобуршоҳ ҳаётининг охиригача давом этган, деб жавоб қилардим”. Профессор Паве де Куртейль бундай хулосага келишда, асарнинг дастлабки боблариданоқ Ҳиндистон даври воқеаларининг учраб туришини кўзда тутган эди.

Шунингдек, сўзбошида профессор ўзига қадар амалга оширилган “Бобурнома”нинг икки машҳур таржимаси хусусида ҳам мулоҳаза юритади. Булар, Акбаршоҳ даврида унинг топшириғи билан қилинган Мирза Абдурахимхон ибн Байрамхоннинг форсий таржимаси ҳамда шарқшунос олимлар Жон Лейден ва Вильям Эрскиннинг инглизча таржимасидир. “Париждаги Миллий кутубхонада, – ёзади Паве де Куртейль, – Мирзахон, яъни Абдурахимхон таржимасидан иборат қўлёзманинг икки нусхаси сақланади. Абдурахимхон Ҳумоюн подшоҳлиги даврида унинг саройидаги энг нуфузли кишиларидан бўлган, унинг обрўи Акбар ва Жаҳонгир Мирзо даврида ҳам сақланиб қолган (у 1626 йилда вафот этган)”. Олим таъкидлаганидек, Абдурахимхоннинг форсий таржимаси “Бобурнома”нинг Шарқда кенг тарқалишига йўл очиб беради ва Европа шарқшуносларининг ҳам диққатини ўзига жалб этади. Мазкур таржиманинг миниатюралар билан безатилган нусхалари ҳозир Лондон, Париж, Калькутта кутубхоналарида сақланиб келинади. Профессор Паве де Куртейль Ж.Лейден ва В.Эрскин бажарган инглизча, А.Кайзер ўгирган немисча таржималарига юқори баҳо бериш билан бирга, улардаги нуқсонларга ҳам тўхталиб ўтади.

“Менинг олдинги таржимонларга бирдан-бир эътирозим, улар асл нусха матни устидан форс тилига қилинган таржимачилик (Мирза Абдурахимхон таржимаси кўзда тутилмоқда – М.Х.) кунт билан ишлашмаган. Инглизча ва немисча таржималар асидан бир қадар узоқлашгандир, кўпчилик ҳолларда географик номлар форсийда қандай берилган бўлса, шу ҳолда такрорланган. Айниқса, Шимолий Ҳиндистондан келадиган даромад хусусида гап кетганда, бу нуқсонлар кўзга яққол ташланади”. Паве де Куртейлнинг бу танқиди ўринли эди. Дарҳақиқат, Бобурнинг қўл остида бўлган жойлардан келадиган даромад ҳисоби тўғрисида гап борганда, инглизча таржимада анчагина чалкашликларнинг мавжудлигини шу таржимани таҳлил қилган мунаққидлар ҳам таъкидлаб ўтганлар.

Хуллас, Паве де Куртейль Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг меросини Францияда ўрганиш ва тарғиб қилишда ўзининг юксак хизматлари билан катта ҳисса қўшди, “Бобурнома”нинг таржимони сифатида машҳур бўлди. Олим бошлаган бу хайрли иш сўнгги йилларда унинг ватандошлари томонидан изчил давом эттирилди.

1888 йил “Осиё журнали” (Journal asiatique)нинг иккинчи жилдида шарқшунос Жюль Дармстетге ўзининг “Кобул ёзувчилари. Бобуршоҳ ва бошқа мўғул шаҳзодаларининг қабртошларидаги битиклар” номли мақоласини эълон қилади. Ушбу мақолада олим Бобур ва бобурийлар мақбарасидаги битиклар ҳақида атрофлича маълумотлар бериш билан бирга, уларнинг француз тилига таржимаси ва талқинини ҳам келтириб ўтади.

Маълумки, Бобурнинг “Аруз рисоласи” асари ўзбек араб, ва бошқа туркий халқлар шеърятни қонуниятларини ўрганишда муҳим аҳамиятга молик бўлган қўлланма ҳисобланади. Бу асар қўлёзмасининг сақланиб келганлиги илмий жамоатчиликка маълум эмас.

Қўлёзманинг бир нусхаси Париждаги Миллий кутубхонада сақланиб келинаётгани ҳақида 1923 йил турк олими М.Ф.Кўпрулизода илк бор маълумот беради. Француз шарқшуноси Эдгар Блоше ўзининг Париждаги “Миллий кутубхонада сақланаётган туркий қўлёзмалар каталоги” китобида “Аруз рисоласи” асарининг ушбу қўлёзмасига кенг тавсиф бериб ўтади. Таниқли олим, профессор Ҳамид Сулаймонов 1968 йил Парижда бўладиган Э.Блоше каталогда зикр этилган “Аруз рисоласи” қўлёзмасининг микрофильмини олишга муваффақ бўлган эди. Шунингдек, Э.Блоше каталогда кутубхона фондининг 1230 инвентарь рақами остида Бобур “Девони” қўлёзмаси ҳам сақланаётгани тавсиф қилинади. Блоше таърифича, 1515 йилда Қобулда кўчирилган ушбу “Девон”га Бобур ғазаллари ва рубойилари киритилган бўлиб, чиройли миниатюралар билан безатилган экан.

XX асрда ҳам француз шарқшунослари тарафидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур меросини ўрганиш, “Бобурнома”ни таржима қилиш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Француз қомусларида Бобур ҳаёти, ижоди ва “Бобурнома” китоби ҳақида умумий маълумот берувчи мақолалар кўпайди. 1930 йил француз олими Фернанд Гренарднинг “Бобур. Ҳинд империясининг асосчиси” (Baber. Fondateur de l’Empire des Indes. — Paris: 1930, 179 p.) номли рисоласи нашр этилади. Китоб ўн бобдан иборат бўлиб, унда Бобурнинг болалик вақтидан то умрининг сўнгги даврига қадар бошидан кечирган воқеалар тарихий-бадий аснода ҳикоя қилинган. Гренарднинг ушбу рисоласи “Бобурнома”га ҳамоҳанг ёзилган бўлиб, ундаги воқеаларга монанд келувчи илмий-оммабоп очерклардан Бобурнинг Самарқандни ташлаб чиққан, Андижонни қўлдан чиқарган пайтдаги ҳолатини қуйидагича тасвирлайди: “Орзу-умидлари чилпарчин бўлган Бобур орқага қайтади. Баҳор фасли эди, у тоғаси юрти (Тошкент — М.Х.) томон йўл олади. У эзилган кўнглига таскин бериш ниятида ўзининг қуйидаги мисра билан бошланувчи ғазалини битади:

Жонимдан ўзга ёри вафодор топмадим.
Кўнглумдин ўзга марҳами асрор топмадим.”

Бобурнинг Ҳирот ва Қобулдаги ҳаёти Гренард китобида бирмунча жонли тасвирланади. Бу ерда Бобур тахту тож учун жангталаб соҳибқирон эмас, балки нозиктаъб инсон ва дилбар шоир қиёфасида кўринади.

1983 йил ЮНЕСКО қарори билан Бобур таваллудининг 500 йиллиги кенг нишонланди. Бу кутлуг санага француз олимлари ҳам ажойиб тўхфа тайёрладилар. Париждаги “Публикасион ориеталист де Франс” (POF) нашриёти “Бобурнома”нинг янги французча таржимасини “Бобур китоби” (Le livre de Babour) номи билан chop этди. Мазкур таржима йирик туркшунос олим, доктор Жан Луи Бакье-Граммон қаламига мансуб бўлиб, у 478 саҳифадан иборатдир. Таржимадаги таниқли француз шарқшуноси, профессор Луи Базен сўзбоши ёзган эди. Сўзбошидаги Бобурнинг Буюк Мўғул империясини барпо қилиш йўлидаги кураши, “Бобурнома”нинг ёзилиш тарихи, бу асарнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни хусусида атрофлича маълумот берган. 1981 йил “Бобурнома”нинг доктор Бакье-Граммон таржимаси FIT (Халқаро таржимонлар федерацияси)нинг бош совринини олди.

Доктор Бакье-Граммон таржимаси “Бобур Мовароуннаҳрда”, “Бобур Афғонистонда”, “Бобур Ҳиндистонда” деб уч қисмга бўлинган. “Бобур Мовароуннаҳрда” қисмига ўзбекистонлик олима Сабоҳат Азимжоннова сўзбоши ёзган. Олима “Бобурнома”ни таҳлил қиларкан, даставвал, Бобурнинг Фарғона вилоятида тахтга ўтиришидан бошлаб, Самарқандни эгаллаши, Шайбонийхон билан тожу тахт учун олиб борган жанги ва, ниҳоят, Афғонистон томон йўл олиши тафсилотларини қизиқарли ёритиб беради. Шунингдек, олима “Бобурнома”ни ўша даврда ёзилган бошқа манбалар билан солиштириб, ўз даври сиёсий, иқтисодий воқеаларни тушунишда, маданий ҳаётини ёритишда асардаги маълумотларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтади. Сўзбошининг сўнггида “Бобурнома”нинг мавжуд қўлёзмалари, форсий, инглиз ва француз тилларига қилинган таржималари ҳақида, Фарб ва Шарқ олимларининг асари устида олиб борган тадқиқотлари хусусида ҳам тўхталиб ўтган.

Таржиманинг “Бобур Афғонистонда” қисмига кириш сўзининг муаллифи афғонистонлик олим, профессор Абдулҳай Ҳабибий бўлиб, у Бобур фаолияти ва ижодини ўрганиш борасида бир қатор тадқиқотлар яратган. Бобурнинг Афғонистонда ўз давлатини мустақкамлаши, бир неча бор Мовароуннаҳрни қайта қўлга олиш учун қилган юришлари ҳақида ҳикоя қиларкан, олим Кобулдаги Бобур ва унинг авлодлари дафн қилинган мақбаралардаги сағаналарга битилган хатлар ҳақида маълумот беради, бу ёзувларни форсийдан француз тилига таржима қилиб келтиради.

“Бобур Ҳиндистонда” сарлавҳали ўн олти саҳифадан иборат кириш сўзини ҳинд олими, Кашмир университети профессори Муҳиббул Ҳасан ёзган. Кириш сўзида Бобурнинг Ҳиндистонга юришлари, бу ерда унинг давлатни мустақкамлаш соҳасига олиб борган тadbирлари, ҳинд халқи билан дўстона муносабати, маърифат ва адабиётни ривожлантиришдаги хизматлари эътироф этилган.

Муҳиббул Ҳасан “Бобурнома” хусусида тўхталаркан, бу асарнинг Бобуршоҳ шахсияти ва давлат тизимини ўрганишидагина эмас, балки Ҳиндистон тарихи, географияси ва маданияти ўтмишини ўрганишда ҳам қимматбаҳо манба эканини, Ҳиндистонни, унинг халқи ҳаётини тасвирлашда муаллиф идрокининг нақадар ўткирлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. “Бобурга қадар биронта мусулмон тарихчиси ёки географи (ал-Берунийдан мустасно) Ҳиндистонни бу қадар жонли ва тўғри тасвирлаган эмас,” – дейди муаллиф. Шунингдек, Шоҳ Бобурнинг ўз фуқароси – ҳинд халқи билан дўстона муомалада бўлганини, ҳиндлар ҳам шоҳ тузумидан мамнун яшаганликларини қайта-қайта таърифлаб ўтади.

“Бобурнома”нинг доктор Бакъе-Граммон таржимаси француз ўқувчисининг дидига яқин савияда амалга оширилди. Унда Бобур ҳукмронлиги даври Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндистон ерларининг хариталари берилган. Бу эса ўқувчининг юқоридаги ўлкаларнинг географик ўрни билан таништиради. Китоб охирида қирқ саҳифадан ортиқ жой номлари, миллий атамалар ва киши исмларига оид атамалар берилган.

1985 йил “Бобурнома”нинг французча таржимаси қайта таржима қилинди. Иккинчи нашр биринчисидан ўзининг ҳажми, қозоғи ва сифатининг афзаллиги билангина эмас, балки унга киритилган янги илмий манбалар, баъзи тузатишлар, кўп сонли миниатюра безаклари билан ҳам ажралиб туради. Бу нашрга профессор Анри Микэль қисқача кириш сўзи ёзган. Профессор Анри Микэль унда қуйидагича фикрни билдиради: “Жанлар, галаба ва мағлубиятлар, келишувлар... булар шубҳадан холи, албатта. Шунингдек, хотиралар, фикрлар, заифликлар, юрак дардлари ҳақида ниҳоятда соддалик билан, ҳеч бир муболағасиз ҳикоя қилинали. Буларнинг ҳаммаси юксак даражада тузилганки, гўё китоб эмас, жозибали бир тасвир дейсиз”.

1985 йилги французча нашрга Деҳли музейида сақланаётган “Бобурнома” қўлёзмаси учун ишланган эликдан ортиқ миниатюралар ва ўттиздан зиёд замонавий фотосуратлар ҳам киритилган бўлиб, улар асар мазмунини ифодаланган ёки ўша давр миниатюраларида тасвирланган воқеа, манзара, кўринишларнинг нақадар ҳаётийлигини тасдиқлаб туради. Шунингдек, янги нашрга бир қатор иловалар ҳам киритилгандир. Масалан, Бобур аждодларининг шажараси, С. Азимжонова тарафидан ёзилган “Хатти Бобурий” ҳақидаги мақола, шу асарнинг қўлёзмаси фотофаксимилеси ҳам ўрин олган.

Кўринадики, “Бобурнома”нинг А.Ж. Клапрот, А. Лонгперье, М. Ланглэ, А.Паве де Куртейль, Ф.Гренард, Бакъе-Граммон каби тадқиқотчи ва таржимонлари Бобур меросининг тарихий-этнографик, библиографик ҳамда лингвистик жиҳатдан тавсиф қилиш билан Европада бобуршуносликнинг ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Қолаверса, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг илм-фан, адабиёт ва санъатга баҳшида бой меросини тўплаш, нашр этиш ҳамда жаҳон миқёсида муносиб баҳоламоқ учун юқоридаги манбаларни эътироф этиш мақсадга мувофиқдир.

*Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ,
филология фанлар доктори, профессор*

Муҳаммад Шайбоний ижоди хорижда

Юртимиз илм-фани, маданияти ва санъатига қизиқиш жаҳон миқёсида кучайиб бормоқда. Хусусан, хорижий мамлакатларда ўзбек адабиёти тарихининг тадқиқотчилари томонидан салмоқли ишлар амалга оширилган. Маълумки, аждоқларимиз битиб қолдирган кўпгина нодир асарлар турли сабабларга кўра дунёнинг турли тарафларига сочилиб кетган. Шоҳ ва шоир Муҳаммад Шайбонийхон (1451 — 1510) «Девон»ининг ягона қўлёзмасини тақдир тўзонлари Туркияга элтиб ташлаган экан. «Девон» котиблар томонидан кўпайтирилмаганлиги ва омма орасида кенг тарқалмаганлиги тўғрисида аср давомида тарих қатларида номаълумлигича ётган эди.

Ўтган асрда улкан тарихчи ва сиёсат арбоби Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг шарофати билан Шайбоний «Девон»и дунё юзини кўрди. XX асрнинг 20—30-йилларида Истанбулда нашр этилган «Янги Туркистон» журналида профессор Тўғоннинг «Шайбонийхоннинг шеърлари» номли мақоласи эълон қилинди. Мақолада олим биринчи бўлиб Шайбонийнинг Истанбулдаги Тўпқопи саройи кутубхонасида 2436 инвентарь рақами билан усмонли турк султонларидан Аҳмад III муҳри остида сақланаётган «Девон»и ҳақида хабар берган, унинг ҳаёти ва ижодига тўхталган ҳамда ўлими тафсилотларини ёзган. Аҳмад Заки Валидий Тўғон турли манбаларга асосланиб тўплаган бу маълумотларни кенгайтириб, 1947 йилда нашр этилган «Бугунги турк эли. Туркистон ва яқин тарихи» китобида ҳам келтирилган. Шундан сўнг М. Ф. Кўпрулу, К. Эраслон, М. Кафали каби қатор усмонли турк олимлари Шайбонийхон ижтимоий ва адабий фаолиятининг турли қирраларини ёритганлар, «Девон»дан айрим намуналарни матбуотда чоп эт-

тирганлар, ижодини илмий таҳлил-тадқиқ қилганлар. Умуман, Туркияда мумтоз адабиётимизга оид манбаларни ўрганиш, тарғиб-ташвиқ этиш ва юксак нашрий савияда эълон қилиш борасида яхши анъаналар яратилган.

Истанбул университети адабиёт факультетининг турк тили ва адабиёти бўлимида Шайбоний ижоди юзасидан 1968 йилда Акбийик Ўзай, 1971 йилда Темур Хўжа ўғли диссертация ҳимоя қилганлар.

Муҳаммад Шайбоний асарлари устида илмий тадқиқот ишлари олиб борган яна бир турк олими Я. Қорасўй шоир «Девон»ининг лотин имлосига ўтирган нусхасини ўзининг «Шайбонийхон девони» номли докторлик диссертациясига илова сифатида киритган. Я. Қорасўй шоир «Девон»ини асосан тилшунослик нуқтаи назаридан текширади ва Шайбоний асарлари тилининг соддалиги, тарихий воқеаларнинг талқинига хос хусусиятлари билан ўзбек адабиётида ўзига хос ўрин тутади, деб баҳо беради. Олим Шайбоний ижодининг ўзига хос бир қиррасини алоҳида таъкидлаб ўтади. Бу шоир шеърларида жуғрофий, этник ва шахс номларининг тез-тез учрашидир. Лирик жанрдаги асарларда жой ва шахсни билдирувчи махсус номларни Шайбоний даражасида кенг қўллаган бошқа бирор ижодкорни топиш қийин. Шунинг учун ҳам шайбонийшунос Я. Қорасўй унинг ижодини Туркистон тарихи ва жуғрофиясининг шеърӣ баёни деб баҳолаган. 1998 йилда Анқара матбуотида Я. Қорасўй Шайбоний ижодини ёритишга бағишлаган кўп йиллик илмий изланиш натижаларини монография тарзида эълон қилди. Олим Шайбоний ҳақида ислом илмлари ва тасаввуф назариясини яхши билган, Эрон адабиётидан воқиф, гўзал санъатларни тушунадиган

санъаткор руҳиятли бир инсондир, деган фикрни билдиради.

Муҳаммад Шайбонийнинг ижодий кўлами фақат «Девон» таркибидаги асарлар билан чегараланмайди. Манбаларда шоирнинг бошқа асарлари ҳам мавжудлиги тўғрисида маълумотлар келтирилади. Ҳасанхожа Нисорий «Музакири аҳбоб» тазкирасида Шайбонийнинг туркий тил қонун-қоидалари бўйича форс тилида китоб ёзганлиги ҳақида хабар беради. Бироқ мазкур китоб ҳозирча топилган эмас.

Профессор Муҳаммад Фуод Кўпрулу Шайбонийхонни «оригинал ва самимий ижод намуналари, Навоий классикаси ёнида яссавийлик адабий анъаналари билан йўгрилган асарларини ҳисобга олганда, ўзбек адабиёти тақомилига салмоқли ҳисса қўшган, ўз ўрнига эга бўлган сиймодир» деб таъкидлайди ва «Ислом энциклопедияси»га ёзган мақоласида Шайбонийнинг фикр илмига оид рисолаи хусусида сўз юритади. 1507 йили ёзилган бу асар шаҳзода Темур Султонга аталган бўлиб, диний йўл-йўриқ ва қоидалардан ташкил топган.

Шарқшунос олим В. В. Бартольд архивини тавсиф этган Н. Н. Туманович маълумотига қараганда, М. Ф. Кўпрулу Шайбонийнинг мазкур асарини 916 (1510) йилда Машҳадда кўчирилган кўлёма нусхасидан ёзиб олган ва у турк олимнинг шахсий кутубхонасида сақланади.

Кейинги тадқиқотларда ҳам мазкур асар тилга олинмоқда. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Мубаййин» асарининг Истанбул нашрини амалга оширган доктор Танжу Ўрал Сейҳан Шайбонийнинг ушбу насрий асарини «Рисолаи маориф» деб қайд этади ва унинг аниқ манзилини кўрсатади. Бу маълумотга қўра, асар Британия музейи кутубхонасида 12956 рақами билан сақланади, ҳижрий 916 йилда Машҳадда кўчирилган, 46 саҳифадан иборат бўлиб, ҳар саҳифада 10 сатр битилган.

Шайбоний теран фалсафий фикрларни кенг ва батафсил баён қилишда мақбул шеърӣ жанрлардан бири бўлган қасида жанрига ҳам мурожаат этган. Бизга етиб келган бу асар фалсафий-таълимий руҳдаги «Баҳр ул-худо» («Ҳидоят денгизи») деб номланган қасидадир. Ҳижрий 914 йилнинг муҳаррам ойида — милодий 1508

йил май ойининг 3–14 кунлари Бастом ва Домгон (Хуросон) шаҳарларида ёзилган 260 байт (520 мисра)дан иборат мазкур қасиданинг ҳозирча ягона деб ҳисобланаётган кўлёма нусхаси ҳам Британия музейи кутубхонасининг Шарқ кўлёмалари бўлимида Add. 7914 у. рақами билан қайд этилган ва инглиз шарқшуноси доктор Чарльз Ръё томонидан тавсифи берилган йирик мажмуа таркибидан жой олган. Ҳоят ноёб бу мажмуанинг микрофильми ва фотонусхаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади.

Шайбоний шахсияти ва ижодий меросига Европа ва Америка олимлари ҳам қизиққанлар. 1982 йилда америкалик олим А. Бодроглигети «Урал-Олтойшунослик халқаро журнали»да Шайбонийнинг «Баҳр ул-худо» қасидасини сўз боши, изоҳ ва лугат билан нашр эттирган. Ношир асарни ўрта аср Шарқида туркий тилда ёзилган энг узун қасида деб ҳисоблайди ва шоирнинг баъзи мавзуларда, айниқса, илм ҳақидаги фикрлари тарқоқ ҳолда берилганлигини назарда тутиб, қасидани кўчирган котиб унинг асл тузилишини ўзгартирган бўлиши мумкин, дейди. Олим асарнинг умумий услуби Саъдий услубига ўхшаб кетади, хусусан қасиданинг Шайбоний насихатларидан иборат ўринлари «Гулистон»нинг бевосита таъсирида юзга келган, деган фикрга келади. Шунингдек, А. Бодроглигети мазкур нашрга ёзган сўз бошида Шайбонийнинг «Рисолаи маориф» асарини қайд этади ва бу асар ҳам «Девон», «Баҳр ул-худо» каби шоирни етук билимдон, тақводор мусулмон, раият ва ислом дини ҳақида ғамхўрлик қилувчи инсон сифатида кўрсатади, дейди.

Америкалик таниқли туркийшунос Э. Олворт XIV асрдан бошлаб ҳозирги даврга қадар ижтимоий-маданий тарихни қамраб олган «Замонавий ўзбеклар» асарида Шайбонийхонни Туркистон тарихи ва маданияти ривожидида катта мавқе тутган ҳукмдор сифатида таърифлайди. Француз шарқшуноси Р. Гроссет Шайбонийхонга «камали эътиборга лойиқ фикр соҳиби» деб баҳо беради. Жаидчилик ҳаракатининг раҳнамоси И. Гаспринский «Тарихи жадиди Туркистон» номли мақоласида Шайбонийхонни «шижоатли шахс» деб таърифлайди.

Шунингдек, мажор олимларидан Ҳ. Вамбери, Я. Экмманн, рус шарқшуносларидан В. В. Бартольд, А. А. Семенов, Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский ва бошқалар Шайбонийхон ва шайбонийлар даври тарихи, адабиётини, шу сулоладан етишиб чиққан султон ва хонлар фаолиятини ўрганганлар. Мутахассислар қайд қилишларича, Муҳаммад Шайбоний умрининг кўп қисмини от устида, қувғинда, жангу жадалларда ўтказганига қарамай, турли илму санъатларни пухта эгаллаган. Бу ҳақда машҳур шарқшунос А. А. Семенов: «...олимлар Шайбонийхон фақат дарбадарликда кечган ҳаётида қандай қилиб бундай камолотга эришди экан, дея ҳайратланидлар»¹, — деб ёзган эди.

Шайбонийнинг маърифатпарварлиги хусусида сўз борганда унинг фаолиятини яхши ўрганган олим Ҳ. Вамберининг ушбу фикрлари эсга тушади: «...бу уруш одами маориф ва маданият ҳақида ўз даврининг руҳидан тўла хабардор ва замонасидаги тенгдош шоирларнинг аксариятидан ортиқ даражада қалам соҳиби бўлган. Чунки унинг шеърлари, душманлари фикрининг тескариси ўлароқ, буюк бир иқтидор ва гўзал табиатга молик эканини, у ҳам туркий, ҳам форсий, ҳам арабий тиллардан асосли суратда воқиф эканини кўрсатмоқда... У маориф жиҳатидан олдинги Темур шаҳзодаларининг аксаридан паст эмас эди»².

Юртимиз илмий-адабий жамоатчилиги шоир «Девон»и ҳақида 1991 йилда

хорижлик ўзбек олими Темур Хўжа ўғлининг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг «Ўзбеклар ва дунё» рухни остида Муҳаммад Шайбонийхон таваллудининг 540 йиллиги муносабати билан эълон қилинган «Турк саройидаги нодир асар» мақоласи орқали («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1991 йил 20 декабр) хабардор бўлди. Мақолада профессор Аҳмад Заки Валидий Тўғон Шайбонийнинг ноёб «Девон»ини Тўпқопи саройи кутубхонасидан топиб, 1927 йилда илм дунёсига дастлаб туҳфа этганлиги эслатиб ўтилади. Темур Хўжа ўғли Шайбоний «Девон»ининг жаҳондаги ягона қўлёзмаси усмонли турк подшоҳлари саройига қандай келиб тушганлиги маълум эмаслигини айтади. Мақолада шоир ижодидан намуналар ҳам ҳавола этилган. Мақола муаллифи, Саккокий, Гадоий, Навоийлар анъанасини давом эттирган Шайбоний шеърларидаги диққатни ўзига жалб қиладиган хусусият шоирнинг Туркистон юртига бўлган чексиз муҳаббатини ҳар доим тилга олиб турганидир, деб таъкидлайди.

Буларнинг барчаси Шайбоний фаолияти ва асарлари ҳар доим чет эллик тадқиқотчилар диққат-эътиборида бўлганлигини ва бу борада бир қанча жиддий ишлар амалга оширилганлигини кўрсатади. Энг муҳими, хориждаги илмий-адабий жамоатчилиқнинг Шайбоний ижодига муносабати, таъкид ва қайдлари бир-бирини тўлдирувчи муштарак нуқталарга эга.

*Мунира ШАРИПОВА,
Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари
университети катта ўқитувчиси*

¹ Семенов А. А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана. — Сталинабад: 1954. — С.70.

² Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. —Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990. —Б.91—92.

Дўстлик элчиси

*Сайдулла Мирзаев. Узбекская литература XX века.
Москва, Издательская фирма "Восточная литература"
РАН, 2010.*

Яқинда таниқли адабиётшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, профессор Сайдулла Мирзаевнинг “XX аср ўзбек адабиёти” номли йирик тадқиқоти Москвада кўп минг нусхада босилиб чиқди. Халқимизнинг гурури, ифтихорини юқори кўтарадиган бу қувончли воқеа кейинги пайтларда анчагина узилиб қолган адабий-маданий алоқаларни тиклаш йўлидаги дадил қадам бўлди.

Заҳматкаш олим Сайдулла Мирзаев кўп йиллардан бери XX аср ўзбек адабиётини тадқиқ этиб келади. У адабиётимиз муаммоларига бағишланган кўп монографияларнинг муаллифидир. Улар орасида Олий ва ўрта мактаблар учун чиқарилган йирик дарсликлар, ўқув қўлланмалари ҳам бор. Айниқса, олимнинг профессор Саид Шермухамедов билан ҳамкорликда яратилган дарсликлари кўп йиллардан бери талабаларга адабиёт илмидан сабоқ бериб, уларнинг маънавий дунёсини юксалтиришга хизмат қилиб келаётгани яхши маълум. Олим яратган янги тадқиқотни Москвада чоп этилиши ана шу самарали меҳнатнинг натижаси деб қаралмоғи керак.

Яхши биламизки, ўтган асрда ҳам XX аср ўзбек адабиётини тадқиқ этишга бағишланган бир қанча тадқиқотлар эълон қилинган, ҳатто “Ўзбек совет адабиёти” монографияси Москвада чоп этилиб, мукофотга ҳам сазовор бўлган эди. Бироқ бу тадқиқотларнинг деярли ҳаммасида шўро даврига хос “темир қонулар” ҳукмронлик қилар, уларни эса ўзгартириш асло мумкин эмас эди. Мазкур тадқиқотларни яратишда қатнашган билимдон, катта истеъдодли олимлар ноилож мазкур зугумларга бўйсунмишга мажбур эдилар. Оқибатда бу тадқиқотлар ва улар заминиди вужудга келган дарслик ҳамда

қўлланмаларда XX аср ўзбек адабиётининг тамал тошини қўйган Маҳмуд-хўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон каби мутафаккир сиймолар ижоди фақат қора бўёқларда тилга олинди, Абдулла Қодирий асарлари муносиб баҳоланмади, “миллатчи” деган даҳшатли ёрлик бу буюк сиймо ижодига ҳам зўрлаб ёпиштирилди. Ҳамза ижоди эса керагидан ортиқ даражада идеаллаштирилди. Энг ёмони, шўро давридаги барча тадқиқотлар, умуман, бутун адабиёт партиявийлик ва синфийлик, социалистик реализм босма қолипларидан келиб чиқадиган гоявий тамойилларга бўйсундирилди. Бу эса адабий ҳаётга жуда катта салбий таъсир кўрсатди, ҳатто 30-йиллар ва ундан кейин рўй берган даҳшатли қатли омлар пайтида машғум роль ўйнадики, бундан асло кўз юмиб бўлмайди. Шўро даврида ёзилган илмий тадқиқотларга, айрим адабий асарларга баҳо берилганда ана шу мураккаб ҳолатни ҳар доим ёдда тутиш зарур.

Сайдулла Мирзаевнинг Москвада чоп этилган мазкур китобидаги энг катта фазилат аввалги нашрларда йўл қўйилган ана шу кемтиклик йўқотилганида, XX асрда ижод этган барча ўзбек адибларининг адабий хизматлари холис ва ҳалол баҳоланганида кўринади. Олим ўтган асрдаги янги ўзбек адабиётини 1900-1930 йиллар; 1940-1950 йиллар; 1960-1980 йиллар; 1990 йиллар тарзида тўрт босқичга бўлиб ўрганган. Ҳар бир давр ижтимоий ҳаётдаги ўзига хосликлар, тарихий шароит ва адабий жараён ҳақида ихчам, аммо тўғри таъриф-тавсифлар беради. Масалан, 1900-1930 йиллар адабиёти ҳақида гапирганда авваллари эътибордан четда бўлган Беҳбудий, Мунаввар қори, Абдулла

Авлоний, Сиддиқий-Ажзий, Абдулқодир Шокирий, Хожи Муин Шукурулло, Сидқий Хондай-лиқий, Тўлаган Хўжамёров Тавалло, Васлий Самарқандий, Элбек, Боту каби ижодкорлар ҳақида маълумот беради. Кейинги даврлар таҳлилида ҳам адабий жараёндаги барча ижодий ҳодисаларни ҳолис умумлаштириш тамойили етакчилик қилади. Айниқса, олим 60-йиллардан кейинги адабий ҳаёт ҳақида тўхталганида адабиётимизнинг баркамол авлоди даражасига кўтарилган, турли адабий жанрларда самарали ижод этган барча истеъдод эгаларини катта самимият билан тилга олганини, уларнинг асарларига самимият билан ёндашганини мамнуният билан қайд этиш лозим.

С. Мирзаев ўз китобининг иккинчи қисмида адабиёт ривожига улкан ҳисса қўшган йирик сиймолар ижодини таҳлил этганда ҳам ихчамлик ва ҳолис таҳлил йўлидан бориб, адабий ҳаёт манзарасини кенг умумлаштириб беради. Китобнинг мана шу ўринлари адабиётимизни бойитган беҳисоб нодир асарлар ва ноёб ижодкорлар ҳақида яхлит тасаввур бериши жиҳатидан ҳам ибратлидир. Албатта, бир китобда ХХ аср ўзбек адабиётида рўй берган барча ҳодисалар, ютуқлар, муаммоларни кенг ва батафсил тасвирлаб бериш қийин. Буни яхши англаган олим фақат умумлаштиришга ва ихчамликка интилиб, тўғри йўл тутди. Китобнинг муваффақияти ва долзарблигини алоҳида таъкидлаган ҳолда биргина истак билдирамиз. Монографияда негадир ўзбек адабий танқидчилиги ва болалар адабиёти ҳамда таржимачилик масалалари четлаб ўтилган. Зеро, улар ҳақида гапирмасдан туриб ўзбек адабиётининг мукамал қиёфасини тўла ёритиб бўлмайди. Очигини айтганда, Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Иброҳим Фафуровларнинг жиддий адабий-

танқидий мақолалари ҳамда заҳматкаш таржимонлар, болалар адабиётининг забардаст вакиллари ижоди ҳам адабиётимиз ривожига катта роль ўйнаганидан кўз юмиб бўлмайди. 20-30-йиллар адабиётида чуқур илдиз отган ва олтмишинчи йилларнинг бошларигача судралиб келган вульгар социологизм, конф-ликтсизлик иллати шўро ҳудудидаги барча халқлар адабиётига катта зарар етказгани маълум. Бундай машъум ҳодисалар яна такрорланмаслиги ва давом этмаслиги учун ҳам қатагон даври манзараларини ҳар доим тўғри кўрсатиб бориш лозим. Бу эса, албатта, адабий танқид таҳлили орқали амалга оширилади.

Мамнуният билан таъкидлаш керакки, китобга киритилган ва ижоди эстетик жиҳатдан мукамал таҳлил этилган адабий сиймолар тўғри танлаб олинган. Фақат бир мулоҳаза шуки, Шукур Холмирзаев, Рауф Парфи каби бетакрор сиймолар ижоди ҳам адабий портретлар сирасидан ўрин олмоғи керак эди. Уларнинг адабий ижоди қай даражада салмоқли эканлигини исботлашга ҳожат йўқ.

Президентимиз Ислоҳ Каримов адабиётимизга муносиб ҳисса қўшган ёрқин сиймолар ижодини оламга танитиш, дунё халқлари эътиборига ҳавола этиш борасида тинимсиз ғамхўрлик кўрсатиб келмоқда. Президентимизнинг “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” номли китобида, шунингдек яқинда қабул қилинган “Ижод фонди”ни ташкил этиш ҳақидаги қарорда ҳам бу борадаги вазифаларга алоҳида тўхталиб ўтилганлиги фикримизнинг далилидир. Жонқуяр заҳматкаш олим Сайдулла Мирзаевнинг Москвада чоп этилган янги китоби ана шу йўлдаги катта-катта ишларнинг хайрли бошланиши дейишимиз мумкин. Бундай дўстона алоқалар, амалий ишлар янада юксак савияда давом этади деб умид қиламиз.

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари номзоди*

Ижодкорга ғамхўрлик

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг яқинда эълон қилинган “Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси ҳузурида “Ижод” фондини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори барча адиблар қатори мени ҳам тўлқинлантириб юборди. Унда уюшма поликлиникасини давлат кўмаги ва имтиёзлари билан ишга тушириш, “Дўрмон” боғини қайтадан уюшманинг оддий, меҳнаткаш аъзолари манфаатларини кўзлаган ҳолда илгариги тароватига қайтариш масаласи кун тартибига қўйилган.

Қарорда “адабиётимиз ривожига муносиб ҳисса қўшган кекса авлодга мансуб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоларига аниқ йўналтирилган моддий ёрдам кўрсатиш” кўзда тутилганки, бу инсонни, ёзувчини у ҳаётлигида, тириклигида қадрлаш, ҳурматини жойига қўйиш, ўзбекона удумнинг амалдаги ижроси бўлиб қолишига умид қиламан.

Қарор айни чоғда, ёзувчини қўлга қараган, боқиманда, кўмакка кўз тиккан, нажоткор излаган, пароканда кимса эмас, балки фаол ижодкор, бунёдкор, тadbиркор, замон шиддатига муносиб, қатъиятли Шахс — ўзбек зиёлиси, инчинун, ёзувчиси бўлишга ватанпарварлик даъвати билан алоҳида аҳамият қасб этади.

Президент қарори Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг янги раҳбарияти, айниқса, Ижод фонди дирекциясидан юксак масъулият, раҳбарий адолат, ижодкор заковати, инсоний саховат талаб қилиши билан уни ўқиган ҳар бир инсон қалбида ишонч уйғотади.

Мазкур ҳужжатда: “Халқимизнинг қадимий тарихи, бой маданияти, асрий анъана ва қадриятлари тараннум этилган, миллий маънавиятимизнинг мазмун-моҳияти теран бадиий ифодасини топган мумтоз ва замонавий адабиётимизнинг муносиб намуналарини хорижий тилларга таржима қилиниши ҳамда интернетда кенг тарғиб этишни молиялаштириш” деган банд бор. Бу масала ўзбек адабиёти, адибларимиз олдида турган энг долзарб, ультразамонавий муаммо эди.

Президент Каримов “Жаҳон адабиёти” журнали очиш ҳақидаги фармони билан дунё адабиётини ўзбек халқи авлодларига етказишда мисли кўрилмаган вазифани адо этган эди. Бу қарор билан эса энди ўзбек адабиёти намуналарининг жаҳон халқлари маънавий-маданий мулкига айланиши, халқимизнинг жаҳонаро мавқе-мартабаси ошишига сабаб бўлажак, иншооллоҳ.

*Маҳмуд САТТОРОВ,
Ўзбекистон ёзувчилар
уюшмаси аъзоси*

Агата КРИСТИ

Лорд Эжуорнинг ўлими

Роман

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

ЭШИК ОҒАСИ

Эртаси ҳеч нима қилмадик, Жеп бўлса, қаттиқ ишлади. Чой ичиб ўтирсак, келиб қолди. У ғазабдан кўкариб кетган эди.

— Хато қилиб қўйдим.

— Бўлиши мумкин эмас, биродар, — деди Пуаро.

— Ҳа, худди шундай. Мен анави (ёмон сўкиниб юборди)... Эшик оғасини қочирвордим.

— Ғойиб бўлибдими?

— Ҳа, қочиб кетибди. Унинг қочиб кетишига қўйиб қўйганим учун ўриб, бошимни ёргим келяпти.

— Узингизни босиб олинг.

— Сизга гапириш осон. Бошқармадан таъзирингизни емагансизда. Маълум бўлишича, бу бола полицияда отнинг қашқасидек маълум, уларнинг қўлидан кўп марта қочиб қутулган экан.

Жепнинг жуда руҳи тушиб кетган эди. Пуаро тухуми қистаган товукдай қақиллаб унга тинимсиз кўнгил бера бошлади. Мен бўлсам инглизларга хос назокат билан содалик виски қўйиб, инспекторнинг олдига қўйдим. У вискидан озгина ҳўплаб жонланди.

— Барибир мен уни ҳозирам қотил ҳисоблай олмайман. Албатта, у эшикка тамба қўйган деб бўлмайди. Биласизми, унинг астар-аврасини ағдариб кўрдим. Назаримда, қандайдир тунги ишратхоналарга алоқаси борга ўхшайди. Нима бўлганда ҳам ўтакетган фирибгарлиги аниқ.

— Лекин бу у қотил деган маънони билдирмайди-ку.

— Албатта. Эҳтимол, қандайдир ифлос ишларга аралашиб қолган бўлиши мумкин. Йўқ, мен қотиллик Адамснинг қўли билан амалга оширилганига ҳеч қачон бу қадар амин бўлмаган эдим. Гарчанд, ҳозир буни исботлаш учун қўлимда далил бўлмаса-да. Бугун унинг уйини тинтиб, қўлга илинадиган бирон нарса тополмадим. У жуда эҳтиёткор бўлган. Уйда биронтаям хатни ушлаб турмаган, фақат ишига алоқадор айрим қоғозлар билан бир нечта шартномадар турибди. Улар ҳам яхшилаб таҳланган ва устига ёзиб қўйилган. Нью-Йоркдаги синглизидан келган иккита хат турибди. Икки-учта қимматбаҳо тошлар, булардан бошқа ҳеч қандай арзигули нарса йўқ. У кундалик тутмаган. Бу қизнинг, дейиш мумкинки, ҳатто шахсий ҳаёти ҳам бўлмаган.

Давоми. Боши ўтган сонларда.

— Ўзиям одамови бўлган,— деди Пуаро ўйланқираб. — Биз учун бу мушкул ҳолат.

— Унинг оқсочи билан суҳбатлашдим. Ундан ҳам тайинли бир гапни англаб бўлмайди. Кейин шляпа магазини бор бўлган бир дугонаси билан кўришган. Гарчанд унинг менга заррачаям фойдаси тегмаган бўлса-да, оқила ва эҳтиёткор одам сифатида таассурот қолдирди. Лекин мени бошқа нарса ҳайрон қолдирыпти. У билан таниш бўлган қизларнинг ҳаммаси бир оғиздан: ”Жуда қувноқ ва дилкаш эди, лекин биронта эркак билан дўстлашмаган эди”, деб тасдиқлашяпти. Бу энди тўғримас. Қизлар ахир эркаклар билан дўстлашиб юришади-ку. Агар ростданам шундай бўлса, бунинг замирида бошқа нарса бўлиши керак. Жеп тўхтаб нафасини ростлаб олди. Мен унинг стаканини яна тўлдириб қўйдим. Ташаккур, Гастингс. Билганларим мана шулар. Бундан ташқари, у кечки таомда бирга ўтирган ва рақс тушган ўнлаб йигитлар бор. Лекин бу Адамс уларнинг биронтаси билан дўстлашганлигига далил бўлолмайди. Уларнинг ичида янги лорд Эжуор ҳам, киноактёр Брайен Мартин ва бошқалар ҳам бўлган. Булар ҳақида қатъий бир нима дейиш қийин.

Шундай экан, Пуаро, сизнинг ташқаридан биронтаси аралашмаганмикин, деган фикрингиз, асоссиз. Менимча, қотилликни фақат Карлотта Адамснинг ўзи қилган. Энди у билан марҳумнинг шахсий алоқаларига оид маълумотларни аниқлашга киришаман. Алоқа бўлган бўлиши керак. Эҳтимол, Парижга боришимга тўғри келар. Олтин қутичада ”Париж” деб ёзиб қўйилган. Мисс Кероллнинг менга айтиб беришича, лорд Эжуор ўтган йил кузда бир неча бор Парижга бориб келган экан. У ерда аукционда қатнашибди ва бир нечта ноёб нарсаларни сотиб олибди. Ҳа, Парижга бориш шарт, деб ўйлайман. Тергов ҳақидаги ҳисоботни эртага беришим керак. Буни албатта, кечиктиришлари мумкин. Шундан кейин кундузги кема билан Парижга жўнайман.

— Росаям гайратга тўласиз-да, Жеп. Сизга ҳавасим келади.

— Сизга дангасалик қилиш бўлса, бас. Бир жойда ўтириб олиб ҳаёлга ботганингиз-ботган. Ўзингизнинг таъбирингиз бўйича, миянинг кулранг тўқималарини ишлашга мажбур қиласиз. Бунақаси бўлмайди, мсье Пуаро, воқеаларга қарши бориш, уларни кутиб олиш керак. Бўлмаса, уларнинг ўзи истиқболингизга чиқмайди.

Оқсоч эшикни очди.

— Мистер Брейен Мартин келди, сэр. Бандмисиз ё қабул қиласизми?

— Мен кетдим, мсье Пуаро. — Жеп шундай деб ўрнидан турди. — Назаримда, театр оламининг ҳамма юлдузлари маслаҳатларингизга муштоқ, шекилли.

Пуаро елка қисиб қўя қолди, Жеп бўлса, кулиб юборди.

— Сиз, мсье Пуаро, миллионер бўлсангиз керак-а? Шунча пулни нима қиласиз? Йиғяпсизми?

— Ҳа, мен тежамкорман. Айтмоқчи, гап пулни қаерда сақлаш ҳақида кетган экан, лорд Эжуор нима қилган экан?

— Ворисликдан ташқари ҳамма мол-мулкени қизига қолдирган. Беш юз фунт мисс Кероллга ажратилган. Бошқа ҳеч қандай вориси бўлмаган. Оддийгина васиятнома қилган, холос.

— Буни қачон қилган экан?

— Икки йиллар муқаддам, хотини ташлаб кетганда. Айтмоқчи, уни мутлақо васиятномага киритмаган.

— Қасоскор одам экан, — гўлдираб қўйди Пуаро.

Жеп хушнуд ҳолда ”ҳозирча” деди-ю, чиқиб кетди.

Брейен Мартин кирди. Унинг қандайдир юзлари сўлгин, ўзи суст бўлса-да, яхши кийинган, чиройли кўринарди.

— Қимматбаҳо вақтингизни бекорга олганим учун ўзимни гуноҳкордек ҳисоблаяпман, мсье Пуаро, — деди у узрхоҳлик оҳангида.

— Наҳотки?

— Ҳа, мен анув биз гаплашган леди билан кўришдим. Уни кўндирмоқчи бўлдим, лекин у ҳамма гапни маълум қилиш ҳақидаги таклифимни эшитишнйям хоҳламади. Демак, ҳозирча бу ишни қўя турамизми, дейман. Сизни безовта қилганим учун узр сўрайман...

— Зарари йўқ, — деди Пуаро, — шундай бўлишини ўзим ҳам билардим.

— Билардингиз? — деб сўради йигит ҳайратланиб.

— Ҳа. Сиз хоним билан гаплашиб кўраман, деганингиздаёқ, нима бўлишини олдиндан гапириб беришим мумкин эди.

— Демак, сизнинг ўзингиз ишлаб чиққан назариянгиз бор экан-да?

— Изқуварларда, мсье Мартин, ҳамма вақт ўз назариялари бўлади. Улардан худди мана шуни талаб қилишади. Мен уни ўзим, албатта, назария деб атамаган бўлардим. Бу оддийгина мулоҳаза. Муаммони ечишнинг биринчи босқичи.

— Иккинчи босқичи қандай бўлади?

— Агар менинг ожиз фикрим, ўйлаган ўйим ҳақиқат бўлиб чиқадиган бўлса, кейин нима қилишимни ўзим биламан. Кўриб турганингиздек, бу жуда оддий.

— Мен ўша кичкина назариянгизми, фикр-ўйингизми, шу ҳақда гапириб беришингизни жуда-жуда истардим.

Пуаро калласини сарак-сарак қилди.

— Бу энди ўйиннинг иккинчи қоидаси. Ҳар қандай изқувар ўз сирини ҳаммага ошкор қилавермайди.

— Жиллақурса ишораям қилолмайсизми?

— Йўқ. Шуни айтишим мумкинки, сиз ўшанда тилла тишлар ҳақида гапирганингиздаёқ, мен ўз назариямни жамлаб, бир фикрга келиб қўйган эдим.

Брейен Мартин ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Сиз мени эсанкиратиб қўйдингиз, — тан олди у.

Пуаро кулиб, калласини қимирлатиб қўйди.

— Келинг, мавзуни ўзгартирайлик.

— Ҳа, аввал сизнинг хизмат ҳақингизни... сўрашга рухсат этинг...

Пуаро қатъий қўл силтади.

— Бу ҳақда гаплашмайлик. Сизга ҳеч қандай ёрдамим теккани йўқ.

— Ахир, вақтингизни олдим-ку...

— Агар иш мени қизиқтириб қолса, мен ҳақ олмайман. Сизнинг ишингиз мени жуда ўзига жалб қилиб олган эди.

— Бундан хурсандман, — деди актёр хижолатомуз.

Унинг жуда руҳи чўкиб кетганди.

— Келинг, бошқа бирон-бир нарса ҳақида суҳбатлашайлик, — деб таклиф қилди Пуаро.

— Ҳозиргина мен зинада учрашган скотлендлярдлик одам ҳақида гаплашамизми?

— Ҳа, у киши инспектор Жеп бўлади.

— Даҳлиз нимқоронғи эди, яхши таний олмадим. Айтмоқчи, мени тўхтатиб Карлотта Адамс ҳақида менга бир нечта савол берди.

— Карлоттани яхши билармидингиз?

— Унчаликмас. Ёшлигимда, Америкадалигимда кўрганман. Кейин тасодифан кўришиб қолдигу, бир неча марта учрашдик.

— Сизга ёқармиди?

— Ҳа. У билан тезда тил топишиш мумкин эди.

- Ўзига жалб қила оладиган қиз эди. Мен ҳам шундай деб ўйлайман.
- Уни ўзини ўзи ўлдирган деб ҳисоблашяптими? Инспекторга бирон ёрдамим тегмади. Карлотта ”ичимдагини топ” қабилидаги қизлардан эди. Очилиб-ёзилиб гаплашмасди.
- Ўзини-ўзи ўлдирмаган деб ҳисоблайман.
- Фикрингизга қўшиламан, бу кўпроқ бахтсиз ҳодисага ўхшайди. Орага жимлик чўкди. Кейин Пуаро кулиб туриб шундай деди:
- Лорд Эжуорнинг ўлдирилиши жуда галати, а, тўғрими?
- Ҳа. Дейн ўлдирмаганлиги аниқ экан. Энди кимдан шубҳаланишяпти, билмайсизми?
- Ҳар ҳолда, полицияда жиддий шубҳа остига олинганлар бор.
- Шунақами? Кимлар экан?
- Эшик оғаси ғойиб бўлибди. Биласизми, бундай қалтис вазиятда бировнинг қочиб кетиши айбни бўйнига олгандек баҳоланади.
- Эшик оғаси-я? Тўғриси айтсам, нима дейишимниям билмай қолдим.
- Ҳаддан ташқари ёқимтой йигит. Айтмоқчи, сизга ўхшаган. — Пуаро таъзим қилиб қўйди.
- Э-ҳа! Эшик оғасининг юзлари менга танишдай кўрингани сабабини энди билдим.
- Мени жуда мақтаб юбордингиз. — деди Мартин кулги аралаш.
- Йўқ, асло. Ахир ҳамма қизларнинг Брейен Мартинга ошиғу беқарор бўлиб юриши бежизми? Наҳотки шунча қизлардан биронтаси қалбингизни ром этмаган бўлса?
- Бунақаси кўп, ўзимам биламан, — деди Мартин шартта ўрнидан тураркан. — Хўш, энди нима қилдик, мсье Пуаро, мен сиздан жудаям миннатдорман. Тинчингизни бузганим учун яна бир бор узр сўрашга рухсат этинг.
- У бизнинг қўлимизни сиқди. Шундагина унинг ёшига нисбатан катта кўринишини сездим. Бу сафар юзлари жуда сўлғин кўринди.
- Мен ўзим табиатан қизиқувчанман. Мартин чиқиб эшик ёпилиши билан сўрадим:
- Пуаро. Унинг сўраган ишини тўхтатишни ростдан ҳам олдиндан билганмидингиз?
- Бунингиз эшитдингиз-ку, Гастингс.
- Унда ўша сиз билан маслаҳатлашмоқчи бўлган сирли қиз ким эканлигини билган бўлишингиз керак-да.
- Пуаро кулиб қўйди.
- Дўстим, бу борада ўзимнинг жиддий ғоям бор. Айтувдим-ку, текширишни тилла тишдан бошладим деб. Агар ғоям панд бермаса, ўша қиз ким эканлигини биламан. Кейин Мартин мен билан маслаҳатлашиш учун нега рухсат бермаганини ҳам биламан. Бунингиз чуқур ўйлаб тагига етганман. Ўзингиз ҳам сизга худо ато этган ақл-идрокдан тўғри фойдалана олишингиз мумкин. Гоҳо сиз менга мана шу илоҳий неъматдан ғафлат босиб бебаҳра қолаётгандек туюласиз.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

БОШҚА ЭРКАК

Мен на лорд Эжуорнинг ўлими муносабати билан ўтказилган терговни на Карлотта Адамснинг ўлими сабабларини тасвирлаб ўтирмакчи эмасман. Лорд Эжуор иши бўйича қўйилган муддат тиббиёт

хулосаларидан кейин чўзилди. Унинг ошқозони текширилгач, қотиллик кеч соат ўн билан ўн бир ўртасида содир бўлганлиги аниқланди.

Карлотта Адамсни қотилликда айбловчи биронта далил ҳам юзага қалқиб чиқмади.

Газеталар қочиб кетган эшик оғасининг ташқи қиёфасини тасвишлаб мақолалар эълон қила бошлашди. Жиноятни ўша содир қилган деб, ҳамманинг фикри бир жойдан чиқди. Дейн Уилкинсоннинг уйга келгани ҳақидаги гаплар қип-қизил ёлгон дея тан олинди. Котибанинг бу кўрсатмани тасдиқловчи гаплари ҳеч қарда тилга олинмади. Газеталарда қотиллик ҳақидаги мақолаларда маълумотлар кам берилди.

Шу билан бирга Жеп ҳам ўз фаолият доирасини жуда кенгайтириб юборди. Шу пайтга келиб Пуаронинг суст ҳаракати, ишдан ўзини олиб қочишлари менинг жаҳлимни чиқара бошлади. Миямга энди у қариб қолганмикан, деган фикр тез-тез келаверди. Унинг ҳамма вазлари менга баҳона бўлиб туюлаверди.

— Менинг ёшимда бекорчи ташвишлардан одам ўзини асраши керак, — дерди у.

— Пуаро, азизим, қариликни бўйинга олиш учун сизга ҳали вақт эрта, — деб эътироз билдирардим.

Мен уни ишга рағбатлантириш кераклигини ҳис қилдим. Кўнглини кўтариш энг мақбул муолажа деган қарорга келдим.

— Ҳозир энг куч-ғайратга тўлган паллангиз, — дедим, — сиз агар ўзингиз хоҳласангиз бу ишни бирпасда ҳал қилиб ташлай оласиз.

Пуаро бўлса, буни юриб эмас уйда ўтириб ҳал қилишни мақбул кўрди.

— Ахир, бунақаси бўлмайди-ку, Пуаро. Биз ҳеч нима қилаётганимиз йўқ. Сизнинг номингиздан ҳамма ишни Жеп амалга оширяпти.

— Бу ҳол мени қониқтиради.

— Мени эса қониқтирмайди. Мен сиз ишлашингизни хоҳлайман.

— Мен ҳалиям ишляпман.

— Нима иш қиляпсиз?

— Кутяпман.

— Нимани кутяпсиз, ахир?

— Мени този итим ўлжа олиб келишини, — дея жавоб берди Пуаро кўзлари йилтираб.

— Бу билан нима демоқчи бўляпсиз?

— Жепни назарда тутяпман. Ўзим ақиллайдиган бўлсам, итни ушлаб туриб нима қиламан? Жеп ҳирсдек жисмоний қувват билан ҳамма маълумотларни олиб келади. Шубҳам йўқ. Тез орада у биз учун зарур бўлган янги-янги маълумотларни келтириб қўлимизга тутқазади.

Жеп аста-секинлик билан маълумотлар йиғаётгани маълум эди. Унинг Парижга қилган сафари муваффақиятли чиқмади. Лекин орадан икки кун ўтиб хурсанд қиёфада кириб келди.

— Ниҳоят, биз зарур маълумотларга эга бўлдик, — дея маълум қилди у,

— Табриклайман, биродар. Хўш, нима бўлди?

— Мен қотиллик рўй берган кечаси соат тўққизларда Юстон вокзалининг юкхонасида қандайдир бир леди чамадонча қолдирганини аниқладим. Биз хизматчиларга мисс Адамсинг чамадончасини кўрсатдик. Улар буни таниди. Чамадонча Америкада ишлаб чиқарилган, одатдаги чамадончалардан сал бошқачароқ.

— Эҳ-ҳа, Юстон. Рижент-Гейтга яқин жойдаги катта вокзал у. Албатта, Адамс у ерга борган. Ҳожатхонага кириб ясан-тусан қилган, кейин чамадончасини ташлаб келган. Чамадончани у ердан қачон олдингиз?

— Ўн яримда. Хизматкор ўша леди эди, деди.

Пуаро бошини силкитди.

— Ундан бошқа яна битта изга тушдим, — деди Жеп. — Леди Карлотта Адамс соат ўн бирда Стренддаги ”Лайос-Корнер-Хауз” да бўлганлигини асослайдиган далил бор.

— Қандай қилиб буни қўлга киритдингиз?

— Тасодифан десаям бўлади. Кўзингиз тушган бўлса, газеталарда Карлотта Адамс номи билан бирга ёқут қадалган тилла қутича ҳам тилга олинапти. Қандайдир ёш репортёр наркотик моддаларни истеъмол қилувчи ёш актрисалар ҳақида мақола эълон қилган. Газеталарнинг яқшанба сонларида эълон қилиниб турадиган одатдаги олди-қочди гаплар. Веронал солинган машъум олтин қутичаю ёш қизнинг кўнгилларни ийдирадиган қиёфаси, жа таъсирчан-а! Мақола охирида муаллиф хонимнинг ўша оқшомни қаерда ўтказгани, ўзини қандай ҳис қилганию ҳамма-ҳаммасини, қани энди, билсам эди, деб тўлиб-тошиб қалам тебратарди.

”Корнер-Хауз”нинг официантқаси ушбу мақолани ўқибди. У ўша оқшом хизматда бўлган экан. Ледининг қўлида ўшанақа қутича кўрганлигини эслабди. У яна қутичага ”К. А.” деб ёзиб қўйилганини ҳам хотирлабди. Официантка ҳатто дугоналарига шунча маълумотларни берганим учун газета менга ҳақ тўлайдими, йўқми деб ҳам сўрабди.

Ёш журналист бу воқеаларни искаб топгандан кейин бугун кечкурун ”Оқшом навоси” газетасида эркатой хонимнинг жигини яна бир оз эзиб қўймоқчи бўлибди ҳам. Ҳа, истеъдодли актриса ҳаётининг сўнгги дақиқаларида. Лекин у ”Корнер-Хауз”га келолмабди. Бу билан официантқаларни аёллар дийдиёсини дoston қилиш мумкин бўлган имкониятдан маҳрум қилибди.

— Қандай қилиб сиз бу нарсаларнинг тагига етдингиз?

— ”Оқшом наволари” газетаси билан муносабатимиз яхши. Анави суллоҳ журналист мендан ҳадеб маълумот олиш учун ҳол-жонимга қўймаётганидан билиб олдим. Билдиму, тўппа-тўғри ”Корнер-Хауз”га югурдим.

Ҳа, бундай вазиятда худди шундай ҳаракат қилиш керак эди. Менинг Пуарога раҳмим келиб кетди. Жеп маълумотларни энг ишончли манбалардан олган эди, лекин шу билан муҳим нималарнидир унутган бўлиши мумкин. Пуаро янгиликлардан мамнун бўлиб хотиржам ўтирарди.

— Мен қиз билан учрашдим, — деди Жеп. — Бу ерда шубҳага ўрин қолдирадиган ҳеч нима йўқ деб ўйлайман. Тўғри, у Карлотта Адамсни расмидан танимади. Лекин, ўшанда ледининг юзига мутлақо эътибор қилмаган экан. Қизнинг айтишича, у ёш, келишган, қора сочли ва яхши кийинган экан. Бошида янги фасондаги шляпа. Менимча, аёллар бировга қараганда шляпасига эмас, юзига эътибор қилишса, яхши бўларди.

— Мисс Адамснинг юзини эслаб қолиш қийин, — деди Пуаро. — У жуда тез ўзгартириб туради.

— Гапингиз тўғри бўлса керак. Қиз қора кийинган ва қўлида чамадончаси бор экан, деди. У тухум қўймоқ билан қаҳва келтиришни буюрибди. Лекин официантқанинг назарида леди вақтни ўтказишга шошилаётгандек ва кимнидир кутаётгандек туюлибди. Дақиқа сайин

соатига қараб қўяркан. Қўлидаги тилла қутичани ҳисоб-китоб қилиш учун олдига келганда сезганмиш. Леди уни сумкачасидан чиқариб, унга бир қарабдию, столга қўйибди. Шу онда ўзича ўйга чўмиб мамнун жилмайганмиш. Қутича жуда ёққани учун ҳам эслаб қолганмиш. Кейин у: ”Қани энди мендаям худди шунақа ёқут қадалган қутича бўлсайди”, деб орзу қилибди.

Ҳисоб-китоб қилгач, мисс Адамс у ерда яна бирмунча вақт ўтирибди. Кейин соатига яна қараб қўйибдию, чиқиб кетибди.

Пуаро Жепнинг гапларини қовоғини солиб туриб эшитди.

— Бу мўлжалланган учрашув. — деди у. — Қайсики — келишилган одам келмаган учрашув. Кейин Карлотта Адамс у билан учрашганмикин? Ёки учрашмаганмикин, уйига келиб унга телефон қилмоқчи бўлганмикин? Мана шуни жудаям билгим келяпти.

— Бу, мсье Пуаро, саҳна ортидаги сирли одам ҳақидаги назариянгиз. Бу одам — афсона, йўқ. Мен, албатта у бирон кимсани кутмаган деёлмайман. Бу бўлиши мумкин. Амалга оширилган қотилликни босди-босди қилиш, исини чиқармаслик йўллари келишиб олмоқчи бўлган. Лекин лорд Эжуор билан учрашганда ўзини қўлга ололмай унга пичоқ санчиб юборган. Кейин вокзалга бориб бошқа қиёфага кириб олиш учун ясан-тусан қилган, чамадончасини олиб учрашувга келган. Ўша одам келмагандан кейин юрагига гулгула тушган. Ахир ўша оқшом Рижент-Гейтга бормоқчи бўлиб юрганини у билиши мумкин-ку. Унинг Карлоттани сотиб қўйиши тайин. Ана шундан кейин у ўйинни ютқазганини билган ва дори ичиб ўзини ўзи ўлдирган. Энди, ҳарҳолда, уни ҳеч ким осолмайди. Хўш, менимча, ҳаммаси равшан бўлган бўлса керак-а? — Жеп қайсарлик билан билганини тўғри деб маъқулламоқчи бўларди. — Саҳна ортидаги ҳалиги мажхул одамга қарши бошқа ҳеч қанақа далил бўлиши мумкин эмас. Ҳозирча менда Адамс билан лорд Эжуор орасидаги муносабат ҳақида бирон маълумот йўқ. Буниям топаман. Ҳали вақт кўрсатади. Парижга бориб омадим юришмади. Лекин баъзи бировларга тергов ишларини олиб боргин деб топшириқ бериб келдим.

Инспектор эшик томон йўналди, кейин ҳазил оҳангида сўради.

— Яна бирон-бир топширигингиз борми?

Пуаро унга қараб кулиб қўйди.

— Топшириқ-ку, йўғ-а. Лекин таклифим бор. Бир такси топсангиз. Шунақа такси ҳайдовчисини топингки, бир ёки иккита одамни, ”Ковент-Гарден”дан ”Рижент-Гейт”га олиб борсин. Дейлик, қотиллик содир бўлган оқшомдагидек соат ўну қирқда.

Жеп хушёр тортди.

— Ҳали шуларниям ўйлаб юрибсизми? — деди у. — Нимаям дердик, топсак топамиз-да. Бунинг яраси енгил, ахир сиз бекорга гапирмайсиз-ку.

Жеп эшикдан чиқиши билан Пуаро ўрнидан туриб шляпасини тозалай бошлади.

— Савол беришга ошиқманг, дўстим. Яхшиси озгина бензин топиб келинг. Кийимимга қуймоқ томибди.

Мен бензин олиб келиб бердим.

— Биринчидан, савол бермоқчи эмасман. Ҳаммаси очиқ-равшан. Иккинчидан, сиз ҳаммаси худди шундай бўлган деб ўйлаясизми?

— Биродар, мен ҳозир ўзимни тартибга келтиряпман. Кечирасиз, галстугингиз менга ёқмаяпти.

— Бу жуда яхши галстук, — дедим.

— Балки яхши бўлгандир. Лекин у ўз хизматини ўтаб бўлганига анча вақт ўтган. Илтимос, уни алмаштиринг-да, ўнг қўл енгингизни тозалаб олинг.

— Афтидан, қирол Георгунинг зиёфатига ташриф буюрамиз, шекилли, — пичинг қилдим.

— Йўқ, эрталабки газеталар герцог Мертонскийнинг “Мертон-Хауз”га қайтиб келганини хабар қиляпти. Менинг тушунишимча, у инглиз аристократларининг биринчи вакили, шунинг учун унга хурмат бажо келтиришим керак.

Пуарода бировдан тап тортиб ўтириш деган хусусият йўқ эди.

— Герцогникига нима учун борамиз?

— У билан гаплашмоқчиман.

Унинг ичидан бошқа гап суғуриб ололмадим.

Костюмим унинг назарига маъқул ҳолатга келганидан кейин биз йўлга тушдик.

“Мертон-Хауз”да уқали бош кийим кийган хизматкор Пуародан ташриф қилинганмисиз, деб сўради. У йўқ деб жавоб берди. У Пуаронинг ташриф қоғозини олиб ичкарига кириб кетди. Бир оздан кейин қайтиб чиқиб, у бугун эрталаб бировни қабул қилиш учун заррачаям вақти йўқлигини айтиб афсусланди, деди. Пуаро шу заҳоти стулга ўтириб олди.

— Майли, — деди у, — кутаман. Керак бўлса, бир неча соат ҳам кутишим мумкин.

Кўп кутишга тўғри келмади. Афтидан, шилқим меҳмондан тезроқ қутулиш учун бўлса керак, Пуарони герцогнинг олдига киритиб юборишди.

Йигирма етти ёшли герцог Мертонский озгин ва нимжон эди. Чакка сочлари сийрак. Оғзи кичик, лаблари юпқа, бу унинг иродасидан нишон бериб турар, кўзларида қандайдир мужмал хаёлчанлик ифодаси акс этарди. Хонани қолипга тортиб қўйилган қандайдир нозик ишлар безаб турарди. Кенг китоб жавони илоҳиётга оид китоблар билан тўла. Хона герцогнинг хонасидан кўра атторлик билан шуғулланувчи нимжон атторнинг хонасига ўхшаб кетарди. Мен герцог соғлиғи мусоида қилмаганлиги боис маълумотни хусусий мактабда эмас, уйда олганлигини билардим. Мана шу нимжон кимса Дейн Уилкинсоннинг хуснига мубтало бўлиб қолган. Бу энди нодонлик эди. Қабул, дейиш мумкинки, илтифот юзасидан бўлди.

— Менинг номимни, эҳтимол, эшитгандирсиз, — деди Пуаро.

— Йўқ. Эшитмаган эканман.

— Мен руҳиятга боғлиқ бўлган жиноятларни очиш билан шуғулланаман.

Герцог индамади. У ёзув столида ўтирар, олдида ёзишга бошлаган мактуби турарди.

— Бизга буюрган ташрифингизнинг сабаби борми? — совуққина қилиб сўради у.

Пуаро унинг қаршисига ўтириб олди.

— Ҳозирги вақтда мен лорд Эжуорнинг ўлими билан боғлиқ бўлган жиноятни текширяпман.

Пуаронинг гапидан заиф герцогнинг қатъиятли юзларида бирон-бир ўзгариш аломати сезилмади.

— Наҳотки? У билан таниш эмасман.

— Лекин сиз унинг рафиқаси — мисс Дейн Уилкинсон билан танишсиз.

— Ҳа.

— Билишимча, у эрининг ўлдирилишидан манфаатдор эди.

— Бу ҳақда менга ҳеч нима маълум эмас.

— Муҳтарам герцог, сиздан бор гапни очиқ-ойдин гапириб беришингизни илтимос қилган бўлардим. Яқин орада Дейн Уилкинсонга уйланмоқчимисиз?

— Агар мен бировга уйланадиган бўлсам, бу ҳақда газеталарда эълон берилади. Саволингизни ўринсиз деб ҳисоблайман.

Шундай деб у ўрнидан турди.

— Хайр.

Пуаро ҳам турди. У ноқулай ҳолга тушиб қолди. Кейин тутила-тутила шундай деди.

— Мен кўнглингизга... узр...

— Хайр, — овозини кўтариб қайтарди герцог.

Бу сафар Пуаро енгилди. Биз чиқиб кетдик. Шарманда бўлган эдик.

Пуарога раҳмим келиб кетди. Унинг одатий дадиллиги, ўзига ишониши бу сафар мағлубиятга учраган эди. Герцог Мертонскийга ҳар қандай буюк изқувар ҳам пашшача кўринмас экан.

— Омадимиз юришмади, — дедим унга ҳамдардлик билан. — Нима жин уриб у билан учрашиш кўнглингизга келиб қолди?

— Мен у Дейн Уилкинсон билан ростдан ҳам турмуш қурмоқчим, шуни билгим келувди.

— Ахир, Дейн сизга шундай деб айтганди-ку.

— Ҳм! У шундай деганди. Ўзингиз биласиз-ку, уни. У оғзига нима келса валдирайверадиган одамлар тоифасидан. Дейн унга турмушга чиқишга қарор қилиши мумкин, лекин у-чи, бечора, бунга ишониши, бундан шубҳаланмаслиги мумкин.

— Нима бўлди энди, у сизни ёмон ранжитди.

— Ҳа, менга биронта репортёрга жавоб бергандай жавоб берди. — Пуаро кулиб қўйди. — Лекин мен барибир муносабатлари қандайлигини яхши билиб олдим.

— Қаердан биласиз? Унинг хулқидан аниқладингизми?

— Ҳечам-да. Хат ёзиб ўтирганини сездингизми?

— Ҳа.

— Полицияда дастлабки ишлаган кезларимда ёзилаётган хатни тепадан туриб ўқиш жуда катта фойда келтиради, деган хулосага келган эдим. У хатида нималар ёзганини айтиб берайми? “Менинг жонгинам, мана бу узоқ ойларни кутиш мен учун нақадар машаққатли. Дейн, менинг асалим, менинг фариштам, мен учун нақадар қадри эканлигини билмайсан. Жуда қийналиб кетдинг ўзинг ҳам. Сенинг гўзал қалбинг...”

— Пуаро, — лол бўлиб қолиб, уни тўхтатмоқчи бўлдим.

— Давомини ёзишга улгуролмай қолди. “Сенинг гўзал қалбингни танҳо менгина тушуна оламан”.

Қотиб қолдим. Пуаро ўз муваффақиятидан худди ёш болаларга ўхшаб қувонарди.

— Пуаро! — деб юбордим. — Бировнинг хатини ўқиш мумкин эмас-ку.

— Бемаъни гапларни гапирманг, Гастингс. Мен қилишим зарур бўлган ишларни тақиқлаш одобдан эмас.

— Ахир бу ўйинбузуқилик-ку.

— Мен ўйин қилмаётганим сизга беш қўлдек аён. Қотиллик — бу жуда жиддий нарса. Умуман, Гастингс, “ўйинбузуқилик” деган гапни бошқа айтманг. Бу ибора ҳозир истеъмолдан чиққан. Буни ёшлар эшитса, устингиздан кулишади. Айтмоқ-чи, Гастингс, чиройли қизлар “ўйинбузуқи”, “спорт ўйинларига тўғри келмайди” деганингизни эшитишса, сизни мазах қилишади.

Мен индамадим. Пуаронинг бемулоҳаза гапириши мени ҳайрон қолдирди.

— Ўзингизни бундай тутишингиз тўғри бўлмади, — дедим. — Сиз герцогга Дейн Уилкинсоннинг лорд Эжуор ҳақидаги мулоҳазалари юзасидан келганингизни маълум қилганингизда, у сиз билан бошқача оҳангда гаплашган бўларди.

— Мен бундай қилолмасдим. Дейн Уилкинсон менинг мижозим. Мен бегона одам билан мижозимнинг ишларини мушоҳада қилолмайман. Бу ҳақда у билан гаплашиш виждонсизлик бўларди.

— Виждонсизлик?

— Худди шундай.

— Ахир, Дейн унга турмушга чиқмоқчи-ку.

— Бу деган сўз, унинг ўзига хос сирлари бўлмайди деган маънони билдирмайди. Сизнинг турмуш қуриш ҳақидаги тасаввурларингиз таомилдан чиққан. Йўқ, мен сиз таклиф қилаётган нарсани ҳеч қачон қилолмайман. Мен изқуварнинг виждон амрига қулоқ солишга мажбурман. Изқуварнинг виждон амри — бу жуда жиддий нарса.

— Ҳаётда ҳамма нарсанинг ҳам ўз виждон амри бўлади.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

АСИЛЗОДА ХОНИМНИНГ ТАШРИФИ

Эртасига эрталаб бизга кутилмаган меҳмон ташриф буюрди. Хонамда ўтиргандим, бирдан кўзлари ҳаяжондан порлаб кетган Пуаро кириб келди.

— Дўстим, бизга бир гаройиб меҳмон ташриф буюрди.

— Ким экан?

— Герцог Мертонскийнинг беваси Мертонская.

— Бўлиши мумкин эмас! Нима керак экан унга?

— Агар мен билан пастга тушсангиз буни билиб оласиз.

Биз меҳмонхонага тушдик. Герцогиня жуссаси кичик, боқишлари тийрак, қиёфаси ҳукмфармо аёл экан. Эскича фасонда кийинган, лекин шунга қарамай бошидан-оёғигача асилзода аёл эканлиги сезилиб турарди. Менда у шафқатсиз аёл тимсолида таассурот қолдирди. Кучли иродага эга эканлиги шундоққина билиниб турарди. Ким билан мулоқотда бўлмасин, ҳаммани ўзига қарам қилиб ола оларди, десам, бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ.

Герцогиня дастали кўзойнагини кўтариб, аввал менга, кейин Пуарога бошдан-оёқ қараб чиқди. Шундан сўнг буйруқ оҳангида деди:

— Сиз мсье Эркюль Пуаромисиз?

Дўстим таъзим қилиб қўйди.

— Хизматингизга ҳозирман, герцогиня.

Аёл менга қаради.

— Бу менинг ёрдамчим, капитан Гастингс.

Хоним Пуаро кўрсатган стулга ўтирди.

— Мсье Пуаро, сиз билан нозик бир иш юзасидан маслаҳатлашгани келдим, илтимос, бу гаплар орамизда қолсин.

— Шундоқ бўлади, хоним.

— Сиз ҳақингизда менга леди Ярдли гапириб берган эди. Унинг гапларидан шу нарса аён бўлдики, менга ёрдам бера оладиган яккаю ягона одам сиз экансиз.

— Қўлимдан келганча ҳаракат қиламан, хоним.

Аёл айтайми, айтмайми деб иккиланиб турди, кейин мақсадга ўтиб, бор гапни очиқ-ойдин айтиб қўя қолди. Қизиқ, бу ҳаракати менга Дейн Уилкинсонни эслатиб юборди.

— Мъсе Пуаро, қандай қилиб бўлмасин, ўғлим анави артист Дейн Уилкинсонга уйланишининг олдини олиш керак.

Пуаро бу гапдан ҳайратда қолган бўлса-да, буни заррачаюм билдирмади.

— Хоним, кўнглингизда ғалаён қилган нарсани очиқ-ойдин тушунтириб берсангиз.

— Буни айтиб бера олишим жуда қийин, лекин шуни юрагим сезяптики, уларнинг никоҳдан ўтиши ўғлимга жуда катта бахтсизлик келтиради.

— Шундай деб ўйлайсизми, хоним?

— Бунга ишончим комил. Ўғлимнинг ҳаётдан орзу-умидлари кўп, лекин у ҳаётни тушунмайди, тажрибаси йўқ. Бизнинг доирамиздаги қизлардан биронтаси унинг кўнглига ўтиришмади. Бу қизлар унинг назарида нуқул қуруқ ва енгилтабиатли бўлиб туюлаверади. Бу аёлга келганда... Гап йўқ, гўзал, эркакларни ўзига мафтун қилиб олишга уста. У ўлимини гўё сеҳрлаб олган. Бу хушторлик ўтиб кетса керак, деб ўйлагандим. Худога шукр, боши очиқ эмас эди. Энди, унинг эри ўлгандан кейин...

Шундай деб аёл жимиб қолди.

— Улар бир неча ойдан кейин турмуш қуришмоқчи. Ўғлимнинг келажаги, бутун ҳаёти ҳал бўлиш арафасида турибди. Буни тўхтатиш керак, мсье Пуаро, — дея аёл гапини узил-кесил тугатди.

Пуаро елка қисиб қўйди.

— Гапингизга қўшиламан, хоним, улар бир-бирига мос эмас. Лекин энди нимаям қила олардингиз?

— Сиз нимадир қилишингиз керак.

Пуаро калласини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Бунинг бирон иложини қилиш қийин бўлса керак, хоним. Назаримда, ўғлингиз бу хоним билан никоҳдан ўтмаслик ҳақидаги ҳар қандай гапни қулоғига олмаса керак. Ундан ташқари, у аёлни ёмонотлиқ қиладиган бирон гапни топиш яна ҳам амримаҳол. Нима десам экан, у жуда эҳтиёткор аёл.

— Буни биламан, — деди герцогиня маъюс тортиб.

— Демак, сиз бу борада баъзи бир маълумотларга эга экансиз-да?

Унинг юзларига қизиллик югурди.

— Мсье Пуаро, ўғлим бу никоҳдан ўтмаслиги учун ҳамма нарсага тайёрман. Қанча пул бўлса, аямайман. Оғзингизга сиққанича айтинг. Лекин никоҳ маросими бўлмаслиги шарт.

Пуаро бошини аста силкиб қўйди.

— Гап пулда эмас. Герцогиня, мен сизга ёрдам беролмайман, буни сизга ҳозиргина тушунтирдим. Агар маслаҳат берсам, ўжарлик қилмай қулоқ соласизми?

— Қандай маслаҳат.

— Ўғлингизга қарши борманг! У ўз ҳаёт йўлини ўзи танлайдиган ёшда. У сиз истаган йўлдан бошқа йўл танлабди. Агар нотўғри йўл бўлса, ўшангаюм кўникинг. Мабодо сизнинг кўмагингизга муҳтож бўлиб қолса, кўлингизни чўзинг. Лекин уни ўзингизга қарши қилиб қўйманг.

— Сиз мени тушунишингиз қийин.

Герцогиня кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Унинг лаблари қалтиради.

— Герцогиня, мен она қалбини жуда яхши тушунаман. Бу гапни бутун масъулиятини бўйнимга олиб айтяпман, чиданг, юрагингизни кенг қилинг. Ҳа, сабр-тоқатли бўлинг, оқсоқнинг охирига қаранг, ичингиздагини сиртингизга чиқарманг. Муаммо ўз-ўзидан ҳал бўлиб

кетиши учун имконият бор. Ўғлингизнинг истагига қарши бораверишингиз унинг қайсарлигини баттар оширади, холос.

— Хайр, мсье Пуаро, — деди герцогиня совуққина қилиб, — ниятим амалга ошмади.

— Сизга ёрдам беролмаганимдан мен ҳам афсусдаман, ноқулай аҳволга тушиб қолдим. Кўряпсизми, леди Эжуор ҳам менга маслаҳат солиб ишонч билдирган эди.

— О, тушунаман, — герцогинянинг овози ханжар санчгандай эшитилди. — Сиз нариги томонда экансиз, билмабман. Шу сабабли эрини ўлдиргани учун қамоққа олинмаган экан-да.

— Узр, герцогиня, нима дедингиз?

— Назаримда, гапимни эшитиларли қилиб айтдим. Нима учун уни шу вақтгача ҳибсга олишмади? У ўша оқшом ўша ерда бўлган. Унинг хонага қандай кирганини билгансиз. Лекин барибир ҳали қамоққа олинмади! Бизнинг полиция юқоридан пастгача сотиб олинган бўлса керак-да.

Герцогиня қўллари қалтираб шарфини бўйнига ўради, кейин нарибери бошини силкиб қўйдию, тез-тез юриб хонадан чиқиб кетди.

— Шунақаям алвасти бўладими одам деган! — деб юбордим ўзимни тутолмай. — Умуман, унга қойил қолдим.

— Чунки ҳамма у хоҳлагандай иш қилишини истайди, демоқчимисиз?

— У фақат ўз ўғлининг тақдирдан хавотирда.

— Тўппа-тўғри, шундай бўлган тақдирда ҳам, Гастингс, герцогнинг Дейн Уилкинсон билан турмуш қуришининг нима ёмон жойи бор?

— Дейн уни севади деб ўйламаяпсизми, ҳарқалай?

— Севмаса керак. Севмайди десак тўғрироқ бўлади. Лекин Дейнга унинг турмуш тарзи, мавқеи ёқади. У, таъбир жоиз бўлса, ўз ролини ўйнашни давом эттиради. Дейн гўзал, шу билан бирга, хушомадни, ўзгаларнинг иззат-ҳурмат қилишларини ёқтиради. Шундай экан, уларнинг турмуш қуришлари, у қадар ҳам фожиали эмас. Герцогнинг дунёқараши ўзининг дунёқарашига мос келгани учун ҳам унинг таклифини рад этмаган. Бундай ҳолда ҳеч ким ҳам зарар кўрмаган бўларди.

— Тўғрику-я, лекин...

— Бир тасаввур қилинг-а, йигит ўзини ниҳоят даражада яхши кўрган қизга уйланияпти. Бу ҳолат оқибатда яхшиликка олиб келадими? Менинг кузатишларим бўйича айтадиган бўлсам, эркак кишининг бахтсизлиги мана шунда, яъни хотини эрини ниҳоятда севишида. Аёл эрини керагидан ортиқча рашк қиладиган қилиқ чиқариб, уни кулгили ҳолатга солиб қўяди, у эри ҳамма вақтини ўзига бағишлашини, бир дақиқа ҳам эътиборидан четда қолдирмаслигини талаб қила бошлайди. Лекин бу йўл ҳаммиша ҳам яхшиликка олиб келавермайди.

— Пуаро, — дедим ҳазиллашиб — сиз, ўзи шarti кетиб, парти қолган чол бўлиб қолибсиз, икки юзламачилик ҳам эви билан-да.

— Ҳечам-да. Ўзимча мулоҳаза юритдим, холос. Мана, кўриб турганингиздек, мен жонкуяр герцогиня тарафидаман.

Пуаронинг такаббур герцогиняни таърифлаб айтган гапларини эшитиб, ўзимни кулгидан тутиб туrolмадим.

Пуаро бўлса, жиддий тортди.

— Кулманг, Гастингс, герцогинянинг ҳамма гаплардан хабар топганини сездингизми? Дейн Уилкинсонни айбловчи хабарларни унга ким етказган бўлиши мумкин? Буни у қаердан билди?

— Дейн герцогга айтган, у бўлса онасига, — тахмин қилдим.

— Ҳа, бўлиши мумкин. Бироқ, менда бир...

Шу он телефон жиринглаб қолдию, гўшакни кўтардим.

Мен ора-орада «ҳа» деб туришдан бошқа гап кўша олмадим. Ниҳоят, гўшакни қўйиб Пуарога ўтирилдим.

— Жеп экан. У айтдики, биринчидан, одатдагидай, сизга қойил қолибди. Иккинчидан, Америкадан телеграмма олибди. Учинчидан, ҳайдовчини топибди. Тўртинчидан, сиз бориб, унинг кўрсатмаларини эшитишингиз мумкин экан. Бешинчидан, бу ишнинг ортида қандайдир бошқа одам борлигини тахмин қилганлигингиз билан нақ мўлжалга ургангизни айтиб, яна бир марта сизга тан берди. Жепга бугун ҳузуримизга бутун полиция сотилган деб кетган меҳмон келганини айтиш ёдимдан кўтарилибди.

— Демак, Жеп ахйри ишонч ҳосил қилибди-да, — гўлдиради Пуаро, — қизиқ. Четдан биров аралашмаганмикин деган хулосам бошқа хулосага келай деб турган пайтимга тўғри келибди.

— Қанақа хулосага келмоқчи бўлиб турувдингиз?

— Қотиллик, умуман, лорд Эжуор билан боғлиқ бўлмаслиги мумкин, деган хулосага. Бир тасаввур қилиб кўринг-а, бирон кимса Дейн Уилкинсонни шу қадар ёмон кўрадики, қотиллиги учун уни дорда осилиб туришини кўришдан лаззат олади. Бу бир фикр, ғоя эди, холос.

Пуаро хўрсиниб қўйиб, шундай деди:

— Қани, Гастингс, бориб эшитайлик-чи, Жеп бизларга нималарни сўзлаб бераркин.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

ТАКСИ ҲАЙДОВЧИ

Жеп катта ёшли шоп мўйлов, овози хирилдоқ одамни сўроқ қилиб турган пайтда хонага кириб келдик.

— Мана, сизлар ҳам етиб келдингиз, — деди Жеп, — менимча, ҳаммаси очиқ-равшан бўлди. Бу одамнинг фамилияси Жобсон. Йигирма тўққизинчи июн оқшомида Лонг-Эйқрда иккита одамни машинасига ўтказган.

— Тўппа-тўғри, — дея тасдиқлади Жобсон хириллаб. — Ўша оқшом жуда ёқимли эди. Ой мўл нур тўкиб турар, ҳамма ёқ саришта. Ёшгина леди билан бир жентльмен метро бекатига яқин жойда мени тўхтатишди.

— Улар ясаниб олишганмиди?

— Ҳа, йигит оқ кўйлақда, леди эса, уқа қадалган кўйлақ кийиб олган эди. Афтидан, «Ковент-Гарден» дан чиқиб туришганга ўхшарди.

— Соат неча эди?

— Ўн бирлар атрофида.

— Кейин нима бўлди?

— Улар Рижент-Гейт кўчасига олиб боришимни буюришди, лекин уй рақамини борганда айтамиз дейишди. Тагин машинани тезроқ ҳайдашимни сўрашди. Худди секин ҳайдаш менга ёқадигандай. Манзилга қанча тез олиб борсам, айти муддао, бошқа йўловчини шунча тез оламан-ку, ахир, бу менга фойда бўлади. Лекин улар буни ҳаёлига ҳам келтиришмасди. Ахир йўлда бирон ҳалокат рўй берса, ўзингиз биласиз-ку, машинани тез ҳайдаганим учун мени жавобгар қилишади.

— Кўп валдирама! — деди Жеп сабри чидамай. — Ўшанда бахтсиз ходиса бўлгани йўқ-ку, тўғрими?

— Бўлмади, — ёқинқирамай деди ҳайдовчи, — орадан етти дақиқа ўтиб Рижент-Гейтга етиб келдик. Жентльмен ойнани тақиллатиб тўхташимни буюрди ва мен машинани тўхтатдим. Бу саккиз рақами ёзилган уй эди. Жентльмен билан леди тушишди. Леди йўлнинг нариги томонига ўтиб озгина юриб борди-да, бир уйга кириб кетди. Жентльмен машинанинг олдида қолиб, ледини кузатиб турди. Орадан беш дақиқалар ўтиб, у ўзича бир нима деб минғирлади, — менимча, сўкиниб қўйдиёв. Кейин уям ўша томонга қараб кетди. Мен уларнинг орқасидан қараб қолдим, кира ҳақини бермай кетмасайди деб қўрқдим. У кўчанинг нариги томонидаги уйнинг эшигини очиб, ичкари кириб кетди.

— У очиқ эшикка кирдимиз?

— Йўқ, калити бор экан, ўзи очиб кирди.

— Ўша уйнинг рақами неча эди?

— Назаримда, ўн еттинчи эди-ёв. Мен машинада уларни кутиб ўтирдим. Орадан беш дақиқа ўтгандан кейин жентльмен билан леди бирга чиқиб келишди. Улар машинамга ўтиришиб, орқага — Оперга олиб бориб ташлашимни буюришди. Театрнинг олдига етиб бормасданоқ тўхтатиб, ҳисоб-китоб қилишди. Тўғри, яхшигина тўлашди.

— Мана бу суратларга қаранг, — деди Жеп, — буларнинг ичида ўша ёш леди борми-йўқми, айтиб беринг.

У ҳайдовчининг олдига ўндан ортиқ расмларни сочиб ташлади.

— Мана у, — деди ишонч билан Жобсон оқшомги кўйлак кийиб олган Жеральдина Маршнинг суратини кўрсатиб.

— Бунга ишончингиз комилми?

— Ҳа, рангпар, қорасочли.

Кейин ҳайдовчига кўплаб эркакларнинг суратлари кўрсатилди. Лекин у Рональд Маршни танимади.

Жобсон кетди, Жеп суратларни столдан сочиб юборди.

— Уни танимаган бўлсаям, ишимиз яхши кетяпти. Рональднинг сурати эски, янгисини тополмадик. Демак, иккитаси ҳақида фикримиз ойдинлашди. Бундай гаплар хаёлингизга келгани жуда омади иш бўлди-да, мсье Пуаро.

Пуаро ўзини хотиржам тутди.

— Жеральдина билан амакиваччаси операга тушганини билганимдан кейин улар иккаласи танаффус пайтида учрашиши мумкин-ку, ахир, деган гап лоп этиб хаёлимга келди. Капитан Марш зудлик билан Рижент-Гейтга бориб келамиз деб туриб олган.

Шериклари театрдан ғойиб бўлишганини сезмай ҳам қолишган. Янги лорд Эжур диққатини ўзини оқлашга қаратиб гапирган пайтда бу ерда нимадир бор, деб кўнглимга тугиб қўйгандим.

— Сиз жудаям пишиқ одамсиз, — деди юмшоқлик билан Жеп. — Хуллас, сиз ҳақ бўлиб чиқдингиз. — Лекин мана бу хатдан ҳам кўра аниқроқ бирон нима бўлмаса керак. Хатга бир қаранг. Рональд Марш энди қопқонга тушди.

Жеп Пуарога хатни узатди.

— Бу Нью-Йоркдан жўнатишган телеграмма. Божхона Люси Адамс билан боғланибди. У бу хатни опасидан бугун эрталаб олибди. Агар жуда зарурат бўлмаганида, асл матнни бермаган бўларкан. У офицерга хатдан нусха кўчириб бизга юборишига бажону дил рози бўлибди. Мана хат матни. Унда сизда пайдо бўлган шубҳанинг ўринли эканлиги аниқ кўриниб турибди.

Пуаро телеграммани қизиқиб очди. Мен ҳам унинг елкасидан қараб туриб ўқидим.

29 июн, Лондон, Розедью, Мэншенс, 8, деб санаси, манзили кўрсатилган ва Люси Адамс номига йўлланган хатнинг матни куйидагича эди. «Меҳрибон сингилчам, сўнгги мактубимни жуда кечикиб йўллаётганим учун мени кечиргин. Бу кунлар жуда банд бўлдим. Жонгигам, бу ерда шундай муваффақият қозоняпманки! «Отелдаги чет элликлар» томошаси энг муваффақиятлиси бўлди. Келаси йили Лондондаги театрда икки ой томоша кўрсатмоқчиман. Шундай ҳаяжонланиб кетяпманки, нима ёзишимни ҳам билмай қолдим. Бунинг сабабини тез орада тушуниб оласан. Аввало, сенга ўз режаларим ҳақида ёзмоқчиман. Мистер Хегсхаймер менга жуда катта ёрдам бериши мумкин бўлган Монтегью Корнер билан нонуштага таклиф қилмоқчи. Кеча кечкурун Дейн Уилкинсон билан учрашдим. Унга менинг дастурим, айниқса, унга қилган тақлидим маъқул тушди. Сўнгги кунларда унинг хулқи ҳақида танишларимдан жуда ёмон гаплар қулоғимга чалинган эди. Энди бу гапларга мутлақо ишонмайман. Биласанми, у ҳақиқатдан ҳам леди Эжуор. Сўнгги вақтларда эри ҳақида унинг қариндоши капитан Маршнинг оғзидан кўпдан-кўп ёмон гапларни эшитдим. Лорд Эжуор уни уйидан ҳайдаб юборибди. У менга ҳамма гапни айтиб берди, ҳатто менинг раҳмим келиб кетди. Унга менинг дастурим жуда ёқиб тушди. Менга ҳатто лорд Эжуорниям алдаб қўйган бўлардингиз, истасангиз гаров ўйнаймизми? деди. Мен қулиб юбордим, «Қанчага», дедим ҳазиллашиб. Азизам Люси, унинг жавоби мени лол қолдирди. «Ўн минг долларга», деди.

— Шунча пулга-я. «Нимаям дердим, — дедим. — Мен ҳатто ҳазиллашиб Букингем қироли билан ҳам бас бойлашга тайёрман». Шундан кейин биз бу ишни майда тафсилотларигача маслаҳатлашиб бир қарорга келдик.

Бу ҳақда келаси ҳафта батафсил ёзаман. Лекин ундоқ бўлса ҳам, бундоқ бўлса ҳам мен ўн минг долларни қўлга киритаман. Люси, бу пул бизга жудаям зарур. Бошқа ёзолмайман — «ўйин»га тайёрланишим керак.

Опанг Карлотта.

Пуаро хатни столга қўйди. Хат уни ҳаяжонга солгани кўришиб турарди.

Жеп бўлса, унга мутлақо бошқача муносабатда бўлди.

— Энди биз Рональдо Маршдан бизга керак нарсани олдик. — деди Жеп тантанавор.

— Ҳа, — деди Пуаро.

Унинг овози қандайдир маъюс чиқди.

Мен унга синчковлик билан тикилдим.

— Нима бўлди, мсье Пуаро?

— Ҳеч нима, — жавоб берди Пуаро. — Шундоқ, ўзимча ўйлаяпман, холос.

Унинг нимадандир норозилиги очиқ-ойдин сезилиб турарди.

— Ҳарҳолда, шунақа бўлиши керак эди, — деб қўйди у ўзига ўзи. — худди шундоқ, бошқача бўлиши мумкин эмасди.

— Албатта, бу жиноятга қизни шубҳага қўймайдиган биронтаси аралашган деб ўзингиз айтгандингиз-ку.

— Ҳа-ҳа.

— Шундай экан, яна нима демоқчи бўласиз?

Пуаро хўрсиниб қўйди-да, ҳеч нарса демади.

— Қизиқ одам экансиз. Сизга ҳеч нима ёқмайди. Менимча, Адамснинг синглисига ёзган хати омадимиз кулиб боққанидан дарак бериб турибди-ку.

Пуаро кутилмаганда бу гапга кўшилди.

— Ҳа, мен худди шу қотилни кутмагандим. У ўзича ҳаммасининг эҳтиёт чорасини кўриб қўйдим, деб ўйлаган. Қиз ўзининг бегуноҳлиги шарофати билан уни доғда қолдирган экан. Мурда тилга кирибди. Ҳа, баъзан ўлик ҳам гапирди.

— Мен қотилликни қиз бир ўзи амалга оширганлигига ҳеч қачон ишонмаганман, — манманлик билан деди Жеп.

— Ҳа-ҳа.

— Энди ишга киришишим керак.

— Капитан Маршни қамоққа олмоқчимисиз?

— Нега олмас эканман? Ҳамма далиллар унинг қотиллигини исботлаб турибди.

— Тўғри.

— Бу сизга ёқмади, шекилли, мсье Пуаро. Тўғри, сиз оғир, очилиши қийин бўлган ишларни маъкул кўрасиз. Узингиз кашф этган назария бўйича жиноятчи аниқланди-ю, бу яна сизни қониқтирмаяпти. Балки, далилларимизнинг бирон ерида ишончсиз жойлари бордир?

Пуаро йўқ дегандай калласини қимирлатди.

— Мисс Марш бунда иштирок этганми-йўқми, ҳали аниқ билмайман, — деди Жеп. — Менимча, жиноят содир бўлишидан хабардор бўлган. Бўлмаса капитан Марш уни нега ўзи билан бирга олиб кетди, гаплашиб кўрайлик-чи, бу ҳақда ўзлари нима дейишаркин.

— Мен ҳам иштирок этсам майлими? — Пуаро деярли ёлворгандай сўради.

— Албатта. Берган ғоянгиз учун сиздан қарздорман.

Жеп телеграммани столга ташлади.

Мен Пуарони четга тортдим.

— Дўстим, нима гап?

— Асабим бузилиб кетди, Гастингс, ҳаммаси менга очик-ойдин ва оддийгина бўлиб кўриняпти. Бу ерда қандайдир хатога йўл қўйилганини кўриб турибман, ҳаммаси бир-бири билан боғланиб мен ўйлагандай бир тартибга тушяпти. Барибир, дўстим, бу ерда нимадир борга ўхшаяпти, қандайдир бир далил биздан яшириниб қоляпти.

Пуаро юзларида айбдордай бир ифода билан менга қаради.

Мен нима дейишимни билмай қолдим.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

РОНАЛЬДНИНГ ҲИКОЯСИ

Мен Пуаронинг нимадан шубҳаланаётганига тушунмадим. Ахир, шундай бўлиши мумкинлигини ўзи башорат қилганди-ку.

Рижент-Гейтга боргунча у йўл бўйи Жепнинг қутлаши ёқмай қандайдир тумшайиб ўтирди.

Ниҳоят дўстим бир хўрсинди-ю, фикридан чалғиди.

— Нима бўлмасин барибир, — деди у, — Рональднинг сўзини олиш керак.

— Агар унинг калласи жойида бўлса, ҳеч нима демайди, — деди Жеп. — Дунёда кўп одамлар тилидан илиниб, ўзига ўлим ҳукмини чиқаради. Ҳарҳолда, биров биз уларни огоҳлантирганимиз йўқ, деб

айтолмайди. Ҳаммаси қонуний, айблари ошкор бўлган сари улар қотиллик борасида шунчалик ёлгон ботқоғига ботиб кетаверади. Улар ҳар қандай ёлгонни ҳам адвокат билан келишиб олишни унутиб қўйишади. — Жеп хўрсинди. — Адвокатлар билан тож соҳиблари полициянинг ашаддий душманларидир. Тож соҳиблари айби билан қанчадан-қанча жиноятчилар қонунга чап бериб юришибди. Тўғри, адвокатларнинг айби нисбатан кам. Уларга чаптастликлари, ишбилармонликлари учун ҳақ тўлашади.

Рижент-Гейтга келишимиз билан билдикки, ўлжамиз уйида экан. Оила аъзолари нонушта қилаётганлари устидан чиқдик. Жеп уларга янги лорд Эжуор билан учрашмоқчи эканлигини маълум қилди. Бизни кутубхонага олиб боришди.

Орадан бир дақиқа ўтиб, йигит бизга пешвоз чиқди. Унинг чеҳрасида хиёл табассум ўйнаб турарди. Кейин бизга қараб туриб, лабларини қисиб жиддий тусга кирди.

— Хелло, инспектор, — деди у, — қандай шамол учирди.

Жеп унга ҳозир гапирадиган гапларингиз ўзингизга қарши далил сифатида маъно касб этиши мумкин, деб чандиб олди.

— Шунақа денг-а! — деди Роналд.

У ўриндиқни яқинроқ суриб ўтириб, сигарет қутисини чиқарди.

— Мен бор гапни очиқ-ойдин айтиб бермоқчиман.

— Хоҳишингиз, милорд.

— Биламан, бу ўта аҳмоқлик. Барибир айтаман, ҳалиги, романларнинг қаҳрамонлари «ҳақиқатдан кўрқошимга сабаб йўқ», деб баландпарвоз гап қилишади-ку, шунга ўхшаб. — Жепнинг юзларидаги қатъийлик ўзгармади. — Мана, ўтириш учун қулай стол ва ўриндиқлар, ёрдамчингиз ўтириб ёзиб олсин, — давом этди йигит. Лорд Эжуорнинг таклифини бажо келтирдим. — Тўғриси айтсам, менинг келтирган далилларим ҳаво шаридек ёрилиб кетди, яъни тутундай тарқаб кетди. Ҳатто Дортхаймерлар ҳам ёрдам беролмади. Сизлар, аҳтимол, такси ҳайдовчисини топган бўлсангизлар керак?

— Уша оқшомда қаерларга бориб келганингиз бизга беш қўлдай аён, — совуқ назар ташлаб унинг гапини маъқуллади Жеп.

— Скотленд-Ярд полициячилари таҳсинга сазовор. Агар мен одам ўлдиришни режалаштирганимда таксида уйнинг олдиғача келмаган бўлардим. Бу тўғрида ўйлаб кўрдингизларми? Ҳа, мсье Пуаро бу ҳақда ўйлаган.

— Ҳа, калламга келган эди, — деди Пуаро.

— Режалаштирилган қотилликка бошқача тайёргарлик кўрилади, — давом этди Рональд. — Унда мен мугуз кўзойнак таққан, бурнимнинг остига малла мўйлов ёпиштирган ва машинани кўшни кўчада тўхтатиб, ҳайдовчига жавоб бериб юборган бўлардим. Гарчанд умрим бино бўлиб метрога тушмаган бўлсам-да, метрода келардим. Умуман, адвокатим сабабларнинг мингтасини сизга мендан яхшироқ топиб гапириб бериши мумкин.

Мен сизга тўғри гапни айтиб бермоқчиман. Одамлардан катта қарзим бор бўлиб, уни эртасига тўлашим шарт эди. Амакимдан қарз олмоқчи бўлдим. У мени ёмон кўришини билардим, шундай бўлса ҳам, нуфузига, насабига доғ тушишини хоҳламаса керак, деб хомхаёл қилган эканман. Ёши улуг одамлар шундай қилишади. Афсуски, амаким мутлақо замонавий, бунақа нарсаларни хаёлига келтиришдан йироқ ва калондимоғ экан. Оғир вазиятга тушиб қолганимдан кейин амакимнинг қизи билан Оперда учрашишга келишдим. Сўнгги пайтларда у билан жуда кам учрашадиган бўлсам-да, унинг кўнгилчанлигини яхши

билардим. Унга аҳволимни гапириб бердим. У ҳолатимни яхши тушуниб менга онасидан ёдгорлик қолган марваридни беришини айтди. — Йигит жимиб қолди. Афтидан, бу унга қаттиқ таъсир қилган эди. Ё бунга бизни ишонтириш учун атайлаб шундай қилди. — Мен унинг таклифини қабул қилдим. Кейин қора ишда ишлаб бўлса ҳам пул топиб қайтариб олиб бераман деб қасам ичдим. Марварид Рижент-Гейтдаги уйида экан. Биз уни шу заҳоти олиб келишга отландик.

Биз ҳайдовчидан машинани уйнинг олдида эмас, йўлнинг қарама-қарши томонида тўхтатишни сўрадик. Жеральдина уйда хизматкордан бўлак ҳеч ким бўлмайди. Мисс Керолл эса ухлаб қолган, Лорд Эжуор кутубхонада деб ўйлаган эди.

Шундай қилиб, Жеральдина ўз калити билан эшикни очиб кирди. Мен бўлсам, машинанинг олдида қолиб, биронтаси келиб ё кўриб қолмадими деб уй томонга қараб турдим. Энди ҳикоямнинг асосий қисмини айтиб бераман, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг ўзингиз биласиз. Бирдан кўчанинг нариги томонидан бир эркак кишининг келаётганига кўзим тушиб қолди. Уни назардан қочирмай кузатиб турдим. Унинг ўн еттинчи уйга кириб кетганини кўриб оғзим очилиб қолди, ҳарҳолда, менга ўша уйга киргандек бўлди. Менинг ҳайрон қолишимга иккита сабаб бор. Биринчидан, у эшикни ўзидаги калит билан очиб кирди, иккинчидан, кўзимга у машҳур актёрга ўхшаб кўринди.

Мен бунга ишонч ҳосил қилиш учун текширмоқчи бўлдим. Чўнтагимда Лорд Эжуор уйининг калити бор эди, уни йўқотиб қўйганман деб юрувдим. Эрталаб амакимга қайтариб бермоқчи эдим. Орамизда жанжал чиқиб қайтариб бериш ёдимдан кўтарилибди. Кечқурун кийимимни алмаштираётиб, бошқа нарсалар билан бирга оқшомда киядиган костюмимнинг чўнтагига солиб қўйгандим.

Ҳайдовчига шу ерда кутиб тур деб кўчани кесиб ўтдим, бориб ўзимдаги калит билан эшикни очиб ичкарига кирдим. Даҳлиз бўм-бўш, ҳеч ким йўқ эди. Кейин аста кутубхонанинг эшигига бориб қулоқ солдим, эҳтимол, ҳалиги одам амакимнинг олдида келган бўлса керак деб ўйладим. Гаплашаётган бўлса, овозлари эшитилади дедим. Эшикнинг олдида бирпас турдим, лекин ҳеч қандай товуш эшитилмади.

Худди шу пайт жуда бемаъни иш қилганимни тушуниб қолдим. Рижент-Гейт кўчаси кечаси жуда хира ёритилади. Ҳалиги одам кўшни уйга кириб кетган бўлиши мумкин-ку, ахир, ўзимам қип-қизил аҳмоқман-да. Аҳмоқ бўлмасам бир бегона одамни кузатиб менга нима? Агар шу топда амаким кутубхонасидан чиқиб қолганда ҳолим не кечарди? Жеральдина билан муносабатларимизга раҳна тушарди, уни ёмон аҳволга солиб қўйган бўлардим. Бунга қандайдир бир одамнинг юриш-туриши кўзимга ғалати кўрингани сабаб бўларди, холос. Мен кўча эшикка боришим билан Жеральдина қўлида марварид билан зинадан тушиб келди. Мени кўриб жуда ҳайрон бўлди. Уйдан чиқиб унга нима бўлганини тушунтириб бердим.

Биз шоша-пиша орқага — Оперга қайтиб келдик, ичкарига киришимиз билан парда кўтарилиб саҳна очилди. Бизнинг театрдан чиқиб кетганимиз ҳеч кимда шубҳа тугдирмади. Кун жуда иссиқ эди, айрим томошабинлар тоза ҳаво олиш учун ташқарига ҳам чиқиб келишган эди. — Йигит жимиб қолди. — Нима демоқчилигингизни билиб турибман. «Нега бор гапни бошида айтмагандингиз?» демоқчисиз. Бунга бўйнимга қотиллик айби қўйилиши мумкин бўлиб турган бир пайтда қотиллик содир бўлган жойда бўлгандим дейишим мумкинми, деб жавоб бераман.

Тўғриси айтсам, қўрқдим. Мабодо, гапларимга ишонишган тақдирда ҳам, барибир бу нарса Жеральдина билан менинг бошимга

кўп маломатлар ёғилишига сабаб бўларди. Бизнинг қотилликка ҳеч қандай алоқамиз йўқ, ҳеч нимани кўрганамиз ҳам, эшитганимиз ҳам йўқ. Эҳтимол, бунда Дейн холанинг кўли бўлса. Бу машмашаларга аралашингизга арзийдими? Мен сизга амаким билан бўлган жанжаллар, ўз ишларим ҳақида гапириб берганим, гапирмаганимда ҳам қовлаб билиб олардингиз. Агар буни яширганимда менга шубҳангиз ортарди, хатти-ҳаракатларимни синчиклаб кузатган бўлардингиз. Қотилликка аралашмаганим ҳақидаги бор гапни айтиб бериб сизни ишонтирдим деган умиддаман, бундан кўнглим тўқ. Танаффус пайтида бирга бўлганимиз, театрдан чиқмаганимизни Жеральдинадан сўрасангиз, гапларим тўғрилигига амин бўласиз.

— Ёлгон гапиришингизга Мисс Марш кўндими?

— Ҳа, ҳеч кимга оғзингдан гулламагин деб огоҳлантирганман. Биров сўраса танаффус пайтида бирга бўлганмиз, фақатгина ташқарига чиқиб келганмиз деб айтгин, дея тайинлаганман. У гапимга рози бўлган, — у яна сукутга чўкди. — Энди бу гапларнинг ҳаммаси қандайдир ёлгонга ўхшаб эшитилипти. Мен сизга бор гапни айтиб бердим, ҳозир сизга марваридни бериб пул олган одамнинг қаерда туришини айтиб беришим мумкин. Ундан ташқари, Жеральдина нима деган бўлсам, ҳаммасини тасдиқлаши мумкин.

У ўриндиққа чўкиб, Жепга қаради. Жепнинг юзидаги ҳалиги ҳолат ҳалиям ўзгармаган эди.

— Лорд Эжуор, сизнинг фикрингизча, қотилликни Дейн амалга оширганми? — деб сўради у.

— Сиз шундай деб ўйламаяпсизми? Эшик оғасининг гапидан кейинам-а?

— Сизнинг мисс Адамс билан ўйнаган гаровингиз ҳақида нима дея оласиз?

— Мисс Адамс билан гаров ўйнабманми? Карлотта Адамсга назарда тутаяпсизми?

— Ўша оқшом Карлоттага Дейн Уилкинсон бўлиб томоша кўрсатса, ўн минг доллар таклиф қилганингизни рад этмасангиз керак?

Рональд ҳайратланиб Жепга қаради.

— Ўн минг доллар таклиф қилибманми? Сафсата бу, кимдир каллангизни айлантирибди. Менда бунақа пул йўқ. Наҳотки, у шундай деган бўлса? Эсдан чиқибди ахир, у ўлган-ку!

— Ҳа, — деди хотиржамлик билан Пуаро, — у ўлган.

Рональд бизга бир-бир қараб чиқди. Боя гапираётган пайтда хушчақчақ эди. Энди ранги оқарди, кўзларида кўркув аломатлари содир бўлди.

— Мен ҳеч нарсани тушуна олмаяпман, — деди у. — Мен сизга бор гапни айтиб бердим. Менга ишонмаяпсизларми?

Шу пайт Пуаро ғалати бир гапни айтиб юборди:

— Йўқ. Мен сизга ишонаман.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

ЭРКЮЛЬ ПУАРОНИНГ ЎЗИНИ ҒАЛАТИ ТУТИШИ

Биз уйга келдик.

— Нима учун сиз... — энди гап бошлаган эдим Пуаро ишора билан оғзимни ёпти:

— Ёлвораман, Гастингс, фақат ҳозир эмас.

У шундай деб шляпасини бошига бостириб қўйди-ю, тез-тез юриб хонадан чиқиб кетди. Орадан бир соат ўтиб, Жеп кириб келди, лекин Пуаро ҳалига довури қайтмаган эди.

— Пакана йўқми? — деди у.

Мен бошимни иргатдим.

Жеп ўриндиққа чўкиб, пешонасини дастрўмол билан артди. Кун жуда қизиб кетганди.

— Унга нима бўлди? — деб сўради Жеп. — Пуаро Рональд Маршга қараб «мен сизга ишонаман» деганда оғзим очилиб қолди. Худди драмалардаги кўнгли бўш актёрга ўхшайди. Уни тушунолмайд қолдим. — Унинг фикрига қўшилдим. — Шундай дедию чиқиб кетди, — деди Жеп. — Рональд тўғрисида сизга нима деди.

— Ҳеч нима, — дедим.

— Умуман ҳеч нима демадимми?

— Мутлақо. Уни гапга солмоқчи бўлган эдим қўлини силкиб қўя қолди. Кейин ўз ҳолига қўйиб қўйдим, шляпасини бостириб кийдию қаёққадир чиқиб кетди.

Биз бир-биримизга қараб қолдик. Жеп маъноли қилиб чаккасига бармоғи билан нуқиб қўйди.

— Балки, унинг бир нуқоти камдир.

Мана шу вазиятда ҳатто унинг фикрига қўшилгим ҳам келиб кетди. Жеп илгариям Пуаронинг «бир нуқоти кам»лигига тез-тез шама қилиб турарди. У вақтларда Жеп Пуаро нима хаёлдалигини билмасди. Энди дўстимнинг хатти-ҳаракатидан ўзим ҳам шубҳаланиб қолдим. Унинг эси кирди-чиқди бўлмаган тақдирда ҳам, ҳарҳолда, асаби ўйнаб кетганди. Ўзи яратган қоидалар тантана қилган бир вазиятда ўша қоидалардан ўзи воз кечиб ўтирибди. Буёғи қандоқ бўлди энди?

— У қадимдан шунақа галати, — деди Жеп. — Биламан, у даҳо. Лекин шуниям биламанки, донолик билан нодонлик доимо ёнма-ён юрган, уларнинг ораси бир қарич бўлган. Истаган пайтда улар орасидаги чизиқ узилверган. У ҳамма вақт оғир ишларни хуш кўрарди. Енгил ишлар уни қониқтирмасди. Лекин бу нарса уни жонли воқеликдан узиб қўяди. У ўзи яратган ўйинни ўйнамоқчи бўлади — қартабоз қари ледининг қарталарни ўзи ҳоҳлаганича териб чиқишига ўхшаш. Агар кўнглидаги амалга ошмаса фирромликка ўтади. Пуарода бўлса, бунинг акси. Иш енгилгина ҳал этиладиган бўлса, қарталарни шундай сузадикки, ютуқ қийинчилик билан келиб чиқсин. Мен унинг хатти-ҳаракатларига худди мана шу нуқтаи назар билан қарайман.

Мен этироз билдира олмадим. Унинг хатти-ҳаракатларини ўзим ҳам тушунтириб бера олмайман. Мен калтабақай дўстимга шу қадар боғланиб қолганманки, унинг ўзини бундай тутишидан хавотир оляпман, холос.

Иккаламиз гамга ботганча маъюс ўтиргандик, хонага Пуаро кириб келди. Энди у анча хотиржам кўринарди.

У бошидан шляпасини олиб, қўлидаги асо билан бирга столга қўйди. Кейин одатдаги ўриндиғига чўкди.

— Келганингиз яхши бўлди, Жеп. Ўзим ҳам сиз билан иложи борича тезроқ учрашмоқчи бўлиб турувдим.

Жеп индамай унга тикилди. У бу гапнинг бошланиши эканлигини тушунди. Кейин Пуаронинг нима дейишини кутиб турди.

Дўстим секин, ҳар сўзини салмоқлаб гап бошлади.

— Жеп, гапимга қулоқ солинг. Биз ишда ҳамма соҳа бўйича ноҳақ эканмиз, тан олиш ачинарли, лекин биз хато қилаётган эканмиз.

— Иш тўғрисида ташвиш қилмай қўяқолинг. Ҳаммаси тўғри ҳал қилинган, — деди Жеп.

— Йўқ, бу гапингиз ҳам мени ич-ичимдан ранжитади.

— Ўша йигитчага қайгурмай қўяқолинг, қилғилигига яраша жазосини олади.

— Мен ундан эмас, сиздан хавотирдаман.

— Мендан-а? Мендан-ку, умуман хавотир бўлмай қўя қолинг.

— Шундай бўлса ҳам барибир хавотирдаман. Сизни бу йўлга ким бошлаган эди? Эркюль Пуаро. Карлотта Адамсни эътибордан қочирманг, деган мен бўламан. Унинг Америкага хат ёзганини гапириб берган ҳам мен ўзим. Ҳар бир қадамингизни мен йўлга солиб тургандим.

— Сиз бўлмаганингизда барибир ўзим ҳам шу йўлга кирган бўлардим, — совуққина қилиб деди Жеп. — Гапнинг индаллоси шуки, сиз буни мендан олдинроқ илғаб олдингиз, бор гап шу.

— Агар менинг маслаҳатимга кириб обрўйингизни йўқотсангиз, мен ўзимни кечира олмайман.

— Хотиржам бўлинг, бу иш бўйича берган маслаҳатларингизни ҳеч қачон унутмайман. — Жеп шундай деб менга қараб имо қилиб кўйди.

— Гап бунда эмас, — Пуаро сабри чидамай тили билан томоғини такиллаб кўйди, — менга бунақа ишонч керак эмас. Айтиб кўяй, бундан кейин менга ишончингиз бутунлай йўқолади. Сиз ҳам, мен ҳам-Эркюль Пуаро, муваффақиятсизликка ўзимизни руҳан тайёрлайлик, бунинг асосий сабабчиси, мен ўзимман.

Пуаро маъюс тортди. Буни кўриб Жеп хоҳлаб юборишдан ўзини тўхтата олмади. Пуаронинг ҳамияти лат еди.

— Пуаро, мени кечиринг, — дея Жеп кўзларини артди. — Сиз шу топда момақалдироқдан юраги ёрилиб кетган ўрдакка ўхшаб кетдингиз. Гапимга қулоқ солинг, бу гапларни қўя турайлик. Бу ишга алоқадор бўлган ҳамма мақтовларним, таъна-дашномларним ўз гарданимга оламан. Бу пича шов-шувларга сабаб бўлади, сиз ҳақсиз. Мен айблов ҳукмини чиқариш учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Эҳтимол, зўр адвокат топилса жанобни асраб қолиш мумкин, ҳакамларнинг калласига қандай фикрлар келишини ҳеч қачон билиб бўлмайди. Ҳатто айблов ҳукми эълон қилинмаган тақдирда ҳам қанақа одамни қўлга олганимиз ҳаммага маълум бўлади.

Пуаро унга маъюс боқди.

— Сиз калондимоғсиз, ўзингизга доим ортиқча бино кўйиб юрасиз! Ҳеч қачон: «Мана бу иш бундай эмасдур, эҳтимол!» деб ўзингизга савол бериб кўрмайсиз. Бирон нарсадан ҳеч қачон шубҳаланмайсиз. Сиз ҳеч қачон: «Бу иш жуда енгиллик билан очилипти-я!» деб ўйламайсиз.

— Ишончингиз комил бўлсин, мен ундай эмасман. Сиз бўлсангиз, кечирасиз-у, доим издан чиқиб кетаверасиз. Нега баъзи ишлар енгилгина очилиши мумкин эмас экан. Бунинг нима ёмон жойи бор?

Пуаро унга қараб бир хўрсиниб кўйди-ю, калласини сарак-сарак қилди.

— Тамом! Сизга бошқа ҳеч нима демайман.

— Унда ўз ишимизга қайтайлик, — деди Жеп. — Нималар қилганимни эшитгингиз келаётгандир?

— Албатта.

— Хўш, гап бундай, Жеральдина Марш билан учрашдим. Унинг гаплари жанобнинг гапларига мутлақо мос келди. Мен улар аввалдан келишиб олишган, деб ўйламайман. Менимча, йигит уни алдаган. Ҳар ҳолда, қиз уни севади. Унинг ҳибсга олинишини юрагига жуда яқин олди.

— Шунақа денг-а? Мисс Керолл-чи, у нима деди?

— Жуда ҳайрон бўлди.

— Марварид ҳақидаги гаплар-чи? — деб сўрадим. — Тўғри эканми?

— Тўппа-тўғри. Капитан Марш уни гаровга қўйиб, эртаси эрталаб пул олган. Лекин бу асосий гапларга тааллуқли эмас. Назаримда, амакисини ўлдириш фикри унинг калласига қиз билан Оперда учрашган пайтда келган. У қизга қарзи кўпайиб кетгани ҳақида маъюс тортиб гапириб берган, кейин марваридга шама қилган. Қиз унинг қармоғига илинадию, биргалашиб Рижент-Гейтга йўл олишади. Йигит қизнинг кетидан уйга кириб, кутубхонага йўл олади. Лорд Эжуорни саранжомлаб даҳлизга чиқади. Афтидан, қиз уни уйда кўриб қолишини хоҳламайди. Уни кўчада таксининг олдида кўришини режалаштирган. Эртасига эрталаб марваридни гаровга қўяди. Ахир ўзини боягидай муҳтож одам қиёфасида кўрсатиш керак-ку. Қиз билан театрдан чиқмаганликларини келишиб олган.

— Капитан Марш учун, — деди Пуаро, — Опердан бир ўзи чиқиб кетиши қулайлиги каллангизга келмадими? Ўз калити билан секингина эшикни очиб уйга кириши, амакисини ўлдириб театрга қайтиб келиши мумкин эди-ку. Бунинг ўрнига унинг олдида таксини куттириб қўйиши, исталган вақтда сотиб қўйиши мумкин бўлган ва асаблари толиққан бир қизни ўзи билан бирга олиб бориши — бундай даҳмазанинг унга нима кераги бор эди.

Жеп кулиб қўйди.

— Сиз билан мен унинг ўрнида бўлганимизда бундай қилмаган бўлардик. Биз капитан Маршдан кўра ақллироқмиз.

— Бунга ишончим комил эмас. У менда ақлли одам сифатида тасаввур қолдирди.

— Ҳарҳолда, Эркуюль Пуародан ақлли бўлмаса керак! Бунга мен ишонаман.

Пуаро унга совуққина назар ташлаб қўйди.

— Агар у айбдор бўлмаса, нима мақсадда мисс Адамснни бу йўлга бошлаганикин, — давом этди Жеп. — Бунинг замирида балки бошқа бир сабаб — ҳақиқий жиноятни яшириш бўлгандир.

— Ана шу ерда сизнинг фикрингизга мутлақо қўшиламан.

— Жиндай бўлса-да, фикримиз бир жойдан чиққанидан хурсандман.

Пуаро Жепга қараб қўйиб сўради:

— Мисс Адамснинг ўлими ҳақида фикрларингиз қалай?

Жепни йўтал тутди.

— Мен унинг ўлимини жиноятчи учун қулай шароит яратиб берган тасодиф деб ҳисоблайман. Менимча, капитан Маршнинг Карлотта Адамснинг ўлимига алоқаси йўқ. У қизни кўрқитиб қўйиши ёки пул билан оғзини ёпиб қўйиши мумкин эди.

— Мисс Адамс кўлида айбсизлигини исботловчи далил бўлатуриб жиноятчининг ўрнига бегуноҳ бир аёлни, яъни миссис Дейн Уилкинсонни дорга торта олмаслиги каллангизга кириб чиқмадими?

— Дейн Уилкинсонни дорга осиша олмасди. Тушлик пайтида айтган Монтегью Корнернинг айтган гаплари керагидан ортиқ ишончли.

— Лекин қотил унинг гапларидан беҳабар эди.

— Сиз, мсье Пуаро, мунозарага ишқибозсиз-да. Шунақамасми? Рональд Маршни бегуноҳ деб ҳисобляяпсиз. Сиз унинг Рижент-Гейтдаги уйга ўғринча кириб кетган одам ҳақидаги гапига ишонасизми?

Пуаро елка қисди.

— Унинг назарида ўша одам кимлигини биласизми?

— Тахмин қилишим мумкин.

— У бу одам актёр Мартин Брайен деяпти. Бу сизга ёқадими? Бу одам ҳатто лорд Эжуор билан таниш ҳам эмас.

— Шундоқ одамнинг қўлида калит билан бу уйга кириши жуда галати-ку.

Жеп пўнғиллади.

— Унда мистер Мартин ўша куни Лондонда бўлмаган эди, десам бу сизни ҳайрон қолдириши табиий. У ёш леди билан тушлик қилиб, кечаси ўн иккилар атрофида Лондонга қайтиб келган эди.

— Э-ҳа, шунақа денг? — деди Пуаро. — Йўқ, бу ҳайрон қоларли гап эмас. Ўша ёш хоним ҳам артист эканми?

— Йўқ. Шляпа магазини соҳибаси. Карлотта Адамснинг дугонаси мисс Драйвер. Ишонсангиз унинг кўрсатмаси шубҳадан холи.

— Мен ҳам ундан шубҳаланаётганим йўқ, дўстим.

— Оқсоқол, сизни лақиллатишган, — деди Жеп кулимсираб. — Ўн еттинчи уйгайм, қўшни уйгайм бирон жонзот кирмаган. Бундан қандай хулоса чиқариш мумкин? Жаноб — алдаган.

Пуаро афсусланиб, калласини қимирлатиб қўйди.

— Унда парижлик «Д» ким бўлади?

Жеп елкасини қисди.

— Бу илгарироқ бўлиб ўтган қандайдир саргузашт билан алоқадордир. Қиз зоти ярим йил илгари берилган совгани бирон-бир жинойт йўлида асраб юриши мумкин эмас.

— Ярим йил, — дея минғирлади Пуаро. Кейин қутилмаганда унинг кўзлари чақнаб кетди. — Ё, худойим-эй, шу қадар анқов бўлмасам!

— Нима гап? — деб сўради Жеп ажабланиб.

— Қулоқ солинг, — Пуаро ўрнидан туриб, Жепнинг елкасига шапатаилаб қўйди. — Нима учун мисс Адамснинг оқсочи ҳам, мисс Драйвер ҳам тилла қутичадан беҳабар бўлишган?

— Бу билан нима демоқчи бўляпсиз?

— Тилла қутича янги эди! Мисс Адамс уни яқингинада олган. Париж, ноябрь — тўппа-тўғри. Бу — қутича совга қилинган сана. Совга энди берилган, ноябрда эмас. Қутича эса яқингинада сотиб олинган! Ўтиниб сўрайман сиздан, Жеп буни аниқланг. Афтидан, қутича Парижда сотиб олинган. Агар у бу ердан сотиб олинганда заргар маълум қилган бўларди. Ёлвораман, Жеп, маълумотларни тартибга келтиринг. Анави «Д» дегани нима, ким у, шуни жудаям билгим келяпти.

— Нимаям дердик, текширсак текшираверамиз. Зарари йўқ, — Кўнгилчанлик билан деди Жеп. — мени бу нарса ҳаяжонга солаётгани йўқ. Лекин қўлимдан нима келса, шуни қиламан. Қанча кўп маълумот йиғсак, шунча яхши.

Жеп бизга бошини силкиб, хонадан чиқиб кетди.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

ХАТ

— Энди эса, — деди Пуаро, — биз нонушта қилиб оламиз. — У тирсагимдан тутиб кулиб қўйди. — Бунга ишонса бўлади. — Тушунтирди у.

Пуаро ўзининг асл ҳолатига келганидан суюниб қўйдим. Назаримда, Жепнинг гаплари уни қониқтирган эди. Қутичани сотиб олган харидорни топиш, эҳтимол, ўз нуфузини сақлаб қолишнинг ягона чораси эди.

Биз нонушта қилгани кетдик.

Биз тамадди қилаётган столнинг ортида Брайен Мартин билан Женни Драйверни кўриб донг қотиб қолдим. Жеп гапирган гапларни эслаб, улар дон олишиб юраркан-да, деган хаёлга бордим.

Женни бизни кўриб қўлини силкиб қўйди. Биз қаҳва ичаётганимизда у ўрнидан туриб столимиздаги бўш стулга келиб ўтирди.

— Сиз билан гаплашсам бўладими, мсье Пуаро?

— Албатта, мадемуазель. Кўрганимдан хурсандман. Мсье Мартин келиб бизга қўшилмайдими?

— Унинг келмаслигини ўзим илтимос қилдим. Гап шундаки, сиз билан Карлотта хусусида гаплашмоқчиман.

— Шундайми, мадемуазель?

— Сиз унинг биронта эркак билан дўстлашган-дўстлашмаганини билмоқчи бўлгандингиз. Шунақамасми?

— Ҳа, шунақа.

— Мен бу ҳақда кўп ўйладим. Ўша суҳбатимизни эслаб шундай хулосага келдимки, у ёқтириб қолганмиди ё энди ёқтира бошлаганмиди билмадим, бир йигит бор, бу Рональд Марш.

— Нима учун шундай хулосага келдингиз, мадемуазель?

— Биринчидан, Карлотта бир вақтлар омади юришмаган бир йигит ҳақида гапириб берган эди. У ўзини тийиб юрса, жуда яхши одам бўлиши мумкин экан-у, лекин ўзини ўзи хароб қилган экан. Мен бунақа ходисаларни кўп эшитганман! Уларга ишониб қанчадан-қанча қизлар алданган. Карлотта жуда мулоҳазали қиз эди, лекин нодонлик қилган. «А-ҳа, — дедим ўзимча, — унга нимадир бўляпти». Менимча, унинг номини тилга олмаса-да, гапирганда нуқул уни назарда тутаётгани сезилиб турарди. Мсье Пуаро, бу ҳақда нима дейсиз?

У менинг дўстимга жиддий тикилди.

— Ўйлашимча, мадемуазель, сиз менга энг қимматли маълумотни берган бўлсангиз керак... Афтидан, сиз ўйлаган жентльмен Рональд Марш ҳозиргина ҳибсга олинганини эшитмаган кўринасиз.

— Демак, мен мулоҳазаларимни баён қилишда кечикибман-да.

— Ҳечдан кўра кеч деган гап бор, — деди Эркюль Пуаро. — Маълумотингиз, ҳарҳолда, менга асқотади. Ташаккур сизга, мадемуазель.

Женни ўрнидан туриб Мартиннинг олдига қараб кетди.

— Пуаро, бу гап Марш ҳақидаги фикрларингизга раҳна соладиган бўлди.

— Йўқ, Гастингс. Аксинча, уни мустаҳкамлайди.

Женнининг бундай мардона гапирган гапларига қарамасдан, Пуаро қаердадир юрагининг ич-ичидан иккиланганига ишончим комил бўлган эди.

Шундан кейин Пуаро бир неча кун лорд Эжуор иши ҳақида лом-мим деб оғиз очмади. Агар бу ҳақда гап очадиган бўлсам, мубҳам жавоб билан кифояланиб қўя қоларди. Бошқача айтганда, у қўлини ювиб қўлтиққа урган эди. Унинг ажойиб ва гаройиб калласида қотиллик нуқтаи назаридан пайдо бўлган ғоя, фикрда қандайдир номувофиқлик пайдо бўлса, тан олиш керакки, иши юришмас эди. Бу иш бўйича олиб борган иш таҳлили ишончли, тўғридай бўлиб, қотил Рональд Марш эди. Лекин Пуаро қотил шу деб ошкора айтолмади. Шундан кейин ишга қизиқишим қолмади деб муғомбирлик йўлига ўтди.

Менинг фикрим шундай эди. Афтидан, у бунда қандайдир далилларга суянарди. Пуаро юзаки олиб борилаётган суд жараёналарига қизиқмай қўйди. У бошқа ишлар билан банд бўлди. Олдинги бобда унинг тутган йўли ҳақида мен гапирган гаплар бутунлай нотўғри бўлиб чиқди.

Биз нонушта қилиб ўтиргандик. Пуаронинг олдида патнисда одатдагидай бир ўрам хат турарди. У чаққонлик билан хатларни ажрата бошлади. Бирдан америка лираси ёпиштирилган мактубни олиб хурсандчиликдан қичқириб юборди.

Пуаро уни икки марта ўқиб чиқиб, кейин мендан сўради:

— Гастингс, бир ўқиб кўрмайсизми?

Хатни қўлимга олдим. Унда қуйидаги сўзлар ёзилган эди.

«Қимматли мсье Пуаро, сизнинг ёзган илтифотли мактубингизни ўқиб ниҳоятда таъсирландим. Бўлиб ўтган воқеалар мени ҳаяжонга солди. Қаттиқ аламдан юрак-бағрим эзилиб ётган пайтда газеталарда ёзилаётган бўҳтонлар дард устига чипқон бўляпти. Йўқ, мсье Пуаро, опам ҳеч қачон наркотик моддаларни истеъмол қилмаган, бунга ишончим комил. У бундай нарсалардан жуда кўрқарди, бунга ўз оғзидан кўп марта айтишганман. Агарда опам ўша одамнинг ўлимида жиндай бўлса-да қатнашган бўлса, уни ёмон кўрганидан ёки ёмон ният билан иштирок этмаган, гарчанд хат унинг иштирок этганини тасдиқласа ҳам. Унинг сўнгги мактубидан маҳрум бўлишни истамайман. Мен сизга хатнинг асл нусхасини юборяпман. Хатни менга қайтариб юборишларининг тадоригини кўрасиз деб ишонаман. Агар, ўзингиз айтганингиздек, хат унинг сирли ўлими сабабини очишда сизга ёрдам берадиган бўлса, у қўлингизга тушиши керак.

Сиз хатингизда Карлотта дўстларининг номини тилга олманми деб сўрабсиз. Ҳа, у кўп одамларнинг номини тилга олган. Лекин биронтасини алоҳида ажратиб кўрсатмаган. Кўпроқ ёшлигидан бирга ўсган Брайен Мартин, Женни Драйвер деган қизни ва капитан Марш деган одамни гапирган.

Сизга бирон нимада ёрдам беришни жуда-жуда истайман. Назаримда, сиз опа-сингил бир-биримизга ҳаддан ташқари суяниб қолганимизни тушунган бўлсангиз керак.

Сизга миннатдорчилик билдириб

Люси Адамс.

Р. S. Ҳозиргина хатни сўраб полициядан бир офицер келиб кетди. Мен унга хатни сизга жўнатиб юборганимни айтдим. Назаримда, уни биринчи бўлиб сиз кўришингиз керакдай туюлди. Скотленд-Ярдга опамнинг қотил эмаслигини исботлайдиган биринчи манба сифатида зарур ҳужжат бўлиб хизмат қилади. Хатни уларга бериб кўярсиз. Илтимос, кейин уни менга қайтариб юборишсин. Ўзингиз тушунасиз-ку, Карлоттанинг менга мурожаат қилган сўнгги сўзлари бу».

— Демак, шахсан ўзингиз ҳам унга мактуб жўнатган экансиз-да, — дедим хатни столга қўйиб. — Нега бундай қилдингиз, Пуаро? Карлотта ёзган хатнинг асл нусхаси сизга нима учун керак бўлди?

У чўнтагидан хат варақларини чиқарди.

— Нега хат ёзганимни тушунтириб беришим қийин, Гастингс. Хатнинг асл нусхаси мажхул, ноаниқ нарсаларга аниқлик киритса керак, деб ўйловдим.

— Тушунмаяпман, ундан нималарни аниқламоқчи бўлгандингиз? Бу одатдагидай бир хат.

Пуаро хўрсинди.

— Ҳамма гап шунда-да. Одатий ҳол бўлса, хат бундай ёзилиши мумкин эмас.

— Бўлмаган гап!

— Йўқ, биродар, шунақа! Биласизми, мен йиққан-терган далилларни бир ипга териб чиқсам мантиқий бир изчиллик юзага келяпти. Энди мана бу хат келиб қолди. Бу далилларга ёпишмаяпти. Демак, кимдир ноҳақ ёки нотўғри иш қилган бўлиб чиқадими? Яъни ё Эркюль Пуаро ё хат, шунақами?

— Эркюль Пуаро ноҳақдур, деган гап каллангизга келмадими? — дедим иложи борича мулойимлик билан.

Пуаро таъна аралаш менга назар ташлади.

— Мен хато қилган пайтлар ҳам бўлган. Лекин хатда мендан ўзини олиб қочган жойлар ҳам бор. Мен буни топиб, ушлашим керак.

Шундан кейин у лупа билан хатни синчиклаб текшира бошлади. Хатнинг ҳар бир саҳифасини текшириб бўлиб менга узатиб турди. Мен варақлардан ғайритабiiй бирон нима уқмадим. Хат чиройли хунихат билан бир текисда ёзилган эди.

Пуаро хўрсинди.

— Бу ерда ҳеч қандай қалбакилик йўқ... бари битта қўл билан ёзилган. Шундай бўлса ҳам, барибир, айтдим-ку, бундай бўлиши мумкин эмас...

Бирдан у тўхтаб қолди, қўлимдан варақларни юлқиб олиб уларни яна диққат билан текшира бошлади.

Кейин қутилмаганда қичқириб юборди.

Бу пайтда мен деразадан ташқарига қараб турувдим, унинг ҳайқирғини эшитиб тезда ўтирилдим.

Пуаро ҳаяжондан қалтирарди. Кўзлари қоронғидаги мушукнинг кўзларидай ёнарди. У бармоғи билан варақни кўрсатди.

— Кўряпсизми, Гастингс? Мана бунга қаранг! Тезроқ!

Мен стол олдига келдим. У ўртадаги варақлардан бирига бармоғини нуқиб турарди. У ерда ғайритабiiй бирон нимани кўрмадим.

— Кўряпсизми, йўқми? Манави варақлар ҳаммасининг чети бир хил. Бу ёғи бошқа варақ. Лекин манавини, кўряпсизми? Бир томони нотекис, у юлиб олинган. Энди нимани назарда тутаётганимни тушундингизми? Бу иккинчи варақ. Демак, хатнинг бир варағи ўртадан олиб қўйилган.

Мен, шубҳасиз ноқулай ҳолатга тушиб қолдим.

— Қандай қилиб бундай бўлиши мумкин? Бунда бирон маъно борми?

— Ҳа, ҳа, бор. Ўқиб кўринг, ўзингиз тушуниб оласиз. Бу жуда усталик билан амалга оширилган.

Мен хатга қарадим.

— Энди кўрдингизми? — деди Пуаро. — Хат Карлотта капитан Марш ҳақида ёзаётган жойда узилган. У капитанга ачиниб «унга менинг дастурим маъқул тушди...» деб ёзади. Кейинги саҳифа «... у дедик...» деган сўз билан бошланади. Лекин, азизим, мана шу икки иборанинг орасидаги бутун бошли бир варақ олиб ташланган. Демак, янги саҳифадаги «у» аввалги саҳифадаги «у» бўлмаслиги мумкин. Аслидаям худди мана шундай. Гаров ўйнаган одам капитан Марш эмас. Диққат қилинг. Шундан кейин унинг исми бирон мартаям тилга олинмайди! Бу жуда гаройиб! Қотил қандайдир йўл билан хатни қўлга туширган, қараса, Карлотта уни фош қилиб қўймоқда. Шубҳасиз, уни йўқотмоқчи бўлган, лекин кейин бошқа йўл тутган. Хатнинг

ўша варағини ажратиб олиб қолган. Қарабсизки, айб бошқа одамга яъни лорд Эжуорга ўлдириши учун асоси бор бўлган одамга ёпиштирилган. Эҳ, бу хат қотил учун ҳақиқий совға бўлган. Кейин у хатнинг бир варағини олиб қолиб, жўнатиб юборган.

Мен Пуарога ҳайратланиб қарадим. Унинг фикрлари тўғрилигига унчалик ишончим комил эмасди. Чунки ажратиб олинган варақдан Карлоттанинг ўзи фойдаланган бўлиши ҳам мумкин эди. Лекин Пуаро ҳозир шу қадар хурсанд эдики, унинг қувончини йўққа чиқаришга кўнглим бўлмади. Умуман олганда, у ҳақ бўлиб чиқиши ҳам мумкин эди.

Шунга қарамасдан унинг фикрларидаги иккита заиф нуқтани кўрсатишга журъат этдим.

— У одам ким бўлмасин, хатни қандай қилиб қўлга туширган? Мисс Адамс уни сумкачасидан олиб оқсочга берган ва уни жўнатиб юборишини тайинлаган эди-ку.

— Шундай экан, бу борада иккита тахмин бор: ё оқсоч ёлғон гапирган, ё бўлмасам ўша оқшом Карлотта Адамс қотил билан учрашган.

Мен бош иргадим.

— Назаримда, бу тахминлардан иккинчиси ҳақиқатга яқинроқ. Биз ҳали мисс Адамс соат олти билан тўққизлар орасида қаерларда бўлганини билмаймиз-ку. Бу вақтда у қотил билан учрашганига ишончим комил. Балки, иккаласи бирон ерда овқатланган ҳамдир. Кейин унга охириги йўл-йўриқни бергандир. Хатга нима бўлганини ҳали аниқ билмаймиз. Тахмин қилишимиз мумкин, холос. Мисс Адамс уни жўнатмоқчи бўлиб қўлида ушлаб тургандир. Ёки ресторанда стол устига қўйгандир. Қотил манзилини кўриб, хавф-хатарни сезиб қолгандир. Эҳтимол, у чаққонлик билан олиб бирон жойда ўқигандир, кейин варақни ажратиб хатни яна жойига қўйиб қўйгандир. Булар барини қандай қилиб амалга оширган, бунинг қизиғи йўқ. Лекин иккита нарса ойдинлашяпти. Карлотта Адамс ўша оқшом қотил билан учрашгани аниқ. Лекин бу учрашув ё лорд Эжуор ўлдирилгандан олдин бўлган ё кейин. Менинг назаримда, тилла қутичани худди мана шу қотил совға қилган. Эҳтимол, қутича кўнгилхушлик чоғларидан хотира сифатида совға қилинган бўлиши ҳам мумкин. Унда, демак, қотил ўша «Д» бўлиб чиқади.

— Тилла қутичанинг бу ерда нима аҳамияти борлиги менга тушунарсиз.

— Эсингиздами, Гастингс, Карлотта Адамс веронал ичмаган. Бу ҳақда унинг синглиси ҳам ёзган, мен унинг гапига ишонаман. На унинг дўстлари, на оқсоч қутичани тилга олмади. Нима учун энди у ўлгандан кейин қутича чиқиб қолди. Чунки, у веронал ичган эди, деган таассурот қолдириш керак бўлиб қолган. Тагин буни у узоқ вақт — ярим йилдан буён истемол қилиб юрганмиш. Карлотта қотиллик амалга оширилгандан кейин қотил билан бир неча дақиқага учрашган, деб тасаввур қилайлик. Улар режалари муваффақиятли бажарилганлигини нишонлаш учун қаҳва ичишган. Қотил қизнинг қаҳвасига эртасига бир умр уйғонмайдиган даражада веронал солиб юборган.

— Даҳшат, — дедим титраб кетиб.

— Ҳа, бу яхши бўлмаган, — деди Пуаро қуруққина.

— Бу ҳақда Жепга маълум қиласизми? — деб сўрадим.

— Ҳозир эмас. Унга нимаям дея олардим? Оғайнимиз Жеп: «Бўлмаган гап! Қиз оддийгина бир вараққа хат ёзган, холос, шуям гапми», дейди-қўяди. — Мен айбдорларча бошимни эгдим. — Шунақа

деса, унга нима деб эътироз билдира олардим? Ҳеч нима. Шундай бўлишим мумкин. Шунини яхши биламанки, бу тасодиф бўлмаган. Ҳа, худди шундай. Биз эса, тасодиф эмаслигини асослаб беришимиз керак. — Пуаро гапдан тўхтаб қолди. Унинг чехрасида хаёлга берилгандек ҳолат зуҳур этди. — Гастингс, бир тасаввур қилинг-а. Қотил пишиқроқ, ақлироқ бўлганда, маълум бир тартиб асосида иш кўрганда, хатни йиртмаган, балки қирқиб олган бўларди. Унда биз ҳеч нимани сезмасдик. Мутлақо ҳеч нимани.

— Демак, у эҳтиётсиз одам бўлган экан-да, — деб кулиб қўйдим.

— Йўқ-йўқ, асло. У шошилган бўлиши мумкин. Эътибор қилинг: варақ йиртиб олинган. — У жим қолиб кейин шундай деди: — Менимча, ундан ташқари, бошқа нарсаям бор. Бунга, Гастингс, сиз ҳам эътибор берган бўлишингиз керак. Манави «Д» деганнинг қўлида ўзини оқлайдиган жуда асосли далил бўлиши керак.

— Тушунмаяпман, аввал келиб у Рижент-Гейтда лорд Эжуорни, кейин Карлотта Адамсни ўлдирган бўлса, қандай қилиб унинг қўлида ўзини оқлайдиган асосли далил бўлиши мумкин.

— Гапингиз мутлақо тўғри, — деди Пуаро. — Менам худди шуни назарда тутаяпман. Унга ўзини оқлаш учун асосли далил керак бўлган ва у бунини ҳозирлаган. Иккинчи бир ўрин: ҳақиқатдан ҳам унинг номи «Д» ҳарфидан бошланадими? Ё бўлмаса, Карлотта Адамсга маълум бўлган тахаллуснинг бош ҳарфими?

Пуаро гапдан тўхтади, кейин хотиржамлик билан шундай деди:

— Қайси эркакнинг отими, тахаллусими «Д» ҳарфи билан бошланадиган бўлса, уни топишимиз шарт, Гастингс. Ҳа-ҳа, уни албатта топишимиз лозим.

ЙИГИРМА ТҲҲТИНЧИ БОБ

ПАРИЖДАН КЕЛГАН МУЖДА

Эртасига олдимизга Жеральдина Марш келди.

Пуаро уни қаршилаб стулга ўтказгунча юзларига диққат билан қараб турдим. У толиққан, ҳорғин, худди тунни бедор ўтказгандай қовоқлари шишган эди.

— Мен сизни бир кўрмоқчийдим, — деди у, — чунки бу ёғига нима қилишни билмай гарангсиз қолдим. Қаттиқ хавотирдаман.

— Шунақами, мадемуазель?

— Ҳибсга олинадиган кунини унга нима деганингизни айтиб берди. Гапига қараганда, сиз унга ишонармишсиз. Шу тўғрими, мсье Пуаро. У Пуаронинг жавобини сабрсизлик билан кутарди.

— Тўғри, мадемуазель, — хотиржамлик билан жавоб берди Пуаро. — Мен амакиваччангиз лорд Эжуорни ўлдирганига ишонмайман.

— Демак, сиз бошқа бир одамдан шубҳаланаётган экансиз-да?

Пуаро калласини қимирлатди.

— Бирон бир маълумотни билганимда, бажонидил сизга ёрдам берган бўлардим, — деди у ёлворганнамо.

Пуаро ҳали ҳам калласини қимирлатиб турарди.

— Қотилликни ўғай онам қилганига герцогиня Мертонскаянинг ишончи комил, — деди қиз ўйланқираб, кейин Пуарога диққат қилиб тикилди.

— Ўғай онангиз ҳақида нималар дея оласиз?

— Уни яхши билмайман. Дадам ўйланганда мен Париждаги пансионатда эдим. Уйга келганимда у ўзини жуда мулойим тутди.

Яъни менинг бор-йўғимни сезмагандек қиёфада бўлди. Менимча, у тентак ва маишатпараст аёл.

Пуаро бошини ирғади.

— Сиз герцогиня Мертонская билан тез-тез кўришиб турасизми?

— Ҳа. У жуда ҳушдил. Сўнгги кунларда бошимга шунча қийинчиликлар тушдики: Рональднинг ҳибсга олиниши, репортерларнинг алмойи-жалмойи саволлари, тарқалган мишмишлар. Герцогиня жуда ажойиб аёл, ўғлиям жуда мулойим.

— У сизга ёқадими?

— Менимча кўрқоқ. У билан тил топишиш жуда қийин. Лекин онаси у ҳақда кўп гапларни гапириб берди. Энди уни анча билиб олдим.

— Тушунаман. Мадемуазель, менга очигини айтинг-чи, сиз амакиваччангизни севасизми?

— Рональдними? Ҳа. Сўнгги икки йилда у билан кам кўришдик. Лекин унгача бизнинг уйимизда яшаган. Ҳазилкаш, одамни зериктирмайди. Бизникидай гурбатга ботган уйда бу нарса жуда қўл келади.

Пуаро унинг гапларига бошини қимирлатиб турди-ю, кейин менинг нуқтаи назарим бўйича шафқатсиз бир саволни берди:

— Унинг осиб ўлдирилишини хоҳламаяпсизми?

— Йўқ-йўқ, нималар деяпсиз! — Қиз қалтираб кетди. — Бунақа деманг. Эҳтимол, буни ўгай онам қилган бўлса керак.

— А-ҳа! — деди Пуаро. — капитан Марш таксида қолса бўлди-да, шунақами?

— Нимани назарда тутяпсиз? — деб сўради қиз. — тушунмаётиман.

— Бир кишининг ортидан уйга кирмаганда-ку, зўр бўларди-я!, Айтмоқчи, уйга биров кирганини эшитдингизми?

— Йўқ, ҳеч нима эшитганим йўқ.

— Уйга кирганингиздан кейин нима қилдингиз?

— Юқори қаватдан марваридни олиб тушдим. Бунга бирмунча вақт кетди. Қимматбаҳо тошлар солинган қутининг калитини тополмай хийла овора бўлдим.

— Юқоридан тушганингизда амакиваччангиз даҳлизда эканми?

— Ҳа, у кутубхонанинг эшиги томонидан келаётган экан.

— Ҳа, — деди Пуаро мулойимлик билан. — Айтганимдай, у афсуски, кўчада турмаган. Шундай бўлганда такси ҳайдовчиси уйга кирмади, деб қасам ичиши мумкин эди.

Қиз бошини қимирлатиб қўйди. Унинг кўзларидан юзларига ёш думалаб тушди. Қиз ўрнидан турди, Пуаро унинг қўлидан ушлади.

— Мен уни сиз учун қутқаришимни истаяпсиз, тўғрими?

— Ҳа, ҳа, ўтинаман сиздан... — У турганча ўзини қўлга олишга интилар, титраб-қақшаб бармоқларини ғижимларди.

— Сизга жуда қийин, мадемуазель, буни тушунаман, — деди Пуаро. — Гастингс, мадемуазелни таксига солиб юбормайсизми?

Мен қиз билан пастга тушиб, уни таксига солиб юбордим.

Қайтиб келсам Пуаро қовоғини уйиб хонада уёқ-буёққа бориб келарди.

Телефон жиринглаб қолди. Пуаро гамгин фикрларидан чалғиб гўшакни қўтарганидан мамнун бўлдим.

— Ким бу? О, Жеп, салом дўстим.

— Нималар деяпти? — дедим телефонга яқинроқ келиб.

Пуаро унинг нима тўғрида гапираётганини эшитиб турди, кейин сўради:

— Ҳа, олиб кетгани ким келибди? Улар билишадими?

Жавоб унинг учун кутилмаган ҳол бўлди. Юзлари галати бўлиб буришди.

— Ишончингиз комилми?.. — Йўқ, бу ташвишли, холос. Мен ўз фикрларим, ғояларимни қайта кўриб чиқишим керак... — йўқ, барибир, мен ўз фикрларимда қоламан. Сиздан илтимос қиламан, ёнидаги Рижент-Гейт, Юстон, Тоттенхем — Корд-роуд, балки, Оксфорд-стрит ресторанлари ҳақидаги маълумотларни ҳам тартибга соларсиз... — Ҳа, аёлларни ҳам, эркакларни ҳам. Шу билан ярим кечагача қўшни Стрендни ҳам. Нима?.. Биламан Капитан Марш Дортхаймер билан бирга бўлган. Бундан ташқари бошқа одамлар ҳам бор. — Мени қайсар дейишингиз яхши эмас. Илтимос, бир ҳожатимни чиқаринг. — У шундай деб гўшакни олиб қўйди.

— Хўш, нима гап? — чидамсизлик билан сўрадим.

— Нима гап деяпсизми? Гастингс. Янгиликдан оғзим очилиб қолди. Анави олтин қутича Париждаги машҳур магазиндан сотиб олинган экан. Хатга «Констанс Акерли» деб имзо чекилган. Табиий, бундай зот мавжуд эмас. Хат қотиллик рўй беришидан икки кун олдин олинган. Унда исми ёзилган, ёқут қадалган, ичида ёзуви билан олтин қутича буюртма берилгани маълум қилинади (хат муаллифи тахмин қилинади). Буюртма тезлик билан бажарилади. Эртасигаёқ олиб кетилади. Бу қотилликдан бир кун олдинги гап.

— Уни ким олиб кетибди? — ҳаяжонланиб сўрадим ҳақиқат юзага чиқишини сезиб.

— Уни бир аёл олиб кетибди, Гастингс.

— Аёл? — дедим ҳайратланиб.

— Худди шундай. Паст бўйли пенсне таққан кекса аёл экан.

Биз ҳайрон бўлиб, бир-биримизга тикилиб қолдик.

Давоми бор

*Русчадан
Тўлқин АЛИМОВ
таржимаси*

АЗИЗ ЎҚУВЧИЛАР!

Журналимизнинг 2010 йил сонларида
қуйидаги асарлар билан танишасиз:

- НАРАЯН (Ҳиндистон). **Ҳитопадеш**. *Зарбулмасал*.
- Абдуурофе РАБИЕВ (Тожикистон). **Сўнги арғумоқ**. *Қисса*.
- Проспер МЕРИМЕ (Франция). **Коломбо**. *Қисса*.
- Отажон ТОҒОН (Туркменистон). **Бегона**. *Роман*.
- Э.БУЛЬВЕР-ЛИТТОН (Англия) **Помпеянинг сўнги кунлари**.
Тарихий роман.
- Мурод НИЗАНОВ (Қорақалпоғистон). **Охират уйқуси**. *Роман*.
- Пауло КОЭЛЬО (Бразилия) **Иблис ва Прим хоним**. *Роман*.
- Гуннар СТОЛЕСЕН (Норвегия). **То абад сеники**. *Роман*.
- Сьюзен ФОКС (АҚШ). **Самовий аҳду паймон**. *Роман*.
- Расул Ҳамзат (Доғистон). **Менинг Доғистоним**. *Бади*.

Булардан ташқари, Фарб ва Шарқ шеърятидан намуналар,
фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик
тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» журнаliga 2010 йил учун обуна
давом этмоқда.

Индекс:

Якка тартибда — 828.

Ташкилотлар учун — 829.